

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՍԿՁԲՆԱԴՐՅՈՒՐՆԵՐ

Գ

ՊԱՐՈՒՅՐ ՄՈՒՐԱԳՅԱՆ

ՀԻՆ ԹԻՖԼԻՍԻ
ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ

Ս. ԷԶՄԻԱԾԻՆ - 2009

ՀՐԱՄԱՆԱԲ

Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. ԳԱՐԵԳՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴԻ

ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԵՒ ՎԵՀԱՓԱՌ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՍԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ

По благословению

Его Святейшества ГАРЕГИНА II

Верховного Патриарха и
Католикоса Всех Армян

ПЕРВОИСТОЧНИКИ ИСТОРИИ АРМЯНСКОЙ ЦЕРКВИ

III

ПАРУЙР М. МУРАДЯН

АРМЯНСКИЕ ЦЕРКВИ
СТАРОГО ТИФЛИСА

ИССЛЕДОВАНИЕ И ИСТОЧНИКИ

ИЗДАТЕЛЬСТВО ПЕРВОПРЕСТОЛЬНОГО СВЯТОГО ЭЧМИАДЗИНА
СВ. ЭЧМИАДЗИН – 2009

2(47.925)
Վ-93

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՍԿՁԲՆԱԳԲՅՈՒՐՆԵՐ

Գ

ՊԱՐՈՒՅՐ ՍՈՒՐԱԴՅԱՆ

ՀԻՆ ԹԻՖԼԻՍԻ
ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱԳԲՅՈՒՐՆԵՐ

4154

ՍԱՅՐ ԱԹՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ
Ս. ԷԶՄԻԱԾԻՆ – 2009

ՀՏԴ 23/28:27:941(479.25)
ԳՄԴ 86.37+63.3(22)
Մ 992

ՊԱՐՈՒՅՐ ՍՈՒՐԱԴՅԱԼ

Մ-992 Հին Թիֆլիսի հայոց եկեղեցիները: Ուսումնասիրություն և աղբյուրներ: Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին: - Ս. Էջմիածին, 2009, 400 էջ + 30 ներդիր:

Հին Թիֆլիսի մասին վկայություն բովանդակող հիշատակարանների, ուղեգրությունների, վավերագրերի և այլ նյութերի քննությամբ հեղինակը ճշգրտում ու սահմանում է Վիրքի մայրաքաղաքում հայոց եկեղեցիների կառուցման ժամանակագրությունը, տեղորոշումը, հիմնադիրների ու սպասավորների ինքնությունը, վերծանում վիճագրերը: Պաշտամունքային ու մշակութային օջախների պատմությունը դիտարկվում է տեղի հայկական համայնքի կազմավորման և գործունեության համատեքստում:

ԳՄԴ ԳՄԴ 86.37+63.3 (22)

ՏՊԱԳՐՎՈՒՄ Է ԱՆՎԵՆԱՍՏՈՒՅԱԾ

ՏԵՐ և ՏԵԿՍՏ
ԱՐԱՆ և ՆՈՒՆԵ ՍԵՐՉԱԿԱՆԵՐԻ

ISBN 978-9939-59-017-2 © Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2009 թ.

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Երկու տասնամյակ առաջ, երբ «Armeno-Georgica»-ի հերթական 5-րդ պրակն էր հրատարակվում, անհնար էր կանխատեսել, թե մեր երկրներից յուրաքանչյուրի քաղաքական ինքնացումը (և՛ որեքանցու գործած եզրն է) ո՛ւր կառաջնորդի, և այդ նոր կացությունը ինչպես կարձագանքվի մշակութային ժառանգության գնահատության ու տեր կանգնելու ավանդական կեցվածքի մեջ:

Խնդիրն այն է, որ ակադ. Նիկողայոս Մառի պատմա-բանասիրական աշխատանոցում «Հայ-վրացական բանասիրություն» անունով մկրտված գիտակարգի նպատակներն ու հետազոտական եղանակները սահմանելիս ուսուցչապետն ու նրա ազգի-ազգի աշակերտները համոզված էին, թե Կայսրության կազմ ընդգրկված և պատմական ճակատագրի գրեթե նույնական ճամփաներով քայլած ու մեկը մյուսի տանը օթևանած ժողովուրդների անցյալի ուսումնասիրությունը մշակութային ժառանգությունը սակարկելու առաքելություն չունի, եթե չասենք հակառակը՝ մեկով մյուսի տունը շեն պահելու կոչվածություն:

Բայց կացութաձևի մեջ տեղի ունեցած կտրուկ փոփոխությունները, մանավանդ արտագիտական մղումների տասնամյակներ տևած կաշկանդվածության չքացումը, սեփական հանրության ճակատագիրը այլևս սեփական հայեցումով տնօրինելու կարևորություն հետ բերեց նաև գիտության սահմանների տեղաշարժ, և վերևում հիշված աշխատանոցի դռնով իսկ չանցած առանձին «գրչի մշակներ» սկսեցին հարևան ժողովուրդների պատմա-մշակութային ժառանգության ճանաչման ու հատկացման ջրբաժաններ սահմանել: Գուցե այս բանաձևում խիստ է, գուցե այս տողերի արանքում բավականաչափ ճանաչելի մարդիկ իրենց պատկերացումների մեջ անկեղծ են ու քաջալերելի՝ անհատների կամ խմբակցությունների համար, սակայն եթե մեկը օրթողոքսություն պատճառով հակված է ժխտել հարևան ժողովրդի ազգային եկեղեցու (հետևաբար և նրա հետ կապված մշակույթի) գոյությունը՝ այն անվանելով «հունածես», իսկ մյուսը զարմանքով գրքի խորագիր է ընտրում «Հայկական եկեղեցիներ Վրաստանում», գրչի մեկ շարժումով ավերելով սեփական երկրի մայրաքաղաքի պատմությունն ու մերժելով նրա բնակչության կեսից ավելի կազմողների դարավոր գոյությունը: Այս զուգակշռող և

ՀՏԴ 23/28:27:941(479.25)
ԳՄԴ 86.37+63.3(22)
Մ 992

ՊԱՐՈՒՅՐ ՄՈՒՐԱԴՅԱԼ

Մ-992 Հին Թիֆլիսի հայոց եկեղեցիները: Ուսումնասիրություն և ար-
բյուրներ: Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին: - Ս. Էջմիածին, 2009, 400
էջ + 30 ներդիր:

Հին Թիֆլիսի մասին վկայություն բովանդակող հիշատակարանների,
ուղեգրությունների, վավերագրերի և այլ նյութերի քննությամբ հեղինա-
կը ճշգրտում ու սահմանում է Վիրքի մայրաքաղաքում հայոց եկեղեցինե-
րի կառուցման ժամանակագրությունը, տեղորոշումը, հիմնադիրների ու
սպասավորների ինքնությունը, վերծանում վիմագրերը: Պաշտամունքա-
յին ու մշակութային օջախների պատմությունը դիտարկվում է տեղի հայ-
կական համայնքի կազմավորման և գործունեության համատեքստում:

ԳՄԴ ԳՄԴ 86.37+63.3 (22)

ՏՊԱԳՐՎՈՒՄ Է ՃԵԿԵՆԱՍՈՒԹՅԱՐ

ՏԵՐ և ՏԻԿԵՆ

ԱՐՄԵՆ և ՆՈՒԿԵ ՍԵՐԳԱՅԱՆՆԵՐԻ

ISBN 978-9939-59-017-2 © Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, 2009 թ.

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Երկու տասնամյակ առաջ, երբ «Armeno-Georgica»-ի Հերթա-
կան 5-րդ պրակն էր հրատարակվում, անհնար էր կանխատեսել,
թե մեր երկրներից յուրաքանչյուրի քաղաքական ինքնացումը
(Խորենացու գործած եզրն է) ո՛ւր կառաջնորդի, և այդ նոր կա-
ցությունը ինչպես կարձագանքվի մշակութային ժառանգության
գնահատության ու տեր կանգնելու ավանդական կեցվածքի մեջ:

Խնդիրն այն է, որ ակադ. Նիկողայոս Մառի պատմա-բանասի-
րական աշխատանոցում «Հայ-վրացական բանասիրություն» ա-
նունով մկրտված գիտակարգի նպատակներն ու հետազոտական
եղանակները սահմանելիս ուսուցչապետն ու նրա ազգի-ազգի ա-
շակերտները համոզված էին, թե Կայսրության կազմ ընդգրկված
և պատմական ճակատագրի գրեթե նույնական ճամփաներով
քայլած ու մեկը մյուսի տանը օթեանած ժողովուրդների անցյալի
ուսումնասիրությունը մշակութային ժառանգությունը սակարկե-
լու առաքելությունն չունի, եթե չասենք հակառակը՝ մեկով մյուսի
տունը շեն պահելու կոչվածություն:

Բայց կացութեամբ մեջ տեղի ունեցած կտրուկ փոփոխու-
թյունները, մանավանդ արտագիտական մղումների տասնամյակ-
ներ տեւած կաշկանդվածության չքացումը, սեփական հանրու-
թյան ճակատագիրը այլևս սեփական հայեցումով տնօրինելու
կարևելիության հետ բերեց նաև գիտության սահմանների տեղա-
շարժ, և վերևում հիշված աշխատանոցի դռնով իսկ չանցած ա-
ռանձին «գրչի մշակներ» սկսեցին հարևան ժողովուրդների պատ-
մա-մշակութային ժառանգության ճանաչման ու հատկացման
ըրբաժաններ սահմանել: Գուցե այս բանաձևումը խիստ է, գուցե
այս տողերի արանքում բավականաչափ ճանաչելի մարդիկ իրենց
պատկերացումների մեջ անկեղծ են ու քաջալերելի՝ անհատների
կամ խմբակցությունների համար, սակայն եթե մեկը օրթողոք-
սության պատճառով հակված է ժխտել հարևան ժողովրդի ազգա-
յին եկեղեցու (հետևաբար և նրա հետ կապված մշակույթի) գո-
յությունը՝ այն անվանելով «հունածես», իսկ մյուսը զարմանքով
գրքի խորագիր է ընտրում «Հայկական եկեղեցիներ Վրաստա-
նում», գրչի մեկ շարժումով ավերելով սեփական երկրի մայրա-
քաղաքի պատմությունն ու մերժելով նրա բնակչության կեսից
ավելի կազմողների դարավոր գոյությունը: Այս գուգակչուող և

մեկը մյուսից վարկաբարձի «տեսությունները» միայն «եկեղեցի» բառի «ժողով», ուստի և «ժողովուրդ» եզրերով չէ որ ընդհանրանում են, նրանք այդպիսին են նաև իրենց բովանդակած քամահանքով և «ոչ ուսեալ՝ ուսուցանելու» կեցվածքով: Եվ, դժբախտաբար, այդ «տեսությունները» ոչ սակավ դեպքերում չէ թե պաշտպաններ են գտնում, այլ նաև նյութականանում են՝ այլակերպված պաշտամունքային կառույցի տեսքով:

Երբ «Armeno-Georgica»-ի վերևում հիշված պրակն էր պատրաստվում (այն լույս է տեսել 1988 թվականին ռուսերեն՝ «Վրաստանի Հայերեն արձանագրությունները. Թբիլիսի» բովանդակությամբ) Թիֆլիսի բարձրագույն Բեթղեհեմի եկեղեցին, ինչպես նաև նրանից մի քանի քայլի վրա գտնվող Կոստանաց Ս. Ստեփանոս մենաստանը ունեին արձանագիր խաչքարեր ու տապանազրեր, ուխտավոր Հայորդյաց «ողորմացէք» Հայցումներ, նպաստավորող մարդկանց անուններ ու հիշատակագրություններ և էլի Հավատի ու Հավաստման գրառումներ (ցանկացողները դրանց կարող են ծանոթանալ հիշատակածս գրքի 28-39, 41-44 էջերում): Վերջին տարիներին մեկ-երկու անգամ վերստին այցելեցի այդ եկեղեցիները և, ո՛վ զարմանք, թվարկածս պարագաները այլևս չկային: Չեմ կարծում, թե նրանք բոլորը միասնաբար կարող էին խանդարել այդ իսկ Աստծո տներում վրացերենով աղոթելուն կամ վրացի քահանայի սպասավորությամբ պատարագ մատուցելուն, որովհետև ամենակարող Տիրոջ Համար «Որք միանգամ ի Քրիստոս սկրտեցարուք՝ զՔրիստոս զգեցեալ էք. չիք խտիր ոչ Հրէի և ոչ հեթանոսի, ոչ ծառայի և ոչ ազատի, ոչ արուի և ոչ իգի, զի ամենեքեան դուք մի էք ի Քրիստոս Յիսուս: Ապա եթէ դուք Քրիստոսի էք, ուրեմն Արքահամու զաւակ էք, ըստ անտեսացն ժառանգորդ» (Առ Գաղատ., Գ, 27-29):

Ճիշտ է՝ մեր պատմությանն ու մշակույթին միջնադարում կատարված ուրիշ դեպքեր էլ են Հայտնի, երբ միաբնակ դավանության աղոթարանը վեր էր ածվում երկաբնակի, ինչպես օրինակ՝ Պղնձահանքի Ս. Աստվածածին եկեղեցին («առեալ ի Հայոց վրացի» (= երկաբնակ - Պ. Մ.) վանս Հաստատեաց» կամ Տիգրան Հոնենցի կառուցած եկեղեցին, Հակառակ նրա անեծք-սպառնալիքի՝ «զոր ինչ արձանագրիս է խաբանել ջանա[յ]... երեք սուրբ ժողովոցն և :Թ: դասուց հրեշտակաց նզովեալ եղիցի» («Դիվան...», I, 63), մի քանի տասնամյակ անց առատորեն որմնազարդվեցին և քաղկեդանական եկեղեցու վերածվեցին:

Հարկավ կարելի է ավելի ցցուն օրինակներ ևս վկայակոչել. նույն Անիում Կատրանիդե թագուհու ավարտած Կաթողիկեն սել-

ջուկների տիրապետության տարիներին, աղբյուրների Հավաստմամբ, մահմեդականների աղոթարանի վերածվեց և ապա կրկին իր բուն նշանակումին վերադարձվեց: Այսպիսի իրողությունները անծանոթ չեն և վրաց միջնադարյան մշակույթին ու պատմությանը: Բայց այդ բոլորով հանդերձ՝ չենք կարող ասել, թե Անիի քաղկեդոնականները որևէ արձանագրություն են ջնջել, խաչ ու խաչկալ փոխել, նույնիսկ Կաթողիկեին տիրացող մահմեդականները անվնաս էին պահել պատերի գրություններն ու դեկորը, Կատրանիդեի դամբարանը, ինչպես որ Պղնձահանքի երկաբնակ Հավատավորները ձեռք չէին տվել ձախ ավանդատանը թաղված Մովսեսի Հայատառ տապանագրին (այժմ այն չքացել է): Ուրեմն կառույցի՝ մեկ դավանությունից մյուսին անցնելը մեղանում աննախադեպ չէ, շատ հաճախ այդ փոփոխությունը կատարվում է նույն Համայնքի ներսում, այլևայլ պարագաների թելադրանքով, բայց նախորդ պատկանելության հիշատակի ջնջումը խորթ է ճշմարիտ Հավատացյալին, քանզի «մեք ամենեքեան մի եմք ի Քրիստոս», «Աբրահամու զաւակ եմք», «աւետեացն ժառանգորդ»:

Աններելի այդ մերժողական կեցվածքը կարող են ունենալ թափառական տոհմերի ժառանգորդները (սույն եզրը փոխառություն է վրացերենից՝ մթա+բառի - սար ու ձոր, աստ-անդական), բայց ոչ մեր մշտապես բախտակից ու ասպետական այն Հարևանները, որոնք կարոտ չեն ոչ բազմադարյան պատմության, ոչ էլ լիովին ինքնահատուկ ազգային մշակույթի ու մատենագրության:

Հարկավ, ի սեր կառույցի պահպանության, գործող եկեղեցի դառնալը նախընտրելի է, քան պարապության մատնվելն ու աստիճանական կործանումը, մանավանդ եթե խոսքը վերաբերում է Թիֆլիսի պես երևելի քաղաքի տարբեր ծայրերից դիտարկելի հուշարձանին, սակայն ո՛չ սեփական մայրաքաղաքի պատմության էջերը կտրել-կպցնելու գնով: Ընդունենք, թե պատերի արձանագիր քարերը կարելի է հանել կամ նույնիսկ փոխարինել նորով, բայց գոնե փոխարինումը գրագետ պետք է լինի, այլապես Նախշիգորայի եկեղեցու մուտքի արձանագրության պես «եկեղեցիս ննջման սուրբ Աստուածածնի» փոխարեն պիտի կարդանք վրացերեն փոխարինագիրը՝ առանց «ննջման» (վրաց. միձինբա): Կամ՝ միթե Գրեմիի եկեղեցիներից մեկի ճակատակալ երեք խաչքարերը ծեփելով «զարգարում ենք»՝ հուշարձանն ու պատմությունը:

Քանի որ քսան տարի առաջ մեր վերծանած արձանագրությունների և նրանց իսկությունը հավաստող աղբյուրների ու լուսանկարների հրապարակումը չկանխեց «Հայկական եկեղեցիներ Թիֆլիսում» զարմացումն ու բացականչությունը, անհրաժեշտ նկատեցինք հրատարակության տալ նաև պատմական այն վկայություններն ու հաստատագրերը, որոնք նախորդ աշխատության մեջ պարզապես հղվում էին:

Հուսով ենք, այլևայլ աղբյուրներից քաղված ու մեկտեղված վկայությունների այս համահավաքը կսաստի հիվանդագին դրդումները, և պատկան մարմինները ազնվություն կունենան առաջնորդվելու ավետարանական իմաստութեամբ՝ «ցուցէք ինձ զդահեկանն, ... և նոքա ցուցին, և ասէ: Չո՞յր պատկեր և զգիր ունի: Պատասխանի ետուն և ասեն՝ զկայսեր: Եւ նա ասէ ցնոոս. արդ, երթա՞յք տո՛ւք զկայսերն՝ կայսեր, և զԱստուծոյն՝ Աստուծոյ» (Ղուկ. Ի, 22-24):

Արդ, առաջարկվող աղբյուրները նպատակ ունեն ճշտելու, թե ներկայացվող պաշտամունքային կառույցները «զո՞յր պատկեր և զգիր» ունեն և ո՞ր համայնքի մշակութային ժառանգություն են ներկայացնում: Գուցե այլևս ուշ է Բեթղեհեմի, Կուսանաց Ս. Ստեփանոսի, Ս. Կարապետի, Նախշիգորայի Ս. Աստվածածնի, Գրեմիի ձեփածածկ խաչքարերի դարձի մասին խոսելը, բայց գոնե Նորաշենի շուրջ եղած ամոթալի աղմուկը պիտի դադարեցնել:

***

Վրաց մայրաքաղաքի պատմությունը շարադրված է բազում գրքերում, այդ թվում և հատորավոր, ուստի պատմության ամբողջական ներկայացումը մեր խնդրից դուրս է: Հարկավ՝ այստեղ հրապարակվող նյութերը կարող են լրացումներ ու սրբագրություններ ունենալ, բայց մենք չենք էլ հավակնել սպառնիչ համահավաք կազմել: Տողերիս հեղինակի հիմնական նպատակը Հայոց պաշտամունքային կառույցների գոյացման ժամանակագրությունն ու նրանց պատմա-մշակութային միջավայրը բացորոշելն է: Պարտքս եմ համարում ի թիվս այլոց մասնական երախտագիտությունս հայտնել հարգարժան Վազգեն Խորխորյանին և Կարեն Մուրադյանին՝ լուսանկարների իրենց հավաքածոները գրքիս հեղինակին տրամադրելու ազնվության համար:

ԹԻՖԼԻՍԸ ՎԻՐՔԻ ՍԱՅՐԱՔԱՂԱՔ ԵՎ ՆՐԱ
 <ԱՅԿԱԿԱՆ <ԱՍԱՅՆՔԻ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ

Դատելով Հնագիտական գտածոների ժամանակագրության փաստից՝ վաղնջական ժամանակներից (Համենայն դեպս՝ 7-9. հազարամյակներից սկսած) Թիֆլիս քաղաքի տարածքը բնակեցված է եղել: Հնագետ-պատմաբանները մատնացուցում են իրեղեն բազմաթիվ ապացույցներ, որոնք այսօրվա քաղաքի տարբեր հատվածներում անընդմեջ բնակություն մի քանի կենտրոնատեղիներ են վկայում¹: Նրանց մեջ հնագույններից ու կարևորագույններից մեկը «ջջջ» (30եյ) - «Մայր ամրոցն» է, որ հայտնի է այլևայլ անուններով՝ Կալա, Շուրիսցխե, Նարիդալա և Քաղաքաբերդ: Ինչ խոսք ժամանակն ու արտաքին հարձակումները բազմիցս և մեծապես ավերել են այս պաշտպանական կառույցը, փոփոխության ենթարկել կիրառական կազմվածքը, բայց որ նա մշտապես ուղեկցել է բնակավայրի գոյությունը և նույնքան բազմիցս էլ վերականգնվել ու գործել է՝ կարելի է հավաստիանալ «Մայր ամրոցի» տարածքում կատարված պեղումների արդյունքներից ու գտածոներից: Արդեն կրած անունների զանազանությունն էլ տարբեր դարաշրջաններում նրա գործնականության հետևանք է:

Քաղաքի տեղանքը մերօրյա ընդգրկմամբ ֆիզիկա-աշխարհագրական մի քանի ինքնատիպություններ ունի. նախ՝ հարավ և արևմտյան եզրերը ամփոփված են բնակավայրը գրկող բավական զժվար հաղթահարելի լեռնապարով, որը այդ կողմերի անակնկալներից ու քամիներից պաշտպանում են նրա թաղամասերը:

Այսրկովկասում անկարելի պիտի լինի գտնել մեկ այլ քաղաքի տարածք, ուր ի մի ամփոփվեն մի քանի կիրճեր ու ձորեր՝ Սողալակի, Էկալխեի (թարգմ. Փշաձոր, Մացառաձոր), Վարդիսուրցիսի (իմա՝ Վարդաթաղի ձոր), Գաբաանց ձոր, Կուկիայի ձոր, Չուղուրթի, Վարազիս խեի (իմա՝ Վարազաձոր) և այլն: Այս ձորերն ու կիրճերը ավարտվում

¹ Վիրահայոց պատմությունը լուսաբանող նյութերի ժողովածու կազմելու ցանկություն է ունեցել Գյուտ ա. ք. Աղանյանը, առ այդ հատկացնելով «Դիւան Հայոց պատմութեան» հատորներից մեկը (տե՛ս Գ. ա. ք. Աղանեանց, Վրաստանի հայերը. «Տարազ», 1919, № 6, էջ 44):

¹ Հնագիտական նկարագրի նախնական ամփոփում կարելի է գտնել «თბილისის ძეგლები» («Թիֆլիսի պատմություն») գրքի առաջին հատորում, որ ընդգրկում է քաղաքի պատմությունը հնագույն ժամանակներից մինչև ԺԸ. դ. վերջը (თბილისი, 1990, 83. 32-46): Խմբագիրներ՝ Մ. Դուրաձե, Վ. Գուչուա:

են մեծ ու փոքր հարթակներով, քաղաքը արևելյան և արևմտյան կեսերի բաժանող Կուր գետը թափվող վտակներով ու առվակներով, տարբեր բարձրություններից միմյանց ու քաղաքամեջը դիրտարկող վերելք-վայրէջքներով:

Քաղաքի տարածքը Վիրքի չորս կողմերը միմյանց կապող, ազգագավառները հավաքող նախադուռն է, որով և պայմանավորված է նրա ռազմավարական դերը Վիրքի և առհասարակ Այսրկովկասի պատմության մեջ: Հարկավ նաև այս պարագաները նկատի առնելով է, որ 1939 թ. երեք տասնամյակը նոր բոլորած պատմաբան Ս. Տ. Երեմյանը առաջինը կռահեց, թե այսպես կոչված «Պետինգերյան քարտեզի» (Tabula Peutingeriana) Արտաշատից Արմազիս խև (Արմազաձոր) տանող ճանապարհին Pila-do/Philado, Tilida տարբերակներով հիշատակվող բնակատեղին այսօրվա Թիֆլիսն է (վրաց.՝ Թբիլիսի-ն)¹: Այս կռահումը, կարելի է ասել, այսօր ընդհանուր ճանաչում ունի, իսկ ինչ վերաբերում է նրա ստուգաբանությունը, ապա վրացագիտական գրականության մեջ գերիշխողը վրաց. ტფილი (Tfil-i) - տաք, ջերմ բառն է (Հր. Աճառյանը հայ. տապ բառի նմանությունը պատահական է նկատում), որ պայմանավորված է ճիշտ և ճիշտ հին Թիֆլիսի տարածքում, բերդի մատուցներում հանքային ջերմուկների առկայությամբ²: Վրացական աղբյուրներում այս տեղանունը՝ ტფილისი, սկսում է հիշատակվել Զ-է. դարերից մասնավորապես «Եվստաթիոս Մցխեթացու վկայաբանություն» և «Քարթլիի դարձի» բնագրերում³:

Փաստորեն նույն Զ. դարին է վերաբերում մեզ դբաղեցնող քաղաքանվան հիշատակությունը բյուզանդական աղբյուրներում: Այսպես՝ 572 թ. հայոց, ապա և վրաց ապստամբության մասին պատմելիս դարի երկրորդ կիսի ժամանակագիր Թեոփանես

Բյուզանդացին նկարագրում է, թե պարսից մարզպան Սուրենը ինչպես էր հավատքի համար չարչարում հայերին, և հայերը սպանեցին նրան ու ըմբոստացան պարսից դեմ՝ հարելով հռոմեացիներին: Եվ ապա «...ἀπέστησαν δὴ παραυτικά καὶ Ἴβηρες καὶ προσεχώρησαν Ῥωμαίοις, Γοργένους αὐτῶν ἡγεμονεύοντος: ἦν δὲ τῶν Ἰβήρων τότε ἡ Τίφιλίς μετρόπολις - այնժամ իսկ պարսիկներին ըմբոստացան նաև իբերները և հարեցին հռոմեացիներին. նրանց գլխավորում էր Գորգենը, իսկ իվերաց մայրաքաղաքն էր Թիֆլիսը»⁴:

Չմտնելով սույն վկայության պատմական կարևորության մանրամասների մեջ, այստեղ իսկ նկատենք, որ քաղաքիս հայկական Թիֆլիս անունը հունական այս ձևից է գալիս՝ թերևս ռուսական նորօրյա Тифлис-ի միջնորդավորմամբ: Ինչ վերաբերում է հայկական միջնադարյան աղբյուրներին, ապա մեզ համար ավանդական անունը Տփղիսն է: Այսպես է այն առաջին անգամ վկայված «Գիրք թղթոց» ժողովածուի է դարի առաջին տասնամյակին գրված պաշտոնական գրություններում⁵: Սմբատ Գուրկան մարզպանին հասցեագրած նամակում Ցուրտավի եպիսկոպոս Մովսեսը տեղեկացնում է, որ տարակարծությունները հարթելու համար ինքը «գինն աւր ի Տփղիս ի նորա (իմա՝ Վրաց կաթողիկոսի - Պ. Մ.) դուրս կացի, և յանդիման չարար»⁶: Այստեղ մեզ համար կարևորը «յանդիման», անել-չանելը չէ, այլ այն, որ մինչև 608/9 թվականի հայ-վրացական եկեղեցական բաժանումը Մովսեսը վրաց կաթողիկոսի հետ առերես բացատրվելու համար Թիֆլիս է այցելել: Նույն առիթին վերաբերող երկրորդ տեղեկությունը ավելի ընդարձակ է և «Գիրք թղթոց» է մուծվել Ուխտանեսի «Պատմությունից» քաղելով. «Արդ՝ մեք ի բանէդ յայտմանէ ուսեսալք յաղագս թղթոյդ, և լուեսալ ի հաւատարիմ մարդոց՝ որպէս ասացաք, ի խնդիր ելեսալ դտաք ի Տփիսի քաղաքի, որ է ի Վրաց

¹ С. Т. Еремян, Торговые пути Закавказья в эпоху Сасанидов, ВДИ, 1939, т. 1, с. 79-97. Վերջերս այդ քարտեզի Հայաստանը հատող ճանապարհներին աղբյուրանալիս Հմ. Մարտիրոսյանը առանց հարցի մեջ խորամուխ լինելու և Ս. Երեմյանի անունը հիշատակելու Philado կայանի կապակցությամբ նկատում է «Которую кое-кто (?! - П. М.) из исследователей принимает за Тбилиси». Տե՛ս Աмаяк Мартиросян, Мировые пути через Армению и Переднюю Азию по карте Пейтингера, Ереван, 2003, стр. 53.

² «ავკიო შანბოძე, საქართველოს დედქალაქის სახელწოდებისათვის. - "თბილისი 1500" თბ., 1958, გვ. 20-22. Վրաց բանահյուսության մեջ կան այս քաղաքանվան առաջացման հետ կապված գեղեցիկ ավանդություններ:

³ Տե՛ս «ძველი ქართული ავითგრაფიული ლიტერატურის ძეგლები», ი. აბულაძის რედაქციით, თბ., 1964, გვ. 32, 92 (ხրეს. տარբნქერეციმანხ იւնենք ტფილისს) ტფილის; ტფილისად] ტფილის).

⁴ «ბიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ». ტომი მეხამე. ბერძნული ტექსტი ქართული თარგმანითურთ გამოსცა და განმარტებები დაურთო სიმონ ყაუხჩიშვილმა, ტფილისი, 1936, გვ. 256-258. Այսուհետև՝ Georgia. Այս տեղեկությունը առաջինը քննության է առել անվანის բյուզანդագետ-վրացագետ აկაդ. Միონ Դաուխչիշვიլին (տե՛ս նրա՝ პირველი ბერძნული ცნობა ტფილისის შესახებ.- «საქ. მუზეუმის მოამბე», ტ. IV, [1927], გვ. 283-284).

⁵ Զգուշանք «Տփղիս»-ը որևէ ձևով միջին հայերենում գոյություն ունեցող թաղի, թեպի, թեպ, (դիվանար, զարնված, «հանդէպ») բառին առնչելուց, որովհետև, ինչպես Նորայր Բյուզանդացին է ենթադրում, վերջինս թերևս փոխառություն է արաբ. թեպա ձևից (տե՛ս Նորայր Բիւզանդացի, Բառգիրք ստորին հայերէնի ի մատենագրութեանց ԺԱ-ԺԷ դարուց, [աշխատասիրութեամբ] Մարտ. Մինասեանի, Ժնև, 2000, էջ 225):

⁶ «Գիրք թղթոց», երկրորդ հրատարակութիւն, Երևան, 1994, էջ 320:

նահանգին մերձ առ ստորոտով լեռինն Կովկասու, ի վերայ գետոյն որ կոչիւր Կուր»¹: Ավելորդ չէ նկատել, թե, միջնադարյան Հայ մատենագիրները նմանակելով Հայերենի Հայցական-ուղղական Հոլովածների կիրառութեան կանոնավորութեանը, Հոգնակի թվում, Թփղիս-ը ևս ընդունել են իբրև Հայցական, ուստի սեռականում ունենք Տփղեաց (Հմմտ. Մասիք-Մասիս-Մասեաց)²:

Մասնագիտական գրականութեան մեջ վաղուց արծարծվում է այն հարցը, թե ինչպես պետք է մեկնաբանել «Քարթլիի դարձի» պարսից բղեչխի «*ფეხივად ქადივად ცხევი - գեպի Տփղիս քաղաք ամրոց*» գալու տեղեկությունը, որը ձեռիչյան տարբերակում լրացվում է յճ հապավումով: Եթե այստեղ սովորական *ქადივად* կարգանք, ապա ստիպված պիտի լինենք բղեչխին «դարձյալ», «վերստին» քաղաք բերել: Կարծում ենք կարելի կլիներ այն «*ქადივად*» (գեպի բերդ, ամրոց) վերծանողների առաջարկն ընդունել, եթե այդ եզրի տակ արար. դալա (ամրոց) բառ տեսնելու գայթակղություն չառաջանա³:

Ինչպես երևում է Դ-Ե. դարում կատարված փոփոխությունները, ներառյալ ավատատիրության հաստատումն ու նոր վարդապետության ընդունումը, մանավանդ Վախթանգ Գորգասալ արքայի կատարած բարենորոգումները, կազմավորվող ավազանուն և տոհմիկ ազնվականությունը թելադրում էին մոտ գտնվել երկրի վարչական նորահաստատ կենտրոնին, որը թերևս ավելի ապահով էր պաշտպանական տեսակետից և երկրի արևելք-արևմուտքի հետ առավել կապված: Թիֆլիսը մայրաքաղաք դարձնելը, կարծում ենք, Վրաց թագավորությանը հնարավորություն էր տալիս ի մոտո հետևել ու հսկել Պարսից իշխեցողների վարած քաղաքականությունը, հնարավոր սահմաններում ուղորդել այն:

¹ Նույն տեղում, էջ 229: Երկրորդ վկայակոչության Տփղիս (փոս. Տփղիս-ի) ձևը նախական չէ և հետևանք է ձեռագրական ընդօրինակման ուշ լինելու: Բուն «Գիրք թղթոցի» Աբրահամի երրորդ թղթում ևս ունենք Տփղիս ճիշտ գրությունը (Սահակ եպիսկոպոս Տփղեաց, ն. տ., էջ 343), որ չի արտացոլված հատուկ անունների ցանկում:

² Նման կարգի իրողությունների մասին տես՝ П.М. Мурадян, Виницельные фермы в именованном по данным топонимике Армении (к постановке вопроса). - Вестник общ. наук АН Армении, 1971, стр. 21-38. Թիֆլիսին նվիրված մենագրություն է հրատարակել Հանդուցյալ ակադ. Վաչե Նալբանդյանը «Թիֆլիսի Հայ մատենագրության մեջ (սկզբից մինչև 18-րդ դարի վերջը)», Երևան, 1958: Գիրքը լույս է տեսել նաև ուստերեն և վրացերեն թարգմանություններով:

³ Ընդ որում ուշ շրջանի վկայություններում Կալա / Կալո թագամար միջնաբերդից Հյուսիս-արևմուտք ընկած հարթ տարածքին է վերաբերում և այս պարագայում կարող էր ստուգաբանվել իբրև *ქადი* (Հասկիրը մաքրելու կոր տարածք, Հմմտ. Հայ. կալ, կալատեղ, կալամատուց - *ქადიბეობა* եզրերը): Սա, անշուշտ, ընդամենը աշխատանքային վարկած է: Բառի ստուգաբանությունը տես՝ Լ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան, Բ Հատոր, Երևան, 1973, էջ 483-485:

Ճիշտ է, Վախթանգ Գորգասալը չհասցրեց մայրաքաղաքի տեղափոխությունը ինքն անձամբ կատարել և այդ պատգամեց որդուն՝ Դաշիին¹: Այս տեղաշարժը, բնականաբար, պիտի առաջ բերեր բնակչության նկատելի ավելացում, մանավանդ այն խավերի, որոնք անմիջական առնչություն ունեին երկրի վարչական, տնտեսական ու մշակութային կյանքին:

Սակայն շատ չանցած, Հայաստանի և Աղվանքի նման, Վրաստանը ևս կորցրեց սեփական թագավորությունը, և Թիֆլիսն այլևս մինչև Հերակլ կայսեր արշավանքները պարսից պաշտոնեությունն անտոց մնաց: Բայց այդ էջը նշանակում, թե քաղաքը դադարեց վրաց բնակչության ու նրա մշակութային-դավանական կենսագործունեության կենտրոնատեղի լինելուց: 506 թ. Դվինի ժողովին մասնակցած վրաց բարձրաստիճան հոգևորականների կազմում էր Թիֆլիսի Սահակ եպիսկոպոսը, ուրեմն այստեղ արդեն թեմական կենտրոն (աթոռ) էր հաստատվել²: Ավելացնենք նաև, թե թագավորական արքունիքի Թիֆլիսում հաստատվելու հետ միաժամանակ Մցխեթից այստեղ պիտի տեղափոխվեր նաև թագավորական տան եպիսկոպոսը, որ և հիշատակված է մեր աղբյուրներում՝ «Պաղզին եպիսկոպոս թագավորութեան տան»³: Այս երկու եպիսկոպոսի ներկայությունը արդեն կարևոր վկայություն է պնդելու համար, թե Ե-Ջ. դարերում քաղաքում անհրաժեշտ քանակությամբ պաշտամունքային կառույցներ պիտի լինեին, մանավանդ որ, ինչպես Մովսես Ցուրտավեցու նամակն է հավաստում, Մցխեթում նստող վրաց կաթողիկոսը մայրաքաղաքում վանատուն ուներ, ուր ընդունելություն էր սպասում Ցուրտավից եկած եպիսկոպոսը:

Արդ, մեզ ծանոթ եկեղեցիներից ո՞րն էր իբրև վանատուն ծառայում: Մեր համոզմամբ՝ թերևս Անչխիսուտին, որովհետև Սիրոնի տաճարի կապակցությամբ աղբյուրներից հստակ տեղեկություն ունենք, թե երբ է այն կառուցվել⁴: Ճիշտ է, այդ տեղեկությունները ուշ շրջանից են (ԺԱ. դար), բայց գրավոր կամ բանա-

¹ «ქართველის ცხოვრება». ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტ. I, თბილისი, 1955, გვ. 205. (այսուհետև՝ Բ8).

² «Սահակ» անձնանունը ոմանց, թյուրիմացաբար, նրան Հայագի կարծելու առիթ է տվել, մինչդեռ այն սուրբգրական նույն «Իսահակն» է, որ գործածական էր նաև բրիտանյա Վրաստանում:

³ Գիրք թղթոց, էջ 343:

⁴ Բ8, I, էջ 222, 227. «Այս նույն Գուարամ Կյուրոպաղատը նորոգեց Տփղիսի Սիրոնի հիմքը» (222), «...և Ջվարի պատվական եկեղեցին և Տփղիսի Սիրոնը ավարտեց Քարթլիի իշխան Աղարնասն» (227):

վոր ավանդույթի վրա են հենված: Մենք տասնամյակներ առաջ առիթ ունեցել ենք ճշգրտելու հիշյալ աղբյուրներում եղած անձանց ժամանակագրությունը: Աղարնասեն հյուպատոսի տիրոջու կարող էր կրել միայն Հերակլ կայսեր արևելյան արշավանքից հետո՝ 626 թվականից ոչ շուտ, քանի 605/6 - 626 թթ. միջոցին Քարթլին Պարսից գերիշխանության տակ էր¹: Ուրեմն Սիոնի կառուցումը կարելի է ժամանակագրել այսպես՝ հիմնարկել է Գուարամ/Գուրգենը և ավարտել Աղարնասեն, 626/7թ. ոչ առաջ²:

Այսպիսով, հնարավոր էլ ասել, թե Մովսես եպս. Յուրտավեցին ընդունելություն էր սպասում Սիոնի առաջ: Հիմքեր կան ենթադրելու, որ քաղաքի վաղմիջնադարյան պաշտամունքային կառույցների շարքում պիտի լինեին նաև Ը. դարի երկրորդ կիսին գրված «Աբո Թփիլելու վկայաբանություն» մեջ հիշատակվող Քառասուն մարտիրոսաց եկեղեցին, որի գավթում գլխատեցին նահատակին³: Թե որքան հիմնավորված է այժմյան Քաչվեթի տաճարի տեղում երբևէ գոյություն ունեցած մատուռի կամ եկեղեցու թվագրումը Զ. դարի երկրորդ քառորդով՝ դժվարանում ենք ասել, բայց և նման վարկածը մերժելու հիմքեր չենք գտնում⁴:

Թիֆլիս քաղաքի դրությունը խիստ բարդացավ Հերակլ կայսեր՝ Այսրկովկաս արշավելու տարիներին. Ջուանչերի տեղեկությունամբ Վիրքի էրիսմթավար Ստեփանոսը չէր կամենում ապստամբել պարսիկների դեմ, ուստի ջանում էր ընդգրկմանալ բյուզանդացիների ու նրանց դաշնակցած խազարների կազմակերպած պաշարմանը⁵: Եվ այնուամենայնիվ, 628 Հերակլը տիրացավ քաղաքին և Կախեթից կանչելով Դաչիի ազգական Աղարնասենին՝ նրան հանձնեց Թիֆլիսն ու Քարթլիի իշխանությունը⁶, իբրև օժանդակ թողնելով խազար Ջիրգային (հայերենում Ջերու)⁷: Հայ

¹ Ավելի հանգամանորեն տե՛ս П.М. Мурадян, Армянская надпись храма Джвари. - "Вестник общественных наук", 1968, № 2, стр. 66-68.
² Մեկ դեպքում հենվում ենք Կ. Կեկելիձեի ճշգրտման վրա (յճժժ. լժժ. յճժ. Ի⁴, թճ. 510-511), մյուս դեպքում «Գիրք թղթոցի» (համա. օճ. չճճճճճճճճճ, ճճճճճճ ճճճճճճճճճ... "յճժժ. ճճճճճճճճճճ", 1949, թճ. 288-289).
³ Այդ եկեղեցուն հանգամանորեն կանդաղառնանք ստորև:
⁴ "Նճյ-Ն յճժ. Նճճճճճճճճ", Ծ. II, տճ., 1973, թճ. 131-132.
⁵ Ք.Ց., I, 224:
⁶ Այս կարևոր անցուղարձը կարոտ է նոր աղբյուրների վկայություններով առավել հանգամանալի քննության, որ ներկա դեպքում մեր հիմնական խնդիրը չէ:
⁷ Վերջինիս և նրա դեմ եղած պայքարի մասին կարելի է կարդալ Մովսես Կաղանկատվացու երկում (տե՛ս Մովսես Կաղանկատուացի, Պատմություն Աղուանից աշխարհի, աշխատասիրությունամբ Վ. Առաքելյանի, Երևան, 1988, էջ 137-140):

պատմիչը պաշարված քաղաքը կոչում է «փափկասուն, վաճառաշահ, հոչակավոր մեծ քաղաքն Տփիսիս»¹:

Մինչև է. դարի կեսերը Թիֆլիսը փաստորեն վրաց էրիսմթավարների նստոցն էր, ուր այլևս չկային օտար գորամիավորներ, իսկ քաղաքական առումով բյուզանդական գերիշխանությունը շարունակվում էր: Այս պարագայում իշխանությունները հաստատուն պաշտպանություն էին գտնում այլևս քաղկեդոնական դավանություն ընդունած վրաց եկեղեցու կողմից: Սակայն այս ներքին համերաշխ ընթացքը կարճատև եղավ: Դարի 40-ական թվականներին արաբներն արդեն նվաճեցին Բյուզանդական ենթակայության շատ ծայրագավառներ (Սիրիա, Պաղեստին, Եգիպտոս), ապա և ողջ Պարսկաստանը: Այդ նշանակում է, թե հերթը հասնում էր Այսրկովկասին: Եվ հիրավի, Դվինը նվաճելուց հետո արաբները Հաբիբ իբն Մասլամայի գորապետությունամբ անցան Վիրքի նվաճմանը: Քարթլիի էրիսմթավար Ստեփանոս Գ.ը այլևս հույս չուներ, թե որևէ տեղից օգնություն կարող է ստանալ, ուստի խելամտորեն փորձեց հնազանդություն հայտնելով երկիրը փրկել կոտորածից ու նոր վայրագությունից: Նա Թիֆլիս եկած գորապետի հետ «Պաշտպանության համաձայնագիր» ստորագրեց, որով մի շարք պարտավորություններ էր ստանձնում (ամեն մի ընտանիք իբրև «ջիղա» մեկ դինար էր վճարում, հասարակությունը զինական պարտույթ էր ստանձնում, օգնության էր գալու արաբների թշնամիների դեմ կովին, իսլամ ընդունողները հավասարվում էին արաբներին և այլն): Սակայն նման հարաբերական խաղաղությունը տևական լինել չէր կարող. նախ՝ բյուզանդա-խազարական հարձակումները արաբների դեմ և ապա նվաճված երկրներում ծայր առած ապստամբություններն ու նրանց հնազանդության ուղարկված պատժիչ արշավները անմասն չէին կարող թողնել Վիրքը: Ծիշտ է, արաբները այստեղ այնքան էին հիմնավորվել, որ Թիֆլիսում նույնիսկ դրամահատարան հիմնեցին և 704 թ. դրամ կտրեցին, դրանով իսկ Թիֆլիսը դարձրել էին արաբական լուծը հաստատուն պահելու կենտրոնական: Այստեղից էին վարում թյուրք-խազարների դեմ մղվող կռիվները, իսկ այդ նշանակում էր, թե քաղաքը ենթակա էր այդ հակառակորդների հարձակումներին, ինչպես այդ եղավ 764 թվականին, որից հետո իսլամարտ ամիրան ստիպված էր խազարների ավերած Թիֆլիսը վերականգնել²:

¹ Նույն տեղում, էջ 137:
² Ք. Ց., I, 250: իսլամարտն ողջ Այսրկովկասի ամիրան էր:

Քանի դեռ Թիֆլիսում նստող Վիրքի ամիրան ենթակա էր Հայաստանը կառավարող տեղապահին (վալիին), նրա ձեռքն էր կենտրոնացված քաղաքական ու զինվորական իշխանությունը, քաղաքի վարչական պաշտոնները, իրավարարությունը և այլն: Հարկավ այս պարագաները նպաստավոր պիտի լինեին քաղաքի մահմեդական բնակչության ստվարացմանը¹:

Աբասյանների տիրապետության վերջին տասնամյակներին խալիֆայության տարբեր հատվածներում կենտրոնախույս ուժեր էին ձևավորվում: Այդ շարժմանը անմասն չէին Այսրկովկասի երկրները, մասնավորապես նաև Քարթլիի էրիսմթավարները՝ Ներսեհից սկսած: Արաբ ամիրայի իշխանության իրավասությունից աստիճանաբար դուրս եկան Քարթլիի ու Կախեթը: Թեև այդ ընթացքում տեղի ունեցավ Քարթլիի էրիսմթավար Աշոտ Բագրատունու հարկադրյալ հեռացումը Շավշք ու Կղարջք, սակայն ամիրայության հաղթանակը այլևս ժամանակավոր էր: Աստիճանաբար Քարթլիի ամիրայությունը վերածվեց Թիֆլիս քաղաքի շրջանակված ամիրայության: Հետևանքներից մեկն այն էր, որ Թ. դարի սկզբներից քաղաքի ամիրաները այլևս իրենց ենթակա վրացի պաշտոնյաներ չունեին: Այս ընթացքում սրվում են նաև Թիֆլիսի ամիրաների և խալիֆայության կենտրոնական իշխանության հարաբերությունները՝ մանավանդ ժողոված հարկերը ուղարկել-չուղարկելու խնդրի շուրջ: 829 թ. Մուհամադ իբն Աթաբին հնազանդեցնելու համար պատժիչ արշավախումբ ուղարկեց, և ամիրայությունը վերստին Շուաբյաններին տրվեց: Այս ու սրան հաջորդած փոխարինումները հնազանդություն չապահովեցին: Իսահակ իբն Իսմայիլ ամիրան (ընդունված է կոչել Սահակ ամիրա) շարունակեց խալիֆայից անկախանալու պայքարը: Շարունակականությունը հարկադրեց Բուղա Թուրքի գլխավորությամբ 852-853 թվականներին պատժիչ նոր զորքեր ուղարկել Հայաստան, ապա և Վրաստան: Երբ դժվարացավ Թիֆլիսի գրավումը, Բուղան որոշեց հրո ճարակ դարձնել այն: Եթե հավատանք ժամանակակից արաբ պատմիչ Թաբարիի հաղորդմանը, հրդեհին զոհ գնաց 50000 բնակիչ²: Ամիրայական ընտանիքը ջանում էր քաղաքի կառավարումը ժառանգական դարձնել, ինչը դարձյալ հնազանդություն չէր նշանակում: Թ. դարի 80-ական

¹ Այդ իրողության արձագանքը լսելի է վրաց վկայարանական հուշարձաններում, հատկապես «Արո Թիֆլիսեցու» վկայության մեջ:

² Հմմտ. Թ. Շիթիձեղո, ժրգելո տծիլոսիս օնժորոսեան, եպ. թրգ. Եյալ. «Մոսմեյ», 1963, № 5, թ. 153, նաև «տծիլոսիս օնժորոսեան», I, թ. 66.

թվականներից Թիֆլիսի ամիրայությունը իրենց ձեռքն առան Ջաֆարյան ընտանիքի ներկայացուցիչները, այդ պաշտոնը վերելով շուրջ 200 տարի:

Այս հարստության հաստատումը, կարելի է ասել, որոշ հանգստություն բերեց քաղաքին (խալիֆների պատժիչ արշավներից ազատ մնացին), բայց քաղաքը առավել կտրվեց շրջապատող վրաց ազգային իշխանություններից, որը իր հերթին ջլատում էր բերում վրաց դպրության ու մշակույթի ընդհանուր վերընթացին: Ջաֆարյանները ընդունում էին խալիֆայության գերագահությունը, դրամի վրա հիշատակում խալիֆին, սակայն փաստորեն ինքնուրույն էին՝ քանի դեռ չէր ձևավորվել միացյալ կամ միավորյալ Վրաստանը:

ԺԱ. դարում սկիզբ առած վրաց կազմավորումների միավորման ընթացքը, հասկանալի է, չպիտի շրջանցեր երբեմնի մայրաքաղաքը, որ կոչված էր կենտրոն լինելու երկրի չորս կողմերի միջև: Եվ հիրավի, Բագրատ Դ. թագավորը գործնական քայլեր առավ Թիֆլիսի ամիրայության դեմ:

Աբո Թրիլելու վկայության հաղորդումից գիտենք, որ սրբին այրեցին «այն տեղում, որը քաղաքի ամրոցի արևելքում էր գտնվում և Սադիլեգո անունը կրում»¹: Մասնագիտական գրականության մեջ այս միկրոտոպոնիմը այլևայլ բացատրություն է ստացել: Մեր համոզմամբ առավել հավաստին պրոֆ. Ի. Աբուլա-ձեի կռահումն է, ըստ որի «դիլեգի»-ն մեր նույն դղեակ, ամրոց, բանտ տեղմինն է, որ կարող էր իրոք էլ «քաղաքից դուրս» գտնվել և միաժամանակ ամրոց կամ բերդ նշանակել²: Կարևորն այն է, որ արդեն ամիրայության շրջանում Կուրի ձախ ափը ևս բնակեցված էր (այժմյան Հավլաբարը, Իսանին): Դժվար է ասել՝ աջ և ձախ հատվածները բնակչության էթնիկ պատկանելության տարբերակում ունեին թե ոչ: Պաշտոնները չունեն ու մահմեդական արիստոկրատիան պիտի գերադասեր քաղաքի այն մասում բնակվել, ուր ամիրան էր հաստատված և նրա ձեռնավորները:

Թիֆլիսը իսթահրիական նկարագրի համաձայն հարստությանը լեցուն վայր է, թեև Դերբենտից փոքր է, բայց ողջ Արանում նրանցից ու Պարտավից մեծ քաղաքներ չկան: 942-943 թվականներին Թիֆլիսում եղած իբն Հաուկալի դիտարկմամբ մե-

¹ Տե՛ս ժր. լարտ. ճրոտըր. լուծ. ժրգլեյծո, I, տծ., 1964, թ. 73.

² օղոս ճծլլոսծթ, Մրոմթթո, Ը, II, տծ., 1976, թ. 246-249.

ծուծյամբ այն միայն Դերբենդին է զիջում¹: Քաղաքի մեծուծյան վկայութիւն կարող է համարվել նաև հինգ մուտք (դուռ) ունենալու Թաբարի տեղեկութիւնը. դրանք են՝ Մեյդանի դուռ, Կարսի դուռ, Փոքր դուռ, Սողդերեյի դուռ և Ռաբադի դուռ²: Սրանցից պարզաբանման կարոտ է մանավանդ Սողդերեյի կոչվածը: Այն հարկավ Կուրի ձախ մասում է, քաղաքից դուրս, իսկ եթե Սողդերեյին նույն *ხავრუდებდებ*-ն է³, ապա ուրեմն խոսքը դեպի քաղաքային գերեզմանոց բացվող դռան մասին է, ուր Աբույի հիշատակին նվիրված մատուռ է կառուցված եղել:

Այսպիսով, «Ժ. դարի վերջին Թիֆլիսը մեծ քաղաք է եղել, բաղկացած երեք հիմնական մասից, լավ պաշտպանված պարիսպներով ու քաղաքային դռներով»:

Թիֆլիսի բնակչութիւնն էթնիկական, դավանական ու սոցիալական կազմի մասին մեր ունեցած պատկերացումները հաճախ ավելի ենթադրական են, քան փաստական: Ինչպես նշեցինք, երկրի մայրաքաղաք հռչակելուց հետո, սկսած Զ. դարի առաջին տասնամյակներից քաղաքային բնակչութիւնը պիտի համալրվեր վրաց պաշտոնեութիւնով, ազնվականութիւնը ընտանիքներով, բարիքներ ստեղծող ազատ և կիսազատ բնակչութիւնով, արհեստավորներով ու առևտրական ճանապարհների այս հանգուցում հաստատված վաճառականներով:

Ամիրայութիւն կազմավորմամբ, բնականաբար, այստեղ պետք է հաստատվեին պարսիկ ու արաբ մահմեդական ձեռնավորներ, հոգևոր սպասավորներ և աշխատավոր սովորական զանգված: Քաղաքի պատմութիւնը զբաղվող վրացի գիտնականները այդ չեն ժխտում⁴: Կարծում ենք բավարար հիմքեր ունենք ենթադրելու, թե այստեղ տակավին հայ-վրացական դավանական միասնութիւնը շրջանում կարող էր գոյութիւն ունենալ հայկական ոչ մեծ համայնք. ժամանակին Մովսես Յուրտավեցի եպիսկոպոսի կապակցութիւնը նշել ենք այդ: Եկեղեցադավանական խնդիրների առնչութիւնով Մովսես եպիսկոպոսը Կյուրիոնի ընդունելութիւնն էր սպասում Թիֆլիսում: Այդ նույն արժարժումների ժամանակ Աբրահամ կաթողիկոսի հանձնարարութիւնը առ Կյուրիոն էր գա-

¹ Ե. Նոնարուլուծի, *იბნ კაუკალი თბილისის შესახებ*, «საქ. ისტორიის აღმოსავლური მახალები», Գ. I, տბ., 1976, გვ. 35.

² Մ. Շիշմաշի, *საქ. აქტ.*, էջ 152:

³ Ե. Նոնարուլուծի, *თბილისი ძველ ქართულ მხატვრულ ლიტერატურაში*. «ეტიუდები...», Գ. VI, տბ., 1960, გვ. 120.

⁴ «თბილისის ისტორია», I, გვ. 75.

⁵ *Անդ*, էջ 80:

լիս «այր կորովամիտ և ճոխախօս, և ճարտասան, և բանիբուն դպիր» Պետրոս եպիսկոպոսը, որին «յերկրորդում նուազի անդ սպառնացեալ նմա իշխանքն Վրաց՝ եթէ մի առներ երթևեկ ի մեզ վասն հաւատոյ ինչ իրաց...»¹:

Անկարելի է ենթադրել, թե եկեղեցական բաժանումից հետո երբեմնի դավանակիցների պաշտամունքային կառույցներից որևէ մեկը կարող է շարունակել միաբնակ պատկանելութիւնը, ուստի և տեղացի և եկվոր հայոց հոգևոր սպասավորութիւնն ստանձնել²: Այստեղ մոռանալու է նաև Ուխտանեսի հաղորդած տեղեկութիւնը վրացագետ Կիրակոս Թիֆլիսեցի քահանայի մասին. «...որ և նա մեծաւ աշխատութեամբ գրեալ և թարգմանեալ ի մերս լեզու՝ ետ մեզ գրով. վասն զի ինքն իսկ կարի քաջ գիտէր զգիր և զլեզու Վրաց»³:

Ավելորդ է բացատրել, որ վրացերենին քաջագիտակ քահանան Թիֆլիսում եկեղեցի և ծխականներ պիտի ունենար Ժ. դարի կեսերին՝ Ուխտանեսի այցելութիւնից էլ առաջ և, հավանական է, տեղացի լինել⁴: Իսկ որ ամիրայութիւնը շրջանում այստեղ իրոք հայկական եկեղեցի կար՝ հավաստի է «Շարակնոցի» 1073 թ. ընդօրինակութիւնը հիշատակարանի տեղեկութիւնով⁵: Հավանաբար այս նույն աղբյուրից օգտվելով է, որ Գ. ա. ք. Աղանյանցը մատնացուցում է 1037 թ. գրված հիշատակարանում Աստվածածնի և Ս. Սարգսի տեղում եղած ավելի հին կառույց⁶:

Միավորման ճանապարհին գտնվող Վրաստանը երկար չպիտի հանդուրժեր մայրաքաղաքի օտարապատկան լինելը: Այդ իրողութիւնը մտահոգում էր թե թագավոր Բագրատ Դ. ին և թե խոշոր ավատատերերին, մանավանդ Կղզե-կարիի տիրակալ Լիպարիտ Բաղվաշին: Վերջինս երկու անգամ (1032 և 1037 թվականներ) փորձեց տիրանալ քաղաքին, բայց Բագրատ Դ. ի դեմ ունեցած թշնամանքը դրան չէր նպաստում: Թիֆլիսը ազատագրելու հարմար պահ ստեղծվեց 1045 թվականից հետո, երբ Ջաֆար ամիր-

¹ Ուխտանես, Պատմութիւն բաժանման Վրաց ի Հայոց, էջ 91:

² Ինչպես արդեն նկատել ենք, 506 թ. Դվինի ժողովին մասնակցող Թիֆլիսի եպիսկոպոսին հայագրի համարելու հաստատուն հիմք չկա:

³ Ուխտանես, *նշվ. աշխ.*, էջ 14:

⁴ Իր տեղում կհամոզվենք ս. Գևորգ եկեղեցու պատին եղած արձանագրութիւն վկայութիւնը, թե եկեղեցին կառուցվել է Հայոց 80 թվականին (= 631 թ.) վրիպյալ ընդօրինակման արդյունք է: Հմմտ. Ս. Ա. Օրբելի, *Избранные труды*, Ереван, 1963, стр. 218.

⁵ Մատ., կաթողիկոսական դիվան, թղթ. 228, դործ 17, թերթ ԾԻՎ. Տե՛ս նաև սույն գրքի «Հիշատակարաններ» բաժնի սկզբում:

⁶ Հավանաբար առկա է 1073/1037 թվերի վրիպում («Տարագ», 1919, Թիֆլիս, № 1-12):

րան այլևս չկար, և աշխուժացել էին «ծերք քաղաքին», որոնց համար Բագրատի հովանավորությունը նախընտրելի էր: Եվ հի-րավի՛ Կուրից արևմուտք ընկած քաղաքամասը հանձնվեց նրան, մինչդեռ Իսանին շարունակում էր մահմեդական ավագանու ձեռքը մնալ: Լիպարիտի զորքերի թիֆլիս շտապելուն տեղեկացած Բագրատը գերադասեց թողնել քաղաքը և ետ քաշվել, մանավանդ որ նրա օգնությունն էին սպասում անեցիները՝ Գագիկ Բ-ի Բյուզանդիա կանչվելուց հետո¹: Եվ միայն սելջուկների կողմից Լիպարիտին գերեվարելուց հետո է, որ Բագրատը փորձեց վերստին տիրանալ թիֆլիսին և վերստին էլ թողնել այն:

Ի վերջո, «ծերք քաղաքին» դիմեցին Կախեթի թագավոր Աղսարթանին, որը և շատ չանցած այն վաճառեց Բագրատ Դ. թագավորին², իսկ վերջինս գերադասեց Ջաֆարյանների տնօրինու-թյանը թողնել ստացած քաղաքը: Շատ չանցած այն գրավեց սուլթան Ալի-Արսլանը (1067 թ.): Մի քանի անցուղարձերից հետո քաղաքն անցավ Բագրատի իրավասություն, սակայն ոչ վերջնականապես, քանի որ վրաց թագավորը զգուշանում էր զորացած «մեծ թուրքության» հետ նոր ընդհարումից: Ալ-Ֆարիդի տեղեկությունից քաղաքի տերեր դարձան տեղական բնակչության ներկայացուցիչները, որոնց թվում և արհեստավորության ու վաճառականության խավեր ներկայացնողները³:

1089 թ. թագավորություն ստացած Դավիթ Դ-ը հմուտ զորավար ու նրբանկատ դիվանագետ էր: Թագավորության առաջին տասնամյակներին նա ջանում էր թուրք-սելջուկներից ետ գրավել թիֆլիսին հարող շրջաններն ու քաղաքները: Նրան ապավինում էին ոչ միայն Վրաստանի, այլ նաև Հայաստանի բնակիչներն ու քաղաքները: Առհասարակ հանձին Դավիթ Շինարարի Այսրկովկասի ժողովուրդները տեսնում էին իրենց ազատարարին, ուստի ջանադիր մասնակցություն էին բերում նրա իրագործած արշավանքներին ու մղած ճակատամարտերին⁴:

¹ Տե՛ս Ք. Ց., I, 300:

² Աղբյուրագիտական ակելի հանգամանալի բնութայուն տե՛ս Թ. Յոյճձձ, XI-XIII სავსეցვათა თბილთისის თბილთისის თბილთისის... «თბილთ. თბილთ. Պրոմթ», Ե., V, თბ. 1960, ՅՅ. 112-114.

³ Հմտ. Ք. Ց., I, 340:

⁴ Քաղաքական հեղհեղուկ կացությունը պակաս ավերածություն էր գործել և երկրի հոգևոր կյանքում. Դավիթ կենսագրի վկայությամբ «Հայեցալ Դաւիթ իմաստութեամբ յեկեղեցիս, զի ոչ գոյր նոցա ճրագ, այլ առաջնորդք կոյրք և զաւշաքաղք, այլ և աւազակք, որք ընդ որմ և ընդ երդս մտանէին, և ոչ հովուարար ընդ դրունս: Այսպէս էին ժամանակին եպիսկոպոսք և ձեռնադրէին կաշառաւք քահանայս՝ նման իւրեանց. և կացուցանէին քրեպիսկոպոս անմիտս և ազահս, և անկէին զանարկնութիւն ի տան Աստուծոյ...» (Քարթլիս ցխովրեբայի կամ Վրաց պատմության հին հա-

Բագրատունյաց տոհմի ռազմավարական հմտության լավագույն կարողությունները իր մեջ կուտակած թագավորը նախ գրավեց Կյուրիկյանների մայրաքաղաք Սամշվիլը (1118 թ.), որոշ ժամանակ առաջ՝ Ռուսթավը (1116 թ.), ապա 1118-1120 թվականներին ստեղծեց մշտական բանակ և փաստորեն նախապատ-րաստեց թիֆլիսի վերջնական ազատագրումը: 1121 թ. օգոստոսի 12-ին Դավիթ զորքերը քաջություն ու անձնագոհության բացառիկ կարողություն ցուցաբերեցին Դիդգորիում կայացած ճակատամարտում, երբ իրենց մի քանի անգամ գերազանցող մահմեդական ուժերի դեմ փայլուն հաղթանակ տարան, դրանով իսկ ապահովելով թիֆլիս քաղաքի գրավումը հաջորդ տարին¹: Տպավորիչ այդ հաղթանակը անարձագանք չի մնացել Հայոց մատենագրության մեջ. «Յայնժամ զայր Մելեքն սուլտանն Գանձակայ չորս հարիւր հազար ձիաւորով արանց քաջաց, և խաղացին ահագին բազմութեամբ և մտանէին յաշխարհն Վրաց ի կողմն Տփլիսաց քաղաքին ի լեառն որ Դեկոր կոչի (կարդա՛ Դեկոր - Պ. Մ.) և լուեալ զայս Դաւիթ Վրաց թագաւորն՝ որդի Բագրատայ որդւոյ Գորգէնի, և հասանէր ի պատերազմ ընդդէմ թուրք զօրացն քառասուն հազարով կորովեաց և արանց քաջաց և կիրթ պատերազմողաց. ունէր և այլ զօրս ի Խափչախաց թագաւորէն արս տասն և հինգ հազար քաջս և ընտիրս, և յազգէն Ալանաց արս հինգ հարիւր և Փռանգ՝ հարիւր: Եւ յօգոստոս ամսոյ ԺԳ (13) և ի պահոց Աստուածածնի հինգշաբթի օրն եղև սաստիկ պատերազմ ի մէջ երկուց լերանց, որ և յահագին ճայթմանէ զօրացն գոչէին լերինքն. և յայնժամ օգնութեան հասանէր յԱստուծոյ ի վերայ Վրաց զօրացն. և ի խմբել պատերազմին զամենայն զօրսն թուրքաց դարձուցանէին ի փախուստ: Եւ յայնմ աւուր եղև սաստիկ և ահաւոր կոտորած զօրացն թուրքաց, և լցան դիակամք զեաք և ձորք լերանց, և ամենայն քարափուռք լերանցն ծածկեցան. և եղև համար կոտորածոյն զօրացն թուրքաց քառասուն բիւր, և ձերբակալս արարին արս երեսուն հազար...»²:

Դավիթ անձին ու վարած քաղաքականությունը ապավինած Հայոց զինական կազմավորումները պիտի որ անմասն չմնային

յերեն թարգմանությունը: Վրացերեն բնագիրը և հին հայերեն թարգմանությունը ուսումնասիրությամբ և բազմաթիվ լույս ընծայեց Իլիա Աբուլաձեն: Թբիլիսի, 1953, էջ 239-240):

¹ Ժակատամարտի պատմական նշանակությունը հանգամանորեն գնահատված է պրոֆ. Պրոտո թեյեճձ-ի ժլլլլլլ Նճլլլլլլլլլ (Զարմանահրաշ հաղթություն) գրքում (տձ. 1972):

² Մատթոն Ուոհայեցի, Ժամանակագրություն, Վաղարշապատ, 1898, էջ 349-350:

այս ճակատամարտին: Ուռհայեցու տեղեկությունը ձեռքին ունեցող Սմբատ Սպարապետը այս պատերազմը ներկայացնելիս, ինչպես երևում է, օժանդակ աղբյուր է ունեցել, ուր խոսվել է նաև Հայոց զորագնդի մասնակցության մասին. ըստ նրա տեղեկության խփռվածներից (իմա՝ ղփչաղներից) մասնակցել է ԽՆ (40000) հեծյալ, ալաններից ԺԼՆ (18000), «ի Ֆոանգաց ԵՃ (500), ի Հայոց՝ ԺՆ (10000)»¹:

Ի տարբերություն այլ աղբյուրների, Սպարապետը Թիֆլիսի գրավումը ևս դնում է 1121 թվականի տակ՝ «եւ ի սոյն ամի էառ զՏիֆլիս ի Պարսից պատերազմաւ, և արար սաստիկ կոտորածս և ԵՃ (500) սրահանգ կախեաց զփայտէ»²: Պատմիչները այս փաստն այնքան են կարևորում, որ անհրաժեշտ են համարում մայրաքաղաքի՝ օտարի ձեռքին լինելու տարիները հաշվել, և ըստ այդմ՝ Դավիթ Թագավորը «էառ զմայրաքաղաքն Հայոց զԱնի որ եկաց ձեռս այլազգեացն ամս Կ (60)»³, իսկ Վրաց մայրաքաղաքը՝ «400 տարի»⁴:

Մատթէոս Ուռհայեցու մոտ ոչ պակաս կարևոր այլ տեղեկություն էլ կա, որ մասամբ կրկնված է նրան հաջորդած պատմիչների երկերում ևս. «Եւ էր Դաւիթ արքայ սուրբ և առաքինի, զարդարեալ ամենայն աստուածապաշտութեամբ և բարի արդարութեամբ, և սա երևեցաւ ընդունող և սիրող ազգին Հայոց: Առ սա ժողովեցան մնացեալ զօրքն Հայոց, և սա շինեաց քաղաք Հայոց յաշխարհն Վրաց և հաստատեաց եկեղեցիս և վանորայս բազումս, և անուանեաց զանուն քաղաքին Գօռա, և ունէր մեծաւ ուրախութեամբ և ցնծութեամբ զամենայն ազգն Հայոց»⁵:

Դավթի շուրջ Հայոց «մնացեալ զօրաց» ժողովումը ինքնին նշանակում է, թե մայրաքաղաքն ազատագրող արքան որքան խիստ էր իրեն ընդգիմացողների՝ «պարսիկների» հանդեպ, նույնքան էլ ընդառաջող պիտի գտնվեր զորակցողների նկատմամբ, որոնց մեջ նկատելի տեղ էին զբաղեցնելու արհեստներով ու

¹ Սմբատ Սպարապետի Տարեգիրք, [աշխատասիրութեամբ Հ. Սերոբէ Վ. Ազբլեանի], Վենետիկ, 1956, էջ 150:
² Անդ: Հրատարակիչը արձանագրել է թվագրման տարբերությունը. Աբու-Փարաջ՝ 1121-ին, Իբն-Ալ-Ասիր՝ 1122-ին, Իբն-Բեթիր՝ 1124-ին (անդ, ծան. 16):
³ Նույն տեղում, էջ 155:
⁴ Ք. Յ., I, 342: Այս և մյուս աղբյուրները հաճախ մահմեդականների տիրապետության գտնվելը կոչում են «Պարսից»:
⁵ Մատթ. Ուռհայեցի, էջ 356: Հմմտ. Սմբատ Սպարապետ, էջ 154: Նույնը կա նաև Կիրակոս Գանձակեցու երկում և «Քարթլիս ցխովրեբայի» Հայերեն թարգմանության լրացումներում (տե՛ս Պարույր Մուրադյան «Վրաց պատմության» Հայերեն թարգմանության գնահատության հարցի շուրջ. «Էջմիածին», 2008, Զ-Է, էջ 93-101):

առևտրով անուն վաստակած հայազգի մարդիկ, հայ ազնվականության մնացորդների ժառանգները: Եվ հիրավի, ԺԲ-ԺԳ. դարերի Թիֆլիսաբնակ որոշ ընտանիքներ, ի մասնավորի Ռեմեկյանները, այստեղ էին հաստատվել Մանազկերտից Կարին, ապա Կարինից Թիֆլիս տեղափոխվելով¹: Նրանք այդ արել էին թե գործունեության լայն ասպարեզ գտնելու և թե Վրաց Բագրատունի արքայական տոհմի քաջալերանքն ու վրաց բնակչության հանդուրժողականությունն ունենալու հիմունքով: Թիֆլիս հաստատվածների շարքին էին նաև Սարավանի որդիներ Շնորհավորը և Մկրտիչը: Նրանցից առաջինը, ինչպես ապացուցել է Հ. Մարգարյանը, «Վրաց ժամանակագրության հիշատակած նույն Շաղինն է, որը բացառիկ հեղինակություն էր վայելում Հուլիանոս խանի մոտ և 1259-1265 թվականներին վրաց թագավորի հարկադրական ընդհատումներով բացակայության տարիներին կառավարել է «Գուրջիստանի վիրայիթը»²: Ահա այս Շնորհավոր> Շահարադին> Շաղինն է, որ Թիֆլիսում 1267 թ. եկեղեցի է կառուցում³, իսկ մինչ այդ՝ 1264 թ. Հուլիանոսի մոտ գնալիս ուղեկցում էր վարդապետներ Վարդան Արևելցուն, Սարգսին և Գրիգորին, նրանց հետ էր նաև «աւագ երէցն Տիֆսեց Տէրտէրն»⁴:

Ցավոք, աղբյուրները չեն հաղորդում, թե Թիֆլիսում այս տարիներին քանի Հայոց եկեղեցի կար, որոնց ավագ երէցին իր հետ տանում էր Շնորհավոր/Շաղինը, ինչպես որ չգիտենք նաև, թե առկա եկեղեցիներից որն է նրա կառուցածը: Բայց արդարացի է նկատված, որ 1251 և 1267 թվականներին երկու նոր եկեղեցիների կառուցումը Թիֆլիսի հայ բնակչության թվական ավելացմամբ է պայմանավորված: Հիմքեր կան ենթադրելու, որ մինչ այդ էլ, քաղաքը մահմեդականներից ազատագրելուց հետո, Հայերի այստեղ հաստատվելու մի քանի ալիք է եղել: Համենայն դեպս, Գրիգոր Տղայի կաթողիկոսության տարիներին, 1179 թ. Հռոմկլայի ժողովի որոշումները հաստատող Հայոց նշանավոր գործիչների թվում հիշատակվում է Թիֆլիսի Հայոց Բասիլիոս արքեպիսկոպոսի ա-

¹ Ա. Գ. Հովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, Երևան, 1957, էջ 206-208: Ումեկի և նրա տոհմի մասին տե՛ս նաև Ս. Ավագյան, Նորահայտ վիճական արձանագրություն Ումեկյան տոհմի մասին «Վիճակագրական պրպտումներ», Երևան, 1986, էջ 94-111:
² А. Г. Маргарян, К вопросу о личности и деятельности “Некоего Шадина”.- Кавказ и Византия, вып. 3, Ереван, 1982, стр. 64-72.
³ Սամուէլի քահանայի Անեցոյ՝ Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց, Վաղ., 1893, էջ 161: Եկեղեցու կառուցման թվականի ճշտումը ըստ Հ. Մարգարյանի (նշվ. աշխ., էջ 70):
⁴ «Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի», Վենետիկ, 1862, էջ 156:

նուևնը¹: Ալ-Ֆարիկիի հաղորդումը հաստատում է, թե պարսիկների (իմա՝ մահմեդականների) տիրապետության շրջանում էս, բացի իսլամներից, քաղաքում բնակվում էին վրացիներ, հայեր և հրեաներ²: Նույն աղբյուրներից տեղեկանում ենք նաև, որ Գանձակը գրավելուց հետո Վրաց արքան նրա քաղաքային բնակչության մեկ մասը գերեց և վերաբնակեցրեց ազատագրված Թիֆլիս: Փարիկիի տեղեկությունը «ժողովուրդը դրանց մեծ մասին (իմա՝ գերիներին - Պ. Մ.) գնեց ու ազատ արձակեց»³: Հազրիվ թե Դավիթը շտապեր մեծացնել մահմեդականությունը դավանող բնակչության թիվն այնտեղ, ուստի հակված ենք կարծելու, թե խոսքը գերյալ գանձակաբնակ հայերի վերաբնակեցմանն է վերաբերում: Պատահական չէ, որ արդեն հաջորդ դարում քաղաքում եղած հայկական պաշտամունքային կառույցները այլևս չեն տեղավորում համայնքի անդամներին, ուստի ծայր է առնում նոր եկեղեցիների կառուցում, որոնց կանդրադառնանք առանձին-առանձին քննարկելիս: Հայ բնակչության ստվարացումը վկայություն է գտել հարյուրամյակ անց՝ մոնղոլական շրջանում Վրաստանով անցած նշանավոր ճանապարհորդ-գլխավանագետ Մարկո Պոլոյի գրառումներում. «...այս երկրում (իմա՝ Վիրքում - Պ. Մ.) Թիֆլիս անունով սքանչելի քաղաք կա: Բնակիչները՝ հայերն ու վրացիները քրիստոնյաներ են, կան նաև մահմեդականներ և հրեաներ, սակայն վերջիններս շատ չեն»⁵:

Թիֆլիսի՝ վերստին Վրաստանի մայրաքաղաք դառնալը հաճախակի դարձրեց նրա հիշատակումը նաև հայ մատենագիրների երկերում, ուր կարելի է գտնել թե գովասանք ու ներբողում, թե ողբ ու կական՝ թշնամիներից քաղաքի ավերածության պարագայում⁶:

¹ «Թուղթ Գրիգորիսի կաթողիկոսի, գրեալ ի կաթողիկէ եկեղեցին Հոռոմոց... Պատասխանի թղթոյն Միքայէլի պատրիարզին, որ նախքան զայս փոխեցաւ յաշխարհէ ի Քրիստոս» - Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց, հատ. Ա, կազմեց Ն. Յակովրոս վ. Տաշեան, Վիեննա, 1895, էջ 350:
² Տե՛ս Գ. Մերեթելու կազմած «Արարական քրեստոմատիան», Թիֆլիս, 1949, էջ 71: Հմմտ. Ա. Տեր-Ղևոնդյան, Փարիկիի «Նփրկերտի պատմությունը» (ԺԲ դար) Հյուսիսային Հայաստանի դեպքերի մասին. - «Հոգվածների ժողովածու», Երևան, 2003, էջ 270:
³ Տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, նշվ. աշխ., էջ 271:
⁴ Պրոֆ. Ս. Կակաբաձեն այս շրջանով է թվագրում հայկական համայնքի հաստատումը Թիֆլիսում:
⁵ М. Полиевктов и Г. Натадзе, Старый Тифлис в известиях современников, [Тифлис], 1929, стр. 7.
⁶ Թիֆլիսի և տեղիս հայության պատմության շարունակություն կարելի է գտնել ալազ. Վ. Ս. Նալբանդյանի «Թրիլիսին հայ մատենագրության մեջ» (Սկզբից մինչև

Թիֆլիսում հաստատված վանքերն ու եկեղեցիները, որոնց համահավաք ուսումնասիրությունն է նվիրված սույն աշխատությունը, միաժամանակ դարձան հայոց դպրության ու գրչության կենտրոնատեղիներ: Արվեստագետ Աստղիկ Գևորգյանի նախնական հաշվումներով Երևանի Մատենադարանի հավաքածուում այժմ կարելի է հաշվել Թիֆլիսի հայոց գրչատներում գրված ու ընդօրինակված շուրջ 80 ձեռագիր: Ընդ սմին՝ նրանցից առանձին օրինակներ օժտված են մանրանկարներով և առանձնանում են այնպիսի մանրամասնություններով, որ կարող են հայոց մանրանկարչական արվեստի ինքնահատուկ դպրոց ներկայացնել¹: Հավանաբար նույնը կարող են ասել ճարտարապետության պատմաբանները՝ եթե ի մոտո քննությունն առնեն Թիֆլիսի վրաց և հայոց պաշտամունքային կառույցների ընդհանրություններն ու տարբերությունները:

Մեր այս գրքում եղած ուսումնասիրությունն ու այլազան աղբյուրների համահավաքը, համոզված ենք, կխթանեն այդ կարգի հետազոտությունների երևան գալը մեզանում և այլուր:

ԺԸ. դ. վերջ) գրքում (Երևան, 1958): Այն լույս է տեսել նաև վրացերեն և ռուսերեն լեզուներով: Հմմտ. նաև՝ Լ. Մելիքսեթ-Քեչ, Հայերը Վրաստանում. - "КиВ", I, 167-179.
¹ А. Б. Геворкян, Армянские средневековые миниатюры из Тбилиси. - КиВ, I, 155-166.

ՊԱՏԿԱՆԵԼՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՊԱՔՊԱՆԱԾ

ԵԿԵՂԵՅԻՆԵՐ

ՀՐԵՇՏԱԿԱՊԵՏԱՑ ԵԿԵՂԵՑԻ

Քաղաքի հնագույն եկեղեցիներից մեկն է, որ դարերի ընթացքում աղբյուրներում հիշատակվում է նաև «Քառասնից եկեղեցի» և «Բերդի Փոքր եկեղեցի» անվանափոխություններով, սակայն, դատելով տեղադրությանը վերաբերող ակնարկումներից՝ խոսքը իրապես նույն կառույցի մասին է: Ընդ սմին անվանափոխությունները կարող էին տեղի ունենալ գործառական ընդհատումների և նրանց հաջորդած վերանորոգում-վերագործարկումների ժամանակ, առավել ևս՝ եթե այդ ընթացքում այն դավանական մեկ խմբից անցում էր կատարում մեկ այլ խմբի: Մեր ունեցած խիստ պատահական տեղեկությունները թույլ են տալիս նման անցումներ տեսնելու այս եկեղեցու պատմության փուլերում: Նրա գոյության հնագույն հիշատակություն, ինչպես նկատեցինք նախորդ բաժնում, գտնում ենք Լ. դարի վրաց նշանավոր վարքագիր Հովհան Սարանա որդու (Սարանիսձե) «Աբո Թփիլելու վկայաբանությունը» երկում: Այստեղ պատմվում է թե ինչպես արարների ձեռքով նահատակված Աբոյի մարմինը պատանում են, դնում սայլին և վարվում՝ ինչպես հանրահայտ քառասուն վկաների հետ: Այդ թելադրված է համարվում նաև նրանով, որ սրբին գլխատել են հենց Քառասուն վկաներին նվիրված եկեղեցու գավթում¹: «Սագողերելին» (իմա՝ ողբանոց = գերեզմանոց) մոտ գտնվելու հիշատակությունը, ինչպես նաև Մետեխի կտրվածքի տակ Աբոյի մատուռի տեղորոշման շուրջ ժողովրդական հիշողությունը կասկած չեն հարուցում²: Այս և նման իրողություններից ելնելով է, որ հին Թիֆլիսի պատմության լավագույն գիտականներից պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-Բեկը եզրակացնում է, թե «Քառասուն սրբերի եկեղեցի պիտի ճանաչվի քաղաքաբերդի եկեղեցիներից մեկը, որը և նշված շրջանում կարող էր գոյություն ունենալ: Կողմնակի տվյալներով բարեբախտաբար մեզ հաջողվեց

¹ «Վկայաբանություն սրբոց քառասուն վկայիցն» բնագիրը տես «Վարք և վկայաբանություն սրբոց, հատրնտիր քաղեալք ի ճաղրնորաց», հատոր Բ, Վենետիկ 1874, էջ 506-514: Հայերենից կատարված հին վրացերեն թարգմանությունն ու նրա բնագրական քննությունը տես օգոստ Ժոզեֆ Գրեյ, Սթոնհեյմ, Ե. I, տժ., թ. 91-144:

² Բնագրի վերջին գիտական հրատարակությունը տես «ժ. յարտ. սցոլոգր. լոճ. ժեքլեյժ», Ե. I, տժ., 1963, թ. 46-81. Տեղագրական մասնավորեցումների վերաբերյալ տես Ե. Կոչևի, յժ. Երևան, 1974, թ. 105-106

ճշգրտել, որ «Քառասնից եկեղեցին» այն է, որը գտնվելիս է եղել այժմյան Հայոց Հրեշտակապետաց եկեղեցու տեղում...»¹:

Հիմքեր չունենք կասկածելու, թե Թիֆլիսի այդ հնագույն եկեղեցիներից մեկը կարող էր գոյություն ունենալ հայ-վրացական եկեղեցական միասնություն շրջանում և է. դարի բաժանումից հետո դառնալ նրանցից մեկի աղոթարանը: Աբոյի վկայաբանություն տեղի լինելը, կարծում ենք, կարող է դիտվել իբրև երկրի պաշտոնական դավանության ցուցում: Այդ մասին է խոսում նաև մինչև ժ. դ. սկզբները գոյություն ունեցող և էզն. Իոսելիանի կողմից 1837 թ., գրառած ավանդությունը, թե Քառասնից եկեղեցին հիմնվել է հուլյաների կողմից²: Հարկավ այստեղ «հուլյան» եզրը դավանական կիրառություն ունի, քանի որ Թիֆլիսում վաղ միջնադարում հունական համայնք չի վկայվում:

ԺԲ. դարի վերջին (1197 թ.) տեղի ունեցած Մուսուլի կապակցությունը Բար-հեբրեոսի (նույն Աբուլ-Ֆարաջն է) հաղորդումները հերյուրված նկատելու կովաններ չունենք (թեև չափազանցությունը ակնբախ է), ուստի պիտի ընդունել, թե Թիֆլիսի ամիրայություն վերջին շրջանում մեզ այսօր անձանոթ պարագաներում Քառասնից եկեղեցին միաբնակ դավանության հավատացյալներին էր պատկանում, այսինքն՝ անցել էր հայերին (վկայության երկու խմբագրությունների լատիներեն թարգմանությունները բերված են Լ. Մելիքսեթ-Բեկի հիշյալ հոդվածում, էջ 50-51): Որ այս տեղեկությունը պատմիչի հորինվածք է, հաստատվում է 1238 թվականին Թիֆլիսում եղած և թերևս հենց այս եկեղեցու միաբանների մոտ իջևանած Վանական վարդապետի ինքնագրով պահպանված հիշատակարանի հաղորդումով. «Ես՝ Վանականս, գրեցի իմով ձեռամբս ի Տիֆլիս քաղաքի, ի դրան Սուրբ Քառասնիցս, զի գերեալ էր Աւետարանս ի Տաւրշոյ ի Մուղան ի թաթարէն և ետ երից ամաց աստ բերեալ անվնաս՝ վաճառեցին ՈԶԷ (1238) թուխ, զոր փառաւոր աւագերէց Սարգիս, հասարակ պատուական քահանայիւք և աստուածասէր ժողովրդական տանը...»:

Վանականի գործածած փառաւոր աւագերէց, պատուական քահանայիւք և ժողովրդական տանուտէրաք արտահայտությունները թույլ են տալիս ամփոփել, որ հիշյալ եկեղեցին ժամանակի հայոց պաշտամունքային կարևոր օջախներից է եղել և իբրև այդպիսին հետագայում Սանահնի վանքի վանատուն ծառայել Վրաց մայրաքաղաքում: Թե երբ է այս եկեղեցին դադարել գործելուց՝ չգիտենք: «Բերդի Փոքր եկեղեցի» կոչվելը հուշում է, որ այդ անունը կարող էր ձևավորվել «Բերդի Մեծ եկեղեցու» կառուցումից հետո, իսկ վերջինս, ինչպես ստորև կհամոզվենք, 1251 թվականից հետո պիտի լիներ: Եվ այնուամենայնիվ, Մելիք-Աղա Բեհբուդյանի 1745 թ. հրատարակած հրովարտական թվարկվող հայոց գործող եկեղեցիների ցանկում «Բերդի Փոքր եկեղեցի» չի հիշվում³, սակայն առկա է Մինաս արքեպիսկոպոսի և Ստեփանոս վարդապետի կազմած եկեղեցիների ցանկում (1831/2 թ.)⁴: Ուրեմն պիտի եզրակացնել, որ նրա վերականգնում-գործարկումը տեղի է ունեցել ԺԸ. դ. երկրորդ կեսին կամ ժ. դարի սկզբներին, մինչև 1831/2 թվականի ցանկի կազմումը: Այդ տեղական ընդմիջման ընթացքում մոռացվել է «Բերդի Փոքր եկեղեցի» կոչումը ևս և արդեն վերջին վերականգնման ընթացքում ստացել «Հրեշտակապետաց» նվիրումը⁵: Առաքել վանահոր կազմած տեղեկանքից⁶ և պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-Բեկի հրատարակումից⁷ գիտենք, որ մուսուլի բարավորի վրա եղել է վերականգնման մասին պատմող արձանագրություն:

ՇՆՈՐՀԻԻՆ ԱՍՏՈՒԾՈՑ ՆՈՐՈԳԵՑԱԻ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ԻՐԲ / Ի ՀԻՄԱՆԷ Ի ԺԱՄԱՆԱԿՍ ՂՈՒԿԱՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ ԵՒ / ՀԱԽՊԱՏՈՒ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ԴԱԻԹ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ ԵՒ ՀԵՐԱԿԼ / ԱՐԲԱՅԻՆ ՎՐԱՑ ԵՒ ԴԱԻԹ ՍԱՐԴԱՐԻՆ՝ ԱՐԴԵԱՄ<Բ>Բ / ԵՒ ԱՇԽԱՏՈՒԹԵԱՄԲ ՏԷՐ ՕԶԱՆ ՔԱՀԱՆԱՅԻՆ, ԿՈՂԱԿԻՑ ՆԱԹԷԼԻՆ / ԵՒ ԻՄ ԵՂՐԱՅՐ ՏԷՐ ՍՏԵՓԱՆԻՆ, ԿՈՂԱԿԻՑ ՄԱՐԻԱՄԻՆ, ԳԱՆՁԱՊԵՏ / ԴԱՆԻԷԼԻՆ, ԿՈՂԱԿԻՑ ԽԱՆՓԵՐՈՒՆ, ԴՌՆԱՊԱՆ ՓԱՐՍԱԴԱՆԻՆ, ԿՈՂԱԿԻՑ / ՇՈՒՇԱՆԻՆ, ՍՊԱՍԱԻՈՐ ԱԶԸԶԻՆ: ԹՎԻՆ ՌՄԼ (1781):

Հոգևոր սպասավորների թվի մեծացումը հարկավ պայմանավորված է ծուխերի ստվարացմամբ. վկայակոչված հիշատակարանից չորս տասնամյակ հետո է գրվել այժմ Ս. Էջմիածնի ձեռագրերից մեկը (թիվ 129), վայելուչ ձևավորմամբ ու զարդարումներով, որի հիշատակարանում կարդում ենք. «Արդ, գրեցաւ զսուրբ Աւետարանս ձեռամբ մեղապարտ և անարժան գրչի՝ Մկրտիչ սուտանուն քահանայի ի թիվս ՋԼԷ. (1488) ի մայրաքաղաքս Տփղիս ընդ հովանեաւ կամակատար Սուրբ Աստուածածնիս և Գեորգայ զարավարիս ի դառն և շփոթ ժամանակիս: Արդ, աղաչեմ զամենեւեան, որ կարոայք և կամ արհմակեք յիշուցիք նախասացեալ զստացող սորա զՏէր Ղազարն զիրսն ամենայն, ընդ միմն և զհոգևոր եղբայր և զքեզ վարդապետն զԱբրահամ, զԱկարող և զկազմող սորա, այլ և զհոգևոր եղբայրքն զՏէր Վարդան և զՏէր Յովհաննէսն, և զՏէր Եսայի աւագ երէցն և զԲարսեղն...» (էջ 447-448):

Կաթողիկե եկեղեցու կրած վերանորոգչական փոփոխութիւնները պատկերացնելու համար հիշեցնենք արաբերեն արձանագրութեան պատուիրակ պահպանած խաչքարի բեկորի տեղից տեղ փոխադրված լինելը. 1910 թ. Հ. Օրբելին այն տեսել է «եկեղեցու բակը շրջափակող աղյուսէ նոր պարսպի վրա՝ ներքուստ, արևելյան կողմում»¹, մինչդեռ մերօրյա այցելուն այն գտնում է եկեղեցու հարավային պատին ագուցված: Ի վերջո, եկեղեցու վիճակն ու ապրած փոփոխութիւնները հանգամանորեն թվարկված են Հերակլ Բ. Թագավորի հասցեագրած Առաքել Սահառունու խնդրագրում²:

Եկեղեցու պատերին պահպանված արձանագրութիւններին այլևս չենք անդրադառնում՝ քանի որ նրանք վերծանված, թարգմանված և մեկնաբանված են տողերիս հեղինակի ռուսերեն աշխատութեան մեջ:

ՆՈՐԱՇԵՆԻ ԱՎԵՏՅԱՅ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Վերջին տարիներին ինչ-ինչ դրդումներով ոչ մասնագիտական մամուլի էջերում պատկանելութեամբ քննարկելի դարձած Թիֆլիսի Նորաշեն անունով հայտնի Ավետյաց Սուրբ Աստվածածին եկեղեցին գմբեթավոր բազիլիկ կառույցների տիպին է պատկանում և ուշագրավ է թե իր արտաքին հարդարանքով, թե գտնված տեղով (վրաց Սիոն գլխավոր տաճարից և քաղաքի հայտնի հյուրատուն-քարվանսարայներից ոչ հեռու) և թե ճարտարապետական առինքնող տեսքով:

Իբրև Թիֆլիսի հայկական գործող եկեղեցիներից մեկը այն հիշատակվում է 1673 թվին այս քաղաք այցելած ֆրանսիացի ճանապարհորդ Ժան Շարդենի «Ճանապարհորդութիւն Պարսկաստան և Արևելքի այլ երկրներ» գրքի երկրորդ հատորում. «Հայկական գլխավոր եկեղեցիներն են՝ Փաշա-վանքը (նշանակում է Փաշայի վանք) ... Սուրբ Նշանը (կիրառվում է Սուրբ Նաչ ձևը), Բեթլեմ կամ Բեթղեմ, Նորաշեն կամ Նոր շինութիւն և Մողմի»¹: Ֆրանսերեն բնագրի 1811 թ. հրատարակիչ-խմբագիր Լ. Լենժեն (հ. II, էջ 73-79) Շարդենի այս վկայութիւնը օժտել է ԺԸ. դարի ճանապարհորդներ Գյուլդենշտեդտի և Ռայնեգսի ուղեգրութիւններից քաղված ծանոթագրութիւններով, ըստ որոնց Թիֆլիսում գործում է 15 վրացական և 20 հայկական եկեղեցի: Ընդ որում անուն առ թվարկած քսան եկեղեցիներից՝ 7-րդը «Նորաշենի՝ նոր եկեղեցին» է²:

Շարդենից շուրջ երեք տասնամյակ անց՝ 1701 թվին Թիֆլիս է այցելել նրա հայրենակից կենսաբան Ժոզեֆ-Պիտտոն Տուրնեֆորը, որի «Արևելյան ճափորդութեան տեղեկագիր» աշխատութիւնը լույս է տեսել 1717 թ. Ֆրանսերեն, ապա թարգմանվել այլ լեզուների, այդ թվում նաև ռուսերեն ու վրացերեն: Նրա արձանագրմամբ «Թիֆլիսում կա շուրջ 20000 բնակիչ՝ 14000 հայ, 3000 մահմեդական, 2000 վրացի և 500 հռոմեազավան կաթոլիկ: Այս վերջիններս դարձի բերված հայեր են, իրենց մնացած հայրենակիցների երգվյալ թշնամիներ: Իտալացի կապուչինները ոչ մի

¹ И. А. Орбели, *նշվ. աշխ.*, էջ 220.

² Տե՛ս «Յիշատակարան Սանահնոյ վանից (Սանահնի քէօթուկը)»: Աշխատասիրութեամբ Պարոյր Մուրադեանի, Ս. Էջմիածին, 2007, էջ 238-240:

¹ Տե՛ս այստեղ «Ուղեգրութիւններ» բաժնում:

² Նույն տեղում:

կերպ չեն կարողանում հաշտեցնել»¹: Տուրնեֆորը ևս անհրաժեշտ է նկատել Հիշատակել Թիֆլիսում եղած պաշտամունքային կառույցների քանակը. «Թիֆլիսում հունական դավանության (իմա՝ վրացական-Պ. Մ.) 5 եկեղեցի կա, 4-ը քաղաքում, մեկը արվարձանում, հայկական՝ 7 [եկեղեցի], և 2 մզկիթ ամրոցում»²:

Այստեղ մեկ կարևոր վրիպում կա. Տուրնեֆորը վրաց Ս. Սիոն կաթողիկոսանիստ եկեղեցին կոչում է հայկական և թյուրիմացաբար տեղորոշում «Կուրի մյուս կողմում, դեք ժայռի վրա», ըստ ամենայնի այն շփոթելով Մետեխի Ս. Աստվածածին վրացական եկեղեցու հետ, ուր նոր շրջանի տեղադրողները ավանդաբար Ս. Շուշանիկի գերեզման են վկայում: Հիշյալ շփոթությունը սրբազրելուց հետո Թիֆլիսի հայկական եկեղեցիների թիվը կդառնա 6, ինչպես որ ունենք Շարդենի մոտ: Ուրեմն այստեղ էլ հայկական եկեղեցիների շարքին է նորաշենը: Արդեն ասացինք, թե Գյուլզենչտեղտի կազմած հայկական եկեղեցիների ցանկում նորաշենը 7-րդ եկեղեցին է³:

Հայոց Միմեոն կաթողիկոսի 1773 թ. կոնդակում ասվում է, թե Թիֆլիս օրհնյալ քաղաքի երեք եկեղեցիները՝ Մուղնու, նորաշենի և Բեթղեմի «հրամանաւ առաջին հայրապետացն» Հաղբատի վանքին են տրուած⁴: Ի պատասխան կաթողիկոսի հորդորի Թիֆլիսի հայկական եկեղեցիների ավագերեցներն ու քահանաները «համահաւանութեան ձեռագիր» են ուղարկում էջմիածին⁵, այն օժտելով գործող 6 եկեղեցիների հոգևորականների ստորագրութեամբ, որոնցից չորրորդը նորաշենի ավագերեց Տեր Մելիքսեթն ու քահանա Տեր Գաբրիլն են:

Ժամանակագրական առումով հաջորդ աղբյուրը, ուր նորաշենը քանիցս հիշատակվում է պաշտոնապես իբրև Հաղբատի թեմին պատկանող Թիֆլիսի հայոց եկեղեցի՝ հաստատագրվում է դատական մի վեճի կապակցութեամբ՝ 1779 թ. Հերակլ արքայի կողմից նշանակված հեղինակավոր հանձնաժողովի կազմած ու ստորագրած վրացերեն վավերագրում⁶: Վրացական աղբյուրներով քաջ

¹ Տե՛ս «Ուղեգրութիւններ»:

² Անդ:

³ Տե՛ս «Ուղեգրութիւնների» Գյուլզենչտեղտին վերաբերող բաժինը:

⁴ ՄՄ, Կաթ. դիվան, թղթ. 243, վավ. 36:

⁵ Նույն տեղ, վավ. 35:

⁶ «Յօժոտ. եւմարտեղ. ժյցըցծո», Թ. 5, տծ., 1974, ՅՅ. 72-74: Հայերեն թարգմանութիւնը տե՛ս Վ. Մ. Մարտիրոսյան, Վրաց իրավունքի հուշարձանները վիրահայութեան մասին, «Լրագրեր» Հաս. գիտ. 1998, № 3, էջ 188-189: Նաև՝ Պ. Մորաղեան, Յիշատակարան Սանահնոյ վանից, Ս. էջմիածին, 2007, էջ 235-237:

հայտնի հայազեւ-վրացազեւ, թարգմանիչ և թելավի ու թիֆլիսի հոգևոր սեմինարիաների ուսուցչապետ Փիլիպոս քահ. Ղայթմազյանը¹ ժամանակին դիմել է Հերակլին և նորաշենի շրջակայքում տան տեղ խնդրել: Հերակլը բավարարել է խնդրանքը և եկեղեցու պարսպից դուրս տան տեղ է տվել: Ժամանակ անց վեճ է առաջացել պարսպի տակ ապրող գլխիների (գեղջուկների) և Տեր Փիլիպոսի միջև: Ըստ գլխիների և Հաղբատի թեմակալի վկայութեան Ղայթմազյան (Ղայթմազաշվիլի) քահանան «պարսպից ներս է տեղ զբաղեցնում»: Վրաց կաթողիկոս Անտոն Ա-ի և թագավոր Հերակլի կարգադրութեամբ վրացի և հայ բարձրաստիճան մարդկանցից կազմված հանձնաժողովը (այդ թվում և մղիվանբեզ, մղիվան, ամիրխոսր, մուլարեթուխացես, արքեպ., քահանաներ և այլն) քննութիւն է կատարում և վճռում, որ պարսպապատ կալվածքը, ինչպես և եկեղեցին Հաղբատին է պատկանում: Ընդ որում ստորագրողները անհրաժեշտ են նկատել անդրադարձ կատարել անցյալին և ասել, որ երբ Հերակլը Թիֆլիսի բերդը թաթարներից առ ինքը գրավեց, «այն ժամանակ բերդի ներսում նորաշենի այս հին տաճարը երևան եկավ, և քանի որ հնում Հաղբատի եկեղեցուն էր պատկանել՝ նույն եկեղեցուն էլ նվիրեց»:

Ուրեմն նորաշենի դավանական ու էթնիկական պատկանելութիւնը անվերապահ է եղել, ուստի վեճը տան ու խանութների տեղերի՝ Հաղբատի վանքին թե Տեր Փիլիպոսին պատկանելուն է վերաբերել:

Մենք չգիտենք՝ Մխիթարյան հայր Ղուկաս Ինճիճյանը Թիֆլիսն ու տեղի հայոց եկեղեցիները նկարագրելիս կամ թվարկելիս գրառել է տեղում տեսածը, թե աղբյուրներից ու ականատեսներից կարդացածն ու լսածը: Բոլոր պարագաներում նրա աշխատասիրութեամբ Վենետիկում 1806 թ. լույս տեսած գրքի Ասիային նվիրված Ա հատորում Թիֆլիսի 13 հայկական եկեղեցիների շարքում 10-րդը նորաշենն է²:

Ղ. Ինճիճյանին հաջորդած Մխիթարյան ուղեգիրը Մինաս Բժշկյանցն է, որը Թիֆլիսում եղել է 1824 թ. հետո, բայց մինչև 1830 թվականը, քանի որ այդ տարի նա հրատարակել է իր «Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան և յայլ կողմանս՝ բնակեալս ի

¹ Նրա մասին տե՛ս Յ. ՅՅՅՅՅՅՅ, յօրո. ցոօթ. օնթ., Թ. 1¹, ՅՅ. 366-369. Ս. Մ. Մур-дан, Армяно-грузинские литературные взаимоотношения в XVIII веке, Ереван, 1966, стр. 178-186.

² Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի: Աշխատասիրութեամբ տեառն Հայր Ղուկաս վարդ. Ինճիճյանի Կոստանդնուպոլսեցւոյ, Վենետիկ, 1806, էջ 277:

Հայկազնեաց...» գիրքը (Վենետիկ, 1830): Այստեղ գիտնական հայրը տալիս է զանազան վիճակագրական տեղեկություններ: Մասնավորապես՝ «Բնակիչք մեծի քաղաքիս են զանազան ազգք ընդ ամենայն հաշուին քսան հազար տունք, իսկ տունք Հայոց են 5000, որք յառաջագոյն ունէին 24 եկեղեցիս. այլ յառնուլ Մէհէմէտ խանին զայս քաղաք՝ (խոսքը Աղա-Մահմեդ-խանի 1795 ավերածութեան մասին է - Պ. Մ.) շատք քանդեցան: Այժմյան եկեղեցիք Հայոց, բաց ի Վանուց (իմա՛ բացի Փաշի վանից - Պ. Մ.) են 10, զորս նոքա կոչեն ա) Սուրբ Նշանի, բ) Մօղնու, գ) Ճիկրաչէն, դ) Բեթղեհհամի, ե) Մեծ բերդի, զ) Փոքր բերդի, է) Սուրբ Գէորգայ, ը) Սուրբ Սարգսի, որ է արտաքոյ քաղաքին մերձ ի վանս, թ) եկեղեցի Խօճենց որ ի Հաւլապարն, ժ) Սուրբ Սարգ[իս] մերձ բաղանիս, Սուրբ Կարապետի յայնկոյս գետոյն» (§ 616):

Այստեղից պիտի եզրակացնել, թե՛ նորաշենը այն եկեղեցիների շարքին է, որոնք Աղա-Մահմեդ-խանի կատարած կոտորածից, ավերածութիւնից հետո մինչ Մ. Բժշկյանցի Թիֆլիս գալու տարին դադարել են գործելուց, թե՛և Մօղնի եկեղեցու հայ համայնքի 1796 թ. մարտի 22 որոշման տակ կարգում ենք նաև նորաշինի սպասավոր Տեր Հակոբի ստորագրութիւնը¹:

Մատենադարանի Կաթողիկոսական դիվանում (թղթ. 21, վավ. 20) պահպանվել է նորաշենի վերականգնման ծախսերի մատյանը. «Ի 1809 թուին սոյն տարւոյ մարտի 10-ին ըսկիզբն եղև նորաշինու Սուրբ եկեղեցւոյ շինութիւնն. որպէս և կամ որ ինչ խարջ լինի՝ բոլորն նշանօք յստորև սորին՝ սոյն դաւթարումս գրելոց եմք»: Եվ հիրավի, մեծազիր տետրի 17 էջերին խումբ առ խումբ թվարկված են աշխատանքներն ու ծախսերը: 18-րդ էջին ամփոփված են բոլոր էջերին գրառված ծախսերը. «Վերոյ 17 դալամ ջամերու բոլոր ջամն եղև չորս հարիւր երկու թուման եօթն հազար երկու հարիւր եօթանասունհինգ դիան. ԴժԲ. թ. ԷՌԲԸԷ. դ.»: Այնուհետև հիշատակարանային բնույթի երկու գրառում ևս կա. «Աւագ քահանայ Տեր Ղազարի և

¹ ՄՄ, Կաթ. դիվան, թղթ. 6, վավ. 69: Ընդ որում ավերածութիւնը այնքան մեծ է եղել, որ նորաշենի համայնքը Հովսեփ Խատինի միջոցով (սա հայտնի բանագնաց Ռաֆայել Դինրեկեանցի հայրն է) դիմել է Մազրասի հայութեանը հանգանակութիւն կազմակերպելու: Պահպանվել է Հովսեփի տված պարտուց գիրքը, որով նա այդ դրամը պիտի հանձնի նորաշենի ավագերեց Տեր Առաքել Շմափոն[եան]ին (Մատ. ձեռ. № 10756, 9ր, հմտ. Պ. Չորանյան, Հայ-ուղա-վրացական փոխհարաբերութիւնները ԺԸ. դարի երկրորդ կեսին, Ս. էջմ., 2006, էջ 111): Նորաշենի մի շարք քահանաներ ու ավագերեցներ են հիշատակվում ԺԸ. դ. վրացիների վավերագրերում՝ հաճախ իրենց կնիքներով. նրանց թվում են Տեր Հակոբը, Տեր Գավիթը, Տեր Հորը, Տեր Մելիքսեթը, Տեր Մկրտիչը ևն (տե՛ս «დოკუმენტები თბილისის იმპერატორისათვის (XVI-XVII სს.)», I, შუალედობის ნოյ ბერძენიშვილმა და მამასა ბერძენიშვილმა, თბ., 1962, გვ. 363):

այլոցն սոյն եկեղեցւոյ ժողովրդոց խնդրանօքն նորաշենու սուրբ եկեղեցւոյ խարջի հէսապն, զոր ինչ խարջուել էր Տէր Մովսէսի և այլոց ձեռօք, այսպէս գրեցի և ջամերն ժողովեցի որպէս իմ միտքն վերահասու եղև: Նուաստ եօվանէ Մուշրիբով. «Սոյն նորաշեն եկեղեցւոյ խարջի վրացերէն դաւթարն տեսանելով, համեմատ վրացերէնին հայերէն թարգմանեալ օրինակեցի. ծառայ մահտեսի Տէր Սիմէօն Տէր Յովսէփեան Մօղնու եկեղեցւոյ»: Մասամբ հիշատակարանային են նաև այս գրառումները. «Ձոր ինչ խաչկալի վերայ և կամ կանանց վերնատան փանջարուց վերայ խարջ կլինի՝ երբ կաւարտենք նուխսայով ջամն կգրենք՝ զոր ինչ խարջ կլինի» (էջ 11): «Մկրտում Մունթօյեանն իւր խոստացած դրամի հաշուումն 1 տօփ էր առեալ: Մկրտում Մունթօյեանն 3 մեծ լէզգու դում էր առեալ եկեղեցւոյ համար, որն եկեղեցւոյ ժողովքիցն տուեալ էին, մնացեալն Մկրտում Մանթօյեանն տուեալ էր իւր խոստացեալ փողի հէսաբումն» (էջ 16):

Մի երկու տասնամյակ հետո աղբյուրներում նորաշենը վերստին հայոց գործող եկեղեցի է հիշատակվում: Վրաց արքունիքի երբեմնի ավագերեց, ծանոթ պատմաբան Պլ. Իոսելիանիի հայր էգնատե Իոսելիանիի (1764-1844) 1837 թ. կազմած «Թիֆլիսի հույն-ուղա-վրաց և հայկական եկեղեցիները» նկարագրութիւնը¹, ուր իբրև Հայոց չորրորդ եկեղեցին Թիֆլիսում ներկայացված է մեզ զբաղեցնող կառույցը: Այստեղ կարգում ենք. «Թագավորական քարվանսարայի արևմտյան կողմում կա նորաշեն (Ախալ-շենի) կոչված մի եկեղեցի՝ հանուն վերափոխման Աստվածածնի, գմբեթավոր, բարեշեն աղյուսով ու կրով, չորս սյան վրա կառուցված: Գմբեթը սև տաշած սալաքարով է ծածկված, իսկ թևերը՝ կարմիր աղյուս-կղմինդրով: Դրսից սրա տեսքը ավելի դուրեկան է, քան ներքուստ: Հիմնադրված է նախ ոմն Խոջա Նազարի ծախքով և ապա շենքը շարունակել են և ավարտել Տիֆլիսի կանանց և արանց ձեռներեցութեամբ <հավաքած> միջոցներով՝ 1737 թվին. և նրանից հետո մինչև այժմ էլ շինվում է: Այստեղ են մի ավագ քահանա և հինգ քահանա»²: Ուրեմն իսկապես՝ Մ. Բժշկյանցի այցելութիւնից որոշ ժամանակ անց եկեղեցին նորից գործել է, նույնիսկ հինգ քահանա ունեցել:

¹ Կ. Կեկելիձէի անվան Ձեռագրերի ինստիտուտ S-3034: Ի պատասխան Թիֆլիսի մուրավ Դավիթ Սարգարի հարցման 1784 թ. տված հայ քահանաների շարքում է նորաշենի քահանա Տեր Հակոբը («ԵՏՅ. ԵՏՅ», III, թից. 1910, թից. 15-17: Տե՛ս նաև ստորև):
² Ձեռ. S-3034, վրաց. բնագիրը հրատարակել, ապա և հայերեն է թարգմանել պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-Բեկը:

Արդեն ասացինք, որ էգն. Իոսելիանիի նկարագրությունը վերաբերում է 1837 թվականին: Նրանից հետո եղած բոլոր ցանկերում (Մ. Բրոսե, Պ. Իոսելիանի, Ս. Ջալալյանց, Անանուն և այլն) Նորաշենը մշտապես ներկայանում է իբրև հայոց հաղթատապանական գործող եկեղեցի:

Վավերագրական տեղեկությունն առավել լիակատար դարձնելու համար անհրաժեշտ ենք նկատում վկայակոչել ևս երկուսը. 1745 թ. Խոջա Բեհբուզի թոռնորդի Մելիք Աղան և նրա եղբայր Ստեփանոսը Թիֆլիսի հայոց եկեղեցիների շաբաթ և կիրակի օրերի պատարագիչ քահանաներին արտոնում են Խոջի բաղնիսում անվարձ լողանալ և դրամարկից 100 դրան ստանալ: Թվարկված եկեղեցիների մէջ է նա Նորաշենը¹: Երկրորդ փաստաթուղթը վրացերեն է. Թիֆլիսի մոուրավ Դավիթ սարդարը (Հերակլի փեսան) քաղաքի հայ քահանաներից պահանջում է Աստծո առաջ վկայել, թե քաղաքում քանի՞ մոուրավ, մելիք և նացվալ է եղել նախորդ թագավորների ժամանակ: Պատասխանողների մեջ է Նորաշեն եկեղեցու «փոքր ծառա» Տեր Հակոբը²:

Գուցե ավելորդ էլ ասել նաև, թե ԺԹ. դարում վրացերեն կազմված հայոց եկեղեցիների մեկ այլ ցանկում ևս (ՏՃ-2343) 21 գործող պաշտամունքային կառույցների շարքում 12 համարի տակ նշանակված է Նորաշենը:

Այս ամենը փաստում են, որ ԺԷ. դարից սկսած մինչև Ի. դարի 20-ական թվականները Թիֆլիսի Նորաշեն եկեղեցին գոյություն ունեցող բոլոր աղբյուրների վկայությամբ գործել ու ճանաչվել է իբրև անվերապահորեն լուսավորչազավան հայոց եկեղեցի:

Այժմ անհրաժեշտ է պարզել նրա հիմնադրության և վերանորոգությունների ժամանակագրությունը և արդյունավորողների ինքնությունը: Նորաշենին վերաբերող գրականության մեջ այս հարցերը հատուկ քննության առարկա չեն եղել՝ որովհետև նրա մասին խոսողները ձեռքի տակ աղբյուր չեն ունեցել և կամ ոչ մի բանական պատմաբանի կամ վանականի միտքը այնքան չի խաթարվել, որ Աստծո այդ տունը մի համայնքից ու դավանանքից վերցնի և ետին հաշվով մեկ այլ հանրության հատկացնի: Եթե վերևում մեր բերած արխիվային ու պատմողական տարբեր լեզու-

¹ «Լուծայ», 1899, գիրք Բ, էջ 279-281: Այս Տեր Հակոբի կապակցությամբ 1812 թ. նամակով Ներսես Աշտարակեցուն է դիմել Հովսեփ Մեհրաբյանը, առաջարկելով Նորաշենում քահանայության թողնել Տեր Հակոբին, իսկ Տեր Մովսեսին ուրիշ կերպ հոգալ (ՄՄ, Կաթ. դիվան, թղթ. 23, վավ. 45):

² «Եձ. եօղլեղեցի», Թ. III, թ. 15-17.

ներով եղած փաստերը անծանոթ են մնացել վեճեր ու կասկածանքներ հարուցողներին, ապա գոնե երկու տպագիր աշխատություն հետաքրքրվողները կարող էին բացել ու կարդալ. դրանցից մեկը հանգուցյալ պրոֆ. Լևոն Մելիքսեթ-Բեկի «Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին» գրքի 3-րդ հատորն է¹, ուր հայերեն թարգմանությամբ հրատարակված է «Անանուն հնագետ» կոչվածի (իրականում էգն. Իոսելիանիի) տեղեկանքը այդ եկեղեցու մասին (վրացերենը հրատարակված է 1924 թվին), մյուսը տողերիս հեղինակի «Армянская эниграфия Грузии: Тбилиси» գիրքն է²: Այս երկրորդում կարելի է գտնել աղբյուրների ու գրականության բավական հարուստ ցանկ և որ կարևոր է՝ վիճաբերի լիակատար հրատարակություն ու թարգմանություն, այդ թվում և այնպիսիների, որոնք այսօր մի չար ձեռքի «խնամքով» չքացել են:

Վիրահայոց հոգևոր առաջնորդ Ներսես արքեպ. Աշտարակեցին, ինչպես բազմիցս հիշատակեցինք, ԺԹ. դարի առաջին քառորդում Թիֆլիսի հայոց եկեղեցիների ավագ քահանաներից պահանջում էր գրավոր տեղեկացնել, թե ինչ գրավոր ու բանավոր հիշատակներ կան իրենց սրբարանների կառուցման, նորոգումների, երախտավորների ու ունեցած եկամուտների մասին: Բացառություն չի կազմել նաև Նորաշենը: Բարեբախտաբար, պահպանվել են Աշտարակեցու ստացած պատասխանները, ուր ներկայացված են շինարարական ու նորոգչական արձանագրությունները:

Ահա դրանք.

1. «Ի թուին ՋՄՁ (956+551=1507): Յանուն Աստուծոյ եւ Սատաթս մուքլս շիւնեցի գեկեղեցի՝ յիշատակ ինձ և ծնողացն իմոց՝ հօրն իմոյ պարոն Սուլտանին և պապուն իմոյ պարոն Թաւաքալին, և կողակցոյն իմոյ Վիշէլին, որդոցս՝ Նարիմանին, Սուլտանին և Ծարիմանին»:
2. «Ի թուին ՌՂԹ (1650) շինեալ է Խօջայ Նազարն և զկնի շինութեան եկեղեցոյ բոլոր իշխանութիւնն յանձնեալ է ի ձեռս հանգուցեալ Մելիք Աշխարբեգին Բէհրուդեան հաստատուն գրով, որոյ սոյն գրոյ թիւն է 1714»:
3. «Ի ՌՄՍԳ թուին (1795) հանգուցեալ Տէր Գրիգորն Նորաշէնու սկիզբն է արարել նորոգ շինութեանն՝ հրամանաւ հանգուցեալ Մելիք Աւետիքին Բէհրուդեան»:

¹ Երևան, 1955, էջ 266:
² Ереван, 1988, стр. 74-81:
³ ՄՄ, Կաթ. դիվան, թղթ. 6, վավ. 69: Կ. Կեկելիձեի անվան Ձեռագրերի ինստիտուտ Arm. d. 156:

4. «ՌՄՄԷ թուին (1808) գործակալ Տէր Ղազարն համակամութեամբ պարոն Մկրտում Մունթոյեանին և քանի մի պատուելի անձանց սկիզբն արար շինութեան»:

Հետևաբար՝ Նորաշենի պատմության այս անխարդախ վկաները որևէ երկմտանքի տեղ չեն թողնում, որ Սատաթ անուն մի հայ մեծատուն 1507 թվականին ծախսել է իր ունեցվածքը (մուլք) և իշխանական կամ տոհմիկ ծագում ունեցող (այդ պարագայում միայն նրանք պարոն կարող էին կոչվել) պապի՝ Թավաքալի, հոր՝ Սուլտանի, իր կողակից Վիրշելի, որդիներ Նարիմանի, Սուլտանի (պապի անուն է կրում), Շարիմանի և իր հիշատակի պահպանություն համար եկեղեցի է կառուցել¹:

Կառուցումից շուրջ հարյուր հիսուն տարի անց եկեղեցին հիմնավոր նորոգության պետք է ունեցել, ուստի ջուղայեցի Հայտնի մեծատուն Խոջա Նազարը նորոգումը ավարտելուց մեկ տարի առաջ՝ 1649 թ. եկեղեցու պատի մեջ ներքուստ խաչքար է տեղադրել, այն օժտելով իրողությունը հաստատող արձանագրություններով, որ «Արարատ» հանդեսի 1850 թվականի N4 պրակում (էջ 53) հրատարակել է Թիֆլիսը նկարագրող անստորագիր մի հեղինակ:

«Սուրբ Խաչս բարեխաւս է Նազարին և / կողակցուն Եագունդուն և որդոցն / Պաղինին, Բաղդասարին և Ծնողացն / Բերդիմին, Բէգիխաթունին և Եղբարցն / Ծարոյին և Զուրապին: Ի թուականին ՌՂԸ (1649)»,

Ընդ որում՝ Խոջա Նազարը նորոգումը ավարտելուց հետո եկեղեցու «բոլոր իշխանությունը» պաշտոնական «Հաստատուն գրով» (իմա՝ Հատուկ նվիրագրով) հանձնել է Թիֆլիսի պատմություն մեջ քաջ Հայտնի Աշխարբեկ Բեհբուդյանին, որը ոչ միայն

¹ Նորաշենի կառուցման հանգամանքների կապակցությամբ ուշագրավ վարկած ունի Թիֆլիսում հրատարակվող «Արարատ» հանդեսի «Ստորագրություն Տիֆլիս քաղաքի» անանուն հեղինակը. նրա տեղեկությունները Շահ Աբասը 1617 թ. գրավում է Թիֆլիսը և Հայերի ձեռքից վերցնում Նարիդայայի մոտ դռնվող ս. Կաթողիկե եկեղեցին: «Այն ժամանակն Հայոց ազգն եկան քաղաքի մէջ, շինեցին միւս Փոքր Կաթողիկէ եկեղեցի և անունն դրին Նորաշէն: Նորաշէն Կաթողիկէ եկեղեցւոյ շինութիւնն, որ էլաւ 1649 և 1650 թուին, Հայոց ՌՂԸ և ՌՂԹ թուին, այլ պատճառ ևս ունի: Որովհետև հին Կաթողիկէ եկեղեցին շինուած էր այն Հրապարակի մօտ, որ կապի Թուրքի մէջտան, մեր Հայոց կանանց պարկեշտութեան չէր վայելում թուրքաց մէջէն անցուղարձ անել, էնտուր համար Նորաշէն Կաթողիկէն ուղեցան ունենալ քաղաքի մէջ, որ իսկական Հայոց թաղումն էր, և կանանց՝ թուրքաց աչքէն պահպանվելու յարմար: Նորաշէն եկեղեցւոյ մէջ կան երեք մարմարեոն խաչքարի վրայ գրած յիշատակներ...» («Արարատ», Ա տարի, համար 4, 1850, սեպտեմբերի 23, էջ 53-54):

հայազգի էր, այլ նաև Նազարի հայրենակիցը Նոր Զուղայից¹: Նվիրագրվող թվագրված է եղել՝ 1714 թ.: Պատահական չէ, նաև, որ Աշխարբեկ Բեհբուդյանի ժառանգներից (թոռնորդի) Մելիք Ավետիք Բեհբուդյանը 1795 թ. Նորաշենի քահանայ Տեր Գրիգորին հանձնարարել է «նորոգ շինութիւն», այսինքն հիմնավոր նորոգություն սկսել, որ հետագայում շարունակել են էջմիածնի գործակալ Տեր Ղազարը՝ Մկրտում Մունթոյանի և մի քանի այլ «պատուելի անձինք», առ այդ թողնելով հատուկ արձանագրություն (1808):

Անհրաժեշտություն պարագային՝ թվարկված բազմակի աղբյուրներին կարելի է և ուրիշները գումարել ու հայոց Նորաշեն եկեղեցու պատմության նորանոր մանրամասնություններ պարզել²: Երկու-երեք տասնամյակ առաջ, երբ Թիֆլիսի հայերեն արձանագրությունների դիվան էի կազմում, Նորաշենի պատերին, ցանկապատի վրա, բակում կային մեկ տասնյակից ավելի շինարարական, նորոգչական, տապանային վիճաբեր, որոնք լուսանկարված ու հրատարակված են «Армянская энциклопедия Грузии: Тбилиси» գրքի 6 էջ կազմող Ը. աղյուսակում: Այսօր նրանց մեծ մասը այլևս գոյություն չունի: Ցավալի, նույնիսկ անհավատալի իրողություն է՝ վրացազգի մարդու իսկ ձեռքով ոչնչացվում են վրաց մայրաքաղաքի պատմության հուշարձանները... և այդ կատարվում է իշխանությունների աչքի առաջ...

¹ Նորաշենը նորոգող Խոջա Նազարը ըստ ամենայնի Արաքսի երկու ափերն իրար կապող կամուրջի կառուցող և հետագայում Թիֆլիս հաստատված Խոջա Նազարի թոռն է կամ թոռնորդին: Խոջա Նազար ավագը մահացել է Թիֆլիսում 1578 թ.: Նրա տապանաքարը պահպանվելիս է եղել Վրաստանի Պետիանգարանում -Այսւ՛ է հանգստ Մանուկ Նազարին: ԹՎ. ՌԻԷ՝ արձանագրությամբ (տե՛ս Լովի. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, Հատ. 2, Երևան, 1934, էջ 492):

² Այսպես, օրինակ, Կաթ. դիվանում (թղթ. 21, վավ. 21) առկա է 11 էջ կազմող մի ընդարձակ ցուցակ, ուր ներկայացված են Թիֆլիսահայ բնակչության նվիրատվություն կատարած գրեթե բոլոր խավերը: Ցուցակը նախապես եղել է վրացերեն և հայերենի է վերածվել 1809 թ.: Նվիրատուների մեջ մեկ այլազգի կա՛ ուս: Նորաշենի նորոգության ծախսերի մեծագիր 17 էջանոց ցանկը տես նույն Կաթ. դիվանի թղթ. 21, վավ. 20-ում, որով «բոլոր ջամն եղև չորս հարիւր երկու թուման եօթն Հազար երկու հարիւր եօթանասուն Հինգ դրան»: Նորաշենին վերաբերող նամակներ, դիմումներ ու գրություններ կան Կաթ. դիվանի այլ թղթապանակներում ևս (տե՛ս, օրինակ, թղթ. 25, վավերագրեր 71, 75, 76 ևն):

ՍՈՒՐԲ ԵՇԱՍ

Հին Թիֆլիսի Կալոյի թաղը (Կալոս ուբանի) այժմյան Հեսելի-ձեի փողոցով երկու ենթաթաղամասի էր բաժանվում՝ վերին և ներքին: Այս բաժանումը պայմանավորում է նաև բնակիչների էթնո-դավանական խմբավորում: Վերին թաղում են կենտրոնացված վրացական պաշտամունքային առավել նշանակալի հուշարձանները՝ Սիոնը, Անչխիսատին, Սուրբ Գիորգին, Հովհ. Մկրտչի և Կվիրացխովելի եկեղեցիները, իրենց շրջակայքում կենտրոնացնելով հին Թիֆլիսի վրացի բնակչության հոծ զանգված: Թաղամասի կենտրոն էր համարվում Տիրոջ (Ուփլիս կամ Վերին) հրապարակը, որ միաժամանակ իբրև շուկա էր ծառայում: Ճիշտ այս թաղամասում է գտնվում հայոց Սուրբ Նշան եկեղեցին, իսկ այդ նշանակում է, թե այստեղ կար նաև բավական մեծ թիվ կազմող հայ բնակչություն, որոնց շարքին էին հասարակական նկատելի դիրքեր ու տիտղոսներ ունեցող հայազգի գերդաստաններ: Սուրբ Նշանի շրջակայքը հայտնի էր նաև եկեղեցու անունը կրող միկրոտոպոնիմով, իսկ ուսական իշխանություն հաստատումից հետո կրում էր նաև Серебряный ряд հորջորջումը: Արձանագրենք նաև, որ բաժանարար փողոցի մյուս կողմում, բացի «Հայոց շուկայից» մոտակայքում էին գտնվում Նորաշենի, Սահակաշենի, Մուղնու, Ջիգրաշենի, Կոզմասի և Դամիանոսի, Սուրբ Ստեփանոսի, Բեթղեհեմի և այլ հայկական եկեղեցիներ¹: Հիշենք միաժամանակ՝ այս վերին թաղում էր գտնվում թաղավորական պալատը:

Հակառակ Ս. Նշանի կառույցը ի մոտո շրջապատող նորոյա կացարանների սեղմումին և բարձրիկ վիճակին, հուշարձանի անցյալը ներկայացնող վիճակագրությունները տակավին պահպանվում են և ընթեռնելի են: Նրանցից գլխավորը փորագրված է Հյուսիսային մուտքի վերին մասում.

ՅԻՍՈՒՍ ԲՐԻՍՏՈՍ:

ՇՆՈՐՀՕՔ ՍՈՒՐԲ ՀՈԳՈՅՆ ԵՂԵԻ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒՄՆ ԵՒ ՇԻՆՈՒՄՆ ՍՈՒՐԲ ՆՇԱՆԻ/ ԵԿԵՂԵՑՈՅՍ ԹՎԻՆ ՌՃԾԲ. Ի ԹԱԳ/ԱՌՈՐՈՒԹԵԱՆ ԼԷՎԱՆ ԽԱՆԻՆ ԵՒ ԻԻՐ ՈՐԴՈՅՆ, Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՏԵԱՌՆ:

¹ Հմտ. Ձաթեա Ճըրժեճջոցո, տօջոցոցո ցարջցոցո Եսեց XVIII Եսլոյնցոցո, տօ, 1965, թ. 6-7.

ՆԱՀԱՊԵՏԻՆ:/ ԵՍ ՄԷԼԻՔ ԿԻՕՐԿԻՍ, ՈՐԴԻ ՏԱՆՈՒՏԷՐ ԱՍԼԱՄԱՋԻ, ՇԻՆԵՑԻ/ ՋՏԱՃԱՐՍ ՋԱՅՍ, ՈՐ ՅԱՆՈՒՆ ՍՈՒՐԲ ՆԻԿՈՂԱՅՈՍԻ, ՅԻՇԱՏԱԿ ԻՆՁ ԵՒ ԾՆՕՂԱՅՍ ԵՒ ԵՂԲԱՐՅՍ ԻՄՈՑ ԵՒ ԿՈՂԱԿՑՈՅՍ ԽԱՆՓԷՐ/ՎԱՆԻՆ ԵՒ ՈՐԴՈՅՄ ՋՈՒՐԱՊԻՆ ԵՒ ՊԱՊԻՆ, ԴՍՏԵՐՅՍ ԵՒ / ԲԱՋՄԱՇԽԱՏ ՔԱՀԱՆԱՅԻՍ ԻՄՈՑ ՏԷՐ ՄՈՎԱԼԵՍԻՆ, ԵՒ ԵՍ ՄԷԼԻՔ ԳԻՕՐԳԻՍ /ՎՃԱՐԵՑԻ ԸՋԿԻՆ ՍՄԱՅ ԱՄԵՆԱՅՆ ԱՄԻ ՌՃԿԹ-ԻՆ: ՄՆԱՑ ԿԱԹՈՂԻԿ/ԷՆ՝ ՅԻՇԱՏԱԿ ԱՆՋՆՋԵԼԻ ԱՒԱՐՏՈՂԱՑ՝:

Հիմնարկության և կառուցման ՌՃԾԲ (1703) թվականը (բացառությամբ կաթողիկեի) կարոտ է որոշ պարզաբանման. Շարդենի Թիֆլիս այցելության տարին, այն է 1673 թվականին Հայոց եկեղեցիների շարքում Սուրբ Նշանը հիշատակվում է Փաշա վանքից անմիջապես հետո² և, դատելով Տուրնեֆորի թվարկության քանակից (7-1) առկա է նաև նրա ճանապարհորդության տարիներին (1700-1702)³: Չենք կարծում, թե ուղեգրիների գրառումները ընդամիջարկված են, ուստի ստիպված ենք շինարարական արձանագրության «հիմնարկումն եւ շինումն» ոչ «ի կորդոյ» հասկանալ, այլ որ տեղում մինչ այդ խարխլված կամ ավերակված պաշտամունքային մի նախնական կառույց է եղել, որ հիմնավին ի նորո շինել է քաղաքի մելիք և տանուտեր Ասլամազի որդի Գիորգին (var. Կիորկին): Կարծեք այդ մասին է խոսում նաև «բազմաշխատ քահանայ Տեր Մովսէսի» ներկայությունը վիճաբանում: Հաղիվ թե նա երկար ժամանակ առանց կաթողիկեի ավարտման մնացած եկեղեցում ժամասացություն կատարեր: Ուրեմն, պիտի ենթադրել, Տեր Մովսեսը նախորդ աղոթարանի կամ մատրան քահանան պիտի լիներ⁴:

Հետաքրքիր է, որ մելիք Գիորգու Ամիր պապն ու Ասլամազ հայրը կոչված են տանուտեր, իսկ ինքը կրում է «մելիքի» պաշտոնն ու տիտղոսը: Վանական վարդապետի 1238 թ. հիշատակարանից դիտենք, որ Թիֆլիսի պատմական թաղամասերը ունեին իրենց տանուտերերը (Համենայնդեպս հայկական աղբյուրներում նրանք այդպես են կոչվում), մինչդեռ Ժէ դարի սկզբներից, ինչպես բեր-

¹ Սրբագրված վերջին հրատ. տե՛ս Ս. Մ. Мурадян, նշվ. աշխ., էջ 69:

² Տե՛ս այստեղ՝ Շարդենի «Ուղեգրություն» հատվածը:

³ Տե՛ս «Ուղեգրություններ» հավելվածում:

⁴ Այս ենթադրության օգտին է խոսում եկեղեցու «Յիշատակարանից» (синаодикон, բէթոնկ) պահպանված այն տեղեկությունը, որ իբրև հիմնարկության մասնակցի հիշում է Գիորգիի պապ տանուտեր Ամիրին՝ Ասլամազ տանուտերի հորը (տե՛ս ստորև՝ Սուրբ Նշանի վերաբերող գրառումներից առաջինը): Պատահական չէ, որ մեկ այլ գրառության մեջ Գիորգին վերստին շինող ու նորոգող է (տե՛ս Armd. 156):

ված արձանագրությունից է պարզվում, թաղապետը թե քաղաքապետը այլևս «մելիք» են կոչվում:

Շինարարական բովանդակությունն ունի նաև նախորդ վիճազրից վար գտնվող բնագիրը.

ՇՆՈՐՀԻՒ ՏԵԱՌՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ՇԻՆԵՑԱԻ ԿԱԹՈՒՂԻԿԵՆ/ ԵԿԵՂԵՑ-ԻՈՅՍ Ի ԺԱՄԱՆԱԿՍ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՑ ՀԵՐԱԿԼԵԱ ԵՒ ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ՏԵԱՌՆ ՍԻՄԷՕՆԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՒՂԻ/ԿՈՍԻՆՆ՝ ԱՐԴԵԱՄՔ ՂԱԶԱՐԻ ՈՐԴԻ ԵՆՕՔԻՆ՝ / ՅԻՇԱՏԱԿ ՀԱՄԱՅՆ ԿԵՆԴԱՆԵԱՑ ԵՒ / ՆՆՋԵՑԵԼՈՑՆ ԻԻՐ: Ի ԹՈՒԻՆ ՌՄԻԹ. (1780)¹:

«Յիշատակարանը» պահպանել է և այլ շինարարների անուններ՝ Խոջա Պարխուտար, կիրնը՝ Դարեճան, նրանց զուգար Էագուցդի, որոնք զանգակատուն են կառուցել «իւր խցովն», իսկ էագուցդը ՌՃԿԸ. (1719) թվին նորոգել է հոր ու մոր կառուցածը:

Սուրբ Նշանի ծուխը կազմելու թե այն հովանավորած լինելու հանգամանքով եկեղեցու արևմտյան մուտքի առաջ է իր հանգիստը գտել Հերակլ Բ արքայի «վիցե կանցլեր» դիվանագլիբը, իշխան (թավաղ) Սուլխան Բեգթարեգովը (վախճանվել է քրոնիկոնի 476-ին և փրկչական 1788 թվին)²: Դժբախտաբար եկեղեցու շրջափակը վաղուց ոտատակ է դարձել, և շատ տապանագրեր այլևս կամ հիմնովին մաշվել-վերացել են, կամ խիստ պատահկային դարձել³:

Իրավունքի պատմության համար կարևոր է մասնավորեցնել, որ ըստ «Յիշատակարանի» գրառման վրաց թեյմուրազ արքան և Հերակլը «շաղավաթլամայ գիր»⁴ են տվել և սահմանել (հարկավ Ս. Նշան եկեղեցու հետ կապված առիթով), որ անժառանգ մահացության դեպքում հանգուցյալին պատկանող ինչքը, հավանաբար նաև հոգևոր կառույցի վերաբերմամբ ունեցած իրավունքը անցնում է համայնքին՝ «որպէս որ քաղաքացիք կամենան՝ այնպէս առնեն, որպես և մեք ձեռագրով հաստատեալ եմք»⁵:

Ուշագրավ է, որ Ս. Նշանի արձանագրությունների ու հիշատակարանային գրառումների մեջ, բացի քաղաքի տանուտեր-մե-

¹ П. Мурадян, *նշվ. աշխ.*, էջ 70:

² Տապանագիրը վրաց մխերուլի գրչությունը է: Հրատարակություն տե՛ս Ս. Մ. Меликсет-Бекон, Успенальница кн. Бегтабеговых, Тифл., 1914, стр. 4; ср. П. М. Мурадян, Армянская эниграфика Грузии: Тбилиси, стр. 71.

³ Ընթերցվողների հրապարակում տե՛ս մեր վերոբերյալ աշխատության էջերում:

⁴ «Շաղավաթլամայ» - վրացերենում գործածություն գտած შვედցთո (արար. սախավաթ) - «արտոնություն» բառով կազմված տերմին է (արտոնագիր):

⁵ Տե՛ս «Յիշատակարանից» պահպանված քաղումը:

լիքներից, իբրև միաբանողներ կամ այստեղ հանգչողներ մի քանի հայտնի գերդաստանների անունների ենք հանդիպում՝ Բեգթարեգյաններ, Փիրոյաններ, Բոտինյաններ և այլն:

Ի դեպ, Թիֆլիսի հայերեն հիշատակարանների մեջ Ս. Նշանի շինությունից առիթով է, որ «ողորմիսի» է արժանանում «ուստայ Բանահ Յակոբը», որը իր Սարգիս անուն աշակերտին նվիրել է եկեղեցուն (հարկավ իբրև ճորտ), որպեսզի «ճառայութիւն անի, տարին մէկ լիտը ձէթ, մի չարէք մոմ տայ» եկեղեցուն:

ՍՈՒՂՆԻ

Մուղնի/Մողնի անունով թիֆլիսում հայտնի է երկու եկեղեցի՝ մեկը Կամակատար Սուրբ Աստվածածին, մյուսը՝ Սուրբ Գևորգ։ Նրանց հիմնարկությունը աղբյուրներով վկայված ստույգ ժամանակը չգիտենք։ Արդեն Աշտարակեցու հարցումին պատասխանող Մկրտում Մունթոյան, Բեժան Բաստամյան և Գրիգոր Բաշինջաղյան երախտավորները նշում են, թե «հնագույն շինություն ինչ Մուղնոյ եկեղեցուն ոչ ինչ երևի», սակայն միաժամանակ առաջնորդին ներկայացված նյութերի մեջ առկա է «վաղ ուրեմն կառուցեալ յայսմիկ տեղի՝ յամի Տեառն 1356» հիշատակություն։ Այն, հարկավ, ինչ-որ աղբյուր պիտի ունենա։ Հիշյալ թվականից շուրջ հարյուր տարի անց ունենք այստեղ ընդօրինակված ձեռագրերի հիշատակարաններ. 1447 թվականին Հովհաննես անուն գրիչը «ի մայրաքաղաքս Տփլիսս, ընդ հովանեալ Կամակատար Սուրբ Աստուածածնիս» ընդօրինակում է Ավետարան։ Հինգ տարի անց՝ 1452 թ. «ի լաւ և ընտիր աւրինակէ Սըսցի» մեկ այլ Ավետարան է գրչագրում նույն անունը կրող թերևս մեկ այլ ընդօրինակող։ Արդեն երրորդ անգամ Հովհաննես գրչի անուն ենք կարդում Գրիգոր Տաթևացու «Քարոզգրքի» հիշատակարանում, պատվիրատու ունենալով «այսմ հոգելից և արդիւնաշահ մատենիս երիցս երանեալ երջանիկ և սրբասնեալ և գերիմաստ, գիտութեամբ ճոխացեալ և շքեղացեալ քաջ բարունիս Ստեփանոս» (1452 թ.)։ Բարունի Ստեփանոսին բնութագրող բառերից կարելի է եզրակացնել, թե Մուղնին ԺՆ. դ. թիֆլիսում գործող նշանավոր եկեղեցի է և գրչօջախ։ Այս վերջին պարագան լավագույնս հաստատվում է 1485 թ. այստեղ ընդօրինակված «Շարակնոցով»։ «...գրեցաւ եղանակաւոր տառս, որ կոչի Շարակնոց, ձեռամբ յոգնամեղ և անարժան գրչի Մկրտչի յիրիցի, ի թուի Հայոց ԶԼԴ (1485)-ի. գրեցաւ սուրբ երգարանս ի քաղաքիս Տրփիսիս, ընդ Հովանեալ սուրբ Կաթողիկէիս և բժիշկ ցաւոց Մաղնոյ ստրբ Գեորգիս»։ Պատվիրատու Տիրատուր քահանան չի գոհացել «մեծաւ ծախիւք» ընդօրինակել տալով, այլև երկու տարի անց այն նկարագարել է «ձեռամբ Ստեփանոս եպիսկոպոսի յԱռնջեցոյ»։ Բացառված չէ, որ նկարիչ Ստեփանոսը երեք տասնամյակ առաջ նույն եկեղեցու բարունի Ստեփանոսն է։

Անկախ այդ պարագայից, այստեղ մեզ համար կարևոր է «Մուղնոյ սուրբ Գէորգ» հիշատակությունը, որով վստահանում ենք, որ եկեղեցին Մուղնի / Մողնի / Մուղնի անունը կրել է հիմնարկությունից ի վեր։ Ուրեմն այն ավանդությունը, թե այստեղ է պահվել Արագածոտնի Մուղնի գյուղից բերված Ս. Գևորգի գանգի մասունքը, պատճառաբանում է առկա հորջորջումը¹։ Ուշագրավ է, որ «Մուղնի» անունը կրում է նաև ԺԱ. դարի Հայոց նշանավոր ավետարաններից մեկը (այժմ Մատենադարան, N 7736), այս անգամ արդեն թիֆլիսի Մուղնի եկեղեցում երկար ժամանակ գտնվելու հանգամանքով²։ Մուղնու ձեր միաբան Տեր Գրիգորի վկայությամբ «առաջին Փոքր եկեղեցումն ես դպրութիւն եմ արարեալ, ունէր երեք սեղան փոքրիկ՝ քիրաջով շինեալ»։ Այս տեղեկությունը Կամակատար Աստվածածնի եկեղեցուն է վերաբերում, թե «բժիշկ ցաւոց Ս. Գէորգին»՝ դժվարանում ենք ասել։ Համենայն դեպս՝ ԺԸ. կեսերին նրանցից մեկի շինարարական արձանագրությունը պահպանվելիս է եղել, որտեղից և նկարագրողները տեղեկացել են 1356 թ. շինարարության մասին։

Ցավոք, այժմ անհայտ է բացի այդ հնագույնից, նաև 1751 թվականի հիմնավոր նորոգման մասին պատմող արձանագիրը քարը։ Առաջինը այն տեսել է ուղեկցի օգնությամբ վերծանելու փորձ է կատարել Գյուլդենշտեդտը, աղավաղումով կարգալով թե թվականը, թե կառուցողի անունը³։ Արձանագրությունը կարգացել և հրատարակել են նաև Մ. Բրոսեն, Ս. Ջալալյանցը, Աղ. Երիցյանը և այլք⁴։ Վերջինի տեղեկությամբ Ս. Գեորգի ավերակված եկեղեցին վերացնելուց հետո արձանագիրը քարը տեղափոխվել ու ագուցվել է գավթի հյուսիսային պատին⁵, որը նույնպես վաղուց գոյություն է ունի։

¹ Սուրբ Գեորգի մասունքների թիֆլիսում հայտնվելու տարբերակված պատմությանը առանձին գլուխ է նվիրել Ջաքարիա Քանաքեցին՝ վերապատմելով Առաքել պատմիչից յաճը (տե՛ս Закарий Канакерци, Хроника, М., 1969, стр. 269-271 (кн. III, гл. XIV)։ Շարդենը նույնպես անհրաժեշտ է նկատել գրառել Մուղնիի հետ կապված ավանդական պատմությունը (տե՛ս այստեղ՝ «Ուղեգրություններ» բաժինը)։ «Մուղնի» տերմինը փոխառություն է արարեցնելից և «երգել», «սաղմոսել» է նշանակում։ Փաստորեն կրկնված ենք գտնում «Սաղմոսավանքի» անվանումը, որ Մուղնուց հեռու չէ։

² Ձեռագրի մասին տե՛ս Т. А. Измайлова, Армянская миниатюра XI века, М., 1979, стр. 124-139.

³ Գերմաներեն բնագիրն ու նրա վրացերեն թարգմանությունը տե՛ս «ՃՅՂԵՎԵՅՄԾՅԵՐԵՍԻ ՄԵՅ ՆՈՅՆԵՐԵՍԻՆ ԵՎ ՆՈՅՆԵՐԵՍԻՆ ԵՎ ՆՈՅՆԵՐԵՍԻՆ ԵՎ ՆՈՅՆԵՐԵՍԻՆ» Գ. Ս. ԵՄԵՆԵՆԿՈՎ, Ե., 1964, ՅՅ. 300.

⁴ Արձանագրության տարբերակները հրատարակումը տե՛ս տղերիս հեղինակի «Армянская энциклопедия Грузии» գրքում (1988, էջ 45-46)։

⁵ Աղ. Երիցյան, Հարիւր տարուայ համախօսական վճիռ Մողնու եկեղեցոյ, «Արձագանք», 1897, № 11։

Այստեղ բերում ենք վիճաբերի ամենավաղ ընդօրինակումը, որ կատարել է Մուղնու միաբան Տեր Գրիգորը.

Կամա և կարողութեամբն Աստուծոյ ի հիմանէ շինեցաւ սուրբ եկեղեցիս, / որոյ անունն կոչի Կամակատար Աստուածածին, ի հայրապետութեան Ղազարոս / երջանիկ կաթողիկոսին և ի թագաւորութեան աշխարհիս մերում Վրաց Թէմուրագ քրիստոնեապսակի / և որդոյն նորին Հերակլ տերութեամբ զօրացելոյն եղև շինեալ արդեամբ թիֆլիզեցի Մունթօյենց Մամաջանի որդի Մկրտումին և Բաստամենց Ստեփանի որդի մահտեսի Մելքոյին և Բաշինջաղեցի Ղուլի/ջանի որդի Պօղոսին և սորայ առ Աստուած հանգուցեալ աներ Մկրտիչին: Եղև ի աւագ քահանայութեանն մահտեսի Տէր Աքրահամին: Ով կարդաք ողորմի ասէք, Աստուած ողորմի: ԹՎԻՆ ՌՄ(1751), Մարտի Ժ(10) սկիզբ է¹:

Մողնու թաղում ապրող հայ ընտանիքները, ինչպես պահպանված տեղեկություններից կարելի է եզրակացնել, Թիֆլիսի համազգիների շրջապատում լայն ճանաչում են ունեցել և ապահովել եկեղեցու պետքերը: 1816 թ. հունվարի 23-ի բացատրագրում ասվում է, որ «ի մէջ ամենայն եկեղեցեաց սոյն եկեղեցւոյ արդիւնքն կրկնապատիկ և եռապատիկ առաւել է»: Նորոգութեան իրողութիւնը պատշաճ արձագանք է գտել հանրածանոթ Սայաթ-Նովայի երգերից մեկում.

Հիմքըս վերստինն ցուրեցին, չաղ արին, Մողնու սուրբ Գևորք.
Քար ու կիրքս ոչխարի կաթ շաղ արին, Մողնու սուրբ Գևորք.
Աչ ու ձախ կախեցին՝ քրոլե ճաղ արին, Մողնու սուրբ Գևորք.
Յինգնուց լուսըն վրետ կամար-թաղ արին, Մողնու սուրբ Գևորք²:

Շատ հնարավոր է, որ բանաստեղծը ներկա է եղել նորոգված եկեղեցու օծման հանդիսութեանը և հենց այդ առիթով հորինել այս խաղը:

Թիֆլիսի մյուս եկեղեցիները պես Մուղնին ևս 1795 թվականի սեպտեմբերին կորցրեց իր պայծառութիւնը՝ թալանի ու ավերածութեան ենթարկվելով Աղա-Մահմեդ-խանի հրոսակների ձեռքով: Ավերածութիւնն այնքան խափանիչ էր, որ 1797 թ. հունվարին Մուղնու եկեղեցու գավթում Հովսեփ Արքեպ. Արղու-

¹ Տե՛ս այստեղ՝ «Թիֆլիսի հայոց եկեղեցիների պատմութեան նյութեր» բաժինը:
² Սայաթ-Նովա, Հայերեն, վրացերեն, ադրբեջաներեն խաղերի ժողովածու, կազմեց, խմբագրեց և ծանոթագրեց Մորուս Հասարթյան: Երևան, 1963, էջ 82, հմմտ. էջ 255:

թյանցի նախաձեռնութեամբ ծխականների ժողով հրավիրեց և եկեղեցու գործունեութիւնը վերականգնելու «Համախոսական վճիռ» կայացվեց՝ հոգաբարձու, կառավար և երեցփոխան կարգելով ընդհանուր վստահութիւնն վայելող պարոն Եսայի Ֆիթոյանին¹:

Մուղնիի սուրբ Գեորգ եկեղեցին բավական լայն ճանաչում է ունեցել նաև վրաց միջավայրում և հիշատակութիւնն գտել այլազան վավերագրերում²: Եղածների մեջ թերևս առավել ընդարձակը էգն. Իոսելիանիի 1837 թ. նկարագրութիւնն է. «Իշխան Բեհբուլթովների պալատին կից կա գմբեթավոր եկեղեցի հանուն Սուրբ Գեորգի՝ Մողնին կոչեցեալ, որ կանգուն է չորս սյան վրա: Բացի մեծ գմբեթից, այս եկեղեցու երեք կողմում անկյուններում դրսից շինված են երեք փոքր գմբեթներ: ... Սա կառուցված է քաղաքացիներ (մոքալաքներ) Մանդենովի, Բաստամովի և Բաշինջաղեղովի ծախքով: Ներքուստ ավելի դուրեկան տեսք ունի, քան թե դրսից: Այստեղ են մի ավագ քահանա և չորս քահանա: Այս եկեղեցու գավթում, հինգ սաժեն հեռավորութեամբ, կա մի այլ եկեղեցի՝ նույնպես Սուրբ Գեորգի, նույնպես Փոքր Մողնին կոչեցեալ, գմբեթավոր քարուկրով կառուցված հնուց Տեր-Շմավոնովների ծախքով, որոնք այժմ իշխան Աբիմելիքով են կոչվում: Սա էլ մեծ Մողնին է վերագրված»³:

Եկեղեցու թաքստոցներից մեկի ապահով մնալու պատճառով փրկվել են արձանագիր որոշ առարկաներ⁴: Դրանցից մեկը արծաթյա պատկեր է՝ նշխարների հետ պահարան կազմած, հետևյալ յիշատակարանով.

Յիշատակ է Յովսէփին, ճնողացն Գօրգուն, Խանփերվանին, կողակցոյն Եագունդին և որդոց ամենեցուն ի դուռն Մօղնոյ Սուրբ Գևորգայ ի քահանայութեան մերոյ Տեր Ծմաւոնին: ԹՎԻՆ ՌՄԿԹ. (1720):

¹ Համախոսական վճիռ բնագիրը տե՛ս այստեղ՝ «Վավերական վկայութիւններ» բաժնում: Ի դեպ, Մուղնու ավագ քահանա Տեր Գրիգոր Տեր Շմավոնյանը դաժանագույն չարչարանքի էր ենթարկվել սրբարանի առաջ և մահմեդական չարչարողներին էէր հայտնել եկեղեցու գաղտնարանի տեղը: Ժողովրդական հիշողութիւնը այս իրողութիւնը վերագրեց Սայաթ-Նովային:
² Ն. յոյժձձձ, օկտոբրուլցի Եւթոյեցի, V, ԵՊՅ, 1913, թ. 36, լ. Յըլոյթեց-ձըջօ, Եւթոյեց: Եւթեւրո լըյթեցի յարոյլը, ԵՊՅ, 1935, թ. 34.
³ Տե՛ս այստեղ «Նկարագրական վկայութիւններ» բաժինը: Վկայակոչութեան հայերեն թարգմանութիւնը Լ. Մելիքսեթ-Բեկի:
⁴ Ս. Զալպեանց, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, մասն Բ, Տիֆլիս, 1858, էջ 70:

Մյուս արձաթե պահարանում գտնվելիս են եղել Սուրբ Հակոբի, սուրբ Ղունկիանոսի և սուրբ Թեոդորոսի մասունքները:

Մահտեսի Տէր Արրահամ Արիմելիքեանց ընծայեցի գայս արձաթեայ պատկերս եռեխաչ սուրբ մասամբք լի յիշատակ ի դուռն Մօղնի եկեղեցին Թիֆլիզոյ՝ վասն իմ հոգոյ և մարմնոյ զօր վախճանի իմոյ

Հետաքրքիր կլինեն ճշտել՝ արդյոք պահպանվե՞լ են արվեստագիտության համար հետաքրքրություն ներկայացնող այս մասունքներ բովանդակող առարկաները: Նրանց հիշատակարաններում ներկայացող անձինք հայտնի են վիմագիր ու պատմողական այլ աղբյուրներում նույնպես:

Մեր խոսքն ամփոփենք ցավալի մի կանխիմացություն, որ անհապաղ ամրացման որևէ հնար չգտնելու դեպքում վերից վար ահռելի ճեղք տված Մուղնին օր-օրի ենթակա է տապալման:

ՔԱՐԱՓԻ ՍՈՒՐԲ ԳԵՈՐԳ

Բեթղեզեմի և սուրբ Ստեփանոսի տաճարներից փոքր-ինչ արևելք, հին Թիֆլիսի Կղիս ուրանի կամ հայերեն հնչմամբ՝ Քարափի թաղում, քաղաքի մելիքի հիմնական ապարանքի հարևանությամբ է գտնվում Սուրբ Գեորգ եկեղեցին (հին Թիֆլիսահայերի միջավայրում հայտնի էր նաև Խիսոյի ծամ անունով), որ Թիֆլիսի հայկական պաշտամունքային կառույցներից առավել համեստն է, թեև նրա դմբեթը նկատելի է բավական հեռու տարածքից: Եկեղեցու շինարարության հանգամանքների մասին պատմող հիմնական աղբյուրը Հյուսիսային պատին պահպանված երկլեզու արձանագրությունն է: Բրոսեն փորձել է կարգալ վիմագրի վրացերեն հատվածը, սակայն նշանակալի բացթողումներով, իսկ այն թվագրելիս դիմել է հայերեն տեքստի ավարտին եղած ՌՄԵ. (1756) գրերի վկայակոչմանը, որը ինչպես կտեսնենք, նույնպես սրբագրելի է¹: Ս. Ջալալյանցը կարգացել է հայերեն մասը և անուշաղբության մատնել շարունակության վրացերենը:

Քննությունը հեշտացնելու համար բերենք մեր ամբողջական վերծանությունը².

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՍԱ ԳՈՎԵԼԻ, ԲԱԶՄԱՑ ԽՆԴԻՐ ԱՍՏ ԿԱՏԱՐԻ.
ՍԱ ԱՆՈՒԱՆԵԱԼ ԵԿԵՂԵՑԻ՝ ՏՈՒՆ ԱՂՕԹԻՑ ՏԵԱՌՆ ԲԱՆԻ,
ՍՈՒՐԲ ԳԷՈՐԳԱ ՏԱՃԱՐ ԱՍԻ, ՔՐԻՍՏՈՍ Ի ՄԷՋ ՊԱՏԱՐԱԳԻ.
ՍԱ ՔՐԻՍՏՈՆԷՑ ԶԱՆԿԱԼԻ՝ ՆՄԱՆ ՎԵՐՆՈՅՆ ՍՈՒՐԲ ՍՈՌՆԻ,
ՇԻՆՕՂՔ ՍՈՒՐԲ ՏԱՃԱՐԻ՝ ԱՐԴԵԱՄԲՔ ԶՉՐԱԲԻՆՑ ՊԵՏՐՈՍԻ
ԵՒ ԱՄՈՒՍՆՈՅՆ ԼԱԼԻԹԱՍԻ, ՍԱ ՅԻՇԱՏԱԿ ՄԵՐ ՇԻՆԵՑԻ,
ՆԱԵԻ ԾՆՕՂԱՑ ՄԵՐ ԲԱՐԻ ԵՒ ԾՆԵԱԼ ՄԵՐՈՑ ԶԱՒԱԿԻ,
ԵՒ ՈՐՔ ԱՍԷՔ ՄԵՋ ՈՂՈՐՄԻ՝ ՔՐԻՍՏՈՍ ԵՒ ԶԵՋ ՈՂՈՐՄԵՑԻ:
ԹՎԻՆ ՌՄԲ. 1753):

Վրաց. Քրոնիկոնի 441 (1753):
Մենք՝ Ջոհրաբանց Պետրոսս և իմ կողակից Լալիթա/ սուրբ Գեորգի այս տաճարը կառուցեցինք՝ ի թիշատակ մեր հոգու և / ծնողաց՝ Մելքոյին և Դուսիաջավրին:
Ով կարդաք՝ թողություն ասեք...

Թվում է՝ կառուցման հետ կապված հարցերը այլևս պարզ են, այդ շարքում և ժամանակը: Սակայն կան և լրացուցիչ տեղեկու-

¹ M. Brosset, *Rapport sur un voyage archéologique dans la Géorgie et dans l'Arménie, exécuté en 1847-1848, St. Pétersbourg, 1850, p. 24.*
² П. М. Мурадян, *նշվ. աշխ.*, էջ 40:

թյուններ. *Armd. 156* նյութերի մեջ եղած Թիֆլիսի Հայոց եկեղեցիների ցանկում № 14-ի տակ ներկայացված Քարափի Սուրբ Գեորգը՝ վերորերյալ շինարարական տեքստի վերաշարադրմամբ է կազմված և հետևյալ լրացուցիչ տեղեկություններով. «Թուին 1753 զրի սոյն եկեղեցոյ յիշատակ գրչեա Աւետարանի, որ գրեալ է ի թուին 1496-ական գիւղէ Կամարակապ կոչեցեալ Լատիգենց Կիրակոսի որդի մահտեսի Յովակիմն յիշատակ է տուել Վարազայ Սուրբ Գեորգայ եկեղեցոյն թուին՝ 1728»¹: Այսինքն՝ 1496 թ. Կարմրակապ գյուղում գրված և 1728 թվականին Վարազի Սուրբ Գեորգ վանքին նվիրված Ավետարանը 1753 թ. հասել է Թիֆլիս և Հանգրվանել նորակառույց այս եկեղեցում:

Միանգամայն այլ աղբյուրից քաղված տեղեկություններ վրա է կառուցված էգն. Իոսելիանիի 1837 թ. հաղորդումը. «Տփղիսի Հարավային կողմում՝ Քարափի թաղում, բարձր ժայռի վրա կառուցված է փոքր եկեղեցի՝ փոքր գմբեթով, լավ և գեղեցկատեսիլ, Հանուն Սուրբ Գեորգի, ուր ամփոփված է Սուրբ Գեորգի սքանչելագործ մասունքը: Այս եկեղեցին կառուցված է 1600 թվին ոմն դարիբ հայ վանականի սեփական ծախքով: Սա կղմինդրով է ծածկված և Քարափի եկեղեցի է կոչվում»²:

Շինարարական արձանագրության մեջ եղած հաղորդումները, որոնց էգն. Իոսելիանին հարկավ ծանոթ պիտի լիներ, բնավ հիմք չեն տալիս այնտեղ հիշատակված անունների մեջ «ոմն դարիբ հայ վանական» տեսնել: Ընդ որում առաջարկած թվականը ևս ստիպում է մինչև 1753 թ. գոյություն ունեցող այլ կառույց ենթադրել, որի մասին հեղինակը տեղեկացել է, հավանաբար, բանավոր աղբյուրից:

Եկեղեցու ներսում պատին ագուցված խաչաքանդակ սալ կա, որի շրջանակող եզրերին հայերեն հիշատակարանային արձանագրություն է փորագրված՝ ՍՈՒՐԲ ԽԱՉՍ ԲԱՐԷՆԱԻՍ... ՆԱՐԴԱՆԻՆ, ԳԻՔՈՒՆ, ԽԱԼԱԹԻՆ, ՈՒՍՏԻԱՆԻՆ³:

Թե ովքեր են այս բարեխոսություն ակնկալողները՝ չգիտենք: Քանդակի մշակվածություն աստիճանը թույլ չի տալիս համայնքում գործող մեծատուն մեկը ենթադրել: Բայց որ մերձակայքի 3-4 նշանավոր պաշտամունքային կառույցների հարևանությունում (Մուղնի, Բեթղեհեմ, Ս. Ստեփանոս) կարելի է եղել նոր աղոթարան կառուցել՝ Հնարավոր է բացատրել քաղաքի այս մասում հայ բնակչության խտությունը և կամ զուտ միջնադարյան խնդիրների թեկադրությունը:

¹ Տե՛ս այստեղ «Պատմության նյութերի» մեջ:
² Տե՛ս այստեղ «Նկարագրական վկայություններ» բաժնում:
³ Խաչաքանդակի պատկերը տե՛ս Ս. Մ. Մյրադյան, նշվ. աշխ., աղյուսակ IV, 2:

ԷՏՄԻԱԾՆԵՑՈՑ ՍՈՒՐԲ ԳԵՈՐԳ

Վրաց մայրաքաղաքում այսօր գործող երկու եկեղեցիներից մեկն է: Կառուցված է Կուրի ձախ ափին գտնվող հին Թիֆլիսի Հավլաբար արվարձանի սկզբնամասում՝ բարձրադիր դիրքով ու Հայոց թատրոնի մերձավորությունում:

Արքայազն Վախուշտիի նկարագրությունում Հավլաբար և Իսանի անուններով տարածքները ծածկում են իրար, թեև եթե նոր ժամանակների ընկալմամբ փորձենք պատկերացնել տարածքը՝ այստեղ մասի և ամբողջի զանազանություն պիտի տեսնենք: Իհարկե, շատ գայթակղիչ կլիներ «Հավլաբար» տեղանունը ընկալել վրացերենով՝ «ասվլա/ավլա» (վեր բարձրանալ, գառիվեր ելնել) և «բառի» (հարթակ, դաշտ), ինչը շատ համապատասխան է տեղանքի նկարագրին, բայց սա գրեթե «ժողովրդական ստուգաբանություն» է: Մասնագիտական գրականության մեջ վաղուց դիտված է, որ այդ տեղանունը արաբերեն - պարսկերեն բացատրություն ունի՝ «հավալի» (մերձակայք, կողմանք) և «բոր» (բերդ, ամրոց, ապարանք)¹: Քաղաքի Ը-Թ. դարերի պատմությունը, կարծյոք, ծառայում է նման ստուգաբանության հավաստիությանը: Չմտնելով քաղաքի այս հատվածի պատմության մանրամասների մեջ, նկատենք, որ Վախուշտիի վկայությունում «Իսկ Իս[ա]նի բերդը մեծ է եղել, որը նորոգում էին օսմանցիները Քրիստոսի 1728 թվականին, և կիսավարտ մնաց: Իս[ա]նիում կա մեկ եկեղեցի առանց գմբեթի, իսկ գմբեթավոր՝ երկու. անգմբեթ մեկը տիրում են հայերը: Տփղիսում, Կալայում և Իսանիում հնում բազում եկեղեցիներ են եղել, սակայն այժմ ավերված են»²:

«Իս[ա]նի/Հավլաբար» լայն ընկալման դեպքում դժվար է ասել, թե հայերի ունեցած (տիրած) ո՞ր եկեղեցու մասին է խոսքը, որը ԺԸ. կեսերին առանց գմբեթի էր: Համենայն դեպս, ժամանակագրական առումով այն Հավլաբարում գտնվող և այստեղ մեզ զբաղեցնող Սուրբ Գեորգին չպիտի վերաբերի՝ որքան էլ հրապուրիչ լինի նրա նույնացումը էգն. Իոսելիանիի նկարագրած և Հավլաբարում գտնվող անգմբեթ եկեղեցու հետ. Վերընթերցենք

¹ Գրականության վկայությունը տե՛ս Թեոֆիլ Զեյդով, ძველი თბილისის გარე-
 ეშენების ისტორია, თბ., 1977, ՅՅ. 134.
² Ժ. Ե. IV, 337.

1837 թ. գրված այդ տեղեկությունը. «Հավլաբարից դեպի ձախ, Դարիվերին կից, Կախեթ տանող ճանապարհի սկզբին կա եկեղեցի՝ հանուն Սուրբ Գեորգի էջմիածնեցոց կոչեցյալը, առանց գմբեթի, փոքր, փոքր զանգակատնով փայտով ծածկված, որ կառուցվել է ժողովրդի ծախքով 1805 թվին»¹:

Եվ հիրավի, Տեր Հովհան քահ. Մարտիրոսովի կազմած և 1815 թ. դեկտեմբերին Ներսես Աշտարակեցուն ներկայացրած գեղուցագրում հանգամանորեն պատմվում է էջմիածինցիների թիֆլիսում հայտնվելու պարագաների մասին²: Երևանի Մահմադ խանը տեղահանած բնակչությունը քշելիս է եղել Օսմանցոց աշխարհ. Արփաչային հասնելիս ժողովուրդը հրաժարվել է անցնել գետը և կռվի է բռնվել վարողների հետ: «Փայակ» (ներկայացուցիչ) են ուղարկել Ռուսաց կառավարչի մոտ (կուսակալ Յիցիանով) և խնդրել «անցուցէ գմեղ յերկիր մեծի Կայսեր»: Բազում նեղություններով հասնում են Փամբակ և հինգ ամիս մնում այնտեղ ու Լոռիում, ապա Յիցիանովի հետ Երևանից վերադարձող Ռուսաստանի Հայոց առաջնորդ Հովհաննես արքեպիսկոպոսի միջնորդությամբ նրանց մի մասին բնակեցնում են Հավլաբարում, փոքր մասին՝ Տափի թաղում: Այս ամենը, ըստ գեղուցագրի, տեղի է ունենում 1806 թվականին: Աննա Դեզե (մայրիկ) Գուլիփաշեանց անունով անգամակ կինը «ի վերայ հայրենի գետնի» պատրաստակամություն է հայտնում նորահաստատ էջմիածինցիների համար կառուցել այս եկեղեցին, որը 1815 թ. «բաց ի յինքեն է ունի յարկս ծածկեալս 7, միաբան քահանայս՝ 6, ունի էջմիածնեցի ժողովուրդս թէ աստ ի քաղաքս և թէ ցրուեալք ի գեղօրեայս երկու հարիւրէ փոքր ինչ պակաս տունս»³:

Այլևս պարզ է, որ էգն. Իոսելիանի հաղորդած տեղեկությունները քաղված են տեղում գործող քահանաներից, մեկ տարով շփոթելով կառուցման իրական թվականը: Սակայն այս ամենը վերաբերում է նախնական անգմբեթ կառույցին և ոչ այսօր գոյություն ունեցող բարձրագմբեթ եկեղեցուն: 1846 թ. այն ենթարկվել է հիմնավոր նորոգման, որի ժամանակ էլ վեր է ածվել գմբեթավոր տաճարի: Եկեղեցու արևմտյան մուտքի վերևում մարմարե տախտակի վրա գետեղվել է նոր շինարարության մասին պատմող երկլեզու արձանագրություն:

¹ Պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և Հայերի մասին, հատոր Գ, Երևան, 1955, էջ 270: Տե՛ս նաև այստեղ «Նկարագրական վկայություններ» բաժինը:
² Տե՛ս այստեղ «Թիֆլիսի Հայոց եկեղեցիների պատմության նյութեր» բաժնում:
³ Նույն տեղում:

Ի ՓԱՌՍ ԱՄԵՆԱԿԱՐՈՂԻՆ / ԱՍՏՈՒԾՈՅ, ՄԵՔ՝ ՇԻՐԱԶԻ ԵՐԵՔԻՆ ԸՆԿԵՐՔՍ, / ՍՏԵՓԱՆՆՈՍ ԱՐԲԱՀԱՄԵԱՆՑ, ԿԻՐԱԿՈՍ / ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆՑ ԵՒ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ՄՈՎՍԻՍԵԱՆՑՍ, ՄԵԾԱԽ / ՅՈՒՍՈՎ ՅԱՆԶՆ ԱՌԱՔ ԶՇԻՆՈՒԹԻՒՆ ԱՐԵՒՄՏԵԱՆ ԴՐԱՆ / ԷԶՄԻԱՇՆԵՑԻՈՑ ՆՈՐԱՇԷՆ ՍՈՒՐԲ ԳԷՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑ/ԻՈՅՍ ՀԱԽԱՐԱՐԱՅ ՎԱՍՆ ԱՐԵՒՇԱՏՈՒԹԵԱՆ ՈՐԳԻՈՑ ԵՒ / ԹՈՂՈՒԹԵԱՆ ՄԵՂԱՑ ՄԵՐՈՑ ԵՒ ՄԵՐ ՆՆՋԵՑԵԼՈՅՍ, ՈՒՍ/ՏԻ ՄԻԱՔԱՆ ԱՂԱԶԵՄՔ ԶԱՍՏՈՒԱԾ, ԶԻՔԱՑՅԷ ՆԱ ՄԵԶ / ԶԳՈՒՌՆ ՈՂՈՐՄՈՒԹԵԱՆ ՅԱԽՈՒՐ ՀՐԱՇԱՓԱՌ ԳԱԼԱՏԵԱՆ / ԻՒՐՈՒՄ, ԱՄԷՆ: 1846, Յ 9-Ն ՄԱՅԻՍԻ:

Վրաց. Ի փառս ամենակարող Աստծո և նրա օժանդակությամբ մենք երեք ընկերներ՝ Ստեփանե Բեթանի որդի Արաբամյանս, Կիրակոս Արուփնովս և Հարություն Մոսեսովս, մեծ հույսով ու ձգտումով համձայնու եղանք Սուրբ Գեորգ եկեղեցու արևմտյան դռան շինության՝ մեր որդոց արևշատության և մեր ու մեր համագուցելոց մեղքերի թողության համար: Ամեն: 1846:

Նույն արևմտյան ճակատին խաչապատկերի մոտ Աղեքսանդր Թայիրյանցի արձանագրությունն է, հյուսիսային մուտքի խաչի վրա՝ Հովակիմ Սեյրանյանցի, իսկ հարավային մուտքի խորքում՝ Ավետիք Պետրոսի Հակոբջանյանի «խիշատակ հոգևոր», որը, ինչպես վրացերեն տարբերակում է ասված՝ «Եկեղեցու կառուցման նեղության ժամանակ նվիրվել է հինգ հարյուր արծաթ դրամ»: Եվ այս բոլոր հիշատակարանները գրված են 1846 թ. շինարարության առիթով:

Նորոգումներ ու շինարարական հավելումներ կատարվել են այնուհետև ևս, մասնավորապես այդ է վկայում Ոսկերչյանցի որդեգրի խոսքը հայրացուի մահից քսան տարի անց (1854 թ.)², մասնավոր հյուսիսային մուտքի ամպհովանին կառուցելիս. «Հայաստանաց Մայր աթոռի հովուպետի՝ վեհափառ Խրիմեան Հայրիկի հաստատութեան վսեմ յիշատակի տաճարիս դուռն ամպհովանեա հանդերձ կառոյց իր ծախիք սոյն եկեղեցոյ ծխական, օրիորդաց Մարիամեան ուսումնարանի մշտական պատուար խնամակալ Գեորգ Մարտիրոսեան Յակոբեանցը ի 1-ն Օգոստ. 1893 ամի»:

Եկեղեցին այժմ վերից վար ճաք ունի և հուսանք, որ ընթացիկ վերանորոգումները կերկարացնեն նրա գոյությունը:

¹ Արձանագրության մեր բուն վերածանությունը գետեղված է Թիֆլիսի վիմագրերին նվիրված ուսերեն գրքում՝ Պ. Մ. Мухадян, նշվ. աշխ., էջ 90: Ի դեպ՝ անհրաժեշտ ենք համարում արձանագրել, որ 80-ական թվականներին եկեղեցում եղած վիմագիր հիշատակարաններն ընթերցելու համար ստիպված եղանք վրացի գիտնական ներկայանալով հաղթահարել ոմն Վորոնցով անունը կրող վերակացուի արգելքները: Նույնիսկ աթոռակալ առաջնորդը չհանդգնեց միջնորդել վերակացուի առաջ:
² Ա. Արարատեան, Համառոտ վարք և գրաւոր գործ տեանն Յովհաննու ա.ք. Մարտիրոսեան Ոսկերչեանց Վաղարշապատեցոյ, Տիֆլիս, 1859, էջ 25:

ՇԱՄՔՈՐԵՑՈՑ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ

Գտնվում է էջմիածնեցոց Ս. Գեորգից ոչ հեռու, նույն Գարե-
 Հավլաբար թաղամասում, շրջապատված միահարկ բնակելի տնե-
 րով: Եկեղեցին հայտնի է նաև «Կարմիր Ավետարան» անունով,
 որ սովորաբար այդպես են կոչվում Ավագ խորանում կարմրա-
 կազմ ծխական Ավետարան ունենալու հանգամանքով: «Շամքո-
 րեցոց» կոչվելու պատճառը հարկավ թիֆլիսի այս թաղամասում
 Շամքորից ու շրջակայքից վերաբնակածների ներկայությունն ու
 շինարարությունն ունեցած մանակցությունն է (Հմմտ. «Հին
 երևանցիների Ս. Մինաս», «էջմիածնեցոց Ս. Գեորգ» ևն): Նախ-
 կին բնակավայրի անունով աղոթարանի առկայությունը վկայում
 է վերաբնակության զանգվածային լինելու մասին: Աստիճանա-
 կան հաստատման պարագայում պահպանվում և գործածության
 մեջ են մտնում հին միկրոտոպոնիմները:

Միայն թագավորական ընտանիքի անդամները կամ վրացա-
 կան իշխանական տոհմերը չէ, որ Հավլաբարում կալվածքներ ու-
 նեին և շահագրգռված էին այստեղ հողամշակ կամ արհեստավոր
 վերաբնակիչներ հաստատել: Այդպես վարվում էին նաև թիֆլի-
 սին տիրացած օտարները: Թուրք պատմիչ Քուչուկ Չելեբի-զա-
 դեն հաղորդում է, որ սեր-ասկեր Իբրահիմը Գանձակից վերա-
 դառնալիս 1723 թ. այստեղ է բերում 3000 աշխատավոր հայ գեր-
 յալներ¹: Հանրաձանոթ են Հերակլ Բ-ի տարիներին Արարատյան
 դաշտից, Լոռիից, Ղարաբաղից ու հայաբնակ այլ տեղերից կա-
 տարած վերաբնակեցումները²: Թիֆլիսի ֆրանսիական հյուպա-
 տոս Գամբան (1820-1824) նկատել է, թե «Թիֆլիսի բնակչությունը
 անում ու անում է հայերի հոսքից, որոնք այստեղ ապաստան
 են փնտրում թուրքերի բռնություններից ու պարսիկների հալա-
 ծումներից... 1820 թ. Թիֆլիսում կար շուրջ 24 հազար բնակիչ:
 1825 թ. նրա բնակչությունը հաշվվում էր առնվազն 33000: Այս
 տարի ինչպես բուն քաղաքում, այնպես էլ նրա արվարձաններում

¹ «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի ժողովուրդների մա-
 սին»: Թարգմանություն թուրքերեն բնագրից, ներածականով և ծանոթագրություննե-
 րով..., հ. Ա, կազմեց Ա.Ս. Սաֆրաստյան, Երևան, 1961, էջ 138: Հմմտ. ՉյրջոՅՈՒՅՏԵՑ,
 տժօղոսոս ճձձյրօժոս Մօցնօ... ջձձօսԵՅՁ (ոսնձձ ձձյլձձձձյձ, տժ., 1975, թ. 51.
² Այդ անցողարձերի մասին տե՛ս Պավել Չոբանյան, Հայ-ուս-վրացական փոխհարաբե-
 րությունները ժԸ դարի երկրորդ կեսին, Ս. էջմիածին, 2006, էջ 201-203:

կային՝ 2500 հայկական ընտանիք, 1500 վրացական և 500 թաթար-
 ական ու պարսկական, ընդամենը 4500 ընտանիք...»¹:

Ֆրանսիացի հյուպատոսը ճշմարիտ է իր դիտարկմամբ ու
 գնահատություններ, բայց «ապաստան գտնելը» չպետք է բացար-
 ձականացնել: 1779 թ. Հերակլի կողմից «հարիւր յիսուն գեօղ
 քչեալ» տանելու պատմությունը² և նրանց մեկ մասի վերադարձը
 հայրենի բնակավայր փաստում են, թե բռնագաղթը զարհուրելի
 դժբախտություն էր բնավեր եղած ժողովրդի համար: 1781 թ. եր-
 կու տարի առաջ քշվածները արտոնություն ստացան վերադառ-
 նալ, և ահա թե այդ կապակցությունները ինչ է պատմում էջմիածնե-
 ցոց եկեղեցու կապակցություններ հիշատակված Հովհան Ոսկերչ-
 յանցը. Հավլաբարում հաստատված վերաբնակյալները զանգվա-
 ծով շտապում են օգտվել այդ իրավունքից, ինչից զրոգված Հե-
 րակլը նորոգման պատրվակով քանդել է տալիս Հավլաբարից
 միջնաբերդ տանող կամուրջը՝ ելքը խափանելու համար, «բայց
 նոքա, որք տաղտկացեալ էին ի Վրաց աշխարհէն, որ սպառէր
 զնոսա և վասն ճարտարացուցանելոցն զինքեանս յանիրաւի, ոչ
 ինչ զանգիտեալ ի Կուրայ գետոյն՝ անցին զնա և խառնեցան ի
 բանակն, որք ընդ կամուրջն էին անցեալք, և գնացին յերևան՝
 հազիւ թէ ի երկից մասանց զմին, և այն ևս մուրացկանաց աստի-
 ճանի: Բայց զժողովուրդն Քէալակարխու, զՂուրղուղուլու և
 Գէօկ-քիլիսայի ոչ եթող Հերակլ գնալ, որք և կացին և մնացին ի
 Վրաց տուն մինչև ցայսօր ըստ կարգի շինականաց, զի ոչ ոք ի
 մնացելոցն յայնցանէ կարաց յառաջել (իմա՛ առաջադիմել - Պ. Մ.)
 և երևիլ ի կարգի արանց, թէ և ի 25 յամս միջոցի կան ոմանք, որք
 բնակեալ են ի Հաւլաբարն քաղաքին»³:

Հարկավ այլ տեղերից վերաբնակածների վիճակը ևս, այդ
 թվում և Շամքորից Հավլաբար հասածներինը, էպպես քիչ էր
 տարբերվում, բայց պիտի խոստովանել, որ տեղացի իշխեցողները
 դավանափոխություն չէին հարկադրում, ուստի ինքնություն
 պահպանության և համայնքային ամբողջականության ապահով-
 ման համար թիֆլիս հաստատված հայերը իրենց ծուխերի հավա-
 քումով եկեղեցիներ էին կառուցում: Այդպես սկիզբ առավ և
 Հավլաբարի Շամքորեցոց Ս. Աստուածածին եկեղեցին:

¹ М. Полиевктов и Г. Натадзе, Старый Тифлис в известиях современников, [Тиф-
 лис], 1929, стр. 79-80.
² «Դիւան Հայոց պատմութեան», գիրք Ժ, Մանր մատենագիրք, [կազմեց և] հրատարա-
 կեց Գ. ա. ք. Աղանեսան, Ժ, Թիֆլ., 1912, էջ 145-146:
³ «Կուրնկ Հայոց աշխարհին», Գ տարի, թիւ 7, 1862, էջ 280-281: Հմմտ. Պ. Չոբանյան,
 նշվ. աշխ., էջ 203:

Շինարարության ժամանակի մասին մեր ունեցած տեղեկու-
թյունները, ինչպես երևում է, նրա կայացման տարբեր շրջաննե-
րում եղածի փաստագրմանն են վերաբերում: Էզն. Իոսելիանի
գրառմամբ «Հավլարարի միջում, ժողովրդական շենքերի կենտրո-
նում, կա եկեղեցի Շամքորեցոց կոչեցյալը, կառուցված 1775
թվին, հանուն Աստվածածնի, առանց զմբեթի և փայտով ծածկ-
ված, որ կառուցվել է ժողովրդի ծախքով 1775 թվին»¹:

Ներսես արքեպիսկոպոսի կարգավորած եկեղեցիների ցանկում,
որ կազմվել է 1827 թվականին, Շամքորեցոցը 11-րդն է, բայց ա-
ռանց թվականի, մինչդեռ մեր ձեռքի տակ եղած «Ցանկ Հայոց ե-
կեղեցեաց ի Թիֆլիս և շրջակայից»-ում 8-րդ համարի տակ ու-
նենք «Սուրբ Աստուածածին Շամքորեցոց, շինեալ ի հասարա-
կութենէ 1809»²:

Սակայն նկատենք, որ այս երկու տեղեկությունն էլ վերաբե-
րում են այժմյան Շամքորեցոցի տեղում եղած անգամբեթ կառույ-
ցին, որը հետագայում հիմնովին վերակառուցվել է իր չափերով
ահադին և զանգվածեղ զմբեթավոր եկեղեցու: Դռների ու պա-
տուհանների պսակներին կամ քիվերին, պատկերների հարեանու-
թյամբ պահպանվել են վերջին շինարարության ժամանակին վե-
րաբերող կարճառոտ արձանագրություններ, որ անհրաժեշտ ենք
համարում այստեղ վկայակոչել³:

1. Հյուսիսային մուտքից աջ, պատուհանի պսակին.
ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՅՈՂԱՆՆԷՍ ՄԻՐՈՒՄԵԱՆՑԻՆ ԵՒ ԻՐ ԾՆՈՂԱՑՆ: ԹՎ.
1293 (1844)
2. Մուտքից ձախ, պատուհանի պսակին.
ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՂԱԶԱՐ ՔԱՀԱՆԱՅ ՏԷՐ ՂԱԶԱՐԵԱՆՑԻՆ ԵՒ ԱՄՈՒՍ-
ՆՈՅՆ ԻՒՐՈՅ ՄԱՐԹԱՅԻՆ: 1844: Ի ԹՈՒԻՆ ՀԱՅՈՑ ՌՄՂԳ (1844):
3. Նախորդից վերև.
ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ ԱՌԱՔԵԼ ԵՒ ԱՆՆԱՅ ՂԱՐԱՄԵԱՆՑԻՆ:
1845:
4. Արևելյան ճակատի միջին պատուհանի քիվին.
ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԱՆՏՕՆ ԵԱՐԲԱՐՉԵԱՆՑԻՆ ԵՒ ԻՒՐ ԾՆՈՂԱՑՆ: 1845:
5. Աջ խորանի պատուհանին.

¹ Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, նշվ. աշխ., էջ 268:
² Տե՛ս այստեղ «Թիֆլիսի Հայոց եկեղեցիների պատմության նյութեր» բաժնում:
³ ՏՕ-ական թվականներին, երբ մենք ուսումնասիրում ու լուսարանում էինք կառույցը,
այն լիովին կանգուն էր, մինչդեռ պատահած վերջին երկրաշարժը խարխիւց ու նշա-
նակալի չափով փլուզեց այն:

ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԱԻԵՏԻՔ ՏԷՐ-ՂԱԶԱՐԵԱՆՑԻ ԿՈՂԱԿԻՑ ԱՆԱ-ԽԱՆՈՒ-
ՄԻՆ: ՌՄՂԳ (1844):

6. Ձախ խորանի պատուհանին.
ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՏԻՐԱՑՈՒ ԿԱՐԱՊԵՏ ՏԷՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՑԻՆ: ԹՎԻՆ
ՌՄՂԳ (1844):
7. Գմբեթի թմբկին.
ՅԻՇԱՏԱԿ Է ԵՂԻՍԱԲԷԹ ՆԱՐԻՄԱՆԵԱՆԻՆ: 1858:
8. Նույն տեղում.
ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՄԱՐԻԱՄԱՅ ԶՕՀՐԱՔԵԱՆՑ: 1858:
9. Նույն տեղում.
ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՄԿՐՏՈՒՄԻ ԻՇԽԱՆԵԱՆՑ: 1858:
10. Նույն տեղում.
ՅԻՇԱՏԱԿ Է ՊԱՏԿԵՐՍ ՊԵՏՐՈՍ ԵՍԱՅԵԱՆՑ: 1859 ԱՄ:

Այսպես թվարկվում են այլ հիշատակներ ևս, բոլորն էլ գրված
շինարարության ընթացքում կամ նրանից քիչ անց, ինչպես ըն-
դունված էր պաշտամունքային կառույցների պատերին հիշատակ
գրելու արտոնություն ստանալու պարագային: Հիշատակագրող-
ների առատությունը իրապես հասարակական մասնակցություն է
վկայում, որի մասին արդեն խոսում են եկեղեցին նկարագրողնե-
րը: Ավելացնենք, որ քանդակի հեղինակ Մ.Տ.Պ.-ի ով լինելը չգի-
տենք: Արվեստագիտական ուսումնասիրությունը պիտի պարզի,
թե առկա քանդակները մեկ հեղինակ ունեն, թե այլևայլ¹:

Ցավոք, ավերածությունն այնքան մեծ է, որ վերականգնելու
համար նոր եկեղեցի կառուցելու չափ ծախս է հարկավոր: Կար-
տոնովի՞ այդ կատարել և ո՞վ պիտի ծախսը հոգա՞ ապագայի
խնդիր է:

¹ Արձանագրությունների կանոնավոր վերծանությունները կարելի է գտնել տողերիս
հեղինակի արդեն հիշված ուսերեն աշխատության մեջ (էջ 93-96): Նրանց լուսան-
կարները տե՛ս անդ, աղյուսակ XI, 1-16 (կատարող՝ Ա. Գ. Դարչինյան):

ԵՐԲԵՍՆԻ

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ

ԲԵՌՂԵՆԵՍԻ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ

Եկեղեցու ճանաչումը հիշատակութուն ունենք այժմ Անթիլիասի Հավաքածոյում № 74-ի տակ պահպանվող ձեռագիր «Գանձարանի» 1437/8 թվականին գրված հիշատակարանում. «Շնորհիւ Տեառն սկսայ և ողորմութեամբն Աստուծոյ կատարեցի զսուրբ գիրքս, որ կոչի Գանձարան: Գրեցաւ սայ ի թվականութիւնս Հայոց ՊԶԶ. (1437), և ի փոքր թվականութիւնս ՅՄԴ. (1438), և ի Հռոմոցն ՌՃԶԹ. (+248=1437), ի թագաւորութիւն Վրաց Ալէքսանդրու, ի մայրաքաղաքս Տփղիս, ի յանապատս Բեղղահէմ, ի դրան Սուրբ Աստուածածնիս, ձեռամբ սուտանուն արեղայի Կարապետի՝ ըստ անուանս որ ունիմ, ի գործոցն խիստ թափուր և ունայն գտանիմ: Արդ, աղաչեմ զամենեսեան, որ աւգտիք ի սմանէ եղանակելով կամ աւրինակելով, կամ տեսութեամբ՝ յիշեսջիք ի սուրբ յաղաթս ձեր զիս և զծնաւղսն մեր՝ զՊետրոս քահանայ և զՇնահաւոր, և Աստուած զձեզ յիշէ»¹:

Ուրեմն կառուցումը հիշյալ 1437/8 թվականից առաջ պիտի փնտրենք: Արդեն բոլոր եկեղեցիների պատմութեան կապակցութեամբ վկայակոչվող նյութերում Բեթղեհեմի Ս. Աստվածածնի վերաբերյալ ևս տեղեկութիւններ կան. Տեր Հովաննեսի (Օհանես) և Տեր Մխիթարի 1816 թ. հունվարի 28-ին գրած տեղեկանքում հանգամանորեն խոսվում է եկեղեցու տեղանորեն ձգձգված շինարարութեան մասին²: Ըստ այդմ՝ նախապես հիմնարկվել է մատուռ, «գոր այժմ կանանց կացութեան տեղին է» և որի կիսկատարութեան հասցնողը Տեր Բարսեղի պապ Տեր Գրիգորն է: Վերջինիս թոռ Տեր Բարսեղն ավարտել է շինարարութիւնը և «յոյժ բազում միջոց ի նմա պաշտօն իցեն կատարեալ»:

«Բեթղեհեմ» է կոչել՝ որովհետև Տեր Գրիգորը Երուսաղեմի Բեթղեհեմից հող է բերել և «ի հիմնարկութեան գործածեալ»:
Մեծ եկեղեցու հիմնարկողները եղել են վերոհիշյալ անձանց հաջորդ սերունդները՝ զարծյալ Գրիգոր ու Բարսեղ անուններով: Բայց այս ընացքում «մեծ մահ իցէ անկեալ ի մէջ քաղաքիս, և

¹ «Մայր ցուցակ Հայերէն ձեռագրաց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ կաթողիկոսութեան»: Կազմեց՝ Անուշաւան վարդապետ Դանիէլեան, Անթիլիաս-Լիբանան, 1984, էջ 293: Հմմտ. «Տեղագրի Հայերէն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն առաջին (1401-1450 թթ.): Կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1955, էջ 384:

² Տե՛ս այստեղ «Թիֆլիսի Հայոց եկեղեցիների պատմութեան նյութերի» բաժնում:

սոքա ևս այնու իցեն մահացեալ»: Կառուցումը շարունակել է Նազարալի խանի թագավորութեան տարիներին ապրած (1688-1703) Տեր Սարգիսը: Ի վերջո՝ մի քանի ձեռնարկող-շարունակողների վախճանից հետո ավարտին է հասցրել Աղա Մելիք Բեհ-բուդյանը, իսկ նրա որդի Մելիք Ավետիքը եկեղեցին պարսպապատել է¹:

Փաստորեն խոսքը վերաբերում է տարբեր ժամանակներում կատարված մատուռի և եկեղեցու շինարարությունը: Եթե «մեծ մահ» ասելով հեղինակը հասկանում է ԺԴ. դարի կեսերին բազում զոհեր տարած համաճարակը, ապա կարող ենք շինարարությունը թվագրել այդ դարի երկրորդ կիսով, մանավանդ որ մեր ունեցած 1437 թ. հիշատակարանը ավարտուն կառույցի (անապատի) գոյություն հաստատուն վկայություն է: Եղիազար և Ալեքսանդր կաթողիկոսների ու վրաց Նազարալի խան թագավորի ու այլոց հիշատակությունները կարող են վերաբերել հետագա նորոգչական աշխատանքներին: Միաժամանակ, ինչպես երևում է, մատուռ կարող էին հորջորջվել և միաբաններ ունեցող և գրչության տեղիներ հանդիսացող աղոթարանները ևս:

Բեթղեհհեմի եկեղեցու մասին խոսող հեղինակներից ուշագրավ է Էզն. Իոսելիանի բնութագրությունը. «Սա կառուցված է 1500 թվին Տփղիսի քաղաքացիներ (մոքալաքներ) Խոջա Փարուխի, Տեր Սարգսի, Նարիմանովների և Ղութլոովների ծախսով: Վերջինիս թևերը և սալաքարերը պատրաստված են Վրաց իշխան Գիւր Ամիլխուարովի Շահ Ղուլի-խան կոչեցյալի ծախքով: Այստեղ են՝ մի ավագ քահանայ և հինգ քահանա»²:

Կարծում ենք՝ հեղինակը ի մի է հարասել տեղի սպասավորներից լսածն ու արձանագրություններից քաղածը: Այս պարագայում հասկանալի է դառնում շինարարությունը 1500 թվականին վերագրելը: Հեղինակն այն քաղել է խորանից աջ պատի մեջ ագուցված խաչքարի արձանագիրը շրջանակի վրա (վերին մասում) եղած ԶԾ. (1501) թվականությունից: Ցավոք, շրջանակող արձանագրությունը ժամանակին դժվարացել ենք վերծանել և փաստագրել ենք միայն թվականը³: Արևմտյան մուտքի ձախ կողմում

¹ Վերջին շրջանին գործուն մասնակցություն են բերել Խոջա Փարուխը, Տեր Սարգիս քահանան, Բաղդասարը, Հարությունը և Ստեփանոսը:
² Տե՛ս «Նկարագրական վկայություններ» բաժինը:
³ Տե՛ս Ս. Մ. Мухадян, նշվ. աշխ., էջ 33 (աղ. XIII, 1): Այդ ու մյուս արձանագիրը շատ այլ հիշատակարաններ այսօր այլևս գոյություն չունեն. նրանք կամ հանվել են իրենց տեղերից, կամ ձեփով ծածկվել՝ վրացական գործող եկեղեցու վերածելիս, որ տեղի է ունեցել վերջին երկու տասնամյակում:

ևս թվակիր խաչքար կար՝ «Թւին ՌՃԸ. (1679): Յիսուս Քրիստոս», որը դարձյալ ոչ ևս է: Եղած կարևոր վկայությունների թվին պիտի դասել Հյուսիս-արևելյան պատին, քիվի տակ պահպանված արձանագրությունը, որի առաջին տողը ներքևից չի ընթերցվում, իսկ շարունակությունն այս է. «...և ամուսին իմ Մանին շինեցաք ժամ/տունս հոգոց մերոց և ձեռնաց և եղբարց և որդոց, իշխանութիւն Շահնվաս խանին, թուին ՌՃԸ (1658)»: Մյուս արձանագրությունները վերաբերում են ԺԸ. և ԺԹ. դարերին և միաբանական կամ նորոգչական բովանդակություն ունեն¹:

Արձանագրությունների բազմությունն ու ժամանակագրական հետևողականությունը ապացույց են հոգևոր այս կառույցի նկատմամբ թիֆլիսահայերի առանձնակի հարգանքի ու ուշադրության: Նույնիսկ ԺԹ. դարի ավարտին նրանք հոգացել են ավագ խորանում առանձնահատուկ խաչկալի կառուցումը, որի թիվունքին հիշատակի արձանագրություն էին փորագրել.

ԿԱՌՈՒՑԱԻ ՔԱՐԱՇԵՆ ԽԱԶԿԱԼԻ 200 ՌՈՒԲԼԻ/ ԿՏԱԿԵԱԼ ԳՈՒՄԱՐԱԻ Ի ՅՈՂԱՆՆՈՒ ՍՏԵՊԱՆԵԱՆ/ ՅՈՎՆԱՆԵԱՆԷ ԵՒ ՄԵՐՁ 1500 ՌՈՒԲԼԻ/ ԱՐԴԵԱՄԲ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅՍ, ԱՇԽԱՏՈՒԹԵԱՄԲ/ ԵՐԻՑՓՈՒՍԱՆ ԲԺՇԿԱՊԵՏ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԱՅԴԱՆ/ԴԻԼԵԱՆ ԿՈՒԿՈՒՋԱՆԵԱՆՑԻ, Ի 25 ՄԱՐՏԻ 1898 ԱՄԻ:

1981 թվականի աշնանը եկեղեցու ներսում կատարվում էին պեղումներ (համենայն դեպս մասնակիցներն այդպես էին ասում), որոնց ընթացքում բացվել էին նախնական կառույցի (մատուռի կամ միանավ եկեղեցու) հիմքերը: Բեմառաջի պատերին երևան էին եկել տասնյակ մակագրություններ, գերազանցապես ձեփի վրա. նրանցից մի քանիսը թվականներ ունեին (1694 թ., 1708 թ. և այլ)²:

Պատկերացնելու համար, թե վիրահայոց մշակութային կյանքում ինչ նշանակալի դեր է ունեցել Բեթղեհհեմի Ս. Աստվածածին եկեղեցին և դպրության ու գրչության ինչ համբավավոր օջախ հանդիսացել, արժե այստեղ վկայակոչել 1639, 1641 և 1643 թթ. նրանում գրված հայերեն ձեռագրերն ու նրանց հիշատակարանները: Ահավասիկ՝ 1639-ին «աստուածասէրն Կարապետ», «քաջ քարտուղար» Մկրտչի աշակերտ և «համշիրագ» Մուքայելին պատվիրում է Ավետարան ընդօրինակել՝ «սև գիրն և խամ ծա-

¹ Նրանք բոլորը վեժանված, թվագրված ու փաստագրված են մեր հիշյալ աշխատության 33-39 էջերում:
² Նրանց լուսանկաներն ու վերծանության փորձերը տե՛ս մեր հիշյալ աշխատության մեջ՝ էջ 38-39, աղ. XIII, 15-29:

դիկն առնել տալով»։ «Արգ՝ եղև զրաւ կատարման սորայ ի թվիս ՌՁԸ. (1639), յորում դեգերեալ կամք առ դրան սորայ...», իսկ ինքը Մկրտիչն ավելացնում է. «Դարձեալ ևս հուսք Մկրտիչ դպիրս զոր ի պանդխտութեան ժամ զայս Սուրբ Աւետարանս գրել տուի աշակերտին իմոյ ի դուռն Ս. Բէտլահէմու Աստուած[ածնի]ն դուռն, և սպասաւոր և տէր սորա Տէր Գրիգորն զի յոյժ կարի աշխատեցաւ Գ. (3) ամ ի վերայ իմ համշիրագութեամբ, յիշողքն սորա ի Քրիստոս յիշեալ լինին»¹։

Նույն Բեթղեհեմի եկեղեցու Մկրտիչ դպրի իսկ մասնակցութեամբ Ովթանդիլ անունով մեկը Ավետարան է պատվիրել 1641 թ., գաղափար օրինակ ունենալով «որ գրեալ և ծաղկեալ ի ժամանակին Հայոց թագաւորութեան Հեթմոյ»²։ Ինչպես երևում է, Վերին Քարթլիի Վաղա դյուղում հաստատված Հայոց իշխանական տոհմից սերող Ծանշիանցերը, որոնք ավելի ուշ Բեգթաբեկյանցեր կոչվեցին ու հակաձառնաբանութիւններ մատուցեցին Քարթլիի իշխանութիւններին ու վրաց մշակույթին, սերտ առնչութիւններ ու մտերմութիւն ունեին Բեթղեհեմում գործող Հայոց դպրութեան օջախի հետ³։

Վերևում քանիցս հիշատակված Մկրտիչ դպրի աշակերտներից է նաև Բեթղեհեմի այս եկեղեցում 1643 թ. Ավետարան ընդօրինակող Գրիգոր դպիրը, որի պատվիրատուն «նորընծայ Գրիգոր քահանան է»։ Վերջինս իբրև ստացող թողել է իր հիշատակարանը. «Արգ, աշխատող եղև սբ. Աւետարանիս հեղահոգի և բարէմիտ աստուածասէր Յովսասի քահանայն, մեծաւ ջանիւ պատճառ եղև այսմ աստուածաշունչ սբ. Աւետարանիս ինքենէ տրաւք և իւրոցն [յ]որդորելովք՝ վարձահատուցն ամենայնի Քրիստոս Աստուածն մեր հարիւրապատիկ հատուցէ և ի հանդերձելումն, ամէն»⁴։

Այսպես, ուրեմն, մի քանի ժամանակ առաջ իր հայերեն հիշատակարաններից, խաչկալից ու խաչքարերից զրկված Բեթղեհեմի Ս. Աստվածածին եկեղեցին Հայոց դավանութեան և մշակույթի երևելի կենտրոնատեղի է եղել։

Ս. ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԿՈՒՍԱՆԱՅ ԱՆԱՊԱՏ

Բեթղեհեմի Ս. Աստվածածնից մի քանի քայլի վրա, Բեհրուդյանների առանձնատան հարևանութեամբ է կառուցվել Ս. Ստեփանոս եկեղեցին։ Թիֆլիսի մյուս եկեղեցիների պես, անկախ նրանց դավանական պատկանելութիւնից, պարսից արշավանքի օրերին Հայոց Կուսանաց անապատը ևս ավերածութեան ու թալանի է ենթարկվել։ Այդ փորձանքից որոշ ժամանակ անց Կուսանոցի մայրապետ Գայանեն Նոր-Ջուղայի Սուրբ Կատարինե վանքի միաբանների նամակին պատասխանելիս գրում է. «...Առ ի լնուլ զգովելի փափագ սրտի սրբասունդ քերցղ ցանկալի և կարի ցանկալի էր ինձ գրել ոճով իմն զհիմնարկութենէ մերում կուսաստանի զփոփոխութեանց, զանցից և զայլոց կարևորաց զիպելոց նմին մինչև ցմեր աւուրս, այլ աւաղ, զի ի լրումն այսպիսի բարի ցանկութեան Ձերոյ և այլոց բազմաց պակասին հաւատարիմ փաստք, քանզի ի ժամանակի աւերման քաղաքիս յանօրէն բռնաւորէն Աղայ-Մահմադ-խանէ, ի ցաքուցրիւ փախստական լինիլ ընդ բոլոր բնակչաց քաղաքիս և կուսակրօն միաբանութեան մերում ի վայրս օտարօտիս, ընդ անդարձ գերութեան սրբազան անօթաց և եկեղեցական զարդոց մատնեցան ի կորուստ և մատնանք յիշատակաց, մորհակը և պարգևագիրք և այլ թողթք անապատի մերոյ, և ցայսօր ժամանակի ամենայն հետազօտութիւնք մեր ելեալ են ի դերև։ Բայց առ ի լնուլ զտենչանս սրտի Ձերոյ ահաւասիկ ոչ ձանձրանամ դրոշմել ի գիր ընդ այժմեան վիճակի մերում կուսաստանի և զանցելոցն տեղեկութիւնս, զորս ի հատուկտոր թղթոց և յաւանդութեանց որդի ի հօրէ ընկալեալ եմք»¹։

Նկարագրված իրողութեան մասին վկայութիւններ կարելի է գտնել Հայկական այլևայլ աղբյուրներում, այդ թվում և 1795 թ. Կուսանոցի մայրապետ Թագուհի Միրիմանյանի և սարկավագուհի Գայանէ Խոջա-Բեհրուդյանի (Մելիք աղայի դուստր) նամակից՝ Հասցեագրված Հովհ. Լազարյանին և նրա կին Կատերինային²։

¹ «Հայերեն ձեռագրերի ժէ դարի հիշատակարաններ», Հատ. Բ, կազմեցին Վազգեն Հակոբյան, Աշոտ Հովհաննիսյան, Երևան, 1978, էջ 770-771։

² Նույն հրատ., Հատ. Գ, էջ 28-29։

³ Հմմտ. Ս. Մ. Мурадян, նշվ. աշխ., էջ 119-120։

⁴ Տե՛ս այստեղ «Հիշատակարաններ» բաժինը։

¹ Տե՛ս Սարգիս եպ. Զալալեանց, Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, Հատ. Բ, Տիֆլիս, 1858, էջ 62-63։ Տե՛ս նաև այստեղ «Ուղեգրութիւններ» բաժնում։

² Թուզան Տիտանյան, Նորահայտ մի փաստաթուղթ 1795 թ. Թիֆլիսի աղետի մասին. «Բանբեր Մատենադարանի», № 5 (1960), էջ 483-490։

Քանի որ այս սարկավազուհի Գայանեն մահացել է 1798 թ. Ղզլարում, ապա Նոր-Ջուղա ուղարկված նամակի հեղինակը, հավանաբար, 1799 թ. կուսանոց մտած մեկ այլ Գայանե է¹:

Նամակում եղած հղումը, թե եկեղեցու հիմնարկության պարագաներին վերաբերող տեղեկությունները «հատուկտոր» են, կարելի է փաստարկված նկատել, քանի որ «Ցանկ Հայոց եկեղեցեաց ի Թիֆլիս և շրջակայից»-ում 13-րդ համարի տակ ներկայացված Սուրբ Ստեփանոս եկեղեցին ուղեկցվում է «անյայտ» որակումով (այսինքն՝ Ցանկ կազմողը անհրաժեշտ տեղեկություններ չունի)²: Սակայն Գայանե մայրապետը, այնուամենայնիվ, ընտանիքի կենդանի ավանդություններից ու հատուկտոր նյութերից բավական ստուգապատում պատմություն է հյուսել. մասնավորապես՝ կուսանոց հաստատելու միտքը պատկանում է Ասլան Խոջա Բեհբուդյանի որդի Մելիք-Աշխարբեկին, սակայն նա զոհվեց թուրքերի ձեռքով 1724 կամ 1727 թվականին, ուստի անապատի փաստական հիմնադիրը դարձավ վերջինիս որդի Մելիք Աղա Բեհբուդյանը³: Սակայն այդ նախնական կառույցը մատուռի դերակատարում ուներ, և էգն. Իոսելիանի տեղեկությունը նրան է վերաբերում⁴: Միաբանող կույսերի թիվը փոփոխական էր. ԺԸ. դարի վերջին, մայրապետի տեղեկությամբ, 27 հոգի էր, մինչդեռ 1837-ին՝ 10 միաբան: 1911 թ. վախճանված Եփրոսինէ Աբամելիքյանի տապանագրի վկայությամբ 1727-ին կառուցված եկեղեցին հիմնական վերանորոգման է ենթարկվել 1868 թվականին, ապա նաև 1910-ին:

Մայրապետ Գայանեի նամակում փաստորեն բերված է անապատի կանոնադրությունը (տիպիկոնը), ըստ որի «ի միաբանութիւն վանացս ընկալեալ լինին օրիորդք ո՛չ կարի մանկահասակք և ո՛չ անցեալ զաւուրքք», ովքեր «պարտին վկայեալ լինիլ ըստ բարի վարուց և գիտել գոնէ զհասարակ հայերէն ընթերցումն»: Նրանք անցնում են փորձության շրջան՝ ստուգելու համար «թե կարո՞ղ է արգեօք բառնալ գլուծ զինուորութեան Քրիստոսի ցօր

¹ Եկեղեցու պատմության համառոտ ուրվագիծ տե՛ս Ա. Кишмишов, Женский монастырь св. Стефана в Тифлисе. - "Тифлисский листок", 1912, № 36.

² Տե՛ս այսուղի «Թիֆլիսի եկեղեցիների պատմության նյութերի» վերջին էջերում:

³ Խ. Խուցեան, Թիֆլիսի ս. Ստեփանոս Կուսանաց անապատի պատմությունը, Թիֆլիս, 1914, էջ 16, 87-88:

⁴ Տե՛ս ստորև «Նկարագրական վկայություններ» բաժինը: Հեղինակը հիմնարկությունը գնում է 1717 թվին: Այս թվականների մեջ մենք որոշ շփոթ ենք արձանագրում, բայց տարբերության աննշան լինելու հանգամանքով այն քննության առարկա չենք դարձնում:

վախճանի կենաց իւրոց»: Ինչ վերաբերում է միաբանողի ծախսերը հոգալուն՝ «ծնօղք, ազգականք կամ հոգաբարձուք օրիորդին նուիրելոյ զանձն ի կուսութիւն պարտական են ըստ իւրեանցն կարողութեան մատուցանել ի կուսանոցն զօժիտն, զորս տալոց էին ի հարսնացուցանել զնա աշխարհի»¹:

Միաբանության մայրապետն ուներ երկու օգնական, ի ձեռն որոնց հոգում էր ծախսերը, որոնք համաձայնեցվում էին վիճակավոր իշխանության հետ, իսկ «երիզապատեալ մատեանի» մեջ գրվում էին «ամենայն մուտք և ելք»: Ընդ որում՝ «Մի սեղան է բոլոր միաբանութեան վանացս՝ մեծաց և փոքրունց և միատեսակ զգեստ, ի միասին ննջեն և ի միասին յառնեն, մի կամք են ամենեցուն և միատեսակ խորհուրդ, ստորադրութիւնն ճշդիւ պահպանի ի կուսանոցիս...» և այլն²:

Անդրադառնալով միանձնուհիների ու միաբանության հասարակական պարտականություն-դերին, պիտի ընդգծել գլխավորը՝ «այցելութիւն և միթարութիւն սգաւոր կանանց քաղաքիս», ապա նաև «անտերունջ որք աղջկունք եթէ ի սպառ մնան անխնամ, գտանեն ինքեանց ժամանակաւոր ապաստանարան ի վանս Կուսանաց, յորոց ոմանք ի մտանելն յամուսնութիւն ընդունին ի կուսանոցէն և զչափաւոր զօժիտ»:

Ինչպես համոզվում ենք՝ Ս. Ստեփանոս Կուսանաց անապատը սոսկ առանձնարան կամ ճգնարան չէր և կոչված էր համայնքի կյանքում կարևոր գործառնություն:

Որքան էլ զարմանալի է՝ եկեղեցու բուն շինարարությունը վերաբերող որևէ արձանագրություն չի եղել և կամ չի պահպանվել: Եղածները գրեթե բացառապես նորոգության շրջանին են վերաբերում և հավաքված ու հրատարակված են Խ. Խուցեանի աշխատության մեջ³: Որոշ լրացումներով ու սրբագրություններով վերահրատարակություն կարելի է գտնել Թիֆլիսի վիմագրությանը նվիրված մեր գրքում⁴: Նրանց ժամանակագրական սահմանները 1870-1885 թվականներն են, իսկ ավանդ ունեցողները՝ Թիֆլիսի ընչեղ խավի ընտանիքների դուստրերը՝ Հռիփսիմե Բեգթարեգյանց, Եփրոսինե Աբամելիքյանց, Աննա Խոջամինասյանց, Գայանե Հախնազարյանց, Շուշան Խարազյան, Փեփրոնիա Խուբյանց: Արձանագրությունները գերազանցապես գեղագիր են և ցավոք՝

¹ Տե՛ս ստորև Ս. Զալալյանցի «Ճանապարհորդութիւնը»:

² Անդ:

³ Խ. Խուցեան, նշվ. աշխ., էջ 58-60:

⁴ Ս. Մ. Мурадян., նշվ. աշխ., էջ 42-44:

վերջին տարիներին տեղի ունեցած «վերանորոգման-վերադասավորման» ընթացքում լիովին անհետացան¹: Ավելորդ է հիշեցնել, որ վերանորոգված եկեղեցին այլևս իր սկզբնական դավանության աղոթարան չէ:

ՉՈՒՂՈՒՐԵԹԻ ՍՈՒՐԲ ԿԱՐԱՊԵՏ

Նոր ժամանակների Թիֆլիսի այս թաղամասը նախապես քաղաքի արվարձանները կազմավորող գյուղերից մեկն էր: Այն ընկած էր Կուր գետի ձախ ափին և հարևան թաղամասերից բաժանված է մեծ ու փոքր փոքրերով: Արդեն ինքը անվանումն էլ այդ է հուշում (թուրքերեն «Չուխուր» - çukur - փոս)¹: Սուրբ Կարապետ եկեղեցին գտնվում է թաղամասի հարավային փորակի աջ կողմում:

Հայ բնակչության այստեղ հաստատվելու ժամանակագրությունը դժվար ճշգրտելի է: Սակայն այն փաստը, որ ձորերով ամփոփված այս ոչ այնքան մեծ բնակավայրում հայկական երեք եկեղեցի է եղել՝ Ս. Կարապետի, Ս. Աստվածածնի և Ս. Գեորգ, խոսում է հայ վերաբնակիչների ալիք առ ալիք Չուղուրեթում հաստատվելու մասին: Հավանական է ենթադրել, որ այդ հաստատումը կայացել է ԺԸ. դարի ընթացքում, երբ առկա տեղեկությունների համաձայն Հավլաբարի հրականությունը գտնվող այս տեղանքը ևս թագավորական ընտանիքին էր պատկանում²: 1795 թվականին Հերակլը մասնահատուկ հրովարտակով Չուղուրեթ գյուղն ու Թիֆլիսում անժառանգ թաթարական կալվածքները, այգին ու կուղպակները նվիրում է Սարգիս-Աղա Կարապետին ու Գեորգուն՝ «ի հավերժ տիրություն»³: Հիշատակված անձինք հայոց Ամատունի տոհմից էին, որոնք մինչ այդ արդեն արժանացել էին վրաց պետության թավադուլթյան տիտղոսի (իշխան)⁴: Հավանական է ենթադրել, թե վերոհիշյալ հայոց երեք եկեղեցիներից մեկը-երկուսը կարող էին կառուցվել Ամատունիների տիրության օրոք և նույնքան հավանական է, որ Աղա-Մահմեդ-խանի արշավանքի ու ավերածությունից հետո վրաց արքունիքն զբաղված էր բուն Թիֆլիսի ու նրա այլ մերձավանների վերականգնման

¹ Հր. Աճառեան, Թուրքերենի փոխառնալ բառեր հայերէնի մէջ, Մոսկուա - Վաղարշապատ, 1902, էջ 278:

² Թեյմուրազ Բերիձեի հավաստմամբ «Չուխուր» ձևով այս տեղանունը առաջին անգամ հիշատակվում է 1707 տրված նվիրագրում (տե՛ս նրա՝ մյջելո տծոցոսոս շարճյծո-նյծոս օնճոթոց, տծ., 1977, ՅՅ. 153):

³ Տե՛ս տ. Նյճոց, Նշվ. աշխ., էջ 169:

⁴ Ինչպես երևում է, Ամատունիները թավադուլթյան տիտղոսին արժանացել են 1783 թվականից հետո, այդ պատճառով էլ նրանք չկան Հերակլի ներկայացրած ցանկում (տե՛ս «Յճոթոցոցնյոս ճոնճոցոց», տծ., 1983):

¹ Նրանց լուսապատճենները տե՛ս մեր գրքում. աղ. V. 1-5:

Հոգսառատ գործով, իսկ Ամատունիների խնդրանքը ինչ-որ չափով թեթևացնում էր արքունիքի հոգսը:

Ցավոք, Ս. Կարապետ եկեղեցու կառուցման ժամանակի ու այլ հանգամանքների մասին ստույգ և անվերապահ աղբյուր չունենք: Այն հիշատակվում է Թիֆլիսի Հայոց եկեղեցիների գրեթե բոլոր ցանկերում, սակայն մանրամասներ քիչ են հաղորդվում: Այսպես, օրինակ, ցանկերից մեկում Սուրբ Կարապետ եկեղեցին կոչված է «Ձարիվերի», որ փաստորեն տեղանքը բնորոշող միկրոտոպոնիմ է, իսկ շարունակության մեջ ասված է «չինեալ յագնուական Բաղդասար Իսահակ Ղամազովենց[է] 1705 և զկնի նորոգեալ ի հասարակութենէ»¹: Ղամազով/Ղամազյաններին Թիֆլիսի Հայոց այլ եկեղեցիների շինարարության կամ նորոգության առիթով էլ ենք ճանաչում, բայց որ նրանք ազնվական են եղել՝ այստեղից ենք իմանում: Այլ է էգն. Իոսելիանի տեղեկությունը. «Չուղուրեթ տանող ճանապարհի կողքին, արևելքից գտնվող ձորում դեպի Հավլարար տանող դարիվերին կից, գտնվում է եկեղեցի գմբեթավոր, վայելչատես, քարուկրով շինված հանուն Սուրբ Կարապետին, որ կառուցված է նախ հիմնադրությամբ քաղաքացի (մոքալաք) Ղազազովի ծախքով 1400 թվին, իսկ վերջին անգամ նորոգված 1790-ին: Այստեղ է ամփոփված Սուրբ Կարապետի սքանչելագործ մասունքը, որը և տոնում է ժողովուրդը»: Հարկավ այս Ղազազովն ու նախորդ ցանկի Ղամազովը նույն անձն է, ուստի քննելին 1400 և 1705 թվականների երեք հարյուր տարով տարբերությունն է: Քանի որ Չուղուրեթը ԺԸ. դարից առաջ եղած աղբյուրներից տակավին հայտնի չէ, կարելի է ենթադրել, թե Իոսելիանի ձեռագրում 7-ի և 4-ի շփոթ կա, ուստի առայժմ գերադասում ենք ցուցակի 1705-ը: Այս պարագայում խնդիր է հարուցում Բեթղեհեմի Ս. Աստվածածին եկեղեցու գմբեթի թմբուկի 1664 թվականի արձանագրության ընթերցումը.

«ԿԱՄԱԻՆ ԱՍՏՈՒԾՈՑ ՅԻՍՈՒՍԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ, ԵՄ/ ԱՄԻՐԱՂԷՍ ԵՒ ԿՈՂԱԿԻՑՆ ԻՄ ԲԵԿԻ-ԽԱԹՈՒՆՍ ԵՒՆԵՑԱՔ ՍՈՒՐԲ/ ԿԱՐԱՊԵՏՍ ՅԵՇԱՏԱԿ ՄԵՁ/ ԵՒ ԾՆՕՂԱՑ ՄԵՐՈՑ, ԱՐԵՒՇԱՏՈՒԹԻՒՆ ՈՐԴԻՈՑ: ԹՎԻՆ ՌՃԺԳ. (1664)»²:

Սուրբ Կարապետի կառույցի հիշատակությունը, ինչպես ժամանակին նկատել ենք, բնավ բավարար չէ այն Չուղուրեթի եկեղեցուն վերագրելու համար, քանի որ վերջինս գտնվում է քա-

¹ Տե՛ս ստորև «Թիֆլ. Հայոց եկեղ. պատմ. նյութեր» բաժնի առաջին ցանկում:
² П. М. Мурадян, *նշվ. աշխ.*, էջ 35:

ղաքի միանգամայն այլ թաղամասում և ապա՝ հիշյալ թվականն ու շինարարները որևէ ընդհանուր բան չունեն վերևում բերված հաղորդումների հետ: Այս պարագաները հուշում են, որ խոսքը կարող է վերաբերել Ս. Կարապետի անունը կրող մեկ այլ պաշտամունքային կառույցի, որպիսին իրոք եղել է մոտակա Տափիթաղում (խոսքը վերաբերում է Քամոյանց կոչվող եկեղեցուն): Այս նույն թաղամասում երբևէ գոյություն է ունեցել Ս. Կարապետի անունը կրող և գրեթե Չուղուրեթի եկեղեցու հետ միաժամանակ կառուցված Սահակաշեն եկեղեցին (1703 թ.):

Եկեղեցու լավ պահպանված պատերին, որքան էլ զարմանալի է, որևէ արձանագրություն չկա: Շրջակա հարթակի վրա անցյալ դարի 80-ական թվականին կար երկու հողմնահարված տապանագիր, որոնցից մեկը Մարգարիտ անունով կնոջ էր հիշում, մյուսը՝ Պլատոն անունով արեղայի¹: Ի. Գրիշաչվիլու անվան Պատմա-ազգագրական թանգարանի բակում, քանի այն գտնվում էր Բուսաբանական այգու հարևանությամբ, պահպանվել էր Ս. Կարապետ տանող քարե աստիճանները 1891 թ. նորոգող Ավետիք Հախնազարյանի երեք քառատողից բաղկացած հայերեն հանգավոր հիշատակարանը, որ մենք հրատարակել ենք²:

Չուղուրեթի Ս. Կարապետ Հայոց եկեղեցին արդեն քանի տարի է վեր է ածվել գործող վրացական եկեղեցու՝ կրելով առ այդ պահանջվող որոշ փոփոխություններ, թեև արտաքին նկարագիրը, մանավանդ գմբեթն ու քիվերի որոշ մանրամասներ հայտնում են իրենց սկզբնական էթնո-դավանական պատկանելությունը: Չքացել են հայագիր տապանագրերը:

* * *

«Գարեթուրանի» կամ «Տափիթաղ» կոչվող թաղամասը տարածվելու միայն մեկ հնարավորություն ունեն՝ դեպի հյուսիս, Վերե գետի ավազանը: Եվ Տափիթաղի բնակիչները տեղում այլևս ընդարձակվելու կամ օժանդակ տնտեսությունների ու քաղաքային բնակչությանը անհրաժեշտ հարակից հաստատությունների համար ստիպված էին Վերեի ավազան դիմել: Այդ պարագաները թելադրեցին այստեղ այգիներ հիմնել, ջրաղացներ կառուցել, գերեզմանատուն-հանգստարան հաստատել և այլն: Շինարարական առաջնահերթ կառույցներից մեկը Խոջա Բեհբուդ-

¹ Տե՛ս П. М. Мурадян, *նշվ. աշխ.*, էջ 87, նաև՝ աղ. XI, 2-3:
² Անգ., էջ 86 (աղ. IX, 1):

յանի նախաձեռնած կամուրջն էր Վերե գետի վրա: Այն հարկավ նպաստեց շրջակայքում կալվածքներ ստեղծելուն, իսկ այդ նշանակում է հողը մշակովի դարձնել, անջրդի տարածքները ոռոգելու համար ջրատար առուներ ու ջրավազաններ պատրաստել և աստիճանաբար տարածքը բնակելի դարձնել:

Քարթլ-Կախեթը թագավորութունների միավորումից հետո Արևելյան Վրաստանում համեմատաբար խաղաղ տասնամյակներ եղան, որի ընթացքում երկրի տերերը առանձնակի ջանադրությամբ փորձեցին նոսրացած բնակչությունը համալրել եկվոր կամ հարկադրանքով այստեղ բերվող նոր զանգվածներով: Իբրև կանոն այդ վերաբնակեցվածները, եթե խոսքը զանգվածին է վերաբերում, Վրաստանի գավառներից էին (ճորտատեր ավատատերերը արքունիքին թույլ էին տա սեփականել իրեն ճորտերին), ուրեմն զբաղեցնում էին բնակիչները կամ հայեր էին և կամ մահմեդականներ: Հիմքեր կան պնդելու, որ Տափթաղը դեպի հյուսիս ընդարձակողները հիմնականում հայազգիներ էին. այդ վկայող կարևոր փաստը Վերեի գերեզմանոցի հիմնումն է և երբեմնի հայոց Սուրբ Խաչ հանգստարանային եկեղեցու գոյությունը նրանում: Այս աղոթարանի պատմությունը մեր ձեռքին եղած բազմաբնույթ նյութերի մեջ ներկայացված է¹: Կարծում ենք՝ սույն պարագան բացատրելի է ծուխեր չունենալու փաստով: Այստեղ հոգեհանգստյան արարողությունից բացի ամենօրյա ժամասացության կամ պատարագի անհրաժեշտություն չկար: Եղե՞լ են արդյոք երբևէ հայերեն արձանագրություններ կամ արձանագիր առարկաներ՝ չենք կարող ասել: Մեր այցելություն տարիներին այն վաղուց դադարել էր հայոց գործող եկեղեցի լինելուց: Եվ որովհետև քաղաքի այս թաղամասում ու նրա մերձակայքում հայ բնակչությունը բավական նոսրացել էր, հազվադեպ էին դարձել նաև հայոց թաղումները, ուրեմն նաև պարագայության էր ենթարկվել եկեղեցին: Այս պարագայում նրա աստիճանական վերածումը ուղղափառ դավանության պիտի դիտվեր իբրև բնականոն ընթացք²: Հարկավ արխիվային հավաքածոներում կարելի է

¹ Ս. Զալալյանցի հաղորդումից գիտենք, որ գերեզմանատան Ս. Խաչ եկեղեցու կառուցողը պ. Դավիթ Թամամչյանցն է (Ճանապարհորդութիւն ... Բ, էջ 69):
² Վերեի Ս. Խաչի շուրջը կան ոչ քիչ երևելի հայ ընտանիքների դամբարաններ, տապանային կառույցներ, տոհմերի ու ճանաչելի գործիչների անուներ, որոնք դատապարտված են մոռացության:
Թիֆլիսի գերեզմանատների նկարագրություն կարելի է գտնել Խ. Արսլյանի ակնարկներից մեկում («Թիֆլիսու Հայոց Հանգստարանը», տե՛ս Խ. Արսլյան, Երկերի լրակատար ժողովածու, ութ հատորով, Դ. Հատոր, Երևան, 1947, էջ 40-46):

պրպտել Ս. Խաչին վերաբերող նյութեր: Թերևս այդ խնդրով երբևէ զբաղվեն ճարտարապետության պատմաբանները:

Հին Թիֆլիսի Վերե թաղամասի նորակառույցների շարքին պիտի դասել 1633 թ. Ռոտոմ թագավորի հրովարտակով սախլթուցես Քախոսարո Բարաթաշվիլուն շնորհված Նախշիգորան, որ Վերեի կիրճի բնակավայրերից է: Որոշ ժամանակ անց այս տարածքը, տակավին քննելի պարագաներում, անցնում է վրաց պատմությունից: Դարի առաջին տասնամյակներից քաջ հայտնի Բեհբուդյան ընտանիքին: Այս գերդաստանի ներկայացուցիչները, հակառակ իրենց վարած պաշտոնական բարձր դիրքին (փողերանոց, մելիքություն), հետևողականորեն պահպանեցին իրենց դավանական պատկանելությունը և գործունյա մասնակցություն ունեցան Թիֆլիսահայ համայնքի մշակութային-դավանական անցուղարձին: Հետագայում նրանց ժառանգները մտան զինվորական ծառայություն մեջ և կարևոր դերակատարություն ունեցան ռուսական բանակի ռազմական հաջողությունները կերտելիս: Վրաց թագավորության մինիչկարբաշ Հովսեփ Բեհբուդյանն ու նրա կին Մարիամը (վերջինս միլիտար Հովսեփի դուստրն էր) ութ դավակ ունեցան, որոնցից մեկը Կովկասի պատերազմներում հերոսություն ցուցաբերած Վասիլի Բեհբուդովն է (1791-1858), որ գեներալության աստիճանի հասավ և 1830-1838 թվականներին Հայկական մարզի կառավարիչ եղավ: Նրա եղբայրն էր Դավիթ Բեհբուդովը (1793-1867), դարձյալ գեներալ, որ զոհվեց ու հանգչեց Վարչավայում: Հովսեփի դուստրերից մեկը՝ Գայանեն, (1840-1875) Ս. Ստեփանոս Կուսանաց անապատի մայրապետն էր, նրա քույրը՝ Սոփիա անուևով, Ա. Գրիբոյեդովի հետ սպանված Սողոմոն Մելիքյանի կինը: Որ տոհմի ներկայացուցիչները հավատարիմ էին իրենց պապենական հավատամքին՝ կարելի է հավաստիանալ Նախշիգորայում նրանց կառուցած եկեղեցու հայազիր շինարարական արձանագրության առկայությամբ.

ԵԿԵՂԵՑԻՍ ՆՆՋՄԱՆ ՍՈՒՐԲ
ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ԿԱՌՈՒՑԱՒ Ի ԿՆԻԱՋ
ՎԱՍԻԼ, ԴԱԻԹ ԵՒ ԳՐԻԳՈՐ
ԲԷՀԲՈՒԴԵԱՆՑԷ Ի ՅԻՇԱՏԱԿ
ԾՆՈՂԱՑ ԻՐԵԱՆՑ՝ ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ
ՊՈԼԿՈՎՆԻԿ ՅՈՎԱԿՄԱՅ ՄԻ-
ՆԻՇԿԱՐԲԱՇԻՈՅ ԵՒ ԱՄՈՒՍՆՈՅ
ՆՈՐԻՆ ՄԱՐԻԱՄԱՅ: Ի 1835¹:

¹ Վերձանությունն ու լուսանկարը տե՛ս Ի. М. Мурадян, նշվ. աշխ., էջ 103 (աղ. XII, 5):

Պահպանվել է Հովսեփ Բեհբուդյանի կողմից 1818 կազմած «Ծառայողական գործունեություն» ամփոփագիրը: Ե. Թաղայշվիլու գնահատությունները Հովսեփ Բեհբուդյանը «մեծ դերակատարություն է ունեցել Հերակլ Բ-ի թագավորության վերջին տարիներին, և Գեորգի ԺԲ. թագավորության և Կովկասում ռուսների տիրապետության առաջին տարիներին: Հերակլ Բ, Գեորգի ԺԲ. թագավորներն ու կառավարիչները բազմիցս դիվանագիտական նպատակներով նրան ուղարկել են Գանձակի խանի, Ախալցխի փաշաների և այլ տիրակալների մոտ: Նա մասնակցություն է ունեցել բոլոր պետական գործերում և այնպիսի ազդեցություն է ունեցել, որ արքայազները իրենց անձնական գործերով դիմել են նրան՝ օգնության կամ թագավորի առաջ միջնորդության համար: Նա մեծ ծառայություն է մատուցել ռուսական պետությանը և պարզեցրել է գնդապետի աստիճանով, շքանշաններով ու տիրություններով Բորչալուի գավառում և Կախեթում»¹:

Արքայազն Յուլիոնին տեղյակ պահելով Աղա-Մահմեդ-խանի գործողությունների մասին մինչև Անդրկովկասյան արշավանքը, Հովսեփ Բեհբուդյանը ավելացնում է. «Այժմ դուք կասեք՝ մենք ինչու գորչենք խնդրում: Բայց մենք ինչպես կարող ենք գորչ խնդրել. մի խան է, իսկ մենք երկուսս հայ, մնացած բոլորը այս անհավատի կողմնակիցներ են»²: Ազգություններ ու դավանություններ հայ լինելը վրաց ազգային ու պետական շահերին ծառայելու և համապատասխան գնահատության արժանանալու խոչընդոտ չէր: Այս պարագան, ցավոք, երբեմն անտեսվում է: Հարկավ այդ է դրդել անանուն մի վանդալի հանել Բեհբուդյան եղբայրների հոր հիշատակին նվիրված Նախշիգորայի հայերեն արձանագրությունը և նրա փոխարեն տեղադրել վրացերենով թերատ թարգմանված մերօրյա մի հորինվածք:

ՉՊԱՀՊԱՆՎԱԾ

ՊԱՇՏԱՍՈՒՆՔԱՅԻՆ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐ

¹ «Եճձճճճճճճճ իճճճճճճ», Ե. III, Եջ. 1910, Եջ. XVI-XXV. Այստեղ հրատարակված է Բեհբուդյանի «ծառայողական գործունեություն» ամփոփագիրը:

² Նույն տեղում, էջ 108: Նկատենք, որ Բեհբուդյանի հետ եղած երկրորդ հայր վրաց պատմության մեջ իր ծառայություններով հայտնի Հովսեփ Ղորղանյանն է:

ՀԱՐԱՆՑ ՎԱՆՔ

Հայոց եկեղեցու որդեգրած ավանդույթի համաձայն թեմական առաջնորդարանները իբրև կանոն վանքերում էին լինում՝ եթե այդպիսիք թեմի շրջանակներում կային: Հետևաբար վանքի հիմնադրմամբ վիրահայոց եպիսկոպոսը կամ արքեպիսկոպոսը Բերդի Մեծ եկեղեցուց պիտի փոխադրվեր Վանք: Խնդիրն այն է, թե երբ է կառուցվել այդ առաջնորդական նստոցը: Աղբյուրներում ու գրականություն մեջ իրարամերժ տարբեր թվականներ ու հիմնարկություն պարագաներ են հիշատակվում: Ժամանակով այդ հարցադրումը կատարել ու նրան պատասխանել է արդեն բազմիցս հիշատակված Շարդենը: Թիֆլիսում գտնվելու ամիսներին (1673 թ.), ինչպես երևում է, տեղացի ուղեկցորդներից հետաքրքրվել է Վանքի հիմնարկության ժամանակի և կառուցողի ով լինելու հարցերով, ուստի և գրառել, թե հայկական գլխավոր եկեղեցիներից է «Փաշա-վանքը (նշանակում է փաշայի վանք): Թիֆլիսի հայ եպիսկոպոսը նստում է այս վանքում: Հայերը պատմում են, որ այդպես են կոչում, որովհետև այն կառուցել է Թուրքիայից փախած մի փաշա, որն այս քաղաքում քրիստոնեություն է ընդունել...»¹: Պարզ երևում է, թե թիֆլիսահայոց միջավայրում կառույցը թուրք քրիստոնեացած փաշային վերագրելու բանավոր ավանդություն է գոյություն ունեցել²: Իհարկե, միամիտ կլիներ միջնադարյան այդ ավանդությունը այժմ իբրև իրողություն ընդունել, ուստի պիտի փորձել այլ աղբյուրներով ճշտել թե նրանում եղելության ինչ արձագանք կա:

Երբ ներսես Աշտարակեցու առաջնորդության տարիներին այդ կարգի մասնավորեցումներ էին կատարվում, ցանկեր կազմվում, այսօր մեզ անհայտ աղբյուրներից քաղելով ու ամփոփելով՝ Վանքի մասին հետևյալ տեղեկանքն է կազմվել. «Վանքի եկեղեցին, շինեալ [է] ի 931 թիսն Փրկչի յերից եղբարց, որոց անուանքն են Ումեկ, Առիծ և Զալապ, 1430 թուին, նորոգեալ ի Պապա Յովսէփեան Երզնկեանց քառապատիկ մեծ քան

¹ Տե՛ս ստորև՝ Շարդենի «Ճանապարհորդության» գրվազը:

² Միջնադարյան քրիստոնեական միջավայրում օտարների դարձը, ինչպես նաև հայրենի մեծատոհմիկներին օտար ծագում վերագրելը բազում գրվագներով ապացուցվող և ուշագրավ իրողություն է (այդ վերաբերում է նաև ազգային եկեղեցու օտարազգի սրբերի առկայությունը):

զատաշինն, և 1715 ամին նորոգեալ է դարձեալ ի Փերիդուլեան Գեորգէ և ի Բաստամեան Մելքոնէ»¹:

Այստեղ հիշված 931 թիվն ու երեք անվանյալ եղբայրները անկարելի է համատեղել: Նախ՝ Ումեկ (կամ Ումեկ/Ումիկ) անձնանունը Ժ.Գ. դարից առաջ մեր աղբյուրներին հայտնի չէ, իսկ եթե խոսքը 1251 շինարարությանը զբաղված ծանոթ մեծատան մասին է, ապա նրա եղբայրները այլ անուններ ունեին: Թե իսկ Փրկչի 931-ին Վանքի տեղում պաշտամունքային ինչ-որ կառույց եղել է, ապա 1430 թ. վերակառուցումից հետո նրանից բան չէր կարող պահպանվել, քանի որ նորը նախորդից «քառապատիկ մեծ էր»:

Հավանաբար սույն 1430 թ. կառույցը նկատի ունի հանգուցյալ պրոֆ. Լևոն Մելիքսեթ-Բեկը, երբ այն կոչում է «Հայոց ճարտարապետության անկման շրջանի շինություն»²: Վանքը ճարտարապետության պատմության կտրվածքով քննության առած մանագետները այն համարում են ունիկալ՝ կոմպոզիցիոն առումով³: Հարցի ճարտարապետական քննությունն այստեղ ավելորդ ենք համարում՝ քանի որ հուշարձանն այլևս գոյություն չունի: Թիֆլիս այցելած Մինաս Բժշկյանցը Վանքի կապակցությունը գրում է, թե հին եկեղեցին կոչվում է Կաթողիկե, հիմնված 600 թ. Փրկչի, ունի երեք միանման խորան և 5 դմբեթ⁴: Նախորդի նման առեղծվածային է փրկչական այս թվականը ևս: Ամենևին հիմք չունենք ենթադրելու, թե հայ-վրացական եկեղեցական բաժանման տարիներին Տափթաղի այն մասը, որ հետագայում պիտի կոչվեր «Վանքի թաղ» արդեն բնակեցված էր և քաղաքի «Գարեթուբանի» ընդգրկված: Մ. Բժշկյանցից մեկ տասնամյակ հետո Վանքի նկարագրությունը տողեր նվիրած էզն. Իոսելիանին նրա հիմնարկումը թվագրում է 1480-ով, իսկ կառուցողներ համարում մոքալաքներ Ամսարգիսով, Բաստամով, Նազարբեկով և Օղաանց անուն կրող մարդկանց, ինչպես նաև վրաց թավադ Սուլադովի⁵: Բայց այս տեղեկությունն էլ, եթե ոչ ժամանակի, ապա գոնե հիմնարկողների տոհմանունների առումով վստահություն չի ներշնչում. նրանք բոլորը ավելի ուշ ժամանակներում պիտի ապրած լինեն

¹ Տե՛ս ստորև՝ «Ցանկ Հայոց եկեղեցեաց ի Թիֆլիս և շրջակայից»:
² Л. М. Меликсет-Бекоев, Кахтубанский храм.- "Христ. Восток", т. III, вып. III, Пгд, 1915, с. 312.
³ Мурад Асратян, Памятники средневековой архитектуры в Тбилиси.- II международный симпозиум по армянскому искусству, Ереван, 1978, стр. 6.
⁴ Տե՛ս այստեղ՝ նրա «Ճանապարհորդությունից» բերված հատվածը:
⁵ Տե՛ս ստորև՝ էզն. Իոսելիանի նկարագրությունը:

(ուշադրության առնելիք է նրանց «մոքալաքությունը» և ազգանունների ուսսականացած ձևը):

Հին Թիֆլիսի գիտակ Գ. ա.ք. Աղանյանցը Վանքի տեղում եղած աղոթարանը վերագրում է Լուսավորչի ժամանակներին, որից իբրև թե արևելյան մասում պատի բեկորներ են պահպանվել, իսկ Վանքը կառուցվել է 931 թ.: Կարծում ենք՝ Գ. Աղանյանցի միակ աղբյուրը վերևում բերված ցանկի տեղեկությունն է, որի մասին արդեն խոսել ենք: Այլևս չմտնելով այլևայլ թեական քննությունների մանրամասնության մեջ, ասենք, որ արձանագիրը աղբյուրների բացակայության պարագայում գոյություն ունեցող միակ հավաստի տեղեկությունը գտնում ենք 1432 թ. գրված ձեռագրական հիշատակարանում¹:

«...Շնորհի Տեառն սկսա[յ] և ողորմութեամբ Տեառն Աստուծոյ կատարեցի ի ՊԶԱ. (1432) թվականի Հայոց, յԱլոստոս ամսոյ ի ԺԶ. (16): Գրեցաւ ձեռամբ ստտանուն արեղայի Կարապետի, ի մայրաքաղաքս Տփլիսս, ի վանքս պարոն Սալադեցց, ի որան սուրբ Ամենափրկչիս, գոր Տէր Աստուած զանձեռակերտ խորանն պարգևեացէ գերկնից արքայութիւնն՝ շինողաց սուրբ ուխտիս, ամէն: Եւ ես մեղսամած գրիչ աղաչեմ զամենեսեան, որք ազտիք ի սմանէ կարդալով կամ արիճակելով, յիշեցէք ի սուրբ յաղաթս ձեր զիս և զծնաւոյն մեր՝ զՊետրոս քահանայ և զՇնորհոտր, և զեղբայրն իմ զՅոհանէս, և զբեռն իմ զՍուլտանն՝ զհանգուցեալսն ի Քրիստոս, որ և միս եղբայրս, որ ազնական եղև ի կոկել թղթիս...: Եղբայրք, խոշորութեան գրիս և սղալանացս անմեղադիր լեռուր, զի կարն մեր այդ չափ էր:

Այս ամի փոխեցաւ ի Քրիստոս պարոն Չալաբէն, և ետ Խ. (40) ատր փոխեցաւ ի Քրիստոս արհեսպիսկոպոսն տէր Յովանէս՝ եղբայր նորին, որդիք պարոն Փաշի, երիտասարդական մահուամբ, թողին սուք անբժշկելի իւրոցն և ատարաց, գոր տէր Աստուած թողցէ զամենայն սխալանս նոցա ի յատր դատաստանն, ամէն»²:

Այս հիշատակարանը լուծում է առեղծված դարձած մի քանի խնդիր. Շարդենի հիշատակած «Թուրքիայից փախած փաշան» իրականում, պարզվում է, ոչ թե «փաշա» տիտղոսը կրող մեկն է, այլ Փաշա անունով հայազգի մի պարոն (իմա մեծատուն), որի որ-

¹ «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն 1, կազմեց՝ Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1955, էջ 420-421: Տե՛ս նաև այստեղ «Հիշատակարաններ» բաժնում: Վրացերեն թարգմանությունը տե՛ս «Լեմբլյուր եղեմեա՛վյերտա XIV-XV եա՛յրյեցեցծոս ճեղքո՛մքծոս (Յո՛ՄաճԿարճեցծոս) Երեմքո՛մ յաճարտեցցեոս Յե՛նաեցծ», ժցցեոս Լեմբլյուրոճան տարցմեճ, Յե՛նաեցալո ճա... ճա՛յրտոտ ճ. ճեճալոճքմ, տծ., 1978, թք. 46-47.
² Այս հիշատակարանի գոյությունը բացառիկ բերապատեհություն է, որովհետև № 9223-ի տակ եղածը պատասիկ է (ԺԲ), իսկ բուն ձեռագիրը մեզ չի հասել:

դին է հոր կառուցած վանքում նստող Հովհաննես արքեպիսկոպոսը՝ այսինքն Թիֆլիսի հայոց առաջնորդը: Նա և նրա Ջալաբե եղբայրը, որը հոր պես պարոնություն է մեծարվում, մահացել նույն 1432 թ.՝ քառասուն օրվա տարբերությամբ: Նրանք բոլորը՝ հայր Փաշան և երկու որդիները ունեցել են «Սուլաղենք» տոհմանունը: Նրանց հիմնած կառույց լինելու պատճառով է, որ գրիչը կոչում է «ի վանքն Սուլաղենց»: Պարզվում է նաև, որ Թուրքիայից գալու և Թիֆլիսում քրիստոնյա դառնալու ավանդությունը «փաշա» բառի ժողովրդական ստուգաբանության արդյունք է: Թյուրիմացություն մեջ է նաև էզն. Իոսելիանին. «Վրաց թավաղ Սուլաղովը» նույն Փաշա Սուլաղենցն է՝ Հայոց արքեպիսկոպոսի հայրը: Ստույգ է նաև վանքի կառուցումը 1480 թվին վերագրելը: 1432 թ. գրիչ Կարապետը (Աղթամարից Թիֆլիս հաստատված)¹ ժամանակակից է «երիտասարդական մահուամբ» կյանքից հեռացած եղբայրներին, ուրեմն առնվազն 2-3 տասնամյակ առաջ պիտի լիներ վանքի հաստատումը: Հետևաբար «Պապա Յովսեփեան Շերկիլեանցը» վանքի «1430 թ.» նորոգողը է, այլպես երկու տարի հետո հիշատակարան գրողը է էր խնայի նրա անունով ևս ողորմի խնդրել: Հավանաբար 1715 թ. Գեորգ Փերիզոլյանի ու Մելքոն Բաստամյանի կատարած նորոգումից տարիներ առաջ կամ հետո Շերկիլյանց ազգանունով ուրիշ մեկ նորոգող ևս է եղել:

Վանքը իր հարակից կառույցներով, մանավանդ բավական ընդարձակ ազգային գերեզմանոցով, քաղաքաշինական պատճառաբանությամբ քանդվեց 1930-ական թվականներին: Ճիշտ վանքի տեղում կառուցվեց դպրոցի շենք, կանգուն մնաց և այսօր էլ կա զանգակատունը՝ Սարգիս Հասան-Ջալալեանցի շինարարական արձանագրությամբ.

Ի ԼՐՈՒՄՆ ԲԱՆԱԻՈՐ ԿՏԱԿԻ ՀՈԳԵՒՈՐ ԾՆՈ-
ՂԻ ԻՄՈՑ ՏԵԱՌՆ ԼԵՐՄԻՍԻ ԱԶԳԱՍԷՐ ԿԱԹՈՒ-
ՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԱԻԱՐՏԵՑԻ ԶԱՌԱՋՆՈՐ-
ԴԱՐԱՆՍ ՏՓԽԻՍՈՑ Ի 1861 ԱՄԻ ԵՄ ՍԱՐԳԻՍ
ՆՈՒԱՍՏ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՀԱՍԱՆ-ՋԱԼԱԼԵԱՆՑ: ԱՂԱԶԵՄ
ՅԻՇԵԼ ԶԻՍ ՅԱՅՆՄ ԱԻՈՒՐ, ՅՈՐԺԱՄ ԲԱՆՔ
ՍՊԱՌԻՆ ԵՒ ԳՈՐԾՔ ԹԱԳԱԻՈՐԵՆ:

¹ «Աղթամարցի» լինելը վերծանել է հիշատակարանի հրատարակիչ Լ. Խաչիկյան (նշվ. աշխ., էջ 420, ծան. 2):

Վանքի ու կից կառույցների պատերին, ինչպես նաև գերեզմանոցի տապանաքարերի վրա Թիֆլիսի պատմության համար կարևոր բազում արձանագրություններից պահպանվել է միայն այն, ինչ Սարգիս Ջալալյանցն ու Մարի Բրոսեն անհրաժեշտ են նկատել հրատարակել և նաև այն սակավաթիվ բեկորները (հիմնականում տապանաքար), որ քանդելիս անհրաժեշտ է նկատվել պահպանել Ի. Գրիչաշվիլու անվան թանգարանում: Ժամանակին մենք գտել ու վերծանել ենք պահպանվածը և, գումարելով Բրոսեի ու Ջալալյանցի մոտ եղածներին, հրատարակել մեր ուսերեն պրակում:

Նրանց ի նորո վկայակոչումը նպատակային չենք համարում, բացառությամբ ԺԸ. դարի առաջին տասնամյակների նորոգչական այս արձանագրության.

ՇՆՈՐՀԻԻ ԱՍՏՈՒԾՈՑՆ ՄԵՐ ՅԻՍՈՒՍԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ, Ի ԹԱԳԱԻՈՐՈՒԹԵԱՆ ՎՐԱՑ ՎԱԽՏԱՆԿԱ/ ԵՒ ՈՐԴՈՑՆ ՔՐԻՍՏՈՍԱԶՕՐ ԲԱԳՐԱՏԻ, ԵՒ ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԱՍՏՈՒԾԱՍՈՒՐ /ՄԻՔԱԶԱՆԻ, ԻՍԿ ՅԱՌԱՋՆՈՐԴՈՒԹԵԱՄԲ ԵՒ ՊԱՏՃԱՌԱԻ ԱՍՍԱՊԱՏՅԻ ՊԵՏՐՈՍ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՇԻՆԵԱՑ/ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ՅԱՆՈՒՆ ՄԵՐՈՑ ԼՈՒՍԱԻՈՐԶԻՆ, ԱՐԴԵԱՄՔԻ ԻԻՐ՝ ՂՈՒԼՈՒՆՑ ԽՕՁԱՑ ԳԻՈՐԳԻ ԲԱՐԵ/ՊԱՇՏԻ՝ ՅԻՇԱՏԱԿԻ ԻԻՐՆ ԵՒ ԾՆՈՂԱՅՆ, ԵՒ ԿՆՈՋ, ԵՒ ՍԱՏՈՒԱՍՏԱԶՕՐ ՈՐԴՈՑՆ ԱՄԵՆԱՅՆԻ: ԱՐԴ ՈՐՔ ԿԱՐԴԱՅՔ՝ ԱՍԱՅԷՔ ԱՍՏՈՒԱՍ ՈՂՈՐՄԻ:

Մ. Բրոսեն արձանագրության ժամանակը սահմանում է Վախթանգ Զ.-ի թագաւորութեան տարիներով (1719-1724) և Աստվածատուրի պատրիարքությամբ (1715-1725), իսկ «քրիստազօր Բագրատին» իրավացիորեն նույնացնում արքայազն Բաբարի հետ:

Հաջորդ շինարարական հիշատակարանը գրված է 1760 թ. և նորոգողներն են Շերկիլեանց Հովսեփի որդի Պապան և նրա հարազատները²:

«Հարանց վանքի» վերջին նորոգության ժամանակ, Գ. ա. ք. Աղանյանցի վկայությամբ «նորոգող ճարտարապետը մաքրեց

¹ Տե՛ս M. Brosset, Rapports sur un voyage archéologique ..., St. Pétersbourg, 1850, p. 14 և շար.:

² Տեքստերն ու վերծանում-վերականգնումները տե՛ս Ս. Մ. Муратов, նշվ. աշխ., էջ 53-64: Վանքի հիմնադրությանն է նվիրված Լ. Մելիքսեթ-Բեկի «Ծցցօցոցոս յօնօն ճօնօն յօնօն յօնօն» - «Եջ. յն-օն յօնօն», IV, 1924, թթ. 82-91.

սրբեց թէ եկեղեցու հին արձանագրությունները և թէ Վանքի բակում 4-500 տարւայ տապանաքարերն ու նրանց արձանագրությունները»¹:

***

Տասնամյակներ առաջ Երևանում կայացած մշակութային ցուցադրումներից մեկի ժամանակ տողերիս հեղինակը տեսել է Վանքի եկեղեցու փայտե մանրակերտը, որ ներկայացրել էր Թիֆլիսաբնակ մի հայորդի: Թե ինչ եղավ այդ հաջող կերտվածքը՝ հայտնի չէ:

Վանքի քանդմանը, ինչպես և սպասելի էր, պիտի հաջորդեր մերձավոր հանգստարանի վերացումը: Թիֆլիսահայ մշակույթի երախտավորներ Պահարեի, Սուրեն Ավչյանի, Հովհաննես Դավթյանի և այլոց ջանքերով տեղիս գերեզմանոցում հանգչող հայ զորավարների նշխարները տեղափոխվեցին Ս. Սարգիս եկեղեցու գավիթ, իսկ մշակութային առավել երևելի ներկայացուցիչների մասունքները՝ Խոջիվանքի Հայոց պանթեոն:

«ԹԵ ԿԵՆԱՍ» ԵԿԵՂԵՑԻ

Այս անսովոր անունը կրող եկեղեցին հին Թիֆլիսի պատմությամբ զբաղվողները տեղորոշում են Վանքի մերձակայքում, մերօրյա Բարաթաշվիլու փողոցի վրա, նշանավոր մեծ շենքի (գեղեցկության տան) տեղում: «Այս եկեղեցին հանդիպում է մեզ 1789-1815 թվականների միջոցի վավերագրերում: Միաժամանակ սույն եկեղեցու հիշատակության կոնկրետ պարագայում ասված է, որ այն գտնվում է Գարեթուրանում [= Տափիթաղում]: «Թեկենամի» եկեղեցին իբրև չգործող 1828 թ. պլանի (= հատակագծի) վրա գետեղված է այն տեղում, ուր այսօր Բարաթաշվիլու փողոցի վրա գտնվող մեծ շենքն է: Այս եկեղեցու գոյության մնացուկն է Tekenamskii pereyok-ը, որը Բարաթաշվիլու փողոցին զուգահեռ էր և դուրս էր գալիս Վանքի (այսօր՝ Գոգչայի) նրբանցք: Թեկենամի նրբանցքը ձանթի նրբանցք անունով գոյություն ունեցավ մինչև մեր դարի 30-ական թվականները, երբ այս ամբողջ շրջակայքը քանդվեց նոր տուն կառուցելու համար»¹:

Նույն տեղորոշումն է նաև Թ. Բերիձեի գրքում, իսկ կառույցը համարված է ԺԼ. դարի²: Պակաս նշանավորության թե Վանքի մերձավորության թելադրանքով այս եկեղեցին առանձին ուշադրության չի արժանացել: Մինաս Բժշկեանցը «Թեկենամ» հորջորջմանը ծանոթ չէ, բայց եկեղեցիները թվարկելիս իբրև 7-րդը ներկայացնում է. «Սուրբ Սարգիս, որ է արտաքոյ քաղաքին մերձի վանս»³: Իսկ Վանքին ամենամերձը Թեկենամն էր: Եթե այս պարագան հավաստի է, ուրեմն եկեղեցին կոչվել է Ս. Սարգիս: Ներսես Աշտարակեցու ստացած նյութերում Թեկենամին վերաբերող տեղեկության բացակայությունը պիտի ապացույց համարել, որ եկեղեցին այդ տարիներին չի գործել, ինչպես այդ արձանագրված է 1828 թ. կազմված հատակագծում: Պատճառները կարող են տարբեր լինել, բայց առավել հավանականն այն է, որ Աղա-Մահ-մեղ-խանի Թիֆլիս ներխուժման օրերին մյուս շատ պաշտամունքային կառույցների պես Թեկենամը ևս ավերածության է են-

¹ Գ. ա. ք. Աղանեանց, Վրաստանի Հայերը. - «Տարազ», 1919, № 6, էջ 5:

¹ მამისა ბერძნოშვილი, თბილისის გარეგანი სახე XVIII საუკუნეში, (ქართული დოკუმენტური მასალის მიხედვით), თბ., 1965, გვ. 50-51.

² თეიმურაზ ბერძე, ძველი თბილისის გარეუბნების ისტორია, თბ., 1977, გვ. 56.

³ Տե՛ս ստորև Մ. Բժշկեանցի «Չանապարհորդութիւն...» 616-րդ պարբերութիւնը:

Թարկվել, ընդ որում այնքան հիմնավոր, որ նրա վերականգնումն արդեն հայ համայնքն այլևս ավելորդ է համարել՝ մանավանդ Վանքի ընդգրկուն եռանավ աղոթարանի մոտ գտնվելու պարագայում:

Թեկենամ եկեղեցին հիշատակված է 1827 թ. Թիֆլիսում գործող 13 եկեղեցիների շարքում, այլև գլխավորում է 10 ավերակվածների կամ նորոգման կարոտ նկատվածների ցանկը¹: Այն էի ընդգրկված նաև Թիֆլիսում գործող 18 եկեղեցիների 1830 թ. Վրաստանի Հայոց առաջնորդի պաշտոնակատարի հրապարակած եկեղեցիներ ցուցակում²:

ՍԱՀԱԿԱՇԵՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Անունն արդեն հուշում է, որ կառուցված է Սահակ անուն մեկի կողմից: «Թիֆլիսի Հայոց եկեղեցիների պատմության նյութերի» մեջ Սահակաշենին վերաբերող մեկ ամփոխ պարբերություն կա. «Սկզբնաւորութիւն Սահակաշէն եկեղեցւոյն եղեալ է ի թուին Փրկչին 1703-ին ի ժամանակս Վախտանգ արքային Վրաց, որոյ հրամանաւ շինէ զսոյն եկեղեցիս ազնիւ Աբեղինեան Խօջայ Աւետիքի որդի բժշկապետ Սահակն, և զիւր անուն եղեալ ի վերայ եկեղեցւոյն, որ և կոչի Սահակաշէն»¹:

Խոջա Ավետիք Աբեղինյանի մասին պատմող աղբյուրներ մեր ձեռքի տակ չկան, բայց Թիֆլիսի Հայոց պատմության այլ նյութերից գիտենք, որ նույն տիտղոսն էին կրում Նորաշենի, Սուրբ Ստեփանոսի, Խոջիվանքի գերեզմանոցի, Վերեի կամուրջի և որոշ այլ շինությունների կառուցողները, որոնք բոլորն էլ ժէ. դարում Նոր-Ջուղայից Թիֆլիս հաստատված նշանավոր տոհմեր էին, գերազանցապես առևտրական գործունեությամբ զբաղվող գերզաստաններ: Խոջա Ավետիք Աբեղինյանը նրանցից մեկն է, որը հասցրել է վրաց արքաներից ազնվականության աստիճանի արժանանալ²: Եկեղեցին կառուցողը նրա որդի բժշկապետ Սահակն է: Վրաստանի կենտրոնական արխիվում պահվող վավերագրի հիման վրա (Փոստ 1448. (226), № 3897) Մ. Բերձնիշվիլին եզրակացնում է. «Այս Սահակի որդի բժիշկ Հովհաննեսի (Օհանեզա) որդի Աբեղինանց բժիշկ Ստեփանոսը վրաց դավանությունը ընդունեց և սույն պատճառով նախնիներից ժառանգած եկեղեցու ավագերիցությունից հրաժարվեց: Նա ավագերիցությունը փոխանցեց Բայանդուրանց Տեր Ասատուրին, իսկ ինքը Աղա-Մահ-մադ-խանի հարձակման ժամանակ այրված այս եկեղեցու վերականգնմանը ձեռնամուխ եղավ: Այս տեղի ունեցավ 1799 թվին»³:

Սահակաշենի եկեղեցին հիշատակված ենք գտնում Ղ. Ինճիճյանի թվարկված հայկական եկեղեցիների շարքում 4-րդ համարի տակ և այստեղից ենք տեղեկանում, որ այն «Ս. Աստվածածին»

¹ Տե՛ս այստեղ բերվող 1827 թ. ցանկը:

² Տե՛ս Սիմեոն արքեպ. Բզնունեանցի ստորագրած ցուցակը:

¹ Տե՛ս ստորև նյութերի շարքում:

² Վրաց իշխանական տների և ազնվականների լիակատար ցանկ տե՛ս «Երեւոյն յայտոս տաջաջըն լա ճՆեաշըջնո», տձ., 2005.

³ Յձմոն ձըթմնոՅջոցո, տձոցոսոն կսեյ... յճ. 23. վրացերն վավերագրերի համարներն ու տեղեկությունները այս աշխատությունից ենք քաղում:

նվիրում է ունեցել¹, սակայն նրա բացակայությունը 1829-ին գործող եկեղեցիների Սիմեոնյն արքեպ. Բզնունյանցի վավերացրած ցուցակում վկայություն է, թե նրա վերականգնումը դեռ չի ավարտվել:

Ուշ միջնադարի Թիֆլիսի միկրոտոպոնիմիկան ուսումնասիրելու առումով, այդ թվում և այսօր չպահպանված Սահակաշենի տեղորոշման համար, ուշագրավ է Թ. Բերիձեի բերած Ներքի թաղի (Քվեմո ուբանի) հետևյալ նկարագրությունը. «Ներքի թաղը այն է՝ ամբողջությամբ Ղարա մզիվանի ապարանքից բռնած պարսպի ընթացքով Կոզմասի թաղ, Մողնիսի թաղ, Ղորղանանց և Փիթոենաց թաղ, Մանդենանց թաղ և նրանից ներս ընկած Մելիքի պալատից գալով Փեթխայինի Քարափի թաղ, նրանից վար իջած մինչև Մեյդան և Մեյդանի թաղ: Քաղաքի մուչրիք Ավթանդիլի տանից իջնում գալիս է Շերգիլանց թաղ, Զիթխանցի թաղ, Մելիքի հին թաղ, Բեհբուլթի տանից անցնում է Սահակաշենը և իջնում Մեյդան...»²: Այստեղից իրավացի է մակարերել, թե Սահակաշենը գտնվել է Նորաշենի և Թաթարի մեյդանի միջև³:

Հայտնի է, որ այժմյան Լեսելիձե փողոցի վրա էր գտնվում Թիֆլիսում հայտնի «Հայոց շուկան» (Армянский базар): Քաղաքի այս հատվածը բավական շուտ ենթարկվեց վերակառուցման ու փոփոխություն: Ինչպես երևում է՝ 1795 հրդեհումից հետո ձեռնակված նորոգումները արդյունավոր չեն եղել, և այդ պատճառով է 1830 թ. 18 գործող եկեղեցիների ցանկում Սահակաշենը չի ներկայացված: Թե ստուգապես ե՞րբ է այն դադարել գոյություն ունենալուց՝ մեզ հայտնի չէ:

¹ Մարի Բրոսեն իր ունեցած տեղեկությունը քաղել է Ինճիճյանի աշխատությունից և նույնպես հիշատակել 4-րդ համարի տակ (տե՛ս M. Brosset, Voyage..., p. 2), Մ. Բերձեի չվիլին Սահակաշենը համարում է Հովհ. Մկրտչի անվան եկեղեցի (տե՛ս նրա աշխատ., էջ 30):

² Տե՛ս Ձամոնս Ծղմբո՞՞ջոցլո, նշվ. աշխ., էջ 28-29:

³ Անդ.:

ՁԻԳՐԱՇԵՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ակներևաբար տարօրինակ անվանում է, որ պայմանավորված է բարբառներից մի քանիսում գործածվող «ջիգր»-ի (ոխ, ոխակալություն, «ինաղ» Կարնո բրբ.) բառով, ժողովրդական լայն կիրառություն գտնելու պատճառով մասամբ հասկանալի դարձած նաև Թիֆլիսի խոսակցական վրացերենում¹: Այս եկեղեցին ևս կառուցվել է Ներքի թաղի հայաբնակ միջավայրում, մերօրյա Լեսելիձե փողոցի աջ կողմում (այս փողոցով բաժանվում էին Ներքի և Վերին անունները կրող շուկաները, այդ պատճառով էլ փողոցը երկար ժամանակ Շուկայամեջ կամ Հայոց բազար անունն էր կրում (Շուկաբազար-ի կամ Սոմխիս բազարի):

Եկեղեցու շինարարությունը պատմությունը ծանոթանում ենք Ջիգրաշենի կամ Ջգրաշենի ավագ քահանա Տեր Սիմեոնի 1815 թվականին Ներսես արքեպիսկոպոսին հասցեագրած հաշվետալությունից²: Ըստ այդմ՝ եկեղեցու հիմնարկեքը կատարվել է 1654 թ. Վախթանգ Շահնավազի թագավորության (Վախթանգ Ե., 1658-1675) և, ըստ երևույթին՝ Հակոբ Ջուղայեցու հայրապետության տարիներին (1655-1680): Այս պարագային 1654-ը ենթակա է սրբագրության՝ հավանաբար պիտի ունենայինք 1659 (4 և 9 թվերը դյուրին շփոթելի են): Եկեղեցու ավագ քահանա Տեր Սիմեոնի «ի ծերոց լսած» ավանդության համաձայն Ս. Նշան եկեղեցին կառուցելիս նրա միաբանությունից բաժանվել են Տեր Բարսեղ և Տեր Դավիթ քահանաները և ձեռնամուխ եղել հետագայում Ջգրաշեն կոչված եկեղեցու շինարարության: Սուրբ Նշանի պատմության կապակցությամբ նկատեցինք, թե նրա շինարարական արձանագրության 1703 թվականը ի կորդո հիմնարկությանը չի վերաբերում, որովհետև այն իբրև գործող եկեղեցի հիշատակված է Շարդենի ճանապարհորդական գրառումներում (1673 թ.), իսկ

¹ Նման կազմության տեղանուն կա Ջավախքում (գյուղ Ջիգրաշեն):

² Տե՛ս այստեղ «Թիֆլիսի Հայոց եկեղեցիների պատմության նյութերի» շարքում: Ի դեպ, Ջգրաշենի եկեղեցու պարսպից ներս հարավային պատի մոտ գտնվող գերեզմանի մատնացուցման համար պատին աղուցված է եղել մարմարե տախտակ՝ հինգ տողանոց արձանագրությամբ, «ՀԱՆԳԻՍ ՈՍԿԵԼԱՑ / ՄՈՎՍԷՍ / ԱԻԱԳ Ք(Ա)Հ(Ա)Ն(Ա)ՅԻ / ՍԱՅԱԹՆԵ(Ա)ՆՑ / 1810-1883»: Խոսքը Սայաթ-Նովայի թոռան մասին է, որը պապի անունը ազգանուն է դարձրել: Արձանագրությունը կարդացել և հրատարակել է պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-Բեկը (տե՛ս Լ. Յեղովյեցո-ձեցո, Նսոտոտոջոս յոնոտո, Ծց. 1930, թց. 159):

այստեղ էլ արդեն մինչև եկեղեցու կառուցումը գոյություն ունեցող միաբանությունից անվանապես նրանից հեռացած քահանաների մասին է խոսվում: Ուրեմն հիրավի Ս. Նշանը ավելի վաղ է կառուցված, քան արձանագրությունն է հիշում:

Այսպիսով, Ջիզրաշենի շինարարությունը 1659 թվականը մենք հիմնավորված ենք նկատում, ինչպես որ պատճառաբանված ենք համարում այդ անվան մեկնաբանության առիթը (երկու հեռացած և հիմնարկեք կատարած քահանաներ) թիֆլիսահայոց միջավայրում: Տեր Սիմեոնը նույնիսկ մասնավորեցնում է, թե ովքեր են եղել եկեղեցու համար տարածք հատկացնողները (Փիրղուլյանք և Տեր-Դանիելյանք): Ժողովրդական զոհողություններով շինարարությունը հասցվել է «մինչ ցերկուս մարդաչափս»: Այս վիճակում մնացել է «բազում ամբ», մինչև որ գորեցի Բեժան-բեկը վաթսու թուման է կտակում, որով շինարարությունը հասցվում է «մինչև ի թաղն»: Այսպես մնում է մինչև Հովհ. Ամատունեանի (նույն Ամատունին է) թիֆլիս գալն ու 1777 թ. «նորոգ շինելն ընտրելը»: Սակայն դարձյալ ավարտի չի հասնում: Տեր Սիմեոնը կարողանում է համոզել Հովհաննես աղայի որդուն՝ շարունակել հոր սկսած շինարարությունը. այս ընթացքում մեծացվում է եկեղեցին արևմտյան կողմից և ավարտի հասնում «ի մէջ եօթն ամի»:

Ղ. Ինճիճյանցի նկարագրության տարիներին Ջիզրաշենը վաղուց արդեն ավարտուն և գործող եկեղեցի էր: Նույնը կարելի է ասել և Մ. Բժշկյանցի այցելությունից տարիների մասին: Վերջինս հետաքրքրվել է նրա անվան բացատրությամբ և Աստվածածնին նվիրված լինելու փաստով: Մ. Բրոսեն արդեն գրականությամբ հայտնի նկարագրությունը ավելացնում է Ջիզրաշենի շինարար մահտեսի Հովհաննեսի արձանագրությունը՝ ճշգրտման կարոտ որոշ ընթերցումներով.

ՇՆՈՐՀԻՒՆ ՔՐԻՍՏՈՍ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՄ ՄԵԾ ՆԱԽԻՋԵՒԱՆՈՒ
[ՆՈՒՌ]ՆՈՒՍՑԻՒՄ ԱՋԱՐԵԱՆ ԱՄԱՏՈՒՆՈՅ ՊԵՏՐՈՍԻ
ՈՐԴԻ ՄԱՀՏԵՍԻ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍՍ,՝ ԵԿԻ Ի ՏԻ-
ՐԱՊԱՀ ՔԱՂԱՔՍ ԵՒ ՏԵՍԻ ՔԱՅՔԱՅԵԱԼ
ՋԱՅՍ ԱԻԵՏԵԱՑ ՍՈՒՐԲ ԱՍՏՈՒԱԾԱԾՆԻ ԵԿԵՂԵՑԻՍ
ԵՒ ԱՊԱԻՆԵԱԼ ՅԱՄԵՆԱԿԱՐՈՂՆ ԱՍՏՈՒԱԾ՝
ՁԵՐՆԱՐԿ ԱՌԻ ՇԻՆԵԼ Ի ՏԵԱՌՆԱՊԱՐԳԵԻ

* Մ. Բրոսեն կարդացել է «անուցի» և հարցականով ծանոթագրել «անուանի»:
** Բրոսեի մոտ վրիպակով «Հովհաննէս»:

ԸՆՁԻՑ ՄԵՐՈՑ ՆԱԽ ՋԱՐԵԻՄՏԵԱՆ
ԿԱՍԻ [Մ] ՈՐՄՆ Ի ՀԻՄԱՆԷ, ԱԻԵԼԱՄԲ
ՏԵՂՈՑ, ԵՒ ԱՊԱ ՋԵՐԵՍԻՆ ՈՐՄՆ Ի ԿԻ-
ՍՈՅ, ԵՒ ՍԿՍԵԱԼ ՀԱՆԴԵՐՁ ԿԱԹՈՒՂԻԿԷ [ԻԻ]Ն
ԵՒ ՋԱՆԳԱԿԱՍԱՄԲ ԵՒ ԱՄԵՆԱՅՆ [Յ]ՕՐԻՆՈՎԱԾ-
ՈՎՔ: ԱԻԱՐՏԵՑԱԻՆ Ի ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՏԵԱՌՆ ԴՈՒԿԱՍՈՒ ՍՐԲԱՋԱՆ ԿԱԹՈՒՂԻ-
ԿՈՍԻՆ ԵՒ Ի ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ԵՐԿՐԻՆ ՎՐԱՑ
ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԵՐԱԿԼԵԱՑ ՔՐԻՍՏՈՊՍԱԿԻ, Ի ՌՄԼԴ (1785)
ԹՈՒԱԿԱՆԻՆ ՀԱՅՈՑ, Ի ՍԵՊՏԵՄԲԵՐԻ ՄՈՒՏՆ՝:

Այստեղ տրված թվականը համապատասխանում է Տեր Սիմեոնի նշածին. 1777-ին 7 գումարելով կունենաք 1784 (մեկ տարվա տարբերությունը կապված է Սեպտեմբեր ամսվա որ տարվա մեջ հաշվելու հանգամանքով:

Դատելով Ջզրաշենի պահպանված լուսանկարով, եկեղեցու արևմտյան ճակատը գտնվել է մայթեզրին, հարևան երկհարկանի շինության հետ սրահի ունեցած հավասար բարձրությամբ: Նոր ժամանակներում քաղաքի այս մասն ազատվեց ավանդական շուկայական կուտակումից, այդ իսկ առիթով սկիզբ առած նոր շինարարությունն ու տարածքի վերամշակումը ուրիշ կառույցների հետ Լեսելիճի փողոցն «ազատեց» և Ջզրաշեն եկեղեցուց ապագա ուսումնասիրողին թողնելով բացիկ-լուսանկարը:

1 M. Brosset, Voyage..., p. 19-20:

ՔԱՍՈՅԵՆՑ ԵԿԵՂԵՑԻ

«Ցանկ Հայոց եկեղեցեաց ի Թիֆլիս և շրջակայից» ցուցակում Քամոյենց տոհմին հատկացվող երկու եկեղեցի է հիշվում՝ «Սուրբ Կարապետ Քամոյենց, շինեալ ի Տէր Գաբրիէլէ 1778 և նորոգեալ ի Տէր Ահարօն թոռանէ նորա 1804 [թուին]», իսկ երկրորդ եկեղեցին ներկայացված է այսպես. «Սուրբ Գեորգ Քամոյենց. տեղն ընծայեալ է Բէժանքէկէ և շինեալ ի Տէր Գաբրիէլէ և նորոգեալ ի Կարապետի Խատակովեանց»¹: Քանի որ երկու դեպքում էլ շինարարութիւնը կապվում է Տեր Գաբրիելի անվան հետ՝ կարելի է մտածել, թե խոսքը մեկ նույն եկեղեցու մասին է, բայց այս պարագային քննելի է մնում նորոգող Տեր Ահարոնի և Կարապետ Խատակովեանցի ստուգապես չնույնացող խնդիրը: Առեղծվածային մեկ ուրիշ վկայութիւն էլ կա. Մ. Բրոսսէն եկեղեցու վրա կարդացել է.

ՇԻՆԵՑԱԻ ՍՈՒՐԲ ԿՈՒՍԻ
ԵԿԵՂԵՑԻՍ ՅՈՐԴՈՐՄԱՄԲ ՏԵԱՌՆ
ՅԱԿՈՒ ԱԻԱՔ ՔԱՀԱՆԱՅՍ ԵԻ
ԱԻԱՔ ԳԱՄԱՀՕԻՆՑ ԱՄ [՝] ՕԳ-
ՈՍՏՈՍԻ ԿԱ ... Թ ՌՄԼԷ (1788)²:

Որ վերծանութիւնը բավական անհաջող է՝ կարելի համոզվել ոչ միայն բազմակետերից, այլ նաև ոճական անհարթութիւնից (քահանայա)քահանայիս, աւաք Գամահօինց]աւազայ Գամահօինց ևն), բայց եղածից ինքնին պարզ է, որ Տեր Հակոբը իր տոհմի ավագն է և ոչ թե շինել, այլ հորդորել է շինարարութիւնը: Առեղծվածն այն է, որ այստեղ արդեն եկեղեցին Սուրբ Կույսին է նվիրված, իսկ արևելյան պատին առկա է Աստվածածնի քանդակ՝ արձանագրութիւնով:

ԱՍՏՈՒԱԾԱԾԻՆ ՍՈՒՐԲ ԿՈՅՍ,
ԼԻ (կարգա՝ ԼԵՐ - Պ. Մ.) ԻՆՁ ԱՊԱԻԷՆ ԵԻ ՅՈՅՍ:

Այս հակասութիւնները լուծող երկու բացատրութիւն կարող է լինել՝ խոսքը կամ տարբեր խորանների նվիրումներին է վերա-

¹ Տե՛ս ստորև:
² M. Brosset, Voyage..., էջ 11:

բերում, կամ տարբեր հատվածների շինարարութիւն, ինչի վկայութիւն կարող են դիտվել առկա երեք թվականները՝ 1778, 1788, 1804: Բրոսսէի նկարագրմամբ եկեղեցու սրահը փոքր է եղել, բայց և պատին ունեցել է երկրորդ արձանագրութիւն:

ՍՈՒՐԲ ԳԵՈՐԳ ՔԱՋ ԶՈՐԱԻՈՐ,
ՅՈՅՑ ԻՆՁ ԸՁՇԱԻԻՂՆ ԼՈՒՍԱԻՈՐ:

Ի դեպ, Թիֆլիսի ոչ բոլոր եկեղեցիներն ունեին ավագ քահանայութիւն իրավունք՝ ըստ նախադասութիւն: Այն ունեցող Հինգ եկեղեցիներից մեկը Քամոյենցն էր: Պատճառը, կարծում ենք, նրա տեղագրութիւնն էր (այն գտնվելիս է եղել այսօրվա մետրոյի «Թավիսուփլերիս մոեղանի» (Ազատութիւն Հրապարակ) կայարանի դիմաց, նախկին Երևանյան/Լենինի Հրապարակի անմիջական մերձութիւնով, Հրապարակից դեպի Հյուսիս ձգվող Կուլովինսկու/Ռուսթավելու պողոտայի սկզբում): Քամոյենց Սուրբ Գեորգը 1827 թ. Ներսես արքեպիսկոպոսի սահմանած «Կարգ եկեղեցեաց Հայոց ի Տիֆլիս» 13 հիմնական եկեղեցիներից 8-րդն էր: Այդ նույն թվարկման համարի տակ է եկեղեցին ներկայացված նաև էգն. Իոսելիանիի նկարագրութիւն մեջ. «Տիֆլիս քաղաքի դրսում (իմա Գարեուբանի / Տափիթաղում - Պ. Մ.) կառուցված է մի եկեղեցի գմբեթավոր, որ Քամոյանց ժամ է կոչվում, հանուն Սուրբ Գեորգի, բավականին մեծ, կարմիր աղյուսով և քարուկրով շինած քաղաքացի (մոքալաք) Խուրդինովի և Տեր Գաբրիել Քամոնի ծախքով 1727 թվին [՝], ծածկված է կղմինդրով»²: «Բավական մեծ» կոչելիս էգն. Իոսելիանին, հավանաբար աչքի առաջ ունի եկեղեցու կրկնակի գմբեթ ունենալն ու արտաքին ծավալները:

Կառույցը զոհ է գնացել պողոտայի բարեկարգմանն ու «անաստվածութիւն» գաղափարախոսութիւնը:

¹ M. Brosset, նշվ. աշխ., էջ 12:
² Տե՛ս այստեղ «Նկարագրական վկայութիւններ» բաժնում:

ՏԱՓԻՌԱՂՈՒՄ ԵՂԱԾ ԱՅԼ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ

Գարեուբանում կամ Տափիթաղում եղած և չպահպանված եկեղեցիների թվարկումը գրեթե ավարտած կլինենք՝ եթե հիշատակենք երկուսը ևս՝ Զրկինաց ու Կոզմասի և Գամիանոսի եկեղեցիները: Նրանցից երկրորդը գտնվելիս է եղել «այսօրվա էնգելսի փողոցի սկզբին դեպի հարավ»¹: Ավելի հարավ գտնվում է նշանավոր Մուղնին և իր անունով կոչվող թաղը: Մեր ձեռքի տակ եղած աղբյուրները այս եկեղեցու կառուցման մասին տեղեկություն չեն բովանդակում, այլ պարզապես հիշատակում են²: Նույն կերպ է վարվել նաև ակադ. Մ. Բրոսեն՝ 20 անուն բովանդակող հայկական եկեղեցիների ցուցակում իբրև 11-րդը հիշելով Կոզմաս և Դամիանոսը (Cozma et Damien)³: Նրանից տասնամյակներ առաջ Թիֆլիս այցելած Յոհաննես Գյուլդենշտեդտը ևս գոհացել է Հայոց 20 անուն եկեղեցիների շարքում 12-րդ անվանելով «Կոզմասնք»⁴: Կասկած չունենք, որ ԺԼ.-ԺԹ. դարերի վրացական արխիվային նյութերն ավելի մանրակրկիտ ուսումնասիրելու պարագայում երևան կբերվեն մեր պատկերացումները լրացնող նյութեր, ինչպես, օրինակ, այդ կատարվել է Մամիսա Բերձնիշվիլու գրքում Զրկինանց եկեղեցու վերաբերմամբ⁵: Զրկինանց մահտեսի Սահակը Տափիթաղի բնակելի տարածքը դեպի հյուսիս ընդարձակող առաջնեկներից է: «Նա ԺԼ. դարի սկզբին, - գրում է Մ. Բերձնիշվիլին, - վավերագրի բառերով որ ասենք՝ «Քաշվեթի [եկեղե-

¹ Յոհաննես Զյոմբոնցցո, նշվ. աշխ., էջ 28:
² Տե՛ս, օրինակ, «Ցանկ Հայոց եկեղեցիաց ի Թիֆլիս և շրջակայից» 36 համարանոց ցանկի 29-րդ համարը:
³ M. Brosset, Voyage..., p. 2-3.
⁴ Տե՛ս ստորև նրա «Ճանապարհորդության» դրվագը:
⁵ Եթե ընթերցողին անհրաժեշտ է տեղեկանալ «Անարծաթ» մականունն ստացած այս երկրյակ եղբայրների մասին, ապա երկուսն էլ բժիշկ էին և մերժում էին բժշկության համար օրենք վարձ ընդունել: Ամբաստանությանը նահատակվեցին Գ. դարի սկզբներին: Տիեզերական եկեղեցին նույնանուն ուրիշ սրբեր էլ է ճանաչում: Մեզ զբաղեցնող սրբերի վարքը Հայոց ու վրաց հնագույն թարգմանական երկերից է (տե՛ս «Լիակատար վարք ու վկայաբանությունները», Հատ. Ժ, Վենետիկ, 1814, էջ 222-231): Ի դեպ, Սուրբ Շուշանիկի վախճանի օրը՝ հոկտեմբերի տասնյոթին Սուրբ Կոզմասի և Դամիանոսի հիշատակի օրն էր, ինչպես վկայում է Շուշանիկի վրացերեն վարքի ընդարձակ խմբագրությունը (տե՛ս Պարտյո Մուրադյան, Սուրբ Շուշանիկի վկայաբանություններ, Երևան, 1996, էջ 86):

ցուց] անդին իրենց համար հանգստարանային եկեղեցի շինողներից է (խոսքը, հավանաբար, Վերեի ս. Խաչ եկեղեցու մասին է- Պ. Մ.), շուրջը այդեպես տեղանքներով ու ջրով»: «Մեծ ծախսով հեռավոր քարափից քարուկրե խողովակներով ջուր է բերել եկեղեցի և այգիներ ու ավազաններ պատրաստել»: «Զրկինանց Սահակի կառուցած եկեղեցին, այսպես կոչված Զրկինաց եկեղեցին, գոյություն ունեցավ մինչև վերջին ժամանակներս: Այն գտնվում էր մերօրյա «Զարյա Վոստոկայի» խմբագրություն հետևը, հին Կոմենդատի (նորօրյա Գրիբոյեդովի) փողոցում»: Այս եկեղեցու կառուցումը անհեղինակ մի ձեռագիր զնում է 1717 թվականին^{***}: Բրոսեն այս եկեղեցու շինքի վրա կարգացել է 1713, ինչն էլ, նրա խոսքով, այս եկեղեցու հիմնադրության կամ նորոգության ժամանակը պիտի նշանակի: Սակայն քանի որ մեր վերագրերը այս եկեղեցու հիմնարկումը ԺԼ. դարի առաջին քառորդում ապրած Զրկինանց Սահակին են վերագրում, ուստի 1713 թվականը պիտի նկատենք այս եկեղեցու կառուցման (և ոչ նորոգության) ժամանակ¹:

Հիրավի՝ եկեղեցու հարավային մուտքի վրա Մ. Բրոսեն կարգացել է ՌՃԿԲ թվականը (1713), որը, ինչպես նկատված է, Զրկինանցի հիմնարկությանն է վերաբերում: Այն լիակատար հաստատում է գտնում վերը հիշված 36 անուն ցանկում, ուր ասված է. «16. Սուրբ Գեորգ Զրկինաց: Ղամազենց Զուրաբի որդի մահուտի Պետրոս և իմ եղբայր Յովսեփն, Սահակն և Գաիթն, որ շինեցաք այս նոր հանգստարանս Սուրբ Գեորգայ եկեղեցին՝ յիշատակ մեզ և մեր ծնողացն ի թագաորութեան Վախթանգի, թուին 1713»²:

Բարեբախտաբար, Մ. Բրոսեն չի գոհացել միայն արձանագիր թվականը նշելով, այլև վերծանել ու բնագրով և թարգմանություններ է բերել է այստեղ տեսած բավական տեղեկատու երկու տապանագիր.

1) Երբ երեսեցես Մշլու | յորայոնսն ժյ | եսնեմար օջլու, եսմարալլուս [°] մեսեյրոմլուս ԼԵ | յամնարԼԵ Վլլուս ԵԵ | ԼԵ

^{*} Հղումը՝ Վրաստանի Կենտրոնական արխիվ, 1450 ֆոնդ, տետր № 41, վավ. № 250:
^{**} Հղումը՝ Վրաստ. Կենտր. արխիվ, 1450 ֆոնդ, տետր № 52, վավ. № 98:
^{***} Նկատենք, որ 70-ական թվականներին խմբագրությունը մի քիչ հյուսիս գտնվող այլ շինք տեղափոխվեց - Պ. Մ.:
^{****} Հղումը՝ Ձեռ. ինստ. Տ-3034: Խոսքը, հարկավ, մեր սույն աշխատության մեջ բազմիցս վկայակոչված և «Վավերական վկայություններում» թարգմանաբար բերվող էջն. Իոսելիանի 1837 թ. նկարագրություն մասին է:
¹ Յ. Զյոմբոնցցո, նշվ. աշխ., էջ 44:
² Տե՛ս ստորև:

մախորճուցա. Եւ Երան | Մլուս նախորճուցա Գարձաճուցա Եւ Մլուս
Նոստուցա Գարձաճուցա. Եւ Մարձաճուցա Գարձաճուցա | Եւ Մլուս
Եւ Մարձաճուցա | Եւ Մլուս. Եւ Մարձաճուցա Գարձաճուցա. |
Մլուս Եւ Մարձաճուցա:

Թարգմ. Տեր Ներսեսի որդի Կիրակոսի գավակ սագանդար Աբելա. ամենօրյա
ծառայության 27 տարի ինձ մեծացրեց, և երկու տարվա պատկանած փոխվեցի՝ այ-
ս անցողիկ աշխարհից չուրախացած: Եվ հողից ծնվածի բազում սուրբացներ հող
ստան: Տեսողների խնդրում եմ ողորմացեք ինձ: 1818 թվին:

2) Ով հող, բարութ պահես / գայս դի, գի քեզ աւանդէ քո որդի, գայ ժամ / յորում
սա նորոգի և մի/անայ ընդ իւր հոգի: / Սա Բաբանան Մեսրոպ կոչի, / Է
քաղաքաւ Դարիժեցի, / յիսուն և հինգ ամ հասակի / աստ ի Տփիսիս առ Տէր
փոխի: / Դու վերծանող սրտի[ւ] / ասա սմա՛ Տէր ողորմի. / յօր յարութեանն դու
յարի / վասն գալուստեան Փրկչի: / Ի 12 Սեպտեմբ. 1822²:

Զրկինանց եկեղեցու տեղորոշումը ուղադրավ է մեկ այլ տոհմի
Հարեանության փաստով ևս. եկեղեցուց վերև գտնվել է Լոյինանց
այգու ջրավազանը, «այս այգին մոտավորապես այսօրվա Ալ-
ճավճավաձեի և Գրիբոյեդովի փողոցների անկյունում էր:
Լոյինանց այս Սիմովանն էլ «մեծ գումար սպիտակ» ծախսելով
«քարափից ջուրը... ցած է բերել ու ջրավազան սարքել և այգի
դրել... ու աղյուսի պարիսպ քաշել»: Այս տեղը հետագայում
հաճախ խրախճանքի համար էլ է գործածվել»³:

Վավերագրում ասվում է նաև, որ ջրավազանի մոտ շատ ան-
գամ հասակ առած մարդիկ էին հավաքվում ու բաժակ բարձ-
րացնում ու Լոյինանց Սիմովանին ողորմի տալիս: 1802 թ. գրառված
սույն հիշողության հեղինակը Սայաթ-Նովայի նշանավոր դաֆ-
թարի հիշատակագրությունների հեղինակ Հայագզի Հովհան Պեն-
տելաշվիլին է⁴:

Լոյինանց տոհմի հիշատակությունն ու նրանց հասարակական
դիրքի ճշգրտումը օգնում է լուծելու բժշկապետ Ստեփանոս

¹ M. Brosset, Voyage..., p. 7. Վրացիներն բնագրում կան որոշ անհարթություններ.
Նամանակը (I), մեծապատիվ Եւ Մյ Յամնարձա (I) Առհասարակ շարագրված է
վրացիներին ոչ հմուտ մարդու կողմից, ուստի մեր թարգմանությունը կատարյալ է:

² Նույն տեղում, էջ 7-8: Հայերենը փաստորեն չափածո է:

³ Հղումը՝ 1802 թ. վավ. Վրաստ. կենտր. արխիվի, ֆոնդ 226, № 7752:

⁴ Մամեսա Նյերմեճյան, նշվ. աշխ., էջ 45:

⁵ Նրա մասին տե՛ս Ե. Կոչարյան, Երևան, 1960, էջ. 482. Հմտ. II.
M. Мурадян, Армяно-грузинские литературные взаимоотношения в XVIII веке,
Ер., 1966, стр. 86-95.

Շահրիմանյանի կենսագրության հետ կապված մի առեղծված.
առանձին առիթներով անվանի բժիշկը իրեն ներկայացնում է
«Լոյինով» ազգանունով, թեև նրա «Շահրիմանյան» տոհմանունը
վաղուց և բազմաթիվ վկայություններով հաստատված է: Պրոֆ.
Ստելա Վարդանյանը սրամիտ լուծում էր առաջարկել. «ՀաՀմ»-ը
արաբերենում «ճարպ» է նշանակում, ինչը հարավուսական մի-
ջավայրում «λοιύ» է թարգմանվում, ուրեմն Ստեփանոս Շահրի-
մանյանը պարզապես թարգմանել է իր ազգանունը Λοιύνοս¹. Այժմ
պարզվում է, որ այդպես է հորջորջվել նրա տոհմը՝ Լոյինանք, որի
ներկայացուցիչները Նոր Զուղայից Թիֆլիս էին տեղափոխվել
բժշկապետի ծնունդից տասնամյակներ, դուրս և մեկ-երկու դար
առաջ²: Հայոց միջավայրում բավական հաճախ տոհմանունը չի
նույնանում մերօրյա ազգանվան հետ (օրինակ՝ Քոչոյեք, բայց
Մուրադյան):

Այս դրվագը վերջացնելուց առաջ անհրաժեշտ ենք համարում
արձանագրել, որ ակադ. Մ. Բրոսեն «Ս. Գևորգ Հայկական փոքր
եկեղեցի է» հիշատակում «Փոստի փողոցից ներքև գտնվող»
Ղափլանյան/Ղափլանիշվիլի իշխանական ընտանիքի պալատին
կից, կառուցված 1813 (ՌՄԿԲ) թվին ընտանիքի ճորտ Դավիթ
քահանայի համար³:

¹ Ստելա Վարդանյան, Հայաստանի բժշկության պատմություն..., Երևան, 2000, էջ 223:
ԺԼ. դարի վրացիներն մի շարք վավերագրերում այլևայլ առնչությամբ հիշատակվում
են այս (Լոյինանց) տոհմի ներկայացուցիչներ Ասատուրը (1719 թ.), Գիգորը, Ս-
տեփանոսը, Հունանը, Գարրիլը (1733 թ.), Խաչատուրը (1751) և այլք, մեկ մասը
հայկական կնիքներով (տե՛ս «Ճարպիցից ժողովուրդի օնկոմիտեի օնկոմիտե-նային» (XVI-
XIX հհ.), Գոյնո Յոնյան, օմ., 1962, թ. 117-180, 238.

² Ստ. Շահրիմանյանի մասին տե՛ս Կ. Ս. Марджанян, «Ботаника или флора Армени
Степаноса Шариманяна» (Из истории ботаники в Армени на рубеже XVIII-XIX
вв.).

³ M. Brosset, Voyage..., p. 13. Հմտ. II. M. Мурадян, ук. соч., стр. 105-016.

ՍԵՅՂԱԲԱԴԻ ՍՈՒՐԲ ՍԱՐԳԻՍ

Թաբոր լեռան հարավ-արևելյան լանջերին հաստատված Սեյ-դաբադ բնակավայրը հարուստ էր հին Թիֆլիսի միջնաբերդին՝ նրանից հարավ գտնվելով: Թաղամասը վավերագրերում և ժողովրդական կենդանի հիշողության մեջ մերթ «Բաղնիսների թաղ» է հորջորջվում, մերթ «Սեյդապատ» կամ «Խարփուխ»: Իհարկե, այս անունները ոչ միշտ են իրար ծածկում և հաճախ մեկ ամբողջի հատվածներ են՝ դերակատարության շեշտադրումներով: Կուրի առափնյա շերտը հայտնի էր իր այգիներով, տեղ-տեղ ջրաղացներով ու դեպի բուն քաղաք նեղ անցումներով: Մասնավորապես նրանցից մեկը բացվում էր քաղաքի արևելյան պարսպից՝ Ծավկիսի ձորի բերանում և հայտնի էր «Բաղնիսի դուռ» անունով¹:

Հին Թիֆլիսի այս թաղամասը քաղաքը հարավի և հարավ-արևելքի երկրների ու բնակավայրերի հետ կապող հիմնական ճանապարհն էր, որը և պատճառ դարձավ Աղա-Մահմեդ-խանի արշավանքի օրերին այնքան ավերածության ենթարկվելուն, որ գրեթե անբնակ էր դարձել (ողջ թաղամասում 34 ընտանիք էր մնացել):

Վախուշտի տեղեկությամբ այս թաղամասում պարսից շահերը «սերիզ» ցեղի պարսիկներ բնակեցրին, ուստի տեղանքը երկար ժամանակ Սեյդաբադ էր կոչվում²:

Ռուսական տիրապետության շրջանում, մասնավորապես Երմոլովի կառավարչության օրոք, Սեյդաբադը դարձյալ Թիֆլիսին միացվեց և քաղաքային շրջապատույտ ընդգրկվեց: Թաղամասի հին անունը կամաց-կամաց մոռացության տրվեց, և բնակիչներն սկսեցին այն Խարփուխ կոչել: Հին Թիֆլիսի նորօրյա ուսումնասիրողները համոզված են, որ «այս բառը հայերեն է, տեղանքը նշյալ անունն ստացել է Թաբորի լեռան ստորոտում, Գորխանի մոտիկ (Թաթարական գերեզմանոց) գտնվող պաշտամունքային նշանակության քարի պատճառով, որի վրա պատկեր էր նկար-

ված: «Խարփուխը» հայերեն լեզվով «սուրբո» (հարբուխ - Պ. Մ.) է նշանակում: Ուստի Թիֆլիսեցի քրիստոնյա բնակիչները հարբուխով բռնված երեխաներին տանում էին նշված քարի մոտ: Ուխտավորները իբրև նվեր իրենց հետ տանում էին կտորեղենից պատրաստված տիկնիկներ, որոնց կողքից տոպրակ (խուրջին) էր կախված, իսկ տոպրակի դրպաններում շաքարի կտորներ դրված...»¹:

Ազգագրական առումով այս ամենը հետաքրքիր է և ուսանելի, բայց հաղիվ թե մեկնությունը ճիշտ լինի. կարծում ենք, որ այն ժողովրդական ստուգաբանության մատնացուցելի օրինակ է:

Եվ այնուամենայնիվ, «Խարփուխ» տեղանվան հիշյալ բացատրությունը դալիս է վկայելու, որ հին Թիֆլիսի այս թաղամասում ևս այլ էթնիկական հանրությունների հետ ապրել են նաև հայեր: Եթե այդպես է, ուրեմն այստեղ ևս հայերը պաշտամունքային կառույցներ պիտի ունենային (հարկավ խոսքը պատկերակիր քարին չի վերաբերում):

Հիրավի, այս թաղամասում է գտնվել Հայոց Սուրբ Սարգիս եկեղեցին: Սույն կառույցի նշանակության ապացույցներից մեկը եկեղեցուց վերև ձգվող կիրճի «Սուրբ Սարգսի կիրճ» անվանումն է: Եկեղեցուց պահպանվել են բնակելի կից կառույցներին հենարան ծառայող պատերի հատվածներ: Այն գտնվել է այսօր Իոսեբ Գրիշաչվիլու անունը կրող երկարավուն փողոցի վրա, ուր և հիմնվել է հին Թիֆլիսի գրական թոհուրոհի հայտնի գիտակ ալկադ-բանաստեղծի թանգարանը: Մ. Բրոսեն այն ընդգրկել է իր կազմած ցանկում և տեղորոշել բաղնիսների դեմ-հանդիման (visa-vis des bains)²:

Նախորդ գլուխներում բազմիցս հղված 36 անուն ընդգրկող ցանկում Սուրբ Սարգսի անունը կրող երկու եկեղեցի է հիշվում առանց գտնված տեղը հիշատակելու. «15. Սուրբ Սարգիս. կայ ի ճակատին գրեալ այսպէս. «Աստուած յիշեա եկեղեցոյս շինող Սաքէ-օղլան, նորա որդի Տէր Գալիթին և Գրիգորն և փեսայ Յօհաննէսն, թուին 1770»: Հաջորդը նույն ցուցակի 23-րդ համարի տակ է. «Սուրբ Սարգիս շինեալ է Եսաւանգուլեց Գիօրգին իրեանց հանգստարան: Ծինեալ է ի ժամանակս Ռօստօմ խանին թուին Հայոց ԲժԿԵ. (1716) (!). մէկ պատն որ քակեալ է Պապայ Մուրդուրն է նորոգեալ, որոյ թին ոչ գոյ»:

¹ Ավելորդ չենք նկատում, ասել, որ ուշ միջնադարի ավարտին դործող 6 բաղնիսներից կեսից ավելին տիրացել էին Թիֆլիսի մեծատուն հայ ընտանիքները (Մելիքի բաղնիս, Թամաշևի, Միրզոևի... ևն):

² ԳեօքՄՅՈ, ձեռագր. համընթաց. հայերեն, տ. 1973, (Ժ. Գ. IV), թ. 334.

¹ Երեմյան Զեյնոբ, *նշվ. աշխ.*, էջ 81:

² M. Brosset, *Voyage...*, p. 3 (№ 14), 26 (№ XXVII).

Այս երկուսից մեկը կոչվել է նաև «Սուրբ Սարգսի վանք» և պատկանել Հայրապետական աթոռին և ոչ վիճակավորին¹: Մեկ այլ թվական է նշված ստուգապես Սեյդաբազում գտնվող Սուրբ Սարգսի կառուցման մասին էջն. Իոսելիանի նկարագրության մեջ. «Բաղնիքների կամրջից» Հայնկույս, մեծ Դարիվեր գնացող խճուղու վերջում կան այլևայլ շենքեր և բնակարաններ և սրանց միջում՝ Սուրբ Սարգիս եկեղեցին: Այս եկեղեցին կառուցել է յոթերորդ կետում նկարագրված Տիգրիսի Նորաշեն եկեղեցու ավագերեց Տեր Սուքիասը 1737 թվին: Այս եկեղեցում գտնվում է Սուրբ Սարգսի սքանչելագործ մասունքը, և այս սրբի հիշատակը տոնում են մաքսավորի և փարիսեցու շաբաթ օրը, և այստեղ ժողովրդի մեծ բազմության է գալիս, մանավանդ կանանցից»²:

Սեյդապատի էջմիածնապատկան այս Ս. Սարգիս եկեղեցին վերաշինելու կանչվեց Մանուել Կյումյուշխանեցին: Վերջինս 1832 թ. «քակե[ա]լ որպէս թէ ի հիմանց՝ նոր ի նորոյ շինեցաք... վայելուչ և կարև կերպիւ, որ յառաջն էր իբր աղքատ գիւղացւոյ խարխուլ տուն մի՝ փոքրիկ և անվայելուչ»: Մանուել Կյումյուշխանեցու «Անճնական պատմութեան» 47-րդ գլուխը նվիրված է 1833 թվականին այս եկեղեցու օծման նկարագրությանը Համապատասխան արձանագրության վկայակոչմամբ. «Նուիրօք մերագնէի, ի ձեռն կառավարչի Ծափնեան Կյումյուշխանեցի Մանուէլ վարդապետի շինեցաւ Սէյտապատի Ս. Սարգիս ուխտատեղի ի 1832 և ի Մայիսի մէկին»³:

Տարօրինակ է, որ այս իրողությունից հինգ տարի անց Ս. Սարգսի եկեղեցին ներկայացնելիս էջն. Իոսելիանին անձանոթ է մնում Կյումյուշխանեցու արձանագրությանը, որը ունեցել է նաև վրացերեն տարբերակ «այսուենակ և վրացերէն տառիւք գրեալ կայ ի նոյն արձան»⁴:

Կարծում ենք, բացատրությունն այն է, որ էջն. Իոսելիանին օգտվում է մինչև 1832/3 թվականների վերանորոգումը եղած նյութերից, որպիսիք Թիֆլիսի առաջնորդարանում Աշտարակեցու պահանջով պիտի ներկայացված լինէին:

Այսպիսով, Սեյդաբազի Ս. Սարգիս եկեղեցին սկզբնապես կառուցվել է ԺԸ. դարի առաջին տասնամյակներին (Սաքե-օղլանը կարող է 1737-ի Տեր Սուքիասը լինել, իսկ ինչ վերաբերում է 1716

¹ Տե՛ս այստեղ կաթողիկոսապատկան 6 վանքերի ցանկում, № 5:

² Տե՛ս այստեղ՝ «Նկարագրական վկայություններ» բաժինը: Վախուշտի տեղեկությամբ «Սեյդաբազում եղել են շքեղ եկեղեցիներ, սակայն արդ (իմա՝ ԺԸ. դ. կեսերին - Պ. Մ.) ավերված են» (ցանց՝ թիվ 334):

³ Տե՛ս նույն բաժնում:

⁴ Անդ:

թվականին, այն ոչ մի կերպ Ռոստոմ խանի օրոք չէ, քանի որ վերջինս Քարթլիի թագավոր է եղել 1632-1658 թվականներին: Ծղբրտելու է մնում Սեյդաբազում մեկ թե երկու եկեղեցի ունենալու հարցը: Այս պարագայում չմոռանանք, որ Ս. Սարգիս եկեղեցի է եղել և Տափիթագում (Վանքի թաղ), ինչը հիշատակվում է 1800 թ. «Plan города Тифлиса», VIII, Замок Ваице հատվածում, 82-րդ Համարի տակ¹:

¹ План-ում ընդգրկված կառույցների ցանկը տե՛ս Ձեռնարկ Ներքին Գործերի նշվ. աշխ., էջ 83-87:

ԿՐԾԱՆԻՍԻ ԾԻՐԱՆԱԿՈՐ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ

Կրծանիսը ուշ միջնադարում Հին Թիֆլիսի Սեյդաբաղ թաղամասին հարող այգեվեա գյուղ էր: Այն վրաց կաթողիկոսությանը պատկանող կալվածք էր և այդ կապակցութեամբ քանիցս հիշատակվում է ԺԴ-ԺԵ. դարերի կալվածագրերում ու նվիրագրերում: Քաղաքի ագարակավայր համարվող այս բնակավայրը հայտնի էր իր մշակովի հողամասերով ու քաղաքային շուկաներում իրենց ունեցածը վաճառահանող առևտրականներով: ԺԸ. դարի 80-ական թվականներին այստեղ կալվածքներ ունեցող ընտանիքներից էին և Ղորղանաշվիլի/Ղորղանյանները, որոնց տիրույթը թագուհի Դարեջանի միջնորդութեամբ Անտոն Ա կաթողիկոսը ազատեց եկեղեցու հարկապահանջությունից: Նկատենք, որ Կրծանիսի հատված էր համարվում հետագայում խրախճանքի ու վայելչության տեղ համարվող Օրթոնաղան:

Մյուս արվարձանների պես Կրծանիսը ևս բազում փորձություններ ապրած բնակավայր էր՝ երբեմն բնակախիտ, երբեմն՝ կիսավեր²:

Քաղաքամերձ այլ թաղամասերի պես այստեղ էլ աստիճանաբար հայկական համայնք էր ձևավորվել: Ս. Ջալալյանցի տեղեկութեամբ Սամշվիլցեի մոտ գտնվող Կրծանիս գյուղի բնակիչները «նեղեալք ի հանապազօրեայ հինահարութեանց վերաբնակեալ են մերձ ի քաղաքն Տփլիսս յարևելու հարաւոյ Կուր գետոյ, ուրանօր շինեալ զնոր գիւղ անուանեալ են Կրծանիս»³:

Կարծում ենք, որ ԺԹ. դարի կեսերի վիրահայոց առաջնորդը այս տեղեկությունը քաղած պիտի լինի այդ գյուղում բնակվող հայերի միջավայրում սերնդից սերունդ փոխանցվող ավանդությունից: Համենայնդեպս, զոնե ԺԵ. դարի առաջին կեսերից հայերի ներկայությունն այս բնակավայրում անվերապահ իրողություն է: Առ այդ ունենք 1436 թ. գրված հույժ կարևոր մի հիշատակարան. «Գրեցաւ սալ ի թվականիս Հայոց ՊՁԵ. (1436), ի յաշխարհս Վրացտան, ի մայրաքաղաքիս Տփլիսեաց մերձակայ գեղս Կրծանիս, ընդ հովանեաւ կաթողիկէ Սուրբ Աստուածածնիս և

այլ ամենայն Սուրբ եկեղեցեացս ի հայրապետութեան տեսուն Կոստրնդնայ, ի Աղուվանից Տէր Մատթէոսի և մեր բազում երախտաւոր, քաջ և իմաստուն եղեկիէլ վարդապետին, ի թագաւորութեան Վրաց Ալէքսանդրին, ի նեղ և ի դաուն ժամանակիս...»¹:

Ինչպես տեսնում ենք, 1432 թ. հայերը Կրծանիսում Ս. Աստվածածին եկեղեցի ունեն: Ձեռնպահ ենք մնում «և այլ ամենայն սուրբ եկեղեցացս» արտահայտության մեկնաբանությունից, որովհետև «այլերի» տակ նա կարող էր տեղի հայոց կամ վրաց եկեղեցի հասկանալ և կամ՝ նկատի ունենալ Թիֆլիսի հայոց եկեղեցիները: Հիշատակարանում կան այլ ուշագրավ մանրամասներ. Շահրոխի պատճառած ավերածությունը տեսած զրիչը ուխտի է գնացել Երուսաղեմ և վերադարձին Դամասկոսից գնել-բերել այս ու այլ գրչագրերի թուղթ ու այլ պարագաներ², թողել Կրծանիսում ու գնացել Գանձակ, «որովհետև ընդանեաց կարաւտ էաք»: Սակայն «անաւրէն Ջաղաթին նեղեցուց զմեղ, այլ մեք առաք զմեր եկեղեցույ հանդերձն՝ շուրջառներ, զԱւետարան ու զգր[ե]յանք ու զբուրվառ և զայլ ամենայն հոգւոյ և մարմնոյ զինչ որ կայր՝ զամէն առաք ի Վրացտուն կու գայաք բազում կարւան»: Աղստեւում Ջաղաթայի զորքը հարձակվում է կարավանի վրա և թալանում բոլոր քրիստոնյաներին՝ «և մեկացուցին, որ քան զոտից ամանն այլ իրք չթողին, այլ ձմերան աւուրք և ցուրտ»: Այդ վիճակով հասնում են Գավազանի բերդ, և «քրիստովնեայքն ի վերա եկին և ծածկեցին զմեր մերկութիւնն: Այլ մեք եկաք և լալագին աչաւք առաք զթուղթս»³:

Հիշատակարանի շարունակությունից պարզվում է, զրիչ քահանային «Գանձարանի» մայր օրինակ է շնորհել Կաթողիկե եկեղեցու ավագերեց Սարգիս արեղան, իսկ զրիչ «համչիրայ» հոգևոր եղբայրներն են Հորդանան արեղան և Ստեփանոս քահանա Կրծանեցին: Նա թվարկում է նաև բազում այլ անուններ՝ «և զԿրծանեց զամէն ժողովուրդն՝ զայր և զկին, զձեր և զտղայ, զայգապան և զամենայն աշխատաւոր, որք մեղ մէկ կտոր հաց բերե-

¹ Թ. Ծցրոճց, նշվ. աշխ., էջ 98-99:

² Եկեղեցապատկան այլ կալվածքների պես Կրծանիսում նույնպես իրար լրացնող ու փոխարինող վարչական պաշտոնյաներ էին նշանակվում ու ազատվում՝ մոտրավ, տաճուտեր, սախլթութիւններ ևն:

³ Ս. Ջալալեանց, Ճանապարհորդութիւն... Բ, էջ 95-96:

¹ «ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ», մասն առաջին (1401-1450 թթ.), կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1955, էջ 461: Տե՛ս նաև այստեղ՝ «Հիշատակարաններ» բաժնում: Հիշատակարանի վրացերեն թարգմանությունը տե՛ս «ԵՊՁԽԵՅՐ ԵՅԸՆՆԱՅՐԾՈՒՄ XIV-XV ԵՏՂՅԵՅՅԵՅՈՒՆ ԵՅԸՅԵՅՅԵՅՈՒՆ...», ԹԾ., 1978, ՅՅ. 49-50.

² Դամասկոսից թուղթ բերելը գրենական պարագաներ հայթայթելու մշակված եղանակ է եղել. նման մի տեղեկություն էլ XV դ. զրիչ Մատթեոս Գանձասարեցու հիշատակարանում ունենք (տե՛ս Ծ. ԵՊՁԽԵՅՐ, ՅՐԾԾԾԾ, IV, ՅՅ. 49):

³ Անդ: Այս տեղեկությունը խորապես պարտավորեցնող է մեր թե հաջորդ սերունդների համար և դուռ է թողնում վարկապարզի հայտարարությունների ու վեճերի համար, որպիսիք, ցավոք, երկուստեք անպակաս են:

լով, կամ մէկ քարեղէն (իմա՛ քրեղան - Պ. Մ.) ապուր, և կամ մէկ փառչ ջուր տալով» նպաստավոր են եղել գրչին:

Թե հայ բնակչութեան քանի վերաբնակյալ ալիք է Կրծանիսում հանգրվանել, կամ ինչքան մնացել ու հարկադրված այլ տեղ տեղափոխվել՝ դժվար է ասել: Փաստ է, որ նրանք էլ երկրի բնիկների պես պիտի կրեին բոլոր անդիպուկությունները: Համենայնդեպս, ժե. դարի առաջին կիսին գոյութիւն ունեցող եկեղեցին բնակչութեան նոսրացումին զուգընթաց աստիճանաբար դադարել է գործելուց ու մոռացութեան տրվել: Հավանաբար այդ է պատճառը, որ մեր ունեցած 36 համարանոց ցուցակում «Սուրբ Աստուածածին Միրանաւոր» եկեղեցին (№ 12) օժտված է «անյայտ» մեկնաբանութեամբ, իսկ 32-րդ համարի տակ «Կրծանիսայ Սուրբ Աստուածածին» նույն եկեղեցին կից ունի հետեյալ բացատրութիւնը. «Շինեալ [յ]արդեանց ժողովրդեանս քաղաքի թուին Հայոց ՌՄԻէ. (1778) և նորոգեալ կրծանիսեցի Սուլոյինց Ամիրանի դուստր Աննայէ՛ յորդորմամբ և արդեամբ քաղաքի»²:

Խնդրական է՝ Կրծանիսում 1778 թ. կառուցված եկեղեցին նույն ժե. դարում եղածի վերականգնում պիտի հասկանալ, թե՞ իրապես նոր հիմնադրված³: Շատ հնարավոր է, որ այս տեղեկանքի հեղինակը 1778 թվականն ու նորոգողի անունը եկեղեցու պատին եղած որևէ արձանագրութիւնից է քաղել:

Այս կառույցին վերաբերող և առաջնորդանիստ սուրբ Գեորգ եկեղեցի տեղափոխմամբ պահպանված միակ արձանագրութիւնը գրված է կնքավազանի կողին, ուր կնունքի պատկեր է քանդակված.

ՅԻՇԵԱՍԱԿ Է ԱԻԱԶԱ-
ՆՍ ԳՐԻԳՈՐ ՄԱՄՈՒ-
ԼԵԱՆՑԻՆ
Ի ԳԵՂԱՐԴԱՎԱՆՔ[Ս]
ԾԻՐԱՆԱՒՈՐԻ:

Ի վերջո ասենք, որ Միրանավոր եզրը Աստվածածնին տրվող որակումներից է, ինչպես որ՝ Իսկուսի, Տիրուսի և այլն, իսկ Գեղարդավաճք է կոչվել, ամենայն հավանականութեամբ հայոց եկեղեցու այդ նշմարքը Թիֆլիս տեղափոխելիս այս եկեղեցում կայանելու համար ցամաքով:

¹ Նշվ. աշխ., էջ 462-463. տե՛ս և այստեղ:
² Տե՛ս ստորև:
³ Նախորդ հրատարակման ժամանակ տողերիս հեղինակը հակված է եղել առաջին ենթադրութեանը (Պ. Մ. Мурадян, Նշվ. աշխ., էջ 105): Միրանավոր եկեղեցուց պահպանված ստորերի ու տեղանքի լուսանկար տե՛ս մեր հիշյալ աշխատութեան մեջ՝ աղ. XVI:

ՉՈՒՂՈՒՐԵԹԻ ԵՎ ԿՈՒԿԻՈ Ս. ԳԵՈՐԳ ԵՎ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ

Չուղուրեթ գյուղի (արվարձանի, թաղամասի) վերաբերյալ խոսք եղավ տեղիս Ս. Կարապետ (այժմ վրացական) եկեղեցու հետ կապված հարցեր արծարծելիս:

Ինչպես երևում է՝ հայ բնակչութեան ստվարեցումը բերում է այս՝ ձորերով ու Կուր գետով սահմանագծված բնակավայրում նոր եկեղեցիներ հիմնելու անհրաժեշտութեան: Նրանցից մեկն է «Ցանկ Հայոց եկեղեցեաց ի Թիֆլիս և շրջակայս» 36 համարանոց ցուցակում 24-րդ թվահամարի տակ ներկայացվող «Չուղուրեթու Ս. Գեորգ» եկեղեցին, որին կից տրված է հետեյալ բացատրութիւնը. «Երևանցի Պապէն և Յակոբն Քօչօրովն է շինեալ թուին 1807»¹:

Այս եկեղեցուն վերաբերող այլ տեղեկութիւններ մեր ձեռքի տակ չկան (չենք բացառում նրան վերաբերող նյութերի առկայութիւնը ժթ. դ. վավերագրերում): Սակայն կառուցման թվականը հուշում է, որ հիշյալ շինարարները կարող էին 1779 թ. Հերակլ թագավորի կամ քառորդ դար հետո Հայաստանից այստեղ բնակեցվածներից լինել («Երևանցի» մասնավորեցումը թարմ հիշողութիւն է թելադրում): Պիտի ենթադրել, թե ցուցակ կազմողի և նրա ժամանակակիցների համար հիշյալ անունով ներկայացվող մարդիկ արդեն ճանաչելի են եղել, ինչը ենթադրվում է նաև բուն շինարարութեան փաստով:

Նույնքան անհայտութեան մեջ է Չուղուրեթում եղած երրորդ հայոց եկեղեցու տեղն ու կառուցման պատմութիւնը: Տասնամյակներ առաջ, երբ բուսաբանական այգու մոտ գտնվող և քանիցս արդեն սույն գրքում հիշատակված Ի. Գրիշաչվիլու անվան թանգարանի բակում եղած արձանագիր բեկորներն էինք փորձում ուսումնասիրել և տեղորոշել, թե նրանք ինչ կառույցից են պոկված, մեր ուշադրութիւնը գրավեց Չուղուրեթի Ս. Աստվածածին եկեղեցու կնքավազանը, որի վրա գրված էր՝

ՀԻՇԵԱ՛, ՏԵ՛Ր, ՋՀՈԳԻ ՀԱՆԳՈՒՑԵԱԼ ԳԵՈՐԳԱՅ ՄԻՐՈՒ-
ՅԵԱՆ ՄԻՐԻՄԱՆԵԱՆՑ: 1857 ԱՄԻ, ՄԱՐՏ ԱՄՍՈՑ 29:

Երկրորդ պահպանված նմուշը տապանաբար էր.
ՅԻՇԵԱ՛, ՏԵ՛Ր, ՋՀՈԳԻ ՀԱՆԳՈՒՑԵ(Ա)Լ

¹ Տե՛ս ստորև բերված «Ցուցակը»:

ԳԼՈՐԳԱՑ ՄԻՐՈՅԵԱՆ ՄԻՐԻՄԱՆ-

ԵԱՆՑ: 1857 ԱՄԻ, ՄԱՐՏ ՄԱՍՈՑ 29¹:

Կարծում ենք, որ այս միաժամանակ գրված արձանագրու-
թյունները ավելի շատ եկեղեցին նորոգողի մասին են վկայում,
քան կառուցողի:

* * *

Նույնքան պակասավոր են մեր ունեցած տեղեկությունները
Հարևան Կուկիա թաղամասում եղած հայկական եկեղեցիների մա-
սին: Հարկավ այստեղ էլ տարբեր դավանանքների հետևող բնակ-
չություն էր ապրում: Մյուս արվարձանների նման Կուկիան ևս
նախ ինքնակա գյուղ պիտի լիներ Կուրի ձախ ավին ի վեր, ապա
ընդարձակվելով ձորակից դառնար Չուղուրեթին:

Վերևում նշված եկեղեցիների ցանկում 25-րդ համարի տակ
կարգում ենք. «Կուկիոյ Սուրբ Գրիգոր, շինեալ եմ ի Կուկիայ բնակողքն թուից
Հայոց ՌՄԼԸ-ից (1789)»: Կարծում եմ սա նույն Ս. Գեորգ անունով ե-
կեղեցին է, որ լուսավորչական եկեղեցիների շարքում № 4-ի
տակ գտնում ենք Թ. Բերիձեի կազմած ցանկում ու ուրվագծում²:

Դատելով պահպանված լուսանկարից³, Կուկիայում (երբեմնի
Վորոնցովի անվ. հրապարակից ու կամուրջից ոչ հեռու) գտնվող
Ս. Աստվածածին եկեղեցին մեծապես տարբերվել է մյուս կա-
ռույցներից իր արտաքին հանդիսավոր տեսքով՝ ողորկ շարված-
քով, կեղծ կամարաշարով, ինչպես նաև միջավայրի վրա իշխող
վերձիգ գմբեթով: Հավանաբար իրոք ԺԹ. դարի կառույց է:

Բոլոր պարագաներում Սիմեոն արքեպ. Բզնունեանցի ստորագ-
րած 1830 թ. 18 գործող եկեղեցիներից մեկը (18-րդը) «Սուրբ Աս-
տուածածին Կուկիոյն» է, որի երեսփոխանն է «պր-ն Զօհրաբ Զօ-
նոյեանցը»:

Այս թաղամասում (երբեմնի Պլեխանովի և այժմյան Դավիթ
Աղմաշենբեկու փողոցում), Վորոնցովի հրապարակի մերձու-
թյամբ եղել է հայոց լուսավորչական մեկ եկեղեցի ևս՝ Թանդոյանց
հորջորջումով: Նրան վերաբերող հարցերը նոր աղբյուրներով
ճշգրտելիք են⁴:

¹ Սույն արձանագիր նմուշների լուսանկարը տե՛ս մեր հիշյալ գրքում (աղ. IX, 4,5):
Այժմ նրանց գտնվելու տեղը մեզ անհայտ է: Հիշյալ գրքում կարելի է գտնել Ս.
Աստվածածին եկեղեցու կողային պատերից մեկի պատկերը (աղ. XVI):

² Ծ. Նյրոթյ, նշվ. աշխ., էջ 155, 156:

³ Տե՛ս Ո. Մ. Մյրադյան, նշվ. աշխ., (աղ. XVI (№ [27])):

⁴ Թանդոյանց եկեղեցու կողային պատերից մեկը ներկայացված է մեր նույն գրքում ա-
ղ. XVI (№ 28):

ՀԱՎԱԲԱՐԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ

Հին Թիֆլիսի հայկական եկեղեցիներով առավել հարուստ թա-
ղամասերից մեկն է Հավլաբարը: Այնտեղ գործող միակ Ս. Գեորգ
էջմիածնեցոց եկեղեցու մասին մենք արդեն խոսել ենք: Սակայն
ուշ միջնադարում հայահոծ այս թաղամասը իր երկու հիմնական
հատվածներով՝ Դրսի և Ներսի Հավլաբար, ուրիշ մի քանի տար-
ժամանակյա պաշտամունքային կառույցներ էլ է ունեցել: Նրան-
ցից շատերը վաղուց արդեն խոնարհվել են, մեկ մասն էլ պահ-
պանվել է հատվածական տեսքով:

Ա. Այս թաղամասում եղած հայոց եկեղեցիներից երիցագույնը
թերևս Խոջիվանք անունով հայտնի հանգստարանի տարածքում
գոյություն ունեցած Ս. Աստվածածին եկեղեցին է: Նրա կառույց-
ման ժամանակի և պարագաների վերաբերյալ տեղեկություններ
ենք քաղում 1621 թ. Խոջա Բեհբուզի (նույն Ասլան Մելիք Բեհ-
բուտ) պարսից շահ Աբաս Ա-ի և 1654 թ. վրաց թագավոր Ռոստո-
մի տված արտոնագրերից: Խոջա Բեհբուզը իբրև վրաց թագավո-
րության դրամահատարանի կառավարիչ (գարաթուխուցես) դի-
մել է արքունիքին՝ «Հավլաբարի կողմում, Մախաթ սարի ստորո-
տին» իր հայրենի հանգստարանում եկեղեցի կառուցելու արտո-
նության խնդրանքով¹: Թագավորը արտոնել է և միաժամանակ
հողատարածք հատկացրել այգի տնկելու համար՝ եկեղեցուց
վերև: Հետագայում Ռոստոմի հրովարտակը վերահաստատվել
Թեյմուրազ Բ և Հերակ Բ թագավորների կողմից (1756 թ.)²:

Այս եկեղեցու մասին բավական տեղեկություններ է հաղոր-
դում էգն. Իոսելիանին. «14: Հավլաբարից դուրս, հարթավայր
տեղում, Հավլաբար թաղից մի փոքր հեռավորությունը, կա եկե-
ղեցի փառաշեն գմբեթավոր, քարուկրով <կառուցված>, պարս-
պով պատած, հանուն ամենասրբուհի ծիրանագարդ Աստվածա-
նի, որ Խոջա Բեհբուզովի ժամ է կոչվում և որը կառուցված է
հենց նույն իշխան Բեհբուզովների ծախքով 1780 թվին և հետա-

¹ «ქართველ - სპარსული ისტორიული საბუთები», გამოცემა 3-ე, ვუთუბოდჟი, თბ.,
1955, გვ. 244.

² Պարսկերեն տարբերակը հաստատում է ստացել մեկ տարի ուշացումով (1657, III-IV
ամիս), այդ իսկ պատճառով նրանում հիմնականում խոսվում է այգին ու հանգստա-
րանը Բեհբուզի սեփականություն ճանաչելու մասին:

գալում նրանցից բազմիցս նորոգված: Այս եկեղեցին կառուցված է իշխան Բեհբուդուններից իբրև իրենց դամբարան»¹:

Վկայության մեջ հիմնական ճշգրտելիքը կառուցման թվականին է վերաբերում: Բարեբախտաբար վերևում բազմիցս հիշված հին Թիֆլիսի Պատմա-ազգագրական թանգարանի բակի նյութերի մեջ գտնվեց Խոջա Բեհբուդի կառուցած Ս. Աստվածածին եկեղեցու շինարարական արձանագրությունը, ուր կարդում ենք.

Ի ԹԻՒՍ ՀԱՅՈՑ ՌՃԴ. (1655) ԿԱՄՌՔՆ ԱՍՏՈՒԾ-
ՈՅ ԵՄ ԽՈՋԱՅ ԲԵՀԲՈՒՏ ԵՒ
ԵՂԱՍԻ ԻՄ ԽԱՏԻՆ, ԵՒ ԿՈՂԱԿԻՑ ԻՄ ԼԱԼԻՆ,
ՇԻՆԵՑԻ ՍՈՒՐԲ ԵԿԵՂԵՑԻՍ ԱՂՕՈՐ (՞) ԱՍԼԱՆԻՆ:

Այլևս պարզ է, որ էգն. Իոսելիանի 1780 թիվը կամ թյուրիմացություն արդյունք է, կամ պատերին եղած նորոգչական արձանագրության թվական: Ընդ որում պիտի հստակ տարբերակել եկեղեցի և սատուո հասկացությունները. Հայոց եկեղեցին բուն աղոթարանում թաղումներ չի հանդուրժում, ուստի Բեհբուդյան տոհմի Ասլան նախնին թաղված է եղել կամ գավթում, կամ եկեղեցու մերձավորությունում:

Հավլաբարի Խոջավանք անունը կրող հանգստարանը, դատելով պահպանված լուսանկարներից, լեցուն է եղել արձանագիր դամբարաններով, տապանաքարերով, մեմորիալ այլազան հուշարձաններով, որոնք հին Թիֆլիսի պատմության, առավել ևս այդ քաղաքի հայկական համայնքի պատմության բացառիկ կարևոր աղբյուրներ էին: Անցյալ դարի 30-ական թվականներին այս կարգի խնդիրների հետ հաշվի չէին նստում: Պատկերացնելու համար, թե միայն տապանագրերի տեսքով ինչ ահռելի կորուստներ են եղել, բավական է վկայակոչել Ա. Երեմյանի հրատարակությունը²: Որ հայերեն տապանագրերից բացի այստեղ եղել են նաև վրացալեզու կարևոր արձանագրություններ՝ կարելի է համոզվել ժամանակին հրապարակման արժանացած այս երկու նմուշով.

ქ(ორთბიკონ)ს უნგ.
ქ. სავლავსა
ამას შინა ვა-

¹ Տե՛ս ստորև «Նկարագրական վկայություններ» բաժնում:
² Ա. Երեմյան, Թիֆլիսի Հայոց պանթեոններում, Վիեննա, 1940:

ր և՛օտնոց-
և մըլլեց
մարմար, Մյ-
եղծծ մո-
ծծանցո՛!

Թարգմ. Քրոնիկոնի 456 (=1768)-ին: Ք(րխտո)ս: Այս տապանի մեջ եմ Սայաթ-Նովայի կողակից Մարմարս: Թողություն ասացեք:

1920-ական թվականներին պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-Բեկը Խոջիվանքում փնտրել է այս տապանագիրը և չի գտել, բայց այդ ընթացքում լույս աշխարհ է բերել մեկ այլ տապանագիր (գերեզմանոցի հին մասում)

<օյ մըլլեցոց զար
<թող>նոնոն քքլլլլ
<նոնո> մըլլլլլլլլ
<Յյ>ր ճճճճճճ մյ-
լլլլլլ մարմար.
զոնց Վճճճճճճ
Մյեղծծ մոծծծ-
յո. <Վլլլլ> շյ-և՛.

Թարգմ. Այստեղ եմ Մողմիսի եկեղեցու քահանա՝ ՏԵՐ Դավթի կողակից Մարմարս: Ողորմի ասեք: 420 (1732) թվին:

Բ. Քաղաքի այս թաղամասում Հայոց եկեղեցիների ցանկում հիշատակվող հաջորդ կառույցը Սուրբ Մինասն է: Էգն. Իոսելիանի հաղորդած տեղեկությունները «Հավլաբարի Վրաց եկեղեցուն մոտ կա Հայոց ժամ՝ հանուն Սուրբ Մինասի, հեռու այն տեսարանից, որ բացվում է Տիֆլիսի Կուր ավազոտ գետափի վերևից, առանց գմբեթի, որը հին տան նման է, շինված 1790 թվին հավլաբարցիների ծախքով, կղմինդրով ծածկված, հանուն Սուրբ Մինաս վկայի»³:

¹ Տե՛ս Սայաթ-Նովայ, լուս գրած աշխատասիրությունով Գեորգեայ Ախվերդեան, Մոսկվա, 1852, էջ XI: Հմտ. լ. մեղոյթեցո-ծըցո, և՛օտնոց, [Յյ] 1930, թ. 55.
² լ. մեղոյթեցո-ծըցո, նշվ. աշխ., էջ 56:
³ Բառացի՝ բնակիչ:
⁴ Տե՛ս ստորև տասներորդ համարի տակ ներկայացված նկարագրության մեջ:

Գտնված տեղանքը ճիշտ որոշելու համար էզն. Իոսելիանին երկու ցուցում է տալիս՝ «Վրաց եկեղեցուն մոտ», հարկավ նկատի ունենալով Մետեխի Ս. Աստվածածինը, և ապա «Հեռու այն տեսարանից, որ բացվում է... ավազոտ գետափի վերևից», նշանակում է Մետեխի ուղղահանով Հավլաբար խորացող ճանապարհի (փողոցի) վրա, բնակելի տների շարքում: Եկեղեցու հարավային մուտքի պատը պահպանվել է, մուտքի երկու կողմերի պատուհանները մեր այցելության տարիներին երկաթապատ էին (ներսում հավանաբար ինչ-որ պահեստարան էր), իսկ նրանց շարունակության վրա՝ կեղծ պատուհանախորշեր¹: Իհարկե, պատի ոճական նկարագրից երևում է արդեն նոր ժամանակների հակումը՝ պալատական ճարտարապետության հարդարանքի կիրառումը:

Ասեմք նաև, որ Հայոց եկեղեցին երկու Ս. Մինաս է ճանաչում՝ մեկը Մինաս Եգիպտացին է, որ ծառայում էր Կուստինյանում Դիոկղետիանոս կայսեր հալածանքի տարիներին², մյուսը՝ Մինաս Մեծ «ազգաւ և աշխարհաւ և ուսմամբ աթենացի»³: Վերջինիս անունով նրա հետ նահատակվածները կոչվում են «Մինասեանք»:

Գ. Հաջորդ լքված կամ խոնարհված եկեղեցին Հավլաբարի Զորբաշ կոչվող տեղանքի Սուրբ Գեորգն է: 39 անուն ընդգրկող ցուցակում այն հիշատակվում է Ս. Մինասից անմիջապես հետո՝ 22-րդ համարի տակ: Կարծում ենք, այն պիտի նույնանա 36 համարանոց ցանկի 11-րդ համարի տակ եղած Քարաբաշի եկեղեցու հետ, որ նույնպես Ս. Գեորգին է նվիրված և ունի հետևյալ լրացուցիչ բացատրությունը. «չինեալ է հրամանաւ Հերակլ արքայի և որդւոյ նորա Գեօրկւոյ»⁴: Այստեղից չի կարելի եզրակացնել, թե այն Հերակլի կամ Գեորգի ԺԲ. արդյամբ է կառուցված, այլ որ, ինչպես Թիֆլիսի մյուս բոլոր եկեղեցիները, Զորբաշի Ս. Գեորգը ևս Վրաց թագավորների արտոնմամբ է կառուցվել: Պարզապես երկուսի միաժամանակ հիշատակումը ժամանակի՝ ԺԸ. դարի վերջի կառույց լինելն է վկայում:

Թեյմուրազ Բերիձեն հարկավ չի սխալվել, երբ այս եկեղեցին գետեղել է Մետեխի և Շամքորեցոց (Կարմիր Ավետարանի) միջև

¹ Մեր հրատարակած լուսանկարը տե՛ս Ս. Մ. Мурadian, նշվ. աշխ., աղ. XVI (№ 25):
² «Լիակատար վարք և վկայարանութիւնք սրբոց...», Հատ. Ը, Վեն., 1813, էջ 318-330:
³ Նույն տեղում, Հատ. Թ., էջ 341-
⁴ Տե՛ս ստորև:

և թվագրել ԺԸ. դարով¹: Ինչ վերաբերում է միկրոտոպոնիմին, այն հայերեն ձոր և թուրքերեն բաշ (գլուխ) բառերով է կազմված, և իսկապես նրա վրացերեն թարգմանությունը կլինի «խևխթավի», ինչպես Բերիձեի գրքում է նկատված:

Դ. Քաղաքային տնտեսության աննախընթաց զարգացումը, բնականաբար, իր հետ բերում է բնակչության հոսք դեպի արտադրական ձեռնարկությունները: Թիֆլիսում էին հաստատվում շրջակայքի բնակավայրերից զարգացող ու ծավալվող քաղաք շտապող և մանավանդ ճորտությունից ազատագրվող բազում բնակիչներ: Նրանց մեջ նշանակալի թիվ էին կազմում և հայերը: Այսպես, օրինակ, եթե 1803 թ. քաղաքի 11.906 բնակչից հայեր էին 8.982-ը, ապա 1864-ին 60.085 բնակչից հայեր էին 28.488-ը: Հայերի ստվարացման այլևայլ պատճառների թվում մոռանալու չէ նրանց ունեցած ուսսամես հակումը՝ առավել ևս Թիֆլիսի ուսական կառավարչի կամ փոխարքայի նստոց դառնալու պարագայում:

Հայազգի բնակչության ստվարացումը հարկադրում էր հոգևոր շրջաններին հին եկեղեցիները նորոգելուց բացի՝ հոգալ քաղաքի զանազան հատվածներում նոր եկեղեցիների կառուցումը: Մասնավորապես այս պարագայի ծնունդ է Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի մեծաշեն եկեղեցին Հավլաբարում («Գոգիլայի» բաղնիսի վերին հարթակում) և Սողանլուի Ս. Աստվածածնի եկեղեցին՝ «չինեալ Նաւթլուղու և Սողանլուղու ժողովրդականաց թուին 1805»²: Այս նույն տարածքում ԺԹ. դարում կառուցվեց «Ծաղկեվանք» կոչված եկեղեցին:

Վավերագրեր պրպտելիս գուցե կարելի կլինի քաղաքում գործած մեկ-երկու աղոթարան էլ հիշատակված գտնել³, բայց մեր

¹ Օ. Նյգոծց, նշվ. աշխ., էջ 255-256: 1892 թվականի կաթողիկոսական ընտրություններին մասնակցել է այս եկեղեցու քահանա, «Ոսկի բարեկամ Հայ ընտանեաց» հանրագիտարանի կազմող Գրիգոր Մանդակունին: Իզմիրում գտնված ձեռագիր «Նորհրատետրի» հիշատակագրության մեջ կարդում ենք. «Ես՝ Գրիգոր քահանայ Մատթէոսի Մանդակունւոյ Զորբաշի Ս. Գէորգ եկեղեցւոյ Տփլիսի, կտամ յիշատակ Ս. Աստուածածին եկեղեցւոյ Նիկոմիդոյ ի ձեռն եկեղեցական և աշխարհական պատգամաւոր կաթողիկոսի ընտրութեան (Որինեան Մկրտիչ արքեպ.) ամենապատիւ Ստեփանոս եպիսկոպոսի Նիկոմիդոյ և մեծապատիւ Գասպար էֆենտի Տ. Թ. Գասպարեանի: Գրիգոր քահանայ Մանդակունի: 1892, Մայիս 11ի Տփլիս» (տե՛ս «Ցուցակ Հայ. ձեռագրաց Նիկոմեդիոյ և շրջակայից»։ Կազմեց Ստեփանոս արքեպ. Յովակիմեան, 1903, Վենետիկ, 1969, էջ 26):
² Տե՛ս ստորև՝ 36 միավոր ցանկի № 31:
³ Այսպես, օրինակ, Թիֆլիսի «Մետեխ» բանտի հայազգի բանտարկյալների համար եկեղեցի կառուցելու որոշումը կայացվել է 1889 թ.: Գործը գլուխ բերողն ու առ այդ

նպատակը թվարկումը մեծացնելը չէ, այլ գիտական հետաքրքրություններ կայացնողների ուսումնասիրությունը:

ՄԻ ԲԱՆԻ ԱՄՓՈՓԻՉ

ՎԵՐԱՐԾԱՐԾՈՒՄ

Նվիրատվություններ հավաքողը եղել է «Թիֆլիսի տոհմական պատուաւոր քաղաքացի պ. Նիկողայոս Սպրիդոնեան Փրիդոնեանցը»: Օձումը տեղի է ունեցել 1893 թ. փետրվարի 14-ին: Մյուսներ բերել են մտաիկ գտնվող Ջորաբաշի Ս. Գեորգ եկեղեցուց (տե՛ս «Արարատ», 1894, № 4, էջ 369-370): Հիշատակելի են նաև «Սասարու Ս. - Գեորգը», «Ջրատարի Ս. Հակոբը» և այլն, որոնք վաղուց վերացել են:

ՀԱՅԱԼՈՒՆ ՄԻԿՐՈՏՈՊՈՆԻՍԵՐ ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ

Բավականաչափ համոզիչ նկատելով ժամանակակից վրացագիտության մեջ արմատացած համոզմունքը, թե Եջոցլոսո/տժոցլոսո (Տփղիս/Թբիլիս-ի) տեղանունը պայմանավորված է հին քաղաքի սահմաններում գտնվող հանքային տաք ջրերի գոյությունը (Եջոցլ-ո/տժոցլո - տաք, ջերմ, տապ), ինչպես նաև այդ կազմության առկայությունն այլուր (Ջերմուկ, Ծղալտուբո, Горяеводск ևն), տեղանվան ստուգաբանական քննությունը մեր նպատակից դուրս ենք համարում: Սակայն վաղուց արդեն նկատված ու արձանագրված է, որ հայկական բազմաթիվ միջնադարյան աղբյուրներում «Տփղիս»-ի կողքին, հաճախ իբրև նրա զուգանուն կամ բացատրություն ունենք նաև «Փայտակարան»։ այսպես, օրինակ, վաղմիջնադարյան «Վկայաբանություն Հայոց սուրբ քահանայապետեր Արիստակեսի, Վրթանեսի, Հուսիկի, Գրիգորի [և] Դանիելի» երկի հայերեն բնագրում «...Վասն որոյ եկեալ գործակալք կողմանցն արևելից և հիւսիսոյ և վերակացոք հետաոր քաղաքին, որ կոչի Փայտակարան, ասեն ցարքայն...» հատվածը հին վրացերեն թարգմանելիս փոխադրողը անհրաժեշտ է նկատել ընդմիջարկել «որ է Տփղիս»¹: Թովմա Արծրունու մոտ բացատրությունն ավելի ընդարձակ է. Բուղան «եւ խաղաց հասանել ի վերայ արևելից աշխարհին և հրաման ետ հասանել ի վերայ քաղաքին Տփղիք կոչեցեալ, որոս յառաջագոյն Փայտակարան անուանէին. և ի փայտից մայրեաց շինեալ էր քաղաքն նոցա, պարիսպք և պատուարք և ապարանք նոցա և ամենայն տուն բնակաց քաղաքին և ամենայն կազմած պատրաստութեան նոցա»²: Թեպետ շարունակությունը վկայում է, որ Արծրունին լավածանոթ է քաղաքին («իսկ քաղաքապետն Սահակ ելեալ ընդ դուռնն, որ ելանէ ի բերդն Յանշղտայ...»)³, սակայն քաղաքի ա-

¹ օցլոս ձժլցլոսձժլց, յարտլցլոս ձժ ևժմիլցրոս լոսլցլոսձժլցլոսլցլոս յրտոլցլոսձժ IX-X ևև. - Պո. ջձժլոլցլոսլցլոս ձժ Ելլլլլլլլլլլ, տժ., 1944, շջ. 65. Հմտ. Հայոց «Վարք սրբոցի» վրացերեն թարգմանությունը, Ս. Էջմիածին, 2008, էջ 70:

² Թովմայի վարդապետի Արծրունու Պատմութիւն Տանն Արծրունեաց, Թիֆլ. 1917, էջ 284: Թիֆլիսը «Փայտակարան» անվանելը բնավ «իսկական Փայտակարանի տեղագրությունը» անձանոթ լինելու հետևանք չէ, ինչպես հակված է կարծել Արծրունու երկի աշխարհաբար թարգմանիչը (տե՛ս 1978 թ. հրատ., էջ 187, ծան. 2):

³ Անդ, էջ 285: «Շամշղտայ»-ն ևժժժլցլոսլցլոս է (Շամշ(ու)ղտայ) և ոչ Шаммарыт, որ գոյություն իսկ չունի, ինչպես գրադարձած է Թովմայի ուսերեն թարգմանության

մեն ինչը փայտից շինելու բացատրությունը պարզապես «Փայտակարան» անվան պատճառաբանություն փորձ է (համտ. միջնադարյան «Պղնձե քաղաքի» զրույցը)¹:

Եվ այնուամենայնիվ, այդ անունը թելադրել է հանդուցյալ պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-Բեկին առաջադրելու մի վարկած, ըստ որի Հայոց արևելյան կողմանց բուն Փայտակարանը, սասանական ու արաբական տիրապետության շրջաններում օտարներին ընդիմանալով հանդերձ, ի վերջո նրա բնակչությունը հարկադրված է եղել թողնել քաղաքը և ապաստան գտնել Վիրքի մայրաքաղաքում՝ իր հետ բերելով և պահպանելով «Փայտակարան» անունը: Ըստ այդ տեսության «փայտ», «փայտակ» իմաստավորումները հաստատում են գտնում հանձին վրաց. ზადგობის/ძადგობის/ძადგობის/ძვდგობის անունների վերջին ձևիս-ի (փայտ/փայտի/փայտե) անվան, որ Թիֆլիսի նախնական անունը պիտի լիներ²:

Ի դեպ, ակադ. Ն. Մառը նույնպես Փայտակարանի կազմության մեջ «փայտ»-ի ներկայությունը պատահական չէր համարում, այն կապելով տոտեմի հետ³: «Փայտակարան» տեղանվան առաջացումը p'ayt/fayt ցեղանվան հետ է կապում Ա. Փերիխանյանը⁴, որ մեր համոզմամբ արդարացված չպիտի լինի, քանի որ ենթադրելի այդ ցեղանունը վաղուց մոռացված պիտի լիներ⁵: «Փայտ» բաղադրիչով մեկ այլ տեղանուն էլ է հայտնի մեզանում՝ «Փայտակշտան գեօլ»⁶, սակայն փաստորեն այն նկարագրական կառուցվածք ունեցող տեղանուն է՝ Փայտի կուշտը գտնվող գյուղ: Մենք Հնարավոր ենք նկատում Փայտակարանը ծագած համարել պարս. «Փայթախտ-արան»-ից (փայթախտ - արքունի, մայրաքաղաք, գահանիստ), որը Փայտակարանի է հնչյունափոխվել⁷:

մեջ (էջ 209):
¹ Փայտակարան-Տիֆլիս համադրության հիշատակությունների գրեթե բոլոր մասնագրական վկայակոչումները արված են պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-Բեկի ძადგობის-ძვდგობის-ფადგობის հոդվածում («თბილისი-1500», თბ., 1958, გვ. 29-30).
² ლ. მგვლიქსეთ-ძვევი, ნշվ. აշխ., էջ 37-38:
³ Н. Марр, Борьба классов в грузинских версиях евангельского текста (К датировке Адышского евангелия и опять к вопросу о скифах-русах).- Избранные работы, III, М.-Л., 1934, стр. 355.
⁴ А. Г. Периханиян, Этимологические заметки, I, ИФЖ, 1982, № 1, стр. 55.
⁵ П. М. Мурадян, ნშვ. აშქ., էջ 9, ծան. 3:
⁶ Թովմա Արծրունի, ნშվ. აშქ., էջ 415:
⁷ «Փայթախտ»-ը գաճաճիստ իմաստով գործածված ենք գտնում Արել Գուլասպեան Թիֆլիսցու «Նկարագրական վկայություն» տեքստում (տե՛ս այստեղ): Ազաթանգեղոսը Հայոց կողմանց Փայտակարանը հիշատակելիս ավելացնում է «քաղաք արքայություն հայոց» (Ազաթ., 1909, էջ 439): Արդյո՞ք այստեղ փայթախտարանի իմաստ չկա:

Վարկածները կարող են հաստատվել կամ մերժվել, սակայն անվերապահ է այն, որ հայկական էթնիկական միավորը վաղ միջնադարից ի վեր ներկա է եղել այս քաղաքում, մասնակցել նրանում կատարված անցուղարձին և առանձին դեպքերում քաղաքի այս ու այն թաղամասի տեղանվանության մեջ թողել իր ներկայությունը լեզվական հետքը:

Հայոց պաշտամունքային կառույցների մասին խոսելիս նշեցինք, որ շատ հաճախ նրանց անունով են կոչվել նաև թաղերը կամ թաղամասերը: Միջնադարյան քաղաքի համար այդ միանգամայն հատկորոշ տեղաճանաչում է¹: Ուստի զարմանալի չէ «Սուրբ Սարգսի խևի», «Վանքիս ուրանի», «Մողմիսիս ուրանի», «Սուրբ Նշանիս ուրանի», «Նորաշնիս ուրանի» և այս կարգի միկրոտեղանունների հաճախակի գործածությունը (խևի - կիրճ, ձոր, փոր, ուբանի - ավան):

Ունենք դեպքեր, երբ նույն տարածքը վրաց միջավայրում կոչվում է վրացերենով, հայոց միջավայրում՝ հայերեն համապատասխանությունով. վրաց. Կղիս ուրանի, հայ.՝ Քարափի թաղ, Կալոս ուրանի - Տափի թաղ և այլն: Կան նաև անուններ, որոնք կազմված են երկու տարբեր լեզվական միավորների բաղադրմամբ, ամենևին խորթ չհնչելով Թիֆլիսաբնակ մարդու ականջին՝ ինչ տոհմի ու դավանանքի էլ նա պատկանի: Այսպես, օրինակ, Ձորաբաշի թաղ տեղանքը վրացերենի թարգմանելիս կունենանք ხევთბაშის ვუბანო (Խևիս-թավիս ուբանի): Ուրեմն ձորը հայերեն է, բաշը՝ թուրքերեն, կամ Դրսի ճալա, ուր ճալա-ն վրացերեն է (կղզի, հովիտ), իսկ դրսի-ն՝ հայերեն (վրացերեն թարգմանելիս՝ Գարե ճալա), նմանակությունը Թիֆլիսում ունենք Օրթա ճալա (օրթա թրք. միջին)²:

Թիֆլիսում ապրող նշանավոր հայազգի ընտանիքներին պատկանելու հանգամանքով կարող էին նրանց անունով հոդամասեր, շինություններ, թաղեր կոչվել, ինչպես, օրինակ՝ Բեհբուդյանց, Ղորղանյանց, Մադաթովանց, Շահրիմանյանց (Լոյինովանց), Սահականց և այլն: Հայտնի է մանավանդ «Մադաթովի կղզին»:

Հին Թիֆլիսի միկրոտոպոնիմներից առավել անսովորն ու այդ իսկ պատճառով հատկապես քննության առարկա դարձածը այսօր «Մամա Դավիթ» անունը կրող լեռնալանջի «Իշխուստ»

¹ Ի դեպ՝ Թիֆլիսի պատմությանը զբաղվողները վրիպել են ուշադրության առնել Թովմա Արծրունու տեղեկությունը քաղաքի այն դուռնի մասին, «որ ելան է ի բերդն Շամշղտայ» (էջ 285): Հավանաբար «Դուռն Շամշղտայ» (իմա՛ Սամշղիղդի դուռ) է կոչվել հետագայում «Գանձակի դուռ» կոչվածը:
² «Դրսի ճալայի» կապակցությունը դիտենք, որ այդ անունը ոմանց առեղծվածային է թվացել (տե՛ս, օրինակ Թեյմուրազ Բերիձեի բազմիցս հղված գիրքը (էջ 148-149):

րուք»-ի հորջորջումն է, որի ուսումնասիրությունը Լ. Մելիքսեթ-Բեկը առանձին հոգված է նվիրել¹:

Վախուշտիի «Աշխարհագրություն» ու «Պատմություն» մեջ, ինչպես նաև Բերի էգնատաշվիլու «Նոր Քարթլիս ցիտվերա-յում» քանիցս վկայված է այդ անունը. «... և դարձյալ արևմուտք՝ Իշխուտուրուքի քարափի մեջ, կա Մթածմինդայի (իմա՝ Սուրբ լեռան - Պ. Մ.) վանք, և այժմ՝ պարապ»², «Պատմություն» շարադրանքում ևս այդ տեղանունը հիշված է իբրև հանդիպման վայր³, էգնատաշվիլին Ռոստոմ արքայի կառուցած մեչիտի տեղը նշում է «Իշխուտուրուքի ներքև» արտահայտությամբ⁴:

Հարկավ հազվագեղ հանդիպող տեղանուն է, կամ թերևս, իբրև այդպիսին գործածություն աղբյուրներում եղած միակ վկայությունը: Գուցե այդ է պատճառը, որ հին Թիֆլիսը ուսումնասիրողներից ոմանք պարզապես զանց են առնում այդ տեղանունը կամ միանգամայն այլ իմաստ վերագրում նրան⁵: Լանջին աճող բույսի անունով սարը անվանակոչելը արտառոց ոչինչ չունի, ուստի իրավացի է Լ. Մելիքսեթ-Բեկը, երբ այդ անվան տակ հայերենում առկա և Ալիշանի մոտ արձանագրված «Իշտատրակ» («Կարմրածաղիկ բոյս մի կըսուի, լայնկեկ տերևներով. երկայն ցողունի մի վրայ իրարմէ հեռու երկու փունջ ծաղիկներով») կամ «այլ աւելի տգեղ անուամբ»՝ «Իշտտուուկ» - «Պրասի նման, որոյ յարմար և նոյնանիչ լսուի Փ. Pet d'âne. Լ. այլ ի յունականէն առած՝ Onopordon...»⁶ բույս է տեսնում: «Մամա Դավիթ» սարի երբեմնի անջրդի լանջը պարզապես քաղաքի արտավայրերից մեկն է եղել:

Վախուշտիի մոտ, անվան արձանագրումից բացի, նկատված է նաև, որ ԺԸ. դարի կեսերին Մթածմինդայի «վանքը պարապ է»: Էգն. Իոսելիանին ևս այդ գիտե. «... Գարեթուբանում է գտնվում Մթածմինդա լեռան վրա հանուն ամենասուրբ Աստվածածնի եկեղեցին, կառուցված 1542 թվին Դավիթ և Նիկողայոս կուսակրոն

¹ Լ. Թեմուրջյան-Չեչոյ, Վախուշտիի «Պատմություն»-ի մասին (ժողովրդական գիտություն), 1924, № 2, թ. 229-232.

² Ժ. Գ. IV, թ. 338.

³ Նույն տեղում, էջ 458:

⁴ Ժ. Գ. II, էջ 418:

⁵ Վախուշտիի վերջին հրատարակության տողատակն օժիցըրըրըր-ին տրված է «այսինքն՝ սուրբ» բացատրությունը: Ընդ սմին ակադ. Ս. Ղաուխիշվիլին անհրաժեշտ է նկատել հղում կատարել «Յոյն»⁶, 1970, № 5, 195, ուր հավանաբար այդ նշանակությունն է պատճառաբանված:

⁶ [Ն. Ղ. Ալիշան], Հայրուսակ կամ հայկական բուսաբանություն, Վենետիկ, 1895, էջ 208-209 (№ 873 և 874):

քահանաներ Գաբայեների կողմից: Հետագայում, 1808-ին Հնու-թյունից գոյացած փլուզումները Թիֆլիսի բնակիչ վրացի և հայ կանաց կազմակերպությունները իրենց հավաքած սեփական ծախսով մաքրեցին նրա հիմքերը: 1810 թվականին նույն կանայք մաս առ մաս հավաքած միջոցներով նորոգեցին այժմ եղած եկեղեցին...»¹:

Վրաց այս ողջամիտ քահանան, ինչպես տեսնում ենք, անաչառ է ինչպես բուն հայոց եկեղեցիները ներկայացնելիս, այնպես էլ վրաց սրբաբանները դնահատելիս. նա չի խորշում ասել, որ հայ կանայք ևս մասնակցություն են բերել Դավիթ Գարեջացու անունը կրող լեռան վանքը մաքրելիս ու վերականգնելիս: Եվ այստեղ զարմանալի ոչինչ չկա: Չմոռանանք, որ նույնիսկ հեռավոր Անիից հայ ուխտավորներ էին գալիս Դավիթ Գարեջայի անապատ և հիշատակարաններ թողնում²:

Ի վերջո ասենք, որ Թիֆլիսում ԺԸ. դարի վերջերին եղել է «Բունի» անունով թաղամաս (թերևս հետագայի ნადგობდევნი-ն կամ Нахаловка-ն), որտեղ կամուրջ (վիհի վրա) ու շուկաներ կառուցելու համար պարոն կարապետ Գասպարի Թիֆլիսեցին մադրասահայերից հանդանակել է 760 ուռպի («Թիֆլիսու Բունի թաղին վերայ մին կարմունջ կազմեն...»)՝ Այդ նշանակում է, թե Թիֆլիսի առաջընթացին սատար էին այլուր գոյություն ունեցող հայկական համայնքները ևս:

¹ Տե՛ս այստեղ՝ էգն. Իոսելիանի նկարագրությունը:

² Այդ մասին տե՛ս Լ. Թեմուրջյան-Չեչոյ, «Չարեքսի մրաբեմտոս» երեսնամյա յոթնամյա և յոթնամյա Վարձերա...- «Յոնթյոն թոմթոյ», տժ., 1940, V-VI, թ. 153-175. Հմտ. Ս. Մ. Մուրադյան, Армянская эпиграфика Грузии: Картли и Кахети, Ереван, 1985, стр. 171-193.

³ Մատենադարանի ձեռ. № 10756, 10r: Հմտ. Պավել Չորանյան, Հայ-ուս-վրացական փոխհարաբերությունները ԺԸ. դարի երկրորդ կեսին, Ս. Էջմիածին, 2006, էջ 110-111:

ԷԹՆՈ-ԴԱՎԱՆԱԿԱՆ ՓՈԽԱՏԵՂՈՒՄՆԵՐ

Հայ-վրացական միջհամայնքային հարաբերությունները սերտացման ու խորթացման մի շարք միջնադարյան փուլեր ապրեցին. քանի դեռ նրանք նույնազավան էին՝ մինչև է. դարի առաջին տասնամյակում եկեղեցական բաժանումը, երկթև մեկ կազմվածք էին ներկայացնում, ուստի և արևելյան եկեղեցու առանձին կենտրոններում ընկալվում էին իբրև Գրիգոր Լուսավորչի գլխավորած աթոռի թեմեր (հիշենք Զաքարիա Հոստոթի հաղորդած տեղեկությունը «Հյուսիսային շրջանում կան հինգ հավատացյալ ժողովուրդ, որոնք ունեն քսանչորս եպիսկոպոս, և իրենց կաթողիկոսը Դվինում է՝ Պարսկական Հայաստանի գլխավոր քաղաքում (մայրաքաղաքում): Իրենց (առաջին) կաթողիկոսի անունը Գրիգոր էր, արդար և հայտնի մի մարդ»¹):

Բնականաբար, այս շրջանում կարևորություն էր տրվում հոգևոր սպասավորի էթնիկական պատկանելիությանը. վրացերենին հմուտ հայ հոգևորականը կարող էր ծառայել վրաց եկեղեցուն (Հոր Հայ), հայերենին գիտակ վրացին՝ Հայոց եկեղեցուն (Կյուրիոն): Թե իսկ խնդիրներ առաջանում էին, ապա դրանք հիմնականում լեզվական ու այսպես կոչված տեխնիկական կողմին էին վերաբերում (օրինակ՝ Կյուրիոն կաթողիկոսը Ցուրտավի եկեղեցու հայերեն ժամասացությունը խափանել է, թե՞ լրացրել վրացերենով: Առաջնորդ եպիսկոպոսը հմուտ է երկու լեզվին են)²:

Է-Ը. դարերը աստիճանաբար միմյանցից հոգևոր իմաստով խորթացման և մշակութային նոր կողմնորոշումների ընտելանալու ժամանակամիջոց կարելի է նկատել: Հակառակ հոգևոր պետերի կտրուկ պահանջների՝ շփումները երկու համայնքների միջև շարունակվում էին, իսկ մշակութային գործիչները դժվարանում էին մեկուսանալ և միմյանց լեզվից թարգմանություններ էին կատարում (Դիոնիսիոսի վարք, Սահակ Զորոփորեցի, Գրիգոր Օշկեցի և այլք): Որքան սերտանում էր վրաց-հունական մշակութա-

յին-դավանական հաղորդակցումը, նույնքան մեծանում էր Հայոց և վրաց համայնքների միջև բացված մշակութային ճեղքը: Հարկավ վրաց իշխանությունների տիրույթներում հայտնված հայկական համայնքները (Տայքում-Կղարջքում, Գարե-Կախեթում, Արեշում և այլուր) չէին կարող անջրպետվել այն հասարակությունից, որի մաս էին կազմում, ուստի վրացերեն լեզվի իմացությունը նրանց միջավայրում գորեղանում էր՝ տեղ-տեղ նույնիսկ մայրենիի հաշվին, իսկ հայերենը տակավին մատչելի էր վրաց հոգևոր շրջանակներին:

Այս պարագայում հայերենի ավանդներին հավատարիմ մնալու գիտակցումը մշակութային ելքեր էր որոնում, որի նյութականացման եղանակներից մեկն էր հայերենով ստեղծված վարքերի ու վկայաբանությունների թարգմանումը վրացերենի: Ուստի պատճառաբանված կարելի է համարել հայկական «Վարք սրբոցի» թարգմանությունը վրացերեն¹:

Հայ-վրացական միջհամայնքային խնդիրները քննարկելիս, անշուշտ մոռանալու չէ բավական երկար ժամանակ հայկական միջավայրում բյուզանդական եկեղեցու գորեղ ազդեցությամբ զոյատեած և ժամանակ առ ժամանակ պաշտոնականացման հավակնող քաղկեդոնական համայնքի առկայությունը: Մանավանդ տի ժողովից հետո, ինչպես և նրանից որոշ ժամանակ առաջ, հայ քաղկեդոնականները կամ պետք է դարձի դային՝ որդեգրելով ազգայնացող եկեղեցու զաղափարախոսությունը, կամ հեռանային հոռոմների ու վրացիների երկիր: Վիրք հասնողներն անշուշտ պիտի նպաստեին տեղական հայկական համայնքներում այս կամ այն չափով ծայր առնող մշակութային-դավանական խորթացմանը և աստիճանաբար սերտաճմանը վրաց հասարակության մեջ²:

Հայ-վրացական եկեղեցա-դավանական համերաշխության հեռանկարը առավել ևս մթազնվեց, երբ բյուզանդական կայսրության սահմաններից դուրս հանվեցին հայազգի և հայազավան տասնյակ հեղինակություններ, որոնց մասին խոսում է Ստեփանոս Տարոնացին: Վրաց միջավայրում բյուզանդացիների այդ քայլը կարող էր ընկալվել իբրև հակամիաբնակ ջատագովությունը գորացնելու մարտահրավեր: Անիի Բագրատունյաց թագավորության դադարումից հետո նկատելի աշխուժացան Բագրատուն-

¹ «Ասորական աղբյուրներ», Ա, թարգմանությունը ընդգրկից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հ. Գ. Մելքոնյանի, Երևան, 1976, էջ 313:

² Այս հարցերը արծարծված են «Գիրք թղթոց» ժողովածույի նյութերում:

¹ Հայոց «Վարք սրբոցի» վրացական խմբագրությունը, թարգմանությունը հին վրացերենից ու ուսումնասիրությունը Պարույր Մուրադյանի, Ս. Էջմիածին, 2008:

² Հարցի երկեռային քննության համար տե՛ս Н. Я. Марр, Кавказский культурный мир и Армения, Ереван, 1955, стр. 209-306.

յաց վրաց ճյուղի միջամտությունները հայկական խնդիրներում, նորից կենդանացան հայ-վրացական քաղաքական ու դավանական միասնության հասնելու դինաստիական ձգտումները: Այլ կերպ դժվար է բացատրել Բագրատ Դ թագավորի հորդորմամբ Ղրտիալում վրաց և հայոց վարդապետների՝ դավանության շուրջ վարած քննարկումները: Աղբյուրները հակասական ամփոփումներ են հաղորդում այդ ժողովի ընթացքի ու ավարտի մասին: Ըստ վրացական տեղեկությունների Մարմաշենի Սոսթենոս առաջնորդը կատարյալ պարտություն է կրել, մինչդեռ Սոսթենոսին ու նրա կուսակիցներին վրաց հոգևորականների նկրտումների մերժումը հաղթանակի հավասար ելք է դիտվել:

Ուշագրավ է, որ քաղաքական իշխանությունների մերձեցման ձգտումներին սատար էին կանգնում նաև հարևան երկրների դավանական համայնքների հոգևոր ներկայացուցիչները (հիշենք Աբուկուրի առաքելությունը), բայց տարածաշրջանի էթնո-դավանական կացությունը ամենևին նպաստավոր չէր: Եվ այնուամենայնիվ ԺԲ. դարի սկզբներից, Վրաց Դավիթ Շինարարի թագավորության տարիներին, հայ-վրացական միջհամայնքային դավանական հանգստություն թե համերաշխություն հաստատելու փորձերը նորից օրակարգ մտան: Շատ բնական է, որ Հյուսիսային Հայաստանը օտար իշխեցողներից ազատելու և Դավիթ Շինարարի տիրապետության սահմաններ ընդգրկելու երկստեք շահեկան ծրագիրը համակրանք պիտի շարժեր նաև երկու երկրների հոգևորականների միջավայրում: Դավթի և Հովհաննես Սարկավազի մտերմական առնչություններին վերաբերող պատմիչների տեղեկությունները (Մատթ. Ուռհայեցի, Կիր. Գանձակեցի, Վարդան Արևելցի, Ստ. Օրբելյան), ինչպես նաև «Քարթլիս ցխովրեբայի» հայերեն թարգմանություն-խմբագրության հավելումները կյանքի են կոչվել այդ նոր միջավայրում: Եթե վրաց որոշ հոգևորականներ շարունակում էին «յոթն անգամ անիծյալ» կոչել բանակցող դիմացի կողմին, ապա նույն միջավայրի բարձրաստիճան այլ հոգևորականներ Սարկավազին հարցումներ էին ուղղում սուրբզրական առանձին տեղիներ մեկնաբանելու խնդրանքով, իսկ Հյուսիսային Հայաստանի երկաբնակ վանքերի հայազգի գործիչները ջանում էին հայերենի թարգմանել վրաց մատենագրության ձեռքբերումները¹:

¹ Այս շրջանի մատենագրական-մշակութային խնդիրների ուսումնասիրությանն են նվիրված Լ. Մելիքսեթ-Բեկի «Ինչո՞ք և ինչպե՞ս Երվանդ Մեծը» և «Մատենագրության մասին» (Թիֆլ., 1928), Ի. Արուստամյանի «Մի շարք հոգևորականներ (տե՛ս Յոն Երվանդ)» (Թիֆլ., 1928), Ի. Արուստամյանի «Մի շարք հոգևորականներ (տե՛ս Յոն Երվանդ)» (Թիֆլ., 1928) և այլ աշխատանքներ:

Միջամտություններով հանդերձ, «Քարթլիս ցխովրեբայի» միաբնակ հայ թարգմանիչը լիովին գիտակցում էր բախտակից հարևան ժողովրդի պատմական անցյալը ճանաչելու կարևորությունը իր հայազգի կուսակիցների համար: Հայոց դիրքորոշումը այս խնդիրներում առավել լիարժեք դրսևորվում է Մխիթար Գոշի «Առ վրացիսն» թղթում: Նա գտնում է, որ նույնադավանության հասնելն այլևս անկարելի է, ուստի ամենքս մնանք մեր դավանանքին, բայց հարգենք դիմացինի ավանդները, որո՞մ չցանենք ու թշնամություն չսերմենք:

Լոռեի ու Անիի ժողովները ևս փաստական արդյունքի չբերին, բայց հայկական և վրացական համայնքներում այլևս գիտակցվում էր ընդհանուր շահագրգռության առկայությունը. այդ են վկայում Սաղուն Մահկանաբերդցու, Շահաբադինի, Ումեկի ու մյուս հայազգի գործիչների ձեռնարկումները Վրաց թագավորության շրջանակներում: Այս գիտակցությունը բավական երկար ժամանակ շարունակում էր իրեն զգացնել տալ, սակայն ներքին ու արտաքին հարատև ազդակների ներգործությամբ Վրաստան երկիրը բաժանվեց առանձին թագավորությունների ու իշխանությունների, բնականաբար խաթարելով նաև երկրում ձևավորված հայկական համայնքների քաղաքական ու մշակութային հաղորդակցությունը:

Այս դարերում վերջիններիս հիմնական կենտրոնատեղին Քարթլին ու Կախեթն էին, մանավանդ նրանց մայրաքաղաքներ Թիֆլիսն ու Գրեմին: Այդ է պատճառը, որ ուշ միջնադարյան Վրաստանում հայոց եկեղեցիների այդքան նկատելի կուտակումներ ենք գտնում վերոհիշյալ երկու քաղաքներում: Հիշյալ պարզան բացատրելի է նաև նրանով, որ Վրաց թագավորության սահմաններում ավանդաբար քաղաքները մտնում էին արքունապատկան տիրույթների մեջ, իսկ քաղաքներում բավական կշիռ ունեին արհեստավորական ու առևտրական խավերը, որոնք հիմնականում արքունի ճորտեր էին ներկայացնում: Ընդ որում՝ քաղաքների հայկական համայնքները չէին մասնակցում ավատատիրական կազմավորումների ներքաղաքական քաջքուկներին, չունեին սեփական վարչա-քաղաքական ծրագրեր և որպես կանոն կայուն ու վստահելի հենարան էին թագավորական իշխանության համար: Սակայն այդ բնավ չի նշանակում, թե հայկական

նրա «Յոն Երվանդ», Գ. IV, օժ., 1985), նաև Պ. Մուրադյանի «Հայաստանի վրացիների արձանագրությունները» (Երևան, 1977) գիրքը:

համայնքները մասնակցություն չէին բերում տեղի վարչական, տնտեսական ու մշակութային խնդիրներին: Այդ առումով նրանք վրացական հասարակության լիիրավ անդամներ էին և իրենց վրա կրում էին հասարակական կյանքի բոլոր վարուվերումները:

Հիշյալ առումով ոչազրավ արձանագրումներ են կատարում պարբերաբար Վատիկան գեկուցագրեր ուղարկող լատին քարոզիչները: 1633 թ. հոկտեմբերի 1-ին Դոն Պիետրո Ավիտաբիլեի գրած գեկուցում կարգում ենք. «...Այս կողմում նոր ապստամբության ձայն է ընկել, քանզի նոր թագավորը (խոսքը Ռոստոմ թագավորի մասին է - Պ. Մ.) շահին ուղարկելու համար յուրաքանչյուր երեսուն ընտանիքից բարետես տղա է պահանջում: Հայերը մերժեցին այս [պահանջը]: Դեմ են նոր կարգերին, երիտասարդի փոխարեն գերադասելի են համարում փող տալ: Վրացիների որոշման մասին ցայսօր ոչինչ չգիտեմ: Միայն, ինչպես ասացի, ժողովրդի մեջ բացորոշ խոսում են թեյմուրազի արձագանքի մասին, վախենում են, թե այսպիսի հարկը ամենամյա հարկ չդառնա...»¹:

Հարկավ Գորիի հայկական համայնքը մտահոգվում էր ողջ բնակչության անունից և այս հարցում ավելի վճռական լինելու պատճառն այն էր, որ «Ամենամեծ առևտուրը, որով զբաղվում են այս տեղի դիդեբուլները (բոլորը հողագործ են, նրանց մեջ միջին խավ չկա. կամ պարոններ են, կամ՝ ճորտեր) աղջիկ-տղա թուրքերին ծախսելն է: Եվ այն էլ քիչ հո չեն ծախում՝ տարեկան համենայն դեպս չորս հազար գոնե տանում են, կամ հարկի տեսքով ուղարկում»²:

Գուցե և այստեղ չափազանցում կա, բայց դժբախտաբար ցավալի իրողություն է: Հայերը տեղական դիդեբուլներ չէին և այդ առևտրով չէին էլ կարող զբաղվել: Բայց նրանք իբրև վրաց հասարակության մեջ ներգրված համայնք (անկախ պատրոն կամ ճորտ լինելուց) կրում էին երկրին հասնող բոլոր փորձությունները և համապատասխանաբար արձագանքում:

Միջնադարյան վրաց իրավունքի հուշարձաններից տողերիս հեղինակին ծանոթ չէ որևէ հողված, վճիռ կամ որոշում, որով էթնիկական հիմքի վրա սահմանափակվեր հայկական համայնքի կամ նրա անդամների իրավունքը: Հայ մարդն ուներ դասային ու դասակարգային նույն կարգավիճակը, ինչ նրա կողքին ապրող վրացին: Հայազգին առիթ ու պատճառ չուներ թաքցնելու իր էթ-

¹ Ճոն Դոյլ, «Վրացիների պատմությունը», Երևան, 1977, թ. 59.
² Նույն տեղում, էջ 34:

նիկական պատկանելությունը, ոչ իսկ դավանական նախասիրությունը: Հայկական եկեղեցի կառուցելիս կամ նրանում խոստովանելիս հայազգին ինքնըստինքյան բացահայտում էր իր ազգությունն ու դավանությունը: Վրաց արքունի երեկելի պաշտոնյաներ Հովսեփ Ղորղանյանն ու Հովսեփ Բեհբուդյանը իրենց դիվանագիտական առաքելություններից մեկի ժամանակ՝ 1795 թվականի արշավանքից առաջ հանդիպում են Աղա-Մահմեդ-խանին ու նրա զորքին: Այդ մասին տեղեկացնում են արքայազն Յուլիանին: Ի պատասխան սպասելի հանդիմանություն, թե այդ պարագայում ինչո՞ւ նրանք զորք չեն պահանջել, գրում են. «Բայց մենք ինչպես կարող ենք զորք պահանջել. մեկ խան, իսկ մեք երկու հայ, բոլոր մնացյալները այս անհավատի կողմնակիցներ են»¹: Ուրեմն՝ էթնիկական կամ դավանական իմաստով հայ լինելը հանդիմանելի իրողություն չէր ոչ արքունիքի և ոչ վրաց հասարակության համար²: Ավելին, աղբյուրներում կարելի է գտնել հիշատակություններ, երբ այս կամ այն անհատը կարող էր էթնո-դավանական մեկ հանրությունից հրապարակավ անցնել մեկ այլ համայնք: Այսպես, օրինակ, նույն Ավիտաբիլեի գեկուցագրում ունենք նման իրողություն հիշատակություն. Հայրենակիցների ու դավանակիցների պարսավանքին ի պատասխան կաթոլիկությանը հարած Նիկոլո Չոլողաշվիլին (ապագայում հայտնի գործիչ) իրեն դատապարտողներին պատասխանում է. «Ամեն օր մեր աչքերով ենք տեսնում, որ վրացիները հայացում են, իսկ մեծամասնությունն էլ թուրքացում է, ծառայության են գնում ինչպես պարսիկներին, այնպես էլ թուրքերին: Արդյոք ինչո՞ւ մարդ կաթոլիկություն չպիտի ընդունի»³:

Գուցե «ամեն օր աչքով տեսնելը» չափազանցություն է, որովհետև «հայանալը» (իմա՝ հայոց եկեղեցու ծուխ դառնալը) ուղղափառությունից հրաժարվողին որևէ արտոնություն չէր օժ-

¹ «საქართველოს სოცველები», ტ. III, გვ. 1910, გვ. 108.
² Միայն ժ.Ը. դարի վերջին, երբ կորսանվի կազմած կանոնակարգով վրաց արքունիքում փոխվեց զահաժառանգության կարգը և այդ իսկ պատճառով էլ Գեորգի ԺԲ-ի մահից հետո ստեղծված շփոթից օգտվելով ուսաց կայսրը վերացրեց թագավորությունը, անիշխանության մատնված արքայազները հետին թվով սկսեցին մեղադրել այդ նոր կարգը սահմանողներին: Դավիթ արքայազնը հորինեց մի նոր իրավական փաստաթուղթ, որով կարելի և անկարելի սահմանափակումների էր ենթարկում Վրաստանի հայ համայնքի կարգավիճակը: Սակայն հիմք չկա նոր մտածումները (և ոչ օրենքները) տարածել միջնադարի վրա, ինչպես այդ կատարում է Հայ-վրաց-ուս հարաբերությունների պատմությանը նվիրված ծանրակշիռ աշխատության հեղինակ Պավել Չորանյանը (նշվ. աշխ., էջ 109-126):
³ Ճոն Դոյլ, «Վրացիների պատմությունը», նշվ. աշխ., էջ 66:

տում, ապահարկ էջեր դարձնում, հետևաբար «Հայացումը» կարող էր թելադրված լինել ընտանեկան կամ բարոյական պարագաներով: Հայ արհեստավորին, առևտրականին կամ հողագործին ճորտագրվելը և այդ հանգամանքով «Հայանալը» գործնականում ճորտին ճորտանալ էր նշանակում, որ պարզապես անիմաստ էր: Ուրեմն այդ կարգի եղելությունները, կրկնում ենք, կենցաղային հողի վրա էին կատարվում:

Աղբյուրներին անձանոթ չեն և հակառակ դեպքերը. Թիֆլիսի Հայոց Սահակաշեն եկեղեցու հիմնադիր Աբեղինանց Սահակի թոռ բժիշկ Ստեփանոսը մերժեց պապենական աղոթարանի ավագերիցությունը, այն հանձնեց Տեր Ասատուրին, իսկ ինքը ուղղափառություն ընդունեց, որ ասել է թե «վրացիացավ»¹: Պրոֆ. Ս. Կակաբաձեի հրատարակած 1706 թ. վրացական մի վավերագրում ասված է. «ես հայ էի և ձեր եկեղեցում սկրտվեցի»²: Նման փաստի ենք հանդիպում ժԱ դարում. «Վարք Հովհանի և Եփթուրիմի» երկում կարդում ենք. «եկավ նաև Գյուրպելին՝ Ջոշիկի գանձապահաց ավագը, և մկրտվեց, քանզի հայ էր, և Արսեն կոչեցին» (1946 թ. հրատ., էջ 41, § 85: 1967 թ. հրատ. էջ 80): Այս կարգի վկայություններին մեր օրերում կարելի է այլևս լիովին վրացականացած մի շարք գյուղեր ու համայնքներ ավելացնել Քարթլիում ու Կախեթում, ուր իբրև երբեմնի Հայություն վկայություն հայերենագիր արձանագրություններ ունեցող եկեղեցիներ են (ճիշտ կլինե՞ր էին) պահպանվել³:

Հարկավ, վրացիացող Հայերը ևս որևէ տնտեսական կամ բարոյական առավելություն չէին հասնում, բայց այս դեպքում տվյալ ընթացքը կարելի է բնականոն նկատել. հարյուրամյակներ վրաց միջավայրում ապրելով ու երկրի տերերի հետ շփվելով վիրահայությունից գավառաբնակ գանգավածները կտրված էին Հայկական միջավայրից, նրա սնող մշակույթից ու վարչական միավորող պաշտոնությունից, ուստի կենցաղի մակարդակում նրանք ոչնչով չէին տարբերվում հարևան վրացիներից՝ բացի ազգային եկե-

ղեցուց, որտեղ գործող լեզուն ևս անհասկանալի էր դառնում այլևս⁴:

Վրացախոս դարձող այս գանգավածն է, ահա, որին ժԹ. վերջերին սկսեցին մամուլում «վրացի գրիգորյաններ» հայտարարել և գործնականորեն խթանել նրանց իրական վրացականացումը⁵: Այս հորինովի «տեսություն» դեմ ժամանակին հանդես եկավ վաստակաշատ աղբյուրագետ-պատմաբան Գյուլտ ա. ք. Աղանյանցը, խոստանալով «Դիվան Հայոց պատմություն» հատորներից մեկում ամփոփել Վրաստանի Հայերին վերաբերող անտիպ նյութեր⁶: Հարցի վերստին արծարծումներին փորձեց պատասխանել տողերիս հեղինակը, սակայն, ցավոք, ընթացքն այլևս անկասելի էր⁴:

Ամփոփենք. դարերով կողք-կողքի ապրող ժողովուրդները, բնականաբար պիտի ունենային էթնիկական, քաղաքական, մշակութային ու դավանական փոխատեղումներ ու փոխթափանցումներ, առավել ևս՝ երբ նրանց պատմական ճակատագրերը միմյանցից քիչ են տարբերվել, երբ մեկի գոյությունը պատնեշել է մյուսին արտաքին վտանգներից: Այս իրողությունը գիտակցող մատենագիրները չէ, արքաներն իսկ շրջահայացություն են ունեցել դուրս գալ ամեն կարգի նեղմտությունից ու արժեվորել դրկից ու բակից հանրությունը: Ահա, օրինակ, Հերակլ Բ արքային վերաբերող մի քանի բնութագրումներ հայ հեղինակների երկերում. «Իսկ իշխողն Վրաց, որ էր ի վաղուց հետև անտի մեծ երախտաւոր երկրիս, որ քանիցս անգամ սաստիկ պատերազմաւ ի յօտար թշնամեաց զերծուցեալ էր զերկիրս և յատկապէս զիշխողս սորին իսկ, և որպէս թէ զիւրն համարելով՝ քաղցր ակամբ հայեր...»⁵: Իր երկրի քաղաքական ու

¹ «Գավառաբնակ գանգավածներ» հասկացությունը շեշտում ենք, որովհետև մայրաքաղաքում բնակվողները ազգային մշակույթին ու ավանդներին հաղորդակից դառնալու լայն հնարավորություններ ունեին. Գրիգոր Տաթևացու «Հարցմանց դրքի» Հիշատակարանում պատահականորեն չի շեշտվում, թե սուրբ ուսման գնաց Թիֆլիս քաղաք և այնտեղ աշակերտեց «Մեծ վարդապետին Հայոց Յոհաննու Որոտնեցոյ աշակերտին մեծին Յեսայայ» («Հայ. ձեռ. Հիշատակարաններ», ԺԷ դար, հատ. Բ, էջ 321):

² Ազգայնական այդ գործընթացը վերակենդանացավ անցյալ դարի վաթսուհին թվականներից սկսած, երբ Վրաստանի ԳԱ Պատմության ինստիտուտում ստեղծվեց վրացախոս Հայերի «երբեմնի վրացական ազգանուն-տոհմանունը վերականգնող» հանձնաժողով, որի աված տեղեկանքների հիման վրա հարյուրավոր (եթե ոչ հազարավոր) Հայեր էթնիկական նոր պատկանելություն ու անձնագրեր ստացան:

³ «Տարազ», 1919, № 6, էջ 44:

⁴ «Грузины григорианского вероисповедания?!». Миф или реальность. - "Эпоха", 1990, № 8 (11 октября).

⁵ Գարեգին կաթողիկոս, Նիթեր և ուսումնասիրություններ հայ արուեստի և մշակույթի պատմության, պրակ Ե., Անթալիս, 1951, էջ 50:

¹ Վրաստանի կենտրոնական արխիվ, Փոնդ 1448 (226), վավ. № 3897: Հղումը բնա Մամիսա Բերձնիշվիլու «თბილისის ვაჭრების სახე XVIII ს-ში», ՅՅ. 31.

² «სებოროეული საბუთებო», Գ. V, ՅՅ. 8. Վավերագրերից մեկում (Կաթ. դիվան, թղթ. 18, վավ. 214) թագուհի Գարիան վկայում է Փիրալովի «իսկական Հայ լինելը»: Արդյոք սա նշանակում է, թե Վերքում կային «ոչ իսկական Հայեր», այսինքն՝ լոկ գավառանքով Հայ հորջորջվողներ:

³ Ի թիվ այլ հրատարակությունների՝ նրանց կարելի է ծանոթանալ տողերիս հեղինակի «Армянская эпиграфика Грузии: Картли и Кахети» գրքում (Ереван, 1985).

տնտեսական շահը հստակ դիտակցող Հերակլը հարգում էր նաև Հայոց եկեղեցին ու նրա սրբությունները. նրան դիմավորող էջմիածնի հոգևորականները արշավանքի ելած արքային մեղմելու համար հանում են «աստվածամուխ սուրբ Գեղարզն և զայլ սրբութիւնսն, որոց ջերմեռանդ հաւատով երկրպագեալ՝ կատարեաց զուխտն հանդերձ իւրայնովք»¹: Եվ սա սոսկ ցուցական քայլ էր. ԺԸ. դարի վերջերին Մոսկվայում ապրող Աբել Գուլասայան Թիֆլիսեցին «Պատմութիւն թագաւորաց»-ում հավաստում է, թե Հերակլը «և եկեղեցի մեր ընդունի և ի սիրով մտանէ երբեմն եկեղեցի մեր և աղօթեանդ և ուխտ առնէ, և երբեմն տայ նուէրս եկեղեցոյ և ի քահանայից և կուսանաց մերոց ի տօնի ծննդեան Քրիստոսի և ի Զատիկի և ոչինչ հարկ առնու եկեղեցական կղերիկոսաց»²:

Ուստի ճանաչենք մեր արժանավոր նախնիներին և մեր կեցվածքով չմթագնենք նրանց թողած հիշատակը. վերջին հաշվով «որք միանգամ ի Քրիստոս սկրտեցարուք՝ զՔրիստոս զգեցեալ էք. չիք խտիր... զի ամենեքեան դուք մի էք ի Քրիստոս Յիսուս...» (Ա՛ռ Գաղատ., Գ, 27-29):

Հ Ա Վ Ե Լ Վ Ա Ծ

ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

¹ Նույն տեղում, էջ 52:

² Տե՛ս ստորև «Նկարագրական վկայություններ» բաժինը:

ՌԻՖԼԻՍԻ ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ
ՊԱՏՈՒԹՅԱՆ ԵՅՈՒԹԵՐ

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Կաթողիկոսական դիվանի № 29 թղթապանակում 125 համարի տակ պահպանվում է կապտադուլն երկարավուն թերթերից կազմված մի պրակ, ուր ամփոփված են վիրահայոց թեմի առաջնորդ Ներսես արքեպ. Աշտարակեցու պահանջով ԺԹ դարի առաջին տասնամյակներին Թիֆլիսի եկեղեցիների ավագերեցներից կամ հոգաբարձուներից ստացված պատասխան գրությունները՝ թե ինչ գիտեն իրենց եկեղեցու հիմնադրության կամ նորոգության մասին, գրավոր կամ բանավոր ինչ վկայություններ կան, ինչ հասույթ ունեն և այլն:

Պատասխանների թվագրություններից կարելի է վստահանալ, որ Ներսես արքեպիսկոպոսը հիշյալ խնդիրներով սկսել է հետաքրքրվել առաջնորդի նշանակում ստանալու առաջին իսկ ամիսներից: Մեզ հասած զեկուցումներից մի քանիսը կրում են 1815 թվականը: Նրանց մեկ մասը ստացված իսկազիր է՝ ստորագրություններով, որ ի մի են հավաքվել և պրակ կազմել, մյուս մասը, ինչպես երևում է, ընդօրինակվել և մուծվել են պրակ:

Կազմ ծառայող կիսաթերթի վրա կարդում ենք. «Վասն եկեղեցեաց Թիֆլիզոյ և այլոց»: Իբրև մասնավորեցում նույն էջում ավելացվում է. «Վասն ժամանակի շինութեանց և շինողաց եկեղեցեաց Թիֆլիզոյ. վկայութիւնք ծերունեաց և արձանագրութեանց օրինակի: Նաև Մարմաշինոյ և յԱնոյ քաղաքի ոմանց եկեղեցեաց արձանագրութիւնք»:

Անիին և Մարմաշենին վերաբերող էջերը (18-25) գրված են ավելի վաղ, համեմայնաբար նրանցից մեկը (էջ 20) կրում է 1814 թվականը և ուղարկված է Ղոչավանից (Հոռոմոսից): Այդ նշանակում է, թե արքեպիսկոպոսը նման խնդիրներով զբաղվել է ավելի վաղ: Պրակը կազմողը նյութերը մեկտեղելիս նկատի է ունեցել նույնական բնույթ կրելը և նույն անձի հանձնարարություն լինելը:

Արդ, կաթողիկոսական դիվանի այս միավորը (թղթ. 29, վավ. 125) մինչև հիշյալ հասցեն ստանալը, հավանաբար, գտնվել է Թիֆլիսում, ուր ավելի ուշ նախանձախնդիր մեկը ընդօրինակել է բոլոր այն էջերի նյութերը, որոնք վերաբերում են վրաց մայրաքաղաքի հայոց եկեղեցի-

ներին: Ընդօրինակողը ճանաչել է նյութերը, ուստի երբեմն ավելացրել է պատկան եկեղեցու անունը: Նա նույնիսկ նոր խորագիր է մտածել՝ «Թիֆլիզու Մողնի, Աէթղէֆեւ, Նորաշէն, Սուրբ Նշան և Սահակաշէն եկեղեցեաց պատմութիւն»: Այս ընդօրինակութիւնն այժմ պահպանւած է Թբիլիսիի Զեռագրերի ինստիտուտի Հայկական վավերագրերի Հատվաճոյում (ԱՊՄ.ձ. 156): Դատելով վավերագրերում եղած վրացերեն հատվածներին ու ստորագրութիւններին զանց առնելուց և փոխարենը «վրացերէն» մատնանշում կատարելուց, ընդօրինակողը անձանոթ է եղել վրացերենին: Միավորը ժամանակին կրել է 1633 Համարը: Առաջին էջի վերին ձախ անկյունում ծանոթագրված է վրացերենով. «Տեղեկութիւններ հայկական եկեղեցիների վերաբերյալ Թիֆլիսում»: Գուցե մեղանչած չլինենք, եթե ենթադրենք թե այս վավերագրերի ընդօրինակողը Հարութիւն ավագ քահանա Ալամդարյանն է. միավորի 23-րդ էջին զետեղված է Ալամդարյանի և Մինաս արքեպիսկոպոսի ստորագրութեամբ 1828 թ. մարտի 15-ին ուղարկված ազդարարութիւնը՝ «Յարգոյապատիւ աւագերիցանց և պատուական քահանայից Տիֆլիսայ», գրված մյուս էջերի հետ նույնացող գրչութեամբ: Ընդ որում ընդօրինակութեան 15-րդ էջից հետո լրացված նյութերը չկան կաթողիկոսական դիվանում պահվող մայր օրինակի մեջ, ուստի ստորև «Ներսի Հալաբարու Սուրբ Գեորգայ եկեղեցու» սկզբնավորութեանը վերաբերող 1816 թ. փետրվարի 3-ին կարճառոտ գրութիւնից հետո եղածները հրապարակվում են ըստ ԱՊՄ. ձ. 156-ի:

Այսպիսով A-ն Երևանի օրինակն է, B-ն՝ Թիֆլիսի: Ընդ որում՝ բառային կամ գրադարձութեան ոչ կարևոր տարբերութեցումները ավելորդ Համարեցիքն արտացոլել:

Ընթերցողին զգուշացնենք, որ «Հավելվածի» նյութերը հիմնականում ուշմիջնադարյան են, ուստի նրանցում այլագրութեան բազմաթիվ օրինակներ կան, ինչպես նաև քիչ չեն տեղական խոսվածքով պայմանավորված գրութիւնները: Միօրինակ դասական կամ ավանդական ուղղագրութեան վերածելը կիսաթարեր նրանց բանասիրական արժեքավորութիւնը, ուստի ջանացել ենք քիչ միջամտել:

[ՍՈՂՆԻ / ՍՈՒՂՆԻ]

Թիւ առաջին հիմնարկութեանն Հնոյ սրբոյ տաճարիս Մողնից, որ էր վաղ ուրեմն կառուցեալ յայսմիկ տեղի, յամի Տեառն 1356:

Թիւ երկրորդապէս նորոգմանն ի հիմնարկութենէ նորոյ սրբոյ տաճարիս, որ կայ ժամ Հաստատեալ, յամի Տեառն՝ 1752:

Կամաւ և կարողութեամբն Աստուծոյ ի հիմանէ շինեցաւ սուրբ եկեղեցիս, որոյ անունն կոչի Կսմակատար Աստուածածին, ի Հայրապետութեան Տեառն Ղազարու երջանիկ կաթողիկոսին և ի թագաւորութեան աշխարհիս մերում Վրաց Թէմուրազ քրիստոսապսակի և որդւոյ նորին Հերակ տերութեամբ զօրացելոյն եղև շինեալ արդեամբ թիֆլիզեցի Մունթօյեց Մամաշանի որդի Մկրտումից և Բաստամեց Ստեփանի որդի մահտեսի Մելքոյից և Բաշինշաղեցի Ղուլիջանի որդի Պօղոսից և սորայ առ Աստուած Հանգուցեալ աներ Մկրտիչից, եղև ի աւագ քահանայութեանն մահտեսի Տէր Աբրահամից: Ով կարգաք ողորմի աւէք, Աստուած զձեզ ողորմի: Թիւն ՌՄ. (1751) Մարտի Ժ. (10) սկիզբ է:

* * *

Ես՝ Մողնու միաբան ծերունի Տէր Գրիգորս, առաջի Աստուծոյ ականատես գոլով այսպէս վկայեմ, որ առաջին Փոքր եկեղեցումն ես դպրութիւն եմ արարեալ, ունէր երեք սեղան փոքրիկ՝ քիրաջով շինեալ, առաստաղն ցածր, նման Սահակաշինու: Ի ժամանակս աւագ քահանայութեանն Հանգուցեալ մահտեսի Տէր Աբրահամից եկեղեցւոյ չորս անկիւնն տեղիք առեալ ի պատճառս լայնացուցանելոյ, որոյ վերոյիշեալ երեք անձինքն եղեն պատճառք վերստին նորոգմանն և լայնատարած մեծացուցանելոյ մինչև ի վերին կամարներն և յետոյ Մեծ կաթողիկէն և ներսի բոլոր պայծառութիւնն աշխատութեամբ Հանգուցեալ մահտեսի Տէր Աբրահամից է շինեալ՝ որն Հանգուցեալ Ստեփան Փիթօյեանի արդեամբ, և որն սոյն եկեղեցւոյ արդեամբ, բայց Հին Փոքր եկեղեցին նախ Տէր Ծմառնեանց է շինեալ, և զկնի քայքայելոյն Մանդլենեանք նորոգեալ էին: Այս է իմ գիտացածն առաջի Աստուծոյ:

Հոգևորական ծայրագոյն կառավարիչի տան
Վրաց եւ այլոց բարձր սրբազան ներսէս
արքեպիսկոպոս

ի Մունթոյեան Մկրտումէ,
ի Բաստամեան Բէժանէ և
ի Բաշինջաղեան Գրիգորէ

Խոնարհաբար յայտարարութիւն

Սրբազնութիւն ձեր զոր հրամայեալ է յաղագս ի Թիլֆիզ կառուցեալ Մուղնոյ եկեղեցւոյ շինութեան որպիսութեանն ցուցակ տալոյն, և ոմանք անձինք այլ իմն եղանակաւ զյայտարարութիւնս են մատուցեալ, իբր թէ ինքեանք իմասցին պանծալիք և երևելիք, բայց ոչ ամենևին այնպէս, «Քանզի քաղաք, որ ի վերայ լերին կայցէ, զի՞ արդ կարէ թագչիլ»¹, վասն զի Հնագոյն շինութիւն ինչ Մուղնոյ եկեղեցւոյն ոչ ինչ երևի որով ոք ի կածիս ինչ մտցէ, այլ ի հիմանէ մինչև ցկատարն ի հաւուց մերոց տէր ի Մունթոյեան Մկրտումէ, ի Բաստամեան մահտեսի Մելքոյէ և ի Բաշինջաղեան Պօղոսէ է շինեցեալ, զոր Թիլֆիզու հասարակութիւնն լաւապէս զիտէ, և ի յիշատակութեան յոր ի սուրբ պատարագւոջ ևս յայտնի երևի: Եւ յետ այնորիկ՝ եթէ հարկաւորութիւն և կամ պակասութիւն ինչ պատահեալ է սրբոյ եկեղեցւոյն, իւր եկեղեցական արդեամբք ստացեալ է ամենայն կերպիւ զբաւականութիւն, և ոչ ոք է, որ ի քահանայից և կամ ի յաշխարհականաց ոք ի յարդեանց իւրոց զծախս ինչ արարեալ իցէ ի պէտս սրբոյ եկեղեցւոյն, վասն այն, զի ի մէջ ամենայն եկեղեցեաց սոյն եկեղեցւոյ արդիւնքն կրկնապատիկ և եռապատիկ առաւել է, քան զայլոցն, և մինչև ցայսօր ամենայն հարկաւորութիւնք և պայծառութիւնք ի նոյն արդեանցն եկեղեցւոյ է եղեալ և ոչ ումեքէ, և է մինչև ցարդ, և յապագայն ևս, և զայս, զորս մեք յայտնի արարաք՝ եթէ ոչ իցէ սմա ճշմարտութիւն, և կամ քահանայից և ի յաշխարհականաց ոք իցէ, որ կարող գտանիցի ներհակօղ լինիլ բանից մերոց և ունիցի զիրաւունս խօսելոյ, թող ի ներկայութեան բարձր սրբազնութեան ձեր, առաջի երևելի իշխանաց և հանդիպմամբ աւագ քահանայից խօսիցի ընդ մեզ, և մեք օրինօք և հաստատութեամբ բանից

¹ Մատթ. Ե, 14:

տալոց եմք զպատասխանիս, իսկ եթէ ոչ՝ ճշմարիտ յայտարարութիւն մեր այս է առաջի սրբազնութեան ձեր, զի այնօքիկ, որ զաղտաբար այլ և այլ կերպիւ յայտ են արարեալ առաջի սրբազնութեան ձերոյ՝ յուսամք ոչ ընկալնուլ զայն ի տեղի ճշմարիտ յայտարարութեան և տալ մեզ ըստ խնդրանաց մերոց զբաւականութիւնս:

1816 թուին Յունուարի 23-ին ի Թիլֆիզ:

Յոյսորժյժ մշնտօյց [Մկրտում Մունթոյեւ]
Ծցցան Ծանճամօց [Բէժան Բաստամով]
Յրօյլյր ԾաՅօնջալօց [Գրիգոր Բաշինջաղով]

[ՆՈՐԱՇԷՆ]

Բարձր հրամանաւ սրբազան Առաջնորդին մերոյ Նորաշէն եկեղեցոյ հնագոյն շինութեան և վերստին նորոգութեան թիւքն և անուանքն նշանօք գրեցաք յստորև

Առաջինն

Ի թուին ԶԺԶ-ին (1467)¹: Անուեն Աստուծոյ եւ Սատաթս մուլքս շինեցի զեկեղեցի՝ յիշատակ ինձ և ծնողացն իմոց՝ հօրն իմոյ պարոն Սուլտանին և պապուն իմոյ պարոն Թաւաքալին, և կողակւոյն իմոյ Վիշելին, Նարիսանին, Սուլտանին և Գարիսանին:

Երկրորդ շինութիւն

Ի թուին ՌՂԹ-ին (1650) շինեալ է Խօջայ Նազարն և զկնի շինութեանն եկեղեցւոյ բոլոր իշխանութիւնն յանձնեալ է ի ձեռս Հանգուցեալ Մէլիք Աշխաբեգին Բեհբուղեան Հաստատուն գրով, որոյ սոյն գրոյ թիւն է 1714:

Երրորդ շինութիւն

Ի ՌՄԽԴ (1795) թուին Հանգուցեալ Տէր Գրիգորն Նորաշինու սկիզբն է արարեալ նորոգ շինութեանն հրամանաւ Հանգուցեալ Մէլիք Աւետիքին Բեհբուղեան:

Եւ չորրորդն

ՌՄԾԷ (1808) թուին գործակալ Տէր Ղազարն Համակամութեամբ պարոն Մկրտում Մունթոյեանին և քանի մի պատուելի անձանց սկիզբն արար շինութեան:

¹ B ԶԾԶ (1507):

[ԲԵԹՂԵՎԷՍ]

Կամօքն Աստուծոյ հաստատեալ հոգևորական ծայրագոյն կառավարիչ բոլոր վրացտանեայցս Հայոց Ներսէս շնորհազարդ արքեպիսկոպոս

Ողորմածագունեղ տէր,

Նախ քան զայս, որ ի ձերդ բարձր սրբազնութենէն հրամայեցաւ ստորագրեալ ծառայիցս ձերդ բարձր սրբազնութեան վասն Բեթղեհէմ եկեղեցւոյն՝ նախ թէ ո՞ւմ է շինեալ, երկրորդ՝ թէ որո՞յ թագաւորութեան ժամւոյ իցէ շինեալ, երրորդ՝ թէ որո՞յ սրբազան կաթողիկոսութեանն իցէ կառուցեալ և կամ քաղաքիս որո՞յ սրբազան առաջնորդութեանն, կամ թէ զի՞նչ է տարեկան զարդիւնս նորին:

Իսկ առ այն ամենախոնարհաբար այսպէս յայտ առնեմք ձերդ բարձր սրբազնութեանն, զի որպէս լուեալ եմք ի նախնեաց մերոց, քանզի այն փոքր մատուռն զոր այժմ կանանց կացութեան տեղին է, իբր թէ մեծ Տէր Բարսեղի պապ Տէր Գրիգորի շինեալ իցէ և ի մէջ կիսակատարութեանն սա վախճանեալ իցէ, զկնի որոյ թողն նորին Տէր Բարսեղն իցէ աւարտեալ, և յոյժ բազում միջոց ի նմա պաշտօն իցեն կատարեալ, և վերոյ յիշեալ հիմնարկող Տէր Գրիգորն ի սուրբ յերուսաղէմայ Բեթղեհէմու հող իցէ բերեալ և ի հիմնարկութեանն գործածեալ, յաղազս այնորիկ Բեթղեհէմ իցեն անուանեալ, զկնի որոց թողորդի սորին Տէր Գրիգոր իցէ եղեալ, որ սա այսօր ի մէջ եկեղեցւոյն է Հանգստացեալ, որ սա և որդի սորին Տէր Բարսեղն զայս մեծ եկեղեցւոյ հիմն մասնաւորապէս իցեն արկեալ. և յայնժամ մեծ մահ իցէ անկեալ ի մէջ քաղաքիս, և սոքա ևս այնու իցեն մահացեալ:

Եւ այսպէս կիսակատար մնացեալ իցէ եկեղեցին մինչ ի յառաջանալ Տէր Սարգսին, և սա սկսեալ լինի շինել, որոյ շինութեան ժամանակ թագաւորն է եղեալ Նազարալի-խանն, զկնի որոյ Վախտանգ նէփէն, սրբազան կաթողիկոսութեանն իցէ եղեալ Եղիազարն, զկնի որոյ Աղէքսանդր, և Հախրատայ Սուրբ Նշանի առաջնորդ սրբազան

^{*} A-ն նույն գրչութեամբ լուսանցում հավելում է՝ «Հերակ՝ պապն երկրորդ Հերակեայ»:

Բարսեղ եպիսկոպոսն, զկնի որոյ սրբազան Թօմայ եպիսկոպոսն, և սոյն Տէր Սարգիսն ի ժամ կիսակատարութեանն իցէ վախճանեալ, բայց զբոլոր նիւթքն շինութեան եկեղեցւոյն պատրաստի իցէ թողեալ, զկնի որոյ փոքր ի շատէ Խօջա Փարոյսն իցէ ձեռնարկեալ, և սա ևս վախճանեալ իցէ: Եւ զկնի սորա Բաղդասարն և Յարութիւնն իցեն ձեռնարկեալ, և սոքա ևս իցեն վախճանեալ, յետ որոց Փիլօյեանց Ստեփաննոսն իցէ ձեռնարկեալ, և սա իցէ վախճանեալ: Վերջ ամենից վերին սեաւ քարինքն մինչ ի կատարածն Աղայ Մէլիք Բէհրուդեանն իցէ շինեալ և աւարտ հասուցեալ, և զկնի որոյ հարազատ որդի նորին հանգուցեալ Մէլիք Աւետիքն շուրջանակ պարսպին եկեղեցւոյն սա լինի բոլորեալ, բայց այժմ Խօջա Փարոյսն ի մէջ հինգ նաւակատեաց պարտին յիշատակել, իսկ Տէր Սարգիս քահանայն, Բաղդասարն, Յարութիւն և Ստեփաննոսն՝ անխափան յամենայն ժամ, բայց Մէլիք Աղայն և Մէլիք Աւետիք, ըստ որում վերջին աւարտողքն են՝ ի մէջ «Վերստին նորոգմանն», և պատարագիչն ծածկաբար ի մէջ պատարագի յիշատակին, և բաց յայսմանէ հինգ քարինք զոն արձանագրեալ արտաքուստ ի մէջ որմւոյն եկեղեցւոյն՝ մինն ի պատճառ բարձրութեանն ոչ կարացաք ընթեռնուլ և արտագրել, և չորսին արտագրեալքն ձեռամբ տիրացու Գրիգորին առ արժանապատիւ վէճիլ Յօհաննէս Հօրն է, թէպէտ կամէի ի սմա արտագրել, որովհետև աւագ քահանայն մեր ստորագրեալ ունէր ի նմա ոչ ետուն, վասն որոյ և մեք՝ ծառայքդ բարձր սրբազնութեան խոնարհաբար այսպէս կարողացաք յայտ առնել, և վասն տարեկան արդեանն ոչ գիտեմք, զայն ևս պատուելի երիցփոխան և աւագ քահանան ունեն ծանուցանել ձերդ բարձր սրբազնութեան, և մեք ներքոյ ստորագրողքս այսպէս եմք լուեալ ի նախնեաց մերոց:

Այժմ կամք սրբազնութեանդ կատարի:

1816 և Յունվարի 28

Ըյր ԹձՅԵՆ Ըյր ՅՅԵՐԾԻՈՅ [Տէր Օհանէս Տէր Մակրտիչով]

Ամենախոնարհ ծառայ Տէր Մխիթար Տէր Ստեփաննոսեան

***

Ես ի նախնեաց իմոց այսպէս եմ լուեալ առաջի Աստծոյ, որ եկեղեցին մեր ունեցել է բաղ, դուքան, ջաղաց, ոչխար և տաւար, և Տէր Սարգիս պապ Տէր Մխիթարին ծախեալ է և նոյն ծախսովն հիմն է արկեալ նոր եկեղեցւոյն, և եղեալ չորս անձինքն զորս եղին ընդ Տէր Սարգիս քահանային, այսինքն՝ Խօջա Փարոյսն, ի հինգ

նաւակատեաց, և Բաղդասարն, Յարութիւնն և Ստեփանն յամենայն յաւուր. սոքա են աւարտ հասուցեալ:

Այսպէս եմ լուեալ առաջի Աստծոյ՝
 Ծառայ Տէր Մեղիքիսէդ Բէթլէհէմու,
 Ծառայ Տէր Մեսրօփ Տէր Գրիգորեան:

***

ԹՎ. ՌՃԿԷ. (1718): Կամովն Աստծոյ մեք՝ Նարիմանեանց Բաղդասարի որդիք՝ Յովսէփս և Նարիմանս, շինեցինք մեր հանգստարանիս պարիսպն՝ մեր և մեր ննջեցելոցն ի Տէր, ամէն:

Ճ. Յոսեփեյեց, յըջալո, մօնձ Մյեմ օոսեյեզձ ձձ Նճրօմձձձ. յՅրօճեյոյն յՅ [Յիշեա, Տէր, զծառայս քո Յովսէփ և Նարիման Քրոնիկոնի 406 (1718)] ունելով զհայեցս յարևմուտս:

Ման. Բ-ն վրացերենի գոյութիւնը հիշատակում է, բայց չի օրինակում:

***

Կամաւն Աստուծոյ Յիսուսի Քրիստոսի ես Ամիրադէս և կողակիցն իմ Բէգի-խաթունս շինեցանք Սուրբ Կարապետս՝ յիշատակ մեզ և ծնողաց մերոց և արևշատութեան որդոցս: ԹՎին ՌՃԺԳ. (1664):

Որ էր գրեալ ընդ մէջ Հարաֆոյ և յարևմտից ի ներքոյ կոփածու իմիք խաչի:

1704:

***

Ի կողմն հիւսիսոյ ի վերին կողմն դրան.

Թիվ ՌՃԿԷ. (1718). Ենորհօքն ամենագորին Աստուծոյ և Փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի ծառայքս Նարիմանի որդիքս՝ Բաղդասարս և իմ կողակից Սինդոյս և իմ որդիքս Յովսէփս և Նարիմանս, և իմ հարս Քերեվանս, Մարեխս և իմ թոռուներս՝ Յարութիւն և Ստեփան, Սողոմօն և Գեորքս մեք [...]

Եւ այլն եղծեալ է սուրբ Աստուածածնի եկեղեցիս... և այլն եղծեալ:

Ման. ԹՎականից առաջ այլ գրչութեամբ Բ-ի վրա գրված է «Հրեշտակապետաց»

ի մեջ զլոջվածան երևանտ մեղլոյաս Պեղլոմա սճեղանամ յճեղաՊեղ
 յանաղոյս (sic) Նեղոտ յայճարո յեղ յոջլոյճ Մճոնճոսա ճալոտ
 մլոտոսաղո. յոնճ Մայոյոտեղլոյոտ Պեղլոյոնն յոյոննանեղլոյոտ. յորոնոյոնն
 շլլո.

[Ես մեղլոյոյրս՝ ինչոյանց Մեղլոյի որդի Ստեփանս կառուցեցի
 Սանաթու (?) վերև Ամենայն սրբի այս տաճարը Աստուծո զորու-
 թյամբ: Ով կարդայք՝ ողորմի սսեք: Քրոնիկոնի 434 (1746):]

Ման. B-ն վրացերենը չի օրինակում:

* * *

ՌճՂԷ (1748) շնորհօքն ամենագորին Աստուծոյ և Փրկչին
 Յիսուսի Քրիստոսի ծառայքս խեղօյննց Մեղլոյի որդիս Ստեփանս և
 կողակից Աննայն ծնողացն մերոց Մեղլոյիս և Թինաթինին, որդւոյն
 Փ[ա]րս[ա]հանին և կողակցոքն [նորոգեցաք եկեղեցւոյս]... Ով ոք
 կարդայք մեզ և ծնողացն մերոց ողորմի սսացէք:

Ի կողմն հիսիսաց արևմտեան կողմն, լուսամտին դրուատելոյ:

Ման. A-ի Հաջորդ երեք էջերը ազատ են:

[ՀՐԵՆՏԱԿԱՊԵՏԱՅ]

Այսպէս լուեալ եմ իմ վարժապետներէն, որ ի Հայաստնն Հայր
 եկեալ են մինչև Մ (50) տուն բնակեալ են ի քաղաքոջս: Նոքա
 չեն ունեցել եկեղեցիք: Վաճառական ոմն Զուղա[լ]եցի Զափոյազ
 անուամբ շինել է զեկեղեցիս Հրեշտակապետաց՝ անուամբ Միքայելի
 և Գաբրիելի ի թիւին ՆՃՂԳ. (1144) ձեով սագաչէն:

Ի թուին Քրիստոսի 1748 շնորհ արքայն ի ձեռնէ Տանկաց սոյն
 քաղաքս առեալ է, այնմ ժամու Սոմխէթու քահանայք քանի մի
 անձինք եկեալ բնակեալ են ի մէջ քայքայեալ եկեղեցոջս, Տէր
 Յօհանն ոմն քահանայն շինութեան սկիզբն է արարեալ իբր ի
 Հիմանէ, որպէս գրեալ ի վերայ արձանի ունի այսպէս.

Ընդհին Աստուծոյ ճորոգեցաւ Սուրբ եկեղեցիս իբր հիմանէ ի ժամանակս
 Ղուկաս կաթողիկոսին և Հաղբատայ առաջնորդ Գաւթի եպիսկոպոսին և շնորհ
 արքային Վրաց և Գաւթի սարդարին, արդեամբ և աշխատութեամբ Տէր Յօհանն
 քահանային արարեցաւ ի ՌՄՁ. (1757):

Ի աւերման քաղաքիս ի ՌՄԽԷ. (1798) ի Տանկներէն այրեալ էր
 եկեղեցին, կրկին վերանորոգեցի իմով արդեամբն ես՝ Սուրբասանց
 տէր Տէր Առաքել աւագ քահանայս:

Տէր-Առաքել:

Ման. ՌՄԽԷ. թվականը պիտի ուղղել ՌՄԽԴ. (1795):

ՍԱՀԱԿԱՇԻՆԻՈՅ ԱՂԱԳԱԲ ԳՐՈՒԹԻՒՆ՝ ՎԱՍՆ ՇԻՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԺԱՍԱՆԱԿԻՆ՝

Սկզբնաւորութիւն Սահակաշէն եկեղեցւոյն եղեալ [է] ի թուին Փրկչին 1703-ին ի ժամանակս Վախտանգ արքային Վրաց, որոյ հրամանաւ շինէ զսոյն¹ եկեղեցիս ազնիւ Արեղինեան Խօջայ Աւետիքի որդի բժշկապետ Սահակն² և զիւր անունն եղեալ ի վերայ եկեղեցւոյն, որ և կոչի Սահակաշէն:

* Թղթի ծալման պատճառով այս խորագիրը զարձեւ է A-ի 17° էջ: B-ն նրա փոխարեն ունի պարզապէս «Սահակաշէն»:

¹ B շինեալ է սոյն:

² A Ահակն:

ՍՈՒՐԲ ԼՇԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Արդ, յիշեցէք ի Քրիստոս և Աստուած ողորմի ասացէք տանուտէր Ամիրին և իւր որդի տանուտէր Ասլամազին և իւր առու արեան մերձաւորացն, որ շինեցին Սուրբ Նշանիս Սուրբ Նիկողայոսի եկեղեցիս իւր ժամատանովն և շրջապատովն: Աստուած ողորմի: Ամէն:

* * *

Արդ յիշեցէք ի Քրիստոս և Աստուած ողորմի ասացէք Խօջայ Պարխուտարին և կողակցւոյն Գարեճանին, որ շինեաց զՍուրբ Նշանի եկեղեցւոյն զանկակատունն իւր խաչովն, զոր Տէր Աստուած երկնից արքայութիւնն պարգևեցէ և Գարրիելեան փողոյն արժանի արասցէ: Ամէն:

* * *

Աստուած ողորմի Պարխուտարի դուստր Եագունդուն, որ իւր հօր շինած զանկակատունն քակվել էր, կրկին նորոգեց իւր խաչովն՝ իւր հոգւոյն յաւիտենական յիշատակ: Աստուած ողորմի: ՌՃԿԸ. (1719) թուին Յուլիսին:

* * *

Աստուած օրհնէ տանուտէր Գիօրգին և իւր ծնողացն արքայութիւն պարգևէ, իւր որդիքն անփորձ և անսասան պահեցէ, որ եկեղեցւոյ պարխսպն յետ քաշեց՝ վասն իւրեանց հոգւոյ փրկութեան:

* * *

Աստուած ողորմի տանուտէր Ասլամազին և կողակցւոյն Եաֆրուբանին և որդւոյն, որ վերստին նորոգեցին գեկեղեցին:

* * *

Աստուած ողորմի պարոն Փէրիխանին, որ եկեղեցւոյ խաչկալն շինեց:

* * *

Օրհնութիւնն աստուածային և այլն եկեացէ պարոն Մէլիք Գիօրգուն, որ վերստին շինման և նորոգման եկեղեցւոյս Սուրբ Նշանի, որ զօրութեամբ արիացեալ կրկին ի հիմանէ շինեաց և մեծացոյց կամարածև և գեղեցիկ յօրինուածովք անջինջ և յաւիտենական յիշատակ անձին իւրոյ և ծնօղացն, և եղբարցն, և կողակցւոյն Խամփէրվանին, և նորաբողբջ ծաղկեալ որդւոցն Զուրապին և Պապին, և դստերացն, և ամենայն արեան մերձաւորացն: Աստուած ողորմի ասացէք: Ամէն:

Որ եղև հիմնարկութիւն սուրբ եկեղեցւոյս ի ՌՃԾԲ. (1703) թուին, սորին աշխատութեան և ձեռնատու՝ մեր քահանայ Տէր Մովսէսին: Յետ այսորիկ ՌՃՂ. (1741) թուին օրհնեցին գեկեղեցին և մատուցին զփրկագործ պատարագն, որ պարոն Գիօրգին ելից զփափագ սրտին իւրոյ և արժանաւորեցաւ ականատես լինել սրբոյ եկեղեցւոյս, որ և յայսմ ամի եղև վախճան Մէլիք Գիօրգուն, զոր Տէր Աստուած ողորմեսցի իւրն և զերկնային արքայութիւնն պարգևեսցէ և իւր որդւոցն երկար կեանս շնորհեսցէ, որք զօրանան Աստուծով և զմնացեալ կաթուղիկէն շինեն և աւարտեն՝ որքան ի մարմնի կան խաղաղութեամբ և խնդութեամբ վայելեն զկեանս իւրեանց և յետ աստեացս ելնելոյ տեսլեան փառաց աստուածութեանն արժանիս արասցէ, և Աստուած ողորմեսցի ի միւս անգամ գալստեանն, ամէն:

Այլև յիշեցէք ի Քրիստոս, և Աստուած ողորմի ասացէք Մէլիք Գիօրգին և կողակից Խամփերվանին և որդւոցն Զուրապին և Պապին, որ մէկ ակուռխանայ շինեց եկեղեցւոյս յիշատակ երեստ, Աստուած ողորմի:

Աստուած ողորմի ուստայ Բանահ Յակոբին Հոգին, որ մի Սարգիս աշակերտ ունէր եկեղեցի շինման ժամանակին, բաշխեց եկեղեցւոյն, որ ծառայութիւն անէ, տարին մէկ լիտր ձէթ, մի չարէք մոմ տայ, Աստուած լուսաւորէ նորա Հոգին:

Աստուած ողորմի Խօջօյնց Առաքելին և իւր կողակցւոյն, որ եկեղեցւոյս մէկ խցի տեղ առաւ և զերեզմանատուն: Աստուած ողորմի:

Աստուած ողորմի Ալահղուլունց Մուրադի որդի Մարտիրոսին և Փանոսին և ծնողացն և կողակցացն, իւր որդի Մուրադին, որ ժամատան մեծ դուռն շինեց իւրեան Հոգւոյ յիշատակ:

Աստուած ողորմի Անդօյին, կողակից Դարեշանին և որդւոցն Գիօրգուն և Յարութիւնին՝ իւրեանց Հոգւոյ լուսազին եկեղեցւոյս մօտ մէկ դուքան տուին:

Աստուած ողորմի Գասպարի որդի Մովսէսին, Յօհանն և Յուսէփին, որ իւրեանց քուեր որդի Մկրտումն անյիշատակ մեռաւ, մնաց տունն գրաւ, սրանք թափեցին, Մկրտումին յեկեղեցումն թաղեցին, տունն տուին եկեղեցւոյն, որ իւրեանցն էլ զերեզմանատուն լինի:

* * *

Տէր Աստուած ամենագոր ընդ երկայն աւուրս արասցէ բարեպաշտ և աստուածասէր թագաւորն մեր օծեալն Թէմուրագ և որդի նորին Աստուածով զօրացեալ Էրապի արքայն, որ առաջին թագաւորաց ողորմութեան գրեանքն տեսին, իւրեանք ևս նորոգեցին և շաղափաթլամայ գիր ետուն. այսպէս՝ Թէ մարդ որ մեռանի անյիշատակ, ոչ ուստր մնայ և ոչ դուստր, որպէս որ քաղաքացիք կամենան՝ այնպէս առնեն, որպէս որ մեք ձեռագրով Հաստատեալ եմք, այսուհետև ոչ մենք և ոչ մերայինքն, և ոչ մեր առաջակայ իշխանքն հրաման չունին եղծելոյ: Կատարօղքն լիցին օրհնեալք՝ ասասցեն հրեշտակք և մարդիկք: Ամէն, եղիցի, եղիցի:

* * *

Աստուած ողորմի զիւան Օթարին, իր կողակից Խամփերվանին, որ էյնալ մէլիքի տղայ Ռոստոմիցն մէկ դուքան գնեց իւր նաղդ փողովն քաղաքիս եկեղեցեացն վախճ երեստ՝ Վանքին, Սուրբ Նշանին, Զկրաշէնին, Նորաշինին, Մօղնին, Փեթղեմէմին, Քամօյնց եկեղեցւոյն. էն դուքանի քրեհէն ութ մոմապատ մէկ մէկ ստել ամսենն մէկ անգամ տան ամէն եկեղեցւոյն, որ Հանապազ Այսմաւուրքն կարգան, ասեն՝ Աստուած ողորմի:

* * *

Աստուած ողորմի մահտեսի մեծ Տէր Նիկողոսին. Սուրբ եկեղեցւոյս դուռն փոխեց նոր տաշած քարով շինել ետ իւրեան Հոգւոյ յիշատակ, Աստուած ողորմի ասէք:

* * *

Բարեսէրն Աստուած որ կամի զի ստեղծուածքն իւր միշտ ի բարիս յառաջացեն և զնոյնն գործեսցեն անյապաղ ջերմեռանդ սիրով, ուստի և յատկապէս շարժեցաւ ի գութ սիրոյ առ Սուրբ Նշան անուն հիմնեցեալ յեկեղեցիս, որ իսկ ի յիշատակ ոմանց բարեպաշտից յիսուն ամաւ յառաջ շինեցեալ զոյր, որոց անուանքն

գրեալ կան ի կոնդակոջ յիշատակարանի եկեղեցւոյս: Սակայն ոչ էին լրացուցեալ, այլ կիսակատար շինուածովք թողեալ կայր առանց գմբեթի, զորոյ զշինումն բազումք խոստացան, բայց ոչ կարացին՝ վասնզի ոչ էր Աստուծով և մանաւանդ զի շատ ծանր մասրաֆ¹ ունէր շինումն սորա: Յետոյ Նա որ քննէ զծածուկն սրտից, ձգեաց ի սիրտ ումեմն բարեպաշտի և աստուածասիրի առն Մեհրապ-աղայ կոչեցելոյ, որդւոյ Ենովք-աղայից, որ յիրաւի ըստ անուանն և գործով ևս աղայ երևեցաւ, զի այսպէս² ծանր և բազմածախ գործոյն եղև ձեռնարկող, որ մեծաւ ջերմեռանդութեամբ³, սիրով սկսեց զշինումն գմբեթին և հրաշալի կաթուղիկէին, յոյժ գեղեցիկ և վայելուչ ձևով, շքեղ և զարմանալի տեսլեամբ կանանչագոյն փայլուն և պայծառ շինուերիւ⁴, հոյակապ և բարձրաբերձ գմբեթիւ, լայն և արձակ միջոցաւ, ծաղկեալ գաւազանիւք և օրինաւոր լուսանցիւք. համարի թէ զհարսն լուսոյ զարգարուն կանգնեաց ի վերայ երկրի: Եւ ճշմարիտ է այս՝ զի քաղաքիս այս Թիֆլիզոյ պայծառութիւն և գեղեցկութիւն ետ, որոյ զգլուխն ոսկիզօծ խաչիւ պսակեաց և ամրափակեաց, սոյնպէս ևս ի ներքոյ գմբեթին բոլորակի վերնատուն շինել ետ, և շուրջանակի վերնատանն երկոտասան առաքելոց և չորս ակետարանչաց պատկերիւք շրջափակեալ զարդարեաց. ըստ ամենայնի ո՛չ խնայեաց զբազմութիւն ծախիցն, այլ միայն անխնայաբար ծախելով գեղեցկութեան ջանայր: Նաև ըստ երկայնութեան բեմին քարիւք քանդակելովք պատեաց և եօթն պատկերիւք տնօրինականաց շարակարգեաց, վասն որոյ, ով հաւատացեալ ժողովուրդք, ամենեքեանս ասացուք՝ Օրհնեալ լիցի յիշատակ մարդոյս այսմիկ, և զարգարիչն Աստուած զարդարեսցէ զհոգի սորին ծնողացն և համայն իւր ննջեցելոցն և զանուանս նոցա գրեսցէ ի գիրն կենաց:

¹ Բ-ի գրիչը ավելացնում է՝ ծախս:
² Բ այս:
³ Ա ջերմինի:
⁴ Վրաց. շինուերի - սքանչելի:

[ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ] ՏԳՐԱՇԵՆ ԵԿԵՂԵՅՈՒ, ՈՐ Ի ԹԻՖԼԻԶ

Սրբազան և շնորհազարդ առաջնորդիդ՝ տեառնդ Ներսէս գերազանցագոյն Արքեպիսկոպոսիդ.

Խ Ո Ն Ա Ր Ի Մ Ա Ր Ա Յ Ա Յ Մ Ա Ր Ա Ր Ո Ւ Թ Ի Ո Ճ

Ըստ հրամանի մեծի տերութեանդ (որ զշինութենէ և զարդեանց Սրբոյ եկեղեցւոյս Զգրաշինոյ), ահաւասիկ ուղղութեամբ և պարզապէս գրեալ ծանուցանեմ, զի Սուրբ եկեղեցին մեր զերկուս թիւս ունի. առաջինն է ի ՌՃԳ. (1654) թուին Հայոց և ի թագաւորութեանն Վրաց Վախտանգայ, իսկ ի հայրապետութեանն և ի յառաջնորդութեանն՝ չկարացի գիտել: Բայց ի ծերոց լուեալ եմ, թէ ի սկիզբն շինման եկեղեցւոյն ի Սուրբ Նշան եկեղեցւոյ և ի միաբանութենէ նոցին Տէր Բարսեղ և Տէր Դաւիթ յանուն քահանայք ելեալ են արտաքս և սկսել են զժողովուրդսն յորդորել, ոմանք տեղ տալով, որք են Փիրղուլեանք և Տէր Դանիէլեանքն, մինն աղիւս ընծայելով և միւսն դրամ նուիրելով, սօքօք արկեալ են զհիմն և բարձրացուցեալ մինչ ցերկուս մարդաչափս և ապա վախճանեալ են յաստի կենաց:

Յետ այնորիկ ի բազում ամս մնալով եկեղեցին այն թերի, զկնի բազում ամաց ոմն գՕրցի Բէթանբէգ յանուն այր ի ժամ մահուանն իւրոյ վաթսուն թուման կտակ առնելով վասն Սուրբ եկեղեցւոյն՝ այնու ևս հասուցանելով որմունքն մինչև ի թաղն, այնուհետև տեսանելով ոմանց չորից բարեպաշտ անձանց այնպէս կիսակատար, որք ի վերայ որմունքն մին տակ թաղ են տալի՝ լինելով այնպէս միջոցս ոչ սակաւ: Հուսկ յետոյ՝ ի գալ աղայ Յովհաննէս Ամատոնեանից ի Թիֆլիս, որոյ տեսեալ զթաղքն ճեղքեալք և մերձ ի փլանիլ, զայնն քակել կամեցաւ և զնորոգ շինելն ընտրեաց, էր թիւն Փրկչին 1777 ի թագաւորութեանն Վրաց երկրորդից շերակլայ և ի հայրապետութեանն Տեառն Սիմէօնի սրբազան կաթուղիկոսի, իսկ Յովհաննէս աղայն զաշխատանս բազումս կրեաց՝ զորս և տանիլ տկարացաւ և փոխեցաւ առ Աստուած, սակայն զորդի նորին զշինելն չկամէր, վասն որոյ ևս նուաստս երբեմն աղաչանօք, եմբեմն քարօղիւ և յորդորմամբ այնքան հետեցայ՝ մինչև կամաւորեցի

զնա, որ և կոչեաց զիս և ասաց. Ես կխարչեմ թէ դու ևս վերակացու թիւնս առնես, յայնժամ և ես զաշխատանս յանձին կալայ, և սկիզբն առաք արեւմտեան կողմն հատանել զնոր հիմն՝ մեծացուցանելով զեկեղեցին ամուր հիմամբ և որմով, զթաղքն կաթողիկէիւ և զանգակատամբ հանդերձ Աստուծով յաւարտ հասուցաք ի մէջ եօթն ամի, որ միայն ի ձեռն իմ խարչեալ եմ հազար և եօթն հարիւր թուման, և ի նմանէ ո՛չ ինչ տրտունջ չեմ լուեալ, որոյ զհոգին Տէր լուսաւորեսցէ: Եւ մին փոքր բաղ ևս ետուր վախճ Սուրբ եկեղեցւոյն: Բաց յայսմանէ ունի ևս եկեղեցին երկու դուբան և ի բոլոր տարին ունի զարդիւնս հինգ թուման:

Արքագնութեանդ խոնարհ ծառայ Տէր Սիմէօն աւագ քահանայ Ջգրաշէն եկեղեցւոյ:

18¹¹/₁₁15

1 զուբանի քիրայն ամիսն 3 ապրասի է, և միւսն փակ է յայս ամսեանս: Այդին ի տարին 2 թուման՝ քահանայից ժամուցի արդիւնքն է և երբեմն աւելի ևս լինի ասկէ սակաւ ինչ:

[Այս են] Ջգրաշիցոյ եկեղեցւոյ շինողն և մուլքն և տարեկան արդիւնքն:

[ՆԵՐՍԻ ՀԱՒԼԱԲԱՐԻ Ս. ԳԵՈՐԳ ԵԿԵՂԵՑԻ]

Ներսի Հաւարարու Սուրբ Գեորգայ եկեղեցւոյ սկզբնաւորութիւնն եղև 1780 թուին հրամանաւ Վրաց արքային Հերակլայ և որդւոյ նորին Գիորգայ ձեռամբ Տէր Աստուածատուր և Տէր Երեմիայ քահանայիցն*:

Տէր Աստուածատուր

[ԷՋՄԻԱՍՄՆԵՑՈՑ ՍՈՒՐԲ ԳԵՈՐԳ]

Ծայրագոյն կառավարիչամեծայն հոգեւորականացս հայոց՝ արքագան արքեպիսկոպոս Տէր Ներսէս,
յատուկ խնամակալ հայր եւ տէր ողորմած,

Ըստ հրամանի բարձր սրբազնութեանդ յայտ առնեմ ամենայն ճշմարտութեամբ զսկիզբն շինելութեան Սուրբ Գեորգ եկեղեցւոյն Հաւարարու, որ և կոչի Եկեղեցի Էջմիածնեցոց:

Այս ժողովուրդ էջմիածնեցի վարեալք առաջին իշխողէն Երևանու Մահմատ խանէն ընդ այլ բնակչաց աշխարհին դէպ ի Կարս յաշխարհ Օսմանցոց: Այլ հասեալ մեր ի գետն Արփայչայ՝ վարիչք մեր բռնադատէին զմեզ անցանել ընդ այն երկիր Օսմանցոց, այլ մեր ընդդիմացեալ մերոց վարչաց պատերազմաւ յղեցաք փայեակ առ հաւատարիմն տերութեան Ռուսաց Յոհաննէս ծայրագոյն կառավարիչն ամենայն հոգևորականացն Հայոց (որ ի ներկային ընդ հզօր կուսակալ Յիցիանովից երթայր պատերազմն Արարատեան) խնդրեցաք օգնութիւն ի նմանէ զի անցուսցէ զմեզ յերկիր մեծի Կայսեր: Որ և նա ածապարեալ առաքեալ էր զՆաղի աղայ կոչեցեալ Տաճիկն (որ դեռ չէր ապստամբեալ ի տերութենէն), իսկ մեք քան զգալ Նաղուն բազում վշտակրութեամբ և վնասու Տաճկաց Հասաք ի Փասրակ և ամիսս հինգ մնացաք անդ և ի Լօռի: Եւ իբրև դարձ արար յԵրևանու ժառանգորդն արքայութեանն Քրիստոսի կնեազ Յիցիանով հզօր զօրապետն մեծի Կայսեր, ընդ նմա եկեալ և հաւատարիմ Ռուսաց տերութեան ծայրագոյն կառավարիչն Հայոց հոգևորականաց հան-

* Ա-ի թերթի ծալման պատճառով այս ենթախորագիրը հայտնվել է 17- էջում և ունի «1816 թիւն, Փետրվարի 3-ին» լրացում:

գուցեայ Յովհաննէս Արքեպիսկոպոսն Հանդերձ միաբանիւք Արարատեան սրբոյ Աթոռոյն, եզիտ զմեզ ի Մատանն Լօտոյ և առեալ զմեզ անտի էած ի քաղաքս Տփլիս և բնակեցոյց զմեծ մասն ժողովրդեանն Էջմիածնի ի Հալաբար և զփոքր մասն ի Տափիթաղ. և այս ի կաթուղիկոսութեան Տեառն Գանիէի նահատակ Հայրապետի ամենայն Հայոց, և ի թիւ Փրկչին 1806, յորում և չունէաք յատուկ եկեղեցի:

Իսկ ի յիշեալ թուոջն զառամեալ կին մի բուն քաղաքացի Հէքիմ յԱննայ Դեղէ կոչեցեալ ի Գուլիփաշեանց ազնիւ տոհմէ վասն անյիշատակութեանն մարմնաւոր զաւակի աղերս մատչի առ յայնմ ժամանակի հոգևորաց կառավարիչ Յովհաննէս Արքեպիսկոպոսն և Հայցէ շինել յաղագս ժողովրդեանն Սրբոյ Էջմիածնի գեկեղեցի մի յիշատակ Արարատեան մեծի Աթոռոյն ի վերայ Հայրենի գետնի հարց իւրոյ, որ և նա սրբազան կառավարիչն հրամայէ մեզ՝ Էջմիածնեցի քահանայից և ժողովրդեանս օգնել այրի և աղքատ Աննայ Դեղէին, որ և մեք կամակար մտօք օգնեալ բարեպաշտահայն կատարեցաք եկեղեցին ի փառս Քրիստոսի:

Սուրբ եկեղեցիս Գեորգեայ բաց ի յինքենէ ունի յարկս ծածկեալս 7, միաբան քահանայս՝ 6, ունի Էջմիածնեցի ժողովուրդս՝ թէ աստ ի քաղաքիս և թէ ցրուեալք ի գեօղորեայս երկու հարիւրէ փոքր ինչ պակաս տունս:

Արդիւնք եկեղեցւոյս գոյանայ ի Էջմիածնեցի ժողովրդոց, զորս առնուն քահանայք՝ ի մկրտութենէ երեխայից լուսագին Բ. շահի, ի պսակաց՝ Ա. (1) ապասի, ի ննջեցելոց թէ պատարագաւ թաղիցի՝ Բ. (2) շահի, ի մոմավաճառութենէ բոլոր տարին ժԼՌ դիան (1018), ի ծաղկազարդի վարագոյր բանալոյն և նոյն կիւրակէի յերեկոյեան դռնաբացեքէն և Յայտնութեան ջրօրհնեքէն՝ ԶՌ. (6000) դիան:

Արդ՝ այսքան արդեամբք կառավարի եկեղեցին մեր ի բոլոր տարին անթերիութեամբ իմիք նիւթականաց ըստ սահմանի Արարատեան Աթոռոյն ի փառս Քրիստոսի Աստուծոյ

Ձերին բարձր և փառաւորեալ սրբազնութեան խոնարհ քահանայք և ժողովուրդք Սորբոյ Էջմիածնի:

Տէր Յօհան քահանայ Էջմիածնեցի Մարտիրոսով:

1815, Դեկտեմբերի 3
ի Հաւլաբարս Թիֆլիզու:

* Ա-ի Թիֆլիսին վերաբերող գրութիւններն այստեղ ավարտվում են: Ծարուանկութիւնը 18-25 էջերը առնչվում են Մարմաշենին, Անիին, Հոռոմոսին:

[Ս. ԿԱԹՈՂԻԿԷ ԿԱՍ ԲԵՐՂԻ ՄԵԾ ԵԿԵՂԵՑԻ]*

Նորիմ բարձր սրբազնութիւն Տեառն Ներսիսի քաջիմաստ արքեպիսկոպոսի և հոգևորական ծայրագոյն կառավարչի ամենայն Հայոցն Վրաստանու և այլոց:

Հայոց Կաթողիկէ եկեղեցւոյ աւագ քահանայ Մելքիսեդէկ Ղամագեանէ

Խ Ո Ն Ա Ր Բ Ա Ք Ա Ր Ե Մ Ս Տ Ա Ր Ա Ր Ո Ւ Յ Ի Ն .

Ըստ առաջարկութեանն սրբազան Սինօզի օրեր պր[ո]կորօր պայծառափայլ Գալիցիցի և ըստ հրամանի նորին սրբութեանն Արարատեան ծայրագոյն պատրիարքի ամենայն Հայոց Տեառն Եփրեմայ, ձեռն էարկ Ձերդ բարձր սրբազնութիւնն ըստ հովուականի պարտաւորութեանն իւրոյ փոյթ տանել ի հաշուատեսութիւնս մտից և ելից արդեանցն ամենայն եկեղեցեացն Հայոց, որ ի տանս Վրաց՝ որպէս այլոցն, նոյնպէս և իմս աւագ քահանայական վերատեսչութիւնն վիճակեալ եկեղեցւոյն Կաթողիկէի, ընդ նմին բարեհաճեցաւ առ ի գիտել նաև զաշխատանս հանգուցեալ ծնողի իմոյ Տէր Առաքել աւագ քահանային սոյն եկեղեցւոյ, վասն որոյ և ես համեմատ հրամանի Ձերդ սրբազնութեանդ մի առ մի շարունակեմ աստանօր համահետեալ պարպերութիւնք:

Կաթողիկէ եկեղեցիս այս, որ ասի Բերթի մեծ եկեղեցի, ըստ «Աշխարհազրութեան չորից մասանց աշխարհի, ըստ առաջին մասին Ասիայու ի յօդուածն Գ և ի թղթահամարս 277» է կարի հնագոյն շինեալ ի 80 թուականին Հայոց, և թէ յորմէ է կառուցեալ՝ ոչ յիշատակի անդ և ոչ այլ պատմագիրս: Միայն ի գիրս վիպասանութեան որ ի Ռուսաստան տպեցեալ ընդ հովանեաւ Սուրբ Խաչ վանիցն ի Նորն Նախիջևան ի 1792 ամի Տեառն, այսպէս յիշատակի «Ըստ որումն ես նուստ Յօհաննէս Եզրնկայեցի, աշակերտ հոգելից հօրն և սուրբ վարդապետին Վախրանայ, սպասաւոր Սուրբ Գրոց բանի ի թուին ԶԼԳ. (1284) պատահեայ զայ ի կողմանս աստուածապահ թագաւորութեան աշխարհին Վրաց, ի հռչակաւոր և ի մեծ մայրաքաղաքն ի Տփլիզ՝ Փայտակարան կոչեցեալ ի գիրս պատմողաց, և հանդիպեցաւ մեզ խօսիլ բանս քարոզութեան ի դուռն եկեղեց-

* Այստեղից մինչև աղյուսակները ներառյալ ըստ Arm. d. № 156:

ւոյն մեծապատիւ և խոհեմամիտ և մեծ իշխան Հալոց պարոն Գարիմատիճիճ, զոր շինեալ էր աստուածասէր և բարեհոգի հայր նորա պարոն Ումէկն¹», որ թուի գոլ սոյն եկեղեցիս, սակայն ի նորումս թումանեան վերածայնի:

Տաճարս այս աստուածային ի վաղուց ժամանակաց յետէ մատնեցեալ էր ի ձեռս մահմետականաց, և քրիստոսազօր արքայն շերակի զօրութեամբ խաչին Քրիստոսի ազատեալ էր ի ձեռաց նոցին, և նախ քան ազատ լինելն եկեղեցւոյս թշնամիք խաչին այնպէս քայքայեալ և ապականեալ էին յամենայն կողմանց, որ հայեցօղն շարժէր ի յողբ և ի կոծս: Նախ արարեալ էին մերձ յեկեղեցիս աղբանոցս, այնքան մինչ զի գրեթէ բարձրութիւնն հաւասար տեսանիւր ընդ կաթուղիկէին: Երկրորդ՝ մինչ ցվերին լուսամուտն եկեղեցւոյն լցեալ տեսանիւր, ի վերայ որոյ նստեալ կանանց զջահրայս մանէին, զլուացեալ հանդերձս ցամաքացուցանէին և զայլ անպատեհ իրս գործէին: Երրորդ՝ ի կողմն արեւմտեան մինչև ի դուռն եկեղեցւոյն լցեալ էր որպէս զհարաւային կողմանն բոլոր հեղեղատն լեռնային՝ եթէ ի հարաւային կուսէն և թէ յարեւմտեան կողմանէ գայր և անցնէր ի մէջ եկեղեցւոյս, և աստի անցեալ գնայր, բերելով ընդ ինքեան զքարաժեռս անթիւս, և ապականէր զեկեղեցիս: Չորրորդ՝ գլուխ եկեղեցւոյն այնքան հնացեալ և քայքայեալ էր, մինչ ի ժամանակս առատ անձրեաց լծանիւր եկեղեցին ի գագաթանէն և բազմիցս խափանէր զպատարագն, որ ոչ ոք կարողանայր մտանել յեկեղեցին: Ուստի յիշեալ ծնօղն իմ հանգուցեալ Տէր Առաքել աւագ քահանայն սոյն եկեղեցւոյս, ապաւինեալ նախ ամենակարօղ զօրութիւնն Աստուծոյ և Սրբոյ եկեղեցւոյս ևս յօգնականութիւնն և լուսաւորչադաւան ազգին մերոյ, երկրորդ՝ ի յուսադրական հրամանս յաւիտենական փառաց արժանի արքային շերակլայ միանգամայն զկեանս իւր հանդերձ գոյիւք գոհ նուիրեալ ի սէր Սրբոյ տաճարին, ենթարկեաց զպարանոց իւր ընդ այնպիսի ծանր և անտանելի լծով:

Նա ի ձեռն հարկ յամի տեառն 1779 ի վերառումն լայնանիստ և լեռնակուտակ աղբանոցին ևս Աստուծով վերառեալ էր ի վայել² Կուր գետոյն: Երկրորդ՝ առ ի յազատ կացուցանել զՍուրբ եկեղեցին ի վերստին կուտակմանէ այնպիսւոյ ապականութենէ, ի տեղի անդ աղբանոցի ի 1781 ամի շինեաց զքանի մի տուն վասն

¹ Տե՛ս «Տետրակ համառօտ և լի իմաստնախոհ բանիւք, արարեալ հոգելից և իմաստուն վարդապետին Յովհաննիսի Երզնկացւոյ, որ ասի Մործորեցի, Նոր Նախիջևան», 1792, էջ IX-X:

² Բնագրում վայել:

իւր և վասն յետագայից իւրոց սեպհական ծախիւք իւրով և եթող ետ կոյս տանցն զճանապարհս երթեկեկութեան: Երրորդ՝ ի դրանէ եկեղեցւոյն որ ի կողմ արեւմտեան ի հեղեղատէ լցեալ քարածէնն, որ մինչև ցվերին լուսամուտն ծածկեալ էր, զայնս վեր առնել ետ ի վայելս Կուր գետոյն և հեռացուց զեկեղեցիս: Ի քարէ և կրէ հաստատուն և ամրակառոյց պարիսպս ձգեաց բարձրանիստ, զի ի հեղեղատէ գերծեալ լինիցի եկեղեցին, որ յայտնի իսկ է այժմ ամենից: Չորրորդ՝ ի կողմն հարավային, հանդէպ¹ վեր առեալ աղբանոցին զպարիսպս կանգնեաց լայնանիստ, զորս՝ ի քարէ և ի կրէ, և զորս՝ ի ցխէ և ի քարէ: Հինգերորդ՝ դարձեալ ի հարաւային կրանէ հանդէպ եկեղեցւոյն բնակէր մինբաշի Լուսրսար Մաշի որդին շնորհեցմամբ տեղւոյն արքայէն շերակլայ, հանգուցեալ հայրն իմ մեծաւ խնդրանօք և օրհնամատոյց լինելով զխարջսն իւր շինութեանն քակեաց և զբազում ծախս առնելով մինչև յատակ եկեղեցւոյն վեր առեալ քարիւ և կրով հաստատուն պարիսպս ձգել ետ: Նաև ի լեռնէ ամրոցին, որ յայս կողմն հեղեղատն գայր և մտնէր յեկեղեցիս, արգիլեաց զճանապարհն, որ այլ ո՛չ ևս մտանէ: Վեցերորդ՝ յամի տեառն [...] ² ձեռն հարկ ի շինութիւն կաթուղիկէին, որ ըստ ամենայնի հնացեալ էր՝ որպէս վերագոյնդ ասացաւ: Զկաթուղիկէն և զգագաթին շինել ետ և հասոյց յաւարտ խաչիւ պսակազարդելով: Եթե՛րբորդ, ի ներքուստ կաթուղիկէին և գագաթան սուղեալ ետ և ծաղկազարդել: Վերնատունս շինել ետ և զանազան արծաթեայ անօթիւք և պատուական զգեստուք պճնազարդեաց: Իսկ ի վերջ այսր ամենայնի մատնել քաղաքս այս ի ձեռս Պարսից իշխօղ Աղա-Մահմադ-խանի վ[եր]ստին ամայի եղև սոյն եկեղեցիս և մերկացաւ յամենայն զարդուց և ի վայելչութեանց, որ բնաւ ոչ ինչ մնաց՝ բաց ի դատարկ որմոց:

Թէ՛պէտ ի ներսին կողմանէ այրեցաւ շինութիւնն, սակայն արտաքոյ որքան շինութիւն էր արարեալ մնաց ամբողջ: Ապա ի վերադառնալն մեր ի քաղաքս վերստին կարգաւորեաց զեկեղեցիս այնպիսի պատրաստութեամբ և զարդուք, և շինեաց զգաւթն որ ի կողմն արեւելեան և զայլ շինութիւն արար այնպիսւոյ նեղսակիր ժամանակի ոչ միայն տրօք ժողովրդեան (այսինքն որում յայնմ վայրի չքաւորք և գերիդ եարկ), այլ և իւր սեպհական վաստակօք և անձնական արդեամբ իմով ի Ռուսաստանի առաքեցելովն:

¹ Բնագրում հանդէպ

² Թվականի տեղը բաց է թողած:

Ո՛վ ողորմած տէր, հանգուցեալ հայրն իմ այնպիսի ըղձիւ և փափականօք հոգածու գտանէր վասն վերստին պայծառութեան Սրբոյ եկեղեցւոյս՝ մինչ զի մոռացեալ զկորուստ իւրոց զաւակաց, ցաւալի հոգւով երգէր ըստ մարգարէին:

Արդ՝ իցէ թէ յաւելից հայել ի տաճար սուրբ քոյ: Ես գոլով անգրանիկ որդի նորա և ըստ ամենայնի ցուպ և գաւազան մխիթարութեան ծերութեանն, այնքան վշտացեալ եղև ի ծանրաբեռնութենէ պարտուց, մինչ զի տարագիր արար զիս ի հայրենեաց հանդերձ եղբարք իմովք, և ինքն ճգնէր աստ մեծաւ նեղսակրթութեամբ առանց օգնականի: Եւ թէպէտ ունէր այնքան խարշարարութեանց դաւթարն մի առ մի գրեալ՝ ընդ նմին զայլ բազում շահաւէտ գրեանս: Նաև զհրովարտակս և զկոնդակս ի յերանելի արքայից ի կորուստ գնացին, որք եթէ ներկայիս պատրաստ գտանիցէին իբրու զպսակ պարծանաց ունէի ընկալնուլ ի գլուխ իմ:

Ի 1817 ամի, Նոյեմբերի 29
ի Թիֆլիզ

[ՅԱՆԿ ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԵԱՅ Ի ԹԻՖԼԻՍ ԵՒ ՇՐՃԱԿԱՅԻՑ]

1. Վանքի եկեղեցին, շինեալ ի 931 թւին Փրկչին յերից՝ եղբարց, որոց անուանքն են Ումէկ, Սուչաաթ, Առիծ և Զալապ, 1430 թուին նորոգեալ ի Պապա Յովսէփեան Երզնկեաց ք[ա]ռապատիկ մեծ քան զառաջինն, և 1715 ամին նորոգեալ է զարձեալ ի Փերիղուեան Գեորգէ և ի Բաստամեան Մելքոնէ :
2. Սուրբ Նշան, շինեալ ի տանուտէր Ամիրէ և յորդւոյ նորա տանուտէր Ասլամազայ: Իսկ զկնի 1703 նորոգեալ ի Մելիք Գեորկույն, և զկաթուղիկէն յետոյ շինեալ է Մեհրապ աղայէ Ծարիպէկեան 1784:
3. Զգրաշէն 1704 թուին շինեալ ի Տէր Բարսէղ աւագ քահանայէ և զկնի 1735 շինեալ մեծավայելուչ ի Նախիջևանցի կնիազ Յօհաննէսէ և յորդւոց նորա Յակոբջանէ 1735:
4. Սահակաշէն 1703 շինեալ ի Սահակ Դժշկէ՝*** Աւետիբեան ազնուականէ:
5. Սուրբ Կարապետ Քամօյեց, շինեալ ի Տէր Գարրիէլէ 1778 և նորոգեալ ի Տէր Ահարօն թոռանէ նորա 1804:
6. Սուրբ Գեորգ Քամօյեց. տեղն ընծայեալ է ի Բեժանրէկէ և շինեալ ի Տէր Գարրիէլէ և նորոգեալ ի Կարապետ Խատակովեանց:
7. Սուրբ Կարապետ զարիվարի, շինեալ յազնուական Բաղդասար Իսահակ Ղանագովեց[է] 1705 և զկնի նորոգեալ ի հասարակութենէ:
8. Սուրբ Աստուածածին Ծամբորեցոց, շինեալ ի հասարակութենէ 1809:
9. Սուրբ Մինաս հին երևանցոց, շինեալ ի հասարակութենէ 1811 (առաջին շինուածք):
10. Սուրբ Գեորգ էջմիածնեցոց, շինեալ յԱննայայ**** այրւոյ 1806:
11. Սուրբ Գեորգ Քարաքաշի, շինեալ հրամանաւ Լերակի արքայի և որդւոյ նորա Գեորկույ:

* Կարգա՝ ի չորից:
 ** Այս վերանորոգումը դիտված է իբրև առանձին միավոր՝ 2-րդ համարի տակ: Մենք համարակալումը հանում ենք:
 *** Լրացված է հետագայում մատիտով:
 **** Մատիտով ավելացված է՝ «հէքիմ Աննայ դէղէ»:

12. Սուրբ Աստուածածին Ծիրանաւոր (*անյայտ*):
13. Սուրբ Ստեփաննոս (*անյայտ*):
14. Սուրբ Գեորգ Քարափի: *Դրան գլխին քարի վրայ գրեալ է «Մենք՝ Զօհրապէնց Պետրոսնս և իմ կողակից Լալիթարան, շինեցինք այս Սուրբ Գեորգայ եկեղեցին յիշելոյ հոգիս մեր և մօրն և հօրն Մելքայիցն և Տունիաշաւարին: Ով որ կարդայք ողորմի ասացէք»:*
Թուին 1753 գրի սոյն եկեղեցւոյ յիշատակ գրչեա Աւետարանի, որ գրեալ է ի թուին 1496 ազան գիւղէ (sic) Կամարակապ կոչեցեալ Լատիգենց Կիրակոսի որդի մահտեսի Յովակիմն յիշատակ է տուել Վարազ[ալ] Սուրբ Գեորգեայ եկեղեցւոյն թուին 1728:
15. Սուրբ Սարգիս. *կայ ի ճակատին գրեալ այսպէս. «Աստուած յիշեա եկեղեցւոյս շինող Սաբէ-օղլան, նորա որդի Տէր Դաւիթին և Գրիգորն և փեսայ Յօհաննէսն, թուին 1770»:*
16. Սուրբ Գեորգ Զրկինենց: *Ղամազենց Զուրաբի որդի մահտեսի Պետրոս և իմ եղբայր Յովսէփն, Սահակն և Դաւիթն, որ շինեցինք այս նոր Հանգստարանս Սուրբ Գեորգեայ եկեղեցին՝ յիշատակ մեզ և մեր ծնողացն [ի] թագաւորութեանն Վախթանգի, թուին 1713:*
17. Կաթողիկէ:
18. Մօղնի սուրբ Աստուածածին:
19. Փոքր Մօղնի:
20. Նորաշէն. *Սաղաթ անուամբ մարդ է եղեալ և նա է շինեալ թուին Հայոց ԶԺԶ. (1648)**
21. Բէթղէմեմ. *թուին Հայոց ՌձԿէ. (1718) Նարիմանեանց Բաղդասարն շինել է և նորոգեալ Փիլօյենց Ստեփանն, թուին Հայոց ՌձՂէ. (1748)***
22. Հրեշտակապետաց եկեղեցին Զուղայեցի Սագրազն (Սափրազն?) շինեալ է թուին Հայոց ՌձԳ-ին (1654) և նորոգուած Տէր Յոհաննէսն ՌՄԸ-ին (1759): *Յեա Աղայ-Մահմատ-խանին Տէր Առաքելն է նորոգեալ:*
23. Սուրբ Սարգիս շինեալ է Եւանգոլուենց Գիօրգին իւրեանց Հանգստարան: *Շինեալ [է] ի ժամանակս Ռօստօմ խանին*** թուին Հայոց ՌձԿԵ-ին (1716). մէկ պատն որ քակեալ է Պապայ Մուղրուրն է նորոգեալ, որոյ թիւն ոչ գոյ:*
24. Զուխուրեթու սուրբ Գեորգ Երևանցի Պապէն և Յակոբն Քօչօրովն է շինեալ թուին 1807:

* Հարցականը բնագրային է, պիտի լիներ՝ 1267, որը նույնպես սրբագրելի է:
 ** Այլ ձևագրով փակագծում ավելացված է. «իշխ. Գիվի Ամիրախվար 1740? Գրութ-լունը նոր ժամանակների է:
 *** Կամ թիվն է սխալ, կամ Ռօստօմի անունը:

25. Կուկիոյ Սուրբ Գրիգոր, *շինեալ են ի Կուկիայ բնակողքն թուին Հայոց ՌՄԸԸ-ին (1789):*
26. Սուրբ Գեորգ ի Թելէթ. *Թաթոսենց Սհակի կողակից Մարմարիցն գնեալ են Տէր Առաքել, Տէր Սարգիս և Տէր Մովսէս քահանայքն և շինեալ են եկեղեցի թուին Հայոց ՌՄԽ-ին (1791), Յունվարի 24-ին:*
27. Սուրբ Գեորգ Գաշտի Խաչ. *Աննա պարոնի դուստր և Թամազ Օրբելեանն տեղն յիշատակ են տուած, փոքր մատուռ շինել է Թամար Ապղիրդն (?) Բօլնիսեցի Աղատի կին է եղեալ՝ Մելիքատովի, թուին Հայոց ՌՄԽԶ-ին (1797):*
28. Սուրբ Գեորգ Թէկենամ. *Տէր Ներսէսն է շինեալ թուին ՌձՁԵ-ին (1736), և նորոգեալ է Տէր Գեորգն թուին 1807-ին:*
29. Կոզմա և Դամիան:
30. Հավճալայ Սուրբ Աստուածածին, *շինեալ յորդորմամբ նացուալ Մկրտում Սուրգունովին և արդեամբ Թիֆլիզու ժողովրդեան 1812-ին:*
31. Սողանլուի Սուրբ Աստուածածին, *շինեալ Նաւթուղու և Սողանլուու ժողովրդեանց թուին 1805:*
32. Կրծանիսայ Սուրբ Աստուածածին, *շինեալ [յ]արդեանց ժողովրդեանս քաղաքի թուին Հայոց ՌՄԻէ (1778) և նորոգեալ Կրծանիսեցի Սուլոյինց Ամիրանի դուստր Աննայէ՝ յորդորմամբ և արդեամբ քաղաքի:*
33. Ծղնթի Սուրբ Գեորգ (?)*, *շինեալ դարբին Աստուածատուրէ 1810-ին:*
34. Ծղնթի Սուրբ Աստուածածին:
35. Սուրբ Գեորգ [...]՝ *Տէր Գրիգորն շինեալ է ժողովրդեան արդեամբ, թուին ՌՄԸԳ-ին Հայոց (1785):*
36. Խաչի Թէլէտ Բաբուի որդիքն Կախէթու ազգաւ վրացի և թաւատք. սոցա նախնի պապունքն է շինեալ, որ քօշկի՝ խաչքարի վերայ թիւն է ՌձԸ-ին (1681):

* Հարցականը բնագրինն է:
 ** Տեղանվան համար տեղ է թողած:
 *** Բնագրում կօշկի:

ՅԱՐԳՈՅԱՊԱՏԻԻ ԱԻԱԳԵՐԻՑԱՆՑ ԵՒ ՊԱՏՈՒԱԿԱՆ ՔԱՀԱՆԱՅԻՑ
ՏՓՂԻՍԱՅ

ԱԶԳԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

Հոգևոր կառավարութեան քաղաքիս հարկաւոր է գիտել, թէ ո՞րք մերազգի ժողովրդականց այր կամ կին, մեծ կամ փոքր, ազնուական կամ սոսկական արժանապէս ջերմեռանդութեամբ խոստովանեալ հաղորդեցաւ ահաւոր խորհրդոյ մարմնոյ և արեան Տեառն յընթացս պահոցս աղուհացից, և ո՞րք ոչ:

Արդ՝ իւրաքանչիւր պաշտօնեայ փրկագործ խորհրդոյս հարկ անձին համարեսցի մինչ ց30 Մարտ ամսոյն ծանուցանել մեզ զանուանս չհաղորդելոցն՝ առ ի յայտնել ամենախոնարհաբար գերարժան քահանայապետութեան Տեառն Ներսիսի առաքելագործ սրբազան արքեպիսկոպոսի բազմերախտ և կայսերապսակ առաջնորդի Հայոց Վրաստանի և այլոց: Աւելորդ եղիցի յիշատակել աստանօր՝ թէ և զոյգն ինչ անհարազատութիւն պաշտօնէից սրբութեան աստուածայինս պատուհասեսցի՝ խստիւ ի խրատ և ի զգուշութիւն ամենայն տեսողաց և լսողաց:

Մի՛նաւ արքեպիսկոպոս,

Յարութիւն ա. քահանայ Ալամդարեանց

15 Մարտի 1828

* * *

Մողնի մականունեալ Սուրբ Աստուածածին մեծ եկեղեցոյ և առ նովաւ Սուրբ Գերոզ փոքր եկեղեցոյ էրիցփոխանութիւնն յետ աւերութեան քաղաքի յամի ՌՄԽԵ (1796 sic) Հայոց, որ է ամ տեառն 1796 յամսեանն Մարտի, նոյն եկեղեցոյ գոփութեան արժանաւոր աւագ երէց քահանայ Տէր Գրիգորն Տէր Ծմաւոնեան կնեազ Աբամելիքեանց, համակամութեամբ Հախրատայ առաջնորդ Գալիթ արքեպիսկոպոսին և կնեազ Մելիք Գարշի Բէհրուդեանին և այլոց բազմաց կնեազաց և ազնուականաց, և սրբոյ Էջմիածնի և Հախրատայ վանաց գործակալ աւագ երիցանց և այլ եկեղեցեաց աւագ քահանայից էր յանձնարարեալ պարոն Եսայեայ Ստեփանեան Փիթոյեանց, այսպիսի դաշնագրութեամբ.

«Ըստ ընթացից հոլովման շրճանին ժամանակաց պատահեալ մեր ի կողմն ձախողակի, և յարգար իրաւանցն Աստուծոյ դատեալ խրատապատեցաք ըստ յանցանաց մերոց, որ ի ՌՄԽԴ (1795) թուոջս և ի Սեպտ[եմբեր] ամսոյ ԻԳ Պարսից իշխօղ չէզոք Աղայ-Մահմատ-խանն եկն և տիրեաց վայելուչ քաղաքիս մերում Թիֆլիզոյ,

որում և հասոյց զմեծ վնաս և զաղէտ տազնապի՝ անխնայաբար կոտորելով զընակիչս, որոյ և զբաղումս գերի առնելով՝ հանդերձ այրեցմամբ շինուածոց և յափշտակմամբ յոլով զանձուց և փարթամութեանց մինչ զի հասաք մեք ի յետին չքաւորութեան, և առ հասարակ փարթամք և անինչք ի կողմն մեծագոյն թշուառութեան և աղքատութեան միտեցեաք, սմին սարասի և եկեղեցիք մեր զրկեալք կահուց և ի կարասեաց՝ անկան ի պայծառագարգութենէ և աղաւաղեալք անչքացան, որ ի վայելչականէն զրկեալք գէթ հարկաւորին անգամ ոչ ձեռնհաս լինէին: Սակս որոյ համակամ հաւանութեամբ քաղաքիս մերոյ իշխանաց, եկեղեցականաց և աշխարհականաց և յատկապէս Մողնի եկեղեցոյս քահանայականաց դասուց և ժողովրդոց ի շինութիւն և ի պայծառագարգութիւն սրբոյ եկեղեցոյս մերոյ այսպէս ըմբոն և պատշաճ վարկեալ՝ զի որովհետև չուսիմք մեք զառաջինն մեր կարողութիւն որպէս երեկն և եռանդն հոգատարութեան ընուլ զհարկաւոր պիտոյսն Սրբոյ եկեղեցոյս, վասն որոյ կարգեցաք Սրբոյ եկեղեցոյս զմասն բաժնի յամէ ելիցն և մտիցն իբրև զմի բնիկ քահանայ՝ հանելով բաժին ի ժամէ եթէ ի տէրունական աւուրց և եթէ ի հասարակաց, զի զոր ինչ եկեղեցոյն բաժին անկցի, զայնս համայն քահանայք եկեղեցոյն պարտին կարգաւ առնել զժամն ի հասարակէ յերից մասանց, զմի մասն առնելով ինքեանց վարձ ըստ բնիկ սովորութեան եկեղեցոցս և ի տերունականէ ի հինգերորդ մասնէն զմի մասն, և զմնացեալն տալ եկեղեցոյն, որոյ հոգաբարձու և կառավար և երեցփոխան կարգեցաք զպարոն Եսայիճ Փիթոյեան, որ զամենայն հասն Սրբոյ եկեղեցոյ՝ թէ ժամուցս այս, թէ գանձանակի, թէ պսակ և կնքնոյ լուսադրամ, թէ ձիթադրամ և թէ մոմադրամ, որ հաւաքի ի Զատիկի և ի Զրօրհնեաց, և թէ այլ ինչ՝ թէ խանութի քիրայք և թէ գերեզմանահախք և որ ինչ յանուն եկեղեցոյ արդիւնք՝ զամենայն հանգամայն պարտին յանձնել ի վեր յիշեալ պարոն Եսայիճ առանց ումէկ ներհակելոյ և ձեռնամուխ լինելոյ, որ և նոյն պարոն Եսայիճ զայն ամենայն յանձնեցեալ զարդիւնս պարտի հաւատարիմ պահպանութեամբ պահել և ի հարկաւոր պակասութիւնս եկեղեցոյ ծախսել կարգաւոր հաշուագրութեամբ ելիցն և մտիցն:

Այսպէս և այսու օրինակաւ և կանոնաւորութեամբ պարտի մնալ եկեղեցիս այս ժամանակ ինչ, մինչև այց առնել Տեառն մերոյ և համայնից նախախնամողին, որ ի կարողանալ ժողովրդոց և ի ընուլ հարկաւոր պակասութեանցն Սրբոյ եկեղեցոյ յայնժամ ըստ վայելման ժամանակի լինելոց է կարգ և սահման: Եւ սոյն

այս դաշնագրութիւնն էր ստորագրեալ ի սրբազան Յովսիփայ կնեազ Արղութեանց արքեպիսկոպոսէ Հայոց վերաբնակեցելոց ի Ռուսաստան» :

Սակայն մինչև ցամն Հայոց ՌՄԿէ., որ է ամ տեառն 1818 բազումք ի դաշնագրողաց անդի, ընդ որս և բարեգովեալ աւագ երէցն նոյն եկեղեցւոյ գոլով վախճանեալք, չէր ումէք այլոց փոյթ եղեալ երբեմն յաղագս ունելոյ զվերահայեցողութիւն վասն եղանակի կառավարութեանցն եկեղեցական մտից և ելից, կամ զկնի լնլոյ հարկաւոր պակասութեանցն Սրբոյ եկեղեցւոյն՝ առնել որպէս պայմանագրեալն էին զայլ վայելչական կարգ և սահման: Այլ ամենեին առանց վերահայեցողութեան ուրուք յայնմ օրէ մինչև ցվաղճան զամս քսան և երկու և ամիսս երկուս զամենայն զմուտս և զելս եկեղեցականս և զամենայն կառավարութիւնն միանգամայն ունեցեալ էր ի ներքոյ բացարձակ և ազատակամ իշխանութիւն իւրոյ յիշեալ երէցփոխ պարոն Եսայի Ստեփանեան Փիթոյեանց: Իսկ յամի 1818 յամսեան Յունվարի ըստ կարգի այլոցն եկեղեցեաց ստորագրեալքս ի խնդիր եղեալ վասն ամենայն անցեալ ժամանակաց մտիցն և ելիցն՝ երկուց նշանակեալ եկեղեցեաց, եցոյց մեզ մինչև ցլրումն Ապրիլի յիշեալ երեցփոխն, զի Փոքր եկեղեցւոյ ամենայն արդիւնքն՝ թէ եկեղեցականն, լուսագին, մոմագին և կամ այլ ինչ և թէ Սուրբ Գեորգայ մասինսն նուրիանք ի յուխտաւորաց յամենայն ժամանակս երիցփոխանութեան իւրոյ եղեալ է միշտ կերակուր քահանայից և ո՛չ հասարակաց, այլ հզօրացելոցս ոմանց ընդ ժամանակ ժամանակ ժառանգաւորական իմն իրաւամբ իւրեանց: Առ որ ի սմին վերջին ժամանակի տիրապետող քահանայն ի խնդիր եղեալ ցուցին Տէր Խաչատուրն Յոհաննիսեան և Տէր Եմատուն Սողոմոնեան սկսեալ ի հազար ութն հարիւր ութն թուոյ Օգոստոսի քսան և չորս (1808) մինչև ի հազար ութն հարիւր տասն և ութ (1818) Յուլիսի տասն և մէկ ի միջոցի տասն ամաց արդիւն միայն երեք թուաման մէկ հազար վեց հարիւր քսան և հինգ (3.1625) դիան և ծախս այնքան ամացն՝ 2.1050 դիան եւ մնացորդն հատուցին միայն 1.4875 դիան: Երեք չարէք մոմ, 6 ստիլ խունկ, 2 հատ մանր քեալատայի (?) ասացեալ աղլուխք:

Իսկ վասն Սուրբ Աստուածածին մեծ եկեղեցւոյ արդեանցն՝ զի ոչ գոյր նախապատրաստեալ կանոնաւոր թէֆթեր ընդ օրինի, բազում մեծ և փոքր հատուած-հատուած թղթովք սկսեալ ի 1796

* Սույն «Դաշնագրութեան» բնագիրը առկա է նաև առանձին. տե՛ս այստեղ «Վազիրական վկայութիւններ» բաժնում «Համախօսական վճիռ» վերտառութիւնով:

Մարտի երկու մինչև 1818 Մայիսի մուտն՝ նա ինքն յիշեալ էրեցփոխն եցոյց զամենայն տեսակ արդիւնսն եկեղեցական, թէ խաչ հանելոյ, թէ վարագոյր բանալոյ, թէ յաղագս մոմոյ, խնկի և ձիթոյ ժողովքն հանդիսաւոր աւուրց, թէ զատկական նուիրանքն կանանց վասն իւղաբերից մոմոյ, թէ լուսագին վասն մկրտութեանց և պսակաց, թէ գանձանակն եկեղեցական, թէ արդիւնք ի հասարակ ժողովոյ և թէ վասն եկեղեցւոյն յատկացեալ պատարագաց ժամուցի բաժինն, թէ նուիրանք ի գերեզմանատեղեաց ննջեցելոյ կամ կտակք ի ննջեցելոց և կամ այլ ինչ պատահական արդիւնք ստացեալ յինքենէ՝ որպէս իւրաքանչիւր յատկութեամբ շարակարգեալ ըստ իւրաքանչիւր ամաց մի առ մի տեսանին ի տետրակն արտագրեալ ի բազմահատուած թերթիցն, տրեցելոց մեզ ի նմանէ գումար դրամ 178, 339 դիան:

Եւ բաց ի սոյն գումարէ եկեղեցական արդեանց, նաև եկեղեցական չորս դուքանքն և մի օթախն, որոյ երեք դուքանքն են ի Մէդանի բազազխանայն կից միմեանց՝ ի միում կարգի, և մի դուքանն ի վերայ տանեաց երկուց նոցին և մի օթախն ի վերայ տանեաց միոյ նոցին, զորս ամենեսին յետ աւերութեանն քաղաքի ի վերայ պայմանադրութեան իրիք ընդ Տէր Գրիգոր աւագ քահանայն նոյն եկեղեցեաց ունեցեալ էր պարոն Ծաքարօն Ծատրնեան՝ վասն ծախուց իւրոց յաղագս վերանորոգութեանցն նոցին, եցոյց պարոն Եսայի Ստեփանեան երիցփոխին, զի զառաջինն յամի 1798 պարտք առեալ ի Ծատրնեան՝ Մկրտումի որդւոյն ի Կօնիսէն և ի Բաբելէն 12 թուման, ամիսն երկու շահի շահով, և վճարեալ զայն պարոն Ծաքարօյն զպահանջմունսն նորա յանձնեալ էր Կօնիսիս և Բաբելիս զառաջինն երից դուքանաց՝ սկսեալ ի հիւսիսային կողմանէ, հանդերձ ի վերայ նորին եղեալ մի օթախին: Այլև ի լրանալ պայմանեալ ժամանակի միևնոյն՝ զայնոսիկ ևս հետ զհետ է ընկալեալ ի ներքոյ կառավարութեան իւրոյ, յամի 1799 զդուքանն որ ի վերայ տանեաց երկուցն ներքին դուքանաց, զոր բրուտն ունէր վարձեալ:

Եւ յամի 1803 յամսեան Մարտի զմիջինն երից դուքանացն, զոր Տէր Նիկողոսեանքն էին վարձեալ, եւ յամի 1807, յամսեանն Օգոստոսի զվերջինն երից ներքին դուքանացն դէպ ի հարաւակողմն, զոր Բրջեանց Ստեփանն ունէր վարձեալ, և զարդիւնս քիրայից իւրաքանչիւր նոցին մինչև ցլրումն Ապրիլի 1818 ամի տեառն գրեալ էր ստացեալ ի Կօնիսէն և ի Բաբելէն զամս քսան և ամիսս չորս գումար դրամ 193, 6950 դիան: Ի բրտէն զամս 29 և ամիս

* Կրկնված է:

4,448,450 դրան: Ի ՏԵՐ ՆԻԿՈՂՈՍԵԱՆԵՑԸ զամս տասն և Հինգ (15) և ամիսս 2, 151,2300 դրան: Ի Բրջեանց Ստեփանէն զամս 10 և ամիսս 9, 144,4600 դրան:

Միանգամայն գումար արդիւնք ի չորից դուքանացն 534 թուաման 2300 դրան: Այլ և զարդիւնս կարամիտինի՝ զանձանակին ստացեալ էր ի ՏԵՐ Ստեփանէն ՏԵՐ Մովսիսեան Հինգ թուաման 150000 [դրան], զորս ընդ տասն և երկու թուամանին՝ առեցելոյ ի Կօնիւնէն և Բաքիլէն, և ընդ գումարին եկեղեցական արդեանց բովանդակեալ, լինի միանգամայն գումարն ամենայն արդեանց Հասելոց առ պարոն Եսայի Ստեփանեանց Փիթոյեանց ի ժամանակս 22 տար[ի] 2 ամիսս էրիցփոխութեան իւրոյ՝ 729 թուաման, 5690 դրան:

Եւ որպէս վասն արդեանց, նոյնպէս և վասն ծախուց բազում Հատուած-Հատուած թղթովք եցոյց պարոն էրէցփոխն ծախս եկեղեցական յամենայն ժամանակս էրէցփոխանութեան իւրոյ ծախեալ ամի-ամի վասն մոմոյ, ձիթոյ, խնկի, աւելի, ճլօպի կամ այլ փոռցի, ածուխի և այլ և այլ իրաց, նաև վասն ինչ-ինչ եկեղեցական անօթից գնեցելոց ևս և ծախս վասն երկուց կաթողիկոսացն Յովսէփայ և Եփրեմի ի գալստեանն նոցա և վասն նուիրակաց Սրբոյ Էջմիածնի և Երուսաղէմի և այլ կարգաւորաց պատահականաց 129 թ[ուաման] 300 դրան: Նաև արտաքոյ մանրամասն նշանակեալ ծախուց գումարն՝ եցեյց այլ ևս երեւելի՝՝ գումարօք զգանազան ծախս: Նախ վասն ազատութեան միոյ դուքանի եկեղեցւոյն, որպէս և նշանակեալն է ի վերոյ ի կարգի արդեանցն, 12 թուաման, զոր յամի 1798 առեալ ի Կօնիւնէն և ի Բաքիլէն Մկրտումեան Ծատիւնաց, տուեալ էր պարոն Ծաքարօյն Ծատիւնեանց, որոյ և զշահն շարունակաբար զամս քսան և ամիսս չորս Հատուցեալ է նոցա նոյն դուքանն մինչև գսոյն կէտ Հաշուատեսութիւն մերոյ ի վերջն Ապրիլի 1818 ամի տեառն 29 թ[ուաման] 2800 դրան և ունի Հատուցանել տակաւին մինչև ցժամանակ վճարման 12 թ[ուաման] մայր դրամ պարտուցն:

Ձկնի վասն տանն Օքրոյեանց եղելոյ մերձ առ պարիսպն եկեղեցւոյն՝ 221, 1420 դրան, զօր յամի 1802 յամսեանս Յունիսի պատճառելով զվայելչութիւն լայնացուցման պարսպի եկեղեցւոյն, գնեալ էր 150 թ[ուաման] արծաթ դրամովք յանուն եկեղեցւոյ Հասարակ գրութեամբ իւրք զբոլոր տունն, որոյ գետինն եղեալ էր 421 գազ, երեք չարէք և մէկ զրեհ, և շինուածք արդիւնարարք ի

* Ընթերցումը կասկածելի է:
Բառը կրկնված է:

վերայ նորա գրաւականք 75 թուամանի, առ Աղայ Սոլօմոն Ստեփանեան կնեագ Աբամելիքեանց՝ մէկ դարբաս, մէկ սարտափ, մէկ սրահ, մէկ օթախ Հանդերձ աշխանայիւն և յառաջոյ նոսայ փոքրիկ բաղջայիւն գրաւական 60 թուամանի, և առ զանազան անձինս երեք այլ տունք ընդ մէջ բաղջային և դրանն արտաքնոց, որ ելանէ ընդ Հասարակաց ճանապարհն, ի Հանդիպոյ փոչտք կանթօրին, գրաւականք 15 թուամանի, զորս ետ գնելոյն զհաւասար կէսն ամին իբրև երկու հարիւր տասն և մէկ գազ (211)՝ առանց զրոյ և առանց արդարակշիռ գուգահաւասարութեան ընդ գնոյն յատկացուցեալ ի ժառանգութիւն յիշեալ Աբամելիքեանցին: Թողացուցեալ էր նմա միանգամայն զամենայն զնշանակեալ արդիւնարբեր շինուածսն ի մասին առ ի նմանէ Հատուցանելի 75 թուաման կէս գնոյն: Իսկ զմիւս ամենեկին անարդիւն կէսն 211 գազ յատկացուցեալ ի մասին եկեղեցւոյ, զգինն նորա 75 թուաման, մի թուամանն ևս աւելի խալաթագին անուամբ՝ 76 թուաման:

Այլ չունելով իսկոյն յայնմ ժամանակի գեկեղեցական գումար ըստ ցուցման Հաշուագրութեանցն իւրոց աւելի քան 23 թուաման 945 դրան և ըստ ցուցման սեպհական բանից բերանոյ իւրոյ աւելի քան 26 թուաման, յետ վճարելոյն զայն գումար 26 թուաման, վասն 50 թուամանին ևս տուեալ էր վաճառողին զմուրհակ պարտաւորութեան Հանդերձ շահուք: Եւ այսպէս գեկեղեցին արկեալ ընդ պարտուք և զամենայն զգնեալն շէն և անշէն թողացուցեալ միանգամայն յիշեալ Աբամելիքեանցին ամենեկին առանց իւրք արդիւնաւորութեան վասն եկեղեցւոյն, և առանց իւրք պիտանաւորութեան ինքն Հատուցեալ է ամ ըստ ամէ զշահն 50 թուամանի մինչև ցլրումն 1809 ամի տեառն զամս ութը՝ որպէս և զրեալ էր 45 թուաման 5000 դրան: Ընդ որում և ի գումարէ պարտուցն միայն 20 թուաման: Յետ որոյ յամի 1810 ունելով տակաւին գեկեղեցին ի ներքոյ ծանրութեան 30 թուաման տոկոսիօք պարտուց և, անհոգացեալ վասն Հատուցման այնորիկ, քակեալ էր զսարտափն և զդարպասն և փոխանակ եկեղեցական հաւասար կիսոյն, որ պարտ էր լինել երկու հարիւր տասն և մէկ գազ, յաժնժամ ևս վասն եկեղեցւոյն անհարկաւոր անօգուտ, և աւելի ևս վնասակար կերպիւ յատկացուցեալ միայն 120 գազ, և զմի ամրակառոյց որմն արևելեան դարպասին թողացուցեալ Աբամելիքեանցին, նորոգ ինքն հեռի յայնմանէ իբրև երկու գազ հիմնեալ զայլ նոր Հանրածախ Հաստահիմ որմ, շինեալ էր զերկուս սարտափանման ներքնայարկս և ի վերայ նոցին ևս զերկուս փոքրիկ վերնայարկս, զորոց ևս զծախսն վասն քակմանն և վասն

չինութեանս՝ հանդերձ մասնաւոր ծախիւքն, վասն Բաշնջաղեան մատուրին գրեալ էր 55 թուման 7220 դիան: Իսկ զմնացորդն մինչև ցլրումն 211 գազ թողացուցեալ էր դարձեալ Արամելիքեանի՞ն ճրի 91 գազ: Իսկ և յամի 1815-ի յառաջադրեալ Արամելիքեանի՞ն զնեղ ճանապարհն, որ ի հիւսիսոյ կողմանէ տանն իւրոյ, լայնացուցանել ուղղագիծ մինչև զպարիսպ եկեղեցւոյն ըստ չափու լայնութեան սկզբանն նորա ի հասարակաց մեծ ճանապարհին խոստանայ նմա վճարել ի մասնէ եկեղեցւոյն զամենայն զգետինն, և աւելի ևս քան զնոյնս հատուցանէ նմա նաև զծախսն փոխադրութեան նորոգ հիմանցն պարսպի նորա մինչև ցլէս բարձրութեանն որման՝ 7 թուման 7700 դիան:

Այլ ևս այսու ամենայնիւ յետ փոխարինելոյ նմա ի մասնէ եկեղեցւոյն նաև զթողացուցեալն ի սեպհական գետնոյ իւրմէ վասն լայնութեան ճանապարհին 66 գազ, թողեալ էր նմա դարձեալ ճրի և առանց իրիք հաշուոյ նաև զմնացորդն մինչև ցլրումն 91 գազին՝ 25 գազ: Իսկ յազագս վճարման 30 թուման պարտուցն ի մասին սոյնպիսի կերպիւ զնեալ և կառավարեալ տան, անհոգացեալ ըստ ամենայնի մինչև ցվաղճան, զշահն վասն նոր սկսեալ ի մտիցն 1800 ամի մինչև ցլրումն Ապրիլի 1818 զամս ութ և ամիսս չորս շարունակաբար վճարեալ էր 36 թուման 1500 դիան, որ ընդ առաջնոյն բովանդակեալ, գումարն շահուց վճարեալ վասն 50 թումանին զամս 15 և ամիսս 10, այն է Յունիսի 1802 սկսեալ մինչև ցելն Ապրիլի 1818 լինի 81 թուման 6500 դիան:

Յետ նորա վասն շինութեանց տանեաց եկեղեցւոյն և վասն գնոյ կրամիտի, սկսեալ 1804 մինչ 1808 ի միջոցի հինգ ամաց գցեալ էր մէկ հարիւր տասն և վեց (116) թուման, 6350 դիան: Եւ վասն շինութեանց որմոցն գաւթի և հաւասարելոյ որմոյն Արուեանց ի նոյն իսկ 1800 ամի՝ 21 թուման 8050 դիան: Դարձեալ վասն եկեղեցւոյն յամի 1811 առանց յատկութեան իրիք 9 թուման 3850 դիան: Եւ յամի 1812 10 թուման 6400 դիան: Յատկաբար ևս ի գին չորս շուրջառի 9 թուման 4150 դիան: Այլ և յամի 1813 վասն սուաղելոյ զեկեղեցին, և վասն վարձուց պատկերահանին 78 թուման 6000 դիան: Եւ յամի 1815, դարձեալ վասն ծաղկելոյ զեկեղեցին 22 թուման 6000 դիան: Եւ յամի 1815, դարձեալ վասն ծաղկելոյ զեկեղեցին 22 թուման 3750 դիան: Նաև վասն բերել տալոյ ի Մոզոկէ զխաչկալն Եսայի Աղայեան Փիթոյեանց ընծայեալ վասն յիշատակի 10 թուման: Եւ վասն նորոգութեան բեկելոցն նոյն խաչկալի ի ճանապարհին և կառուցանելոյն ի տեղուջ իւ-

րում ի վերայ բեմին, ևս և վասն պատկերահանաց և վասն սուաղելոյ զեկեղեցին, և վասն որմանն գաւթի նորոգելոյն յամի 1817 69 թուման 1740 դիան: Այլ և ի գումարէ արդեանց բրտի դուքանին գրեալ էր հատուցեալ ամ ընդ ամէ Փոքր Մոզոկոյ ժամուցն կարգադրեալ ի քահանայից նոյն եկեղեցւոյ յամի Հայոց 1238 (1789) Մայիսի 4-ին, յանուն Տէր Աբրահամ աւագ քահանայի իւրեանց գումարն դրամ 23 թուման 2000 դիան: Ծախս ի վերայ նոյն դուքանին մէկ թուման 2550 դիան: Դարձեալ ծախս ի վերայ դուքանացն յամի 1817 ըստ հարկադրութեան կառավարութեան վասն լամփայիցն և զառաջն նոցին քարայտակելոյն և վասն այլ նորոգութեանց՝ 9 թուման, 5415 դիան: Որոց ամենից գումարն, գումարաց ծախուց՝ վասն եկեղեցւոյն և վասն դուքանացն և վասն ժամուցի և շահուց դրամոց և այլոց նշանակեցելոց իւրաքանչիւր յատկութեամբ, բովանդակեալ ի միասին լինի 773 թուման 4805 դիան:

Որոց իւրաքանչիւր գումարաց բացայայտ պարագայիւք մանրամասն ծանօթութեանցն կարէ կամեցողն տեղեկանալ արժանաւորապէս յօրինակէ բազմահատուած վրացերէն գրութեանցն յիշեալ Էրէջփոխի՝ շարակարգեցելոյ առ ի մէջ՝ Հայերէն թարգմանութիւն:

Այլ որպէս տեսանի ահա ի մասին սոյն գումարի ծախուց ստացեալ պարոն Եսայի Ստեփանեան Էրէջփոխն զվերոգրեալ ամենայն գումարն իւրաքանչիւր ժամանակի եկեղեցական արդեանց այժմ ևս ի սմին ժամանակի հաշուատեսութեան մերում գտաւ Սուրբ եկեղեցին պարտական յիշեալ Էրէջփոխին 20 թումանս հանդերձ շահուք և 23 թուման 9115 դիան առանց շահուց: Այլ և դուքանն եկեղեցական գտաւ պարտական Եստիգեան Կոնիցի և Բաբելի՞ն ի քսան ամաց հետէ հանդերձ շահուք տասն և երկու թուման, որոց երկուց գումարն եկեղեցական պարտուց լինի 55.9115:

* * *

Ի հրամանատրութեան Ռուսաստանի առաջին աստիճանի մետրոպօլիտի, երկրորդ աստիճանի արքեպիսկոպոսի, երրորդ աստիճանի եպիսկոպոսք ունին զաթոռ և նմանապէս զյատկացեալ վանս: Ի հնոց նախորդաց կաթուղիկոսաց և պատրիարքաց Հայոց ունեցեալ են և ունիմք զվանս, յորոց մերձակայ ի մէջ պարսպի թաղեցեալ կան արժանաւորք ծառայողք արքայից Վրաց և Ռուսաց կայսրութեան, և որովհետև վանքն կախի զհոգևոր իշխանութեանց՝ այսօր ևս ինձ հարկ համարի աշխատեցուցանել զՁերդ

բարձր գերազանցութիւնն, որովհետեւ յայտոսիկ վանս բազում ժողովուրդք ծախեալ ունին ի վերայ շինութեան եկեղեցւոյն ոչ սակաւ դրամս, և բուն սովորութիւն է լեալ միշտ զննջեցեալս իւրեանց թաղել մերձ եկեղեցւոյն և հանապազ յայսպիսի ժամուստիպիմք աշխատեցուցանել զտերութիւն վասն թաղելոյ այս օրինակ արժանաւոր հանգուցեալ անձինս: Իսկ որովհետեւ հանդերձեալ եմ ելանել աստի և դիմել Յաթոռն սուրբ՝ վասն որոյ տացի ինձ ի ձէնջ վճռողութիւն, զի աշխատաւոր ծառայեալ անձանց իրաւունք իցեն մեզ թաղել տալ յայսմիկ պարսպի վանուց (մօնօստրի), իսկ եթէ չտացի ինձ իրաւունք, եկեղեցին ունի աղքատանալ, և Էջմիածնի մեծ վնաս յառաջացի, զի բոլոր վերոյիշատակելոց մետրապօլ[ի]տական մօնաստրից ունի[ն] հրաման թաղելոյ որպէս և ի Ս. Պ[ետր]բորգայ, և այնպես յերևելի թագաւորապատկան քաղաքաց, և այս սովորութիւն որովհետեւ աստ ևս գտանի, ուրեմն Դուք ևս բարեհաճեսցիք, և եթէ այսպիսի համաձայնութիւն ի Ձէնջ անկար երևեսցի, տացի ինձ իրաւունք յայտնել ի բարձրագոյն տեղիս:

Արդ, եթէ այսպիսի արդիւնք եկամտից պակասեսցի, և իրօք կարող եղէց ես զնորագոյն կարգադրութիւնն և զիմոյ աթոռոյ եղբարսն պահպանել, աղաչեմ այսուիկ փոքու բանիւ յոյս տալ իմոյ միաբանութեան, որով միշտ և հանապազ լիցուք աղօթարար վասն ձեր:

Յայտնի է և գիտէք իսկ այս իմ մօնաստերն է յեզր քաղաքի և հեռի ի բնակչաց. հանգուցեալք թաղին յեկեղեցւոջ հեռի երեք սաժէնիւ և խորութեամբ մի սաժէնիւ, և եթէ այս իմ խնդիր չունիցի կատարել, յայնժամ ունին կրել զմեծ նեղութիւնս հոգեւոր միաբանութիւնք իմ:

* * *

Ի վրաստանի եղեալ մերձ Տփղիսայ պատրիարքական աթոռ և վանորայք Հայոց կախին ի պատրիարքաց և ո՛չ թէ ի վիճակաւորաց. յայտորիկ վանորայս (մօնաստերս) յիշատակին միայն զանուն պատրիարքի, և չունի վիճակաւորն իրաւունս տալ յիշատակել զիւր անուն:

- 1) Վանքն է, կառուցեալ յանուն Սրբոյ Աստուածածնից, որ հայի ի գետն Կոր:
- 2) Բեղղաճէմ վանք Սրբոյ Աստուածածնի:
- 3) Թէլէթու Սուրբ Գեորգայ վանքն:

- 4) Սուրբ Կարապետի վանքն:
- 5) Սուրբ Սարգսի վանքն:
- 6) Փոքր եկեղեցին Քարափի, Սուրբ Դաստի խաչի վանք անուանել:

Այսոցիկ բոլոր արդիւնք և կառավարութիւն պատկանին կաթողիկոսի Հայոց:

ԱԿԱԳ ԵԿԵՂԵՑԻՔ (ԱԱԲՕՐՔ)

[1] Նախ՝ Կաթողիկէ եկեղեցի, որովհետեւ է նախկին միտրոպօլիտական և մերձ է փողոցի, պարտի լինել առաջին սաբօր:

2. Սուրբ Նշանի եկեղեցին, որովհետեւ ի ժամանակս արքայից եղեալ է մերձ արքունի դրան և է ի մէջ քաղաքին, և զանազան ազնուականք Ռուսաց, Վրաց և Հայոց պատուեն միշտ զՍուրբ Նիկողայոսն և զեկեղեցին նորա, վասն որոյ երկրորդ սաբօր է սա:

3. Մողնի՝ որովհետեւ կառուցեալ է ի վերայ այնպիսի երևելի տեղւոջ աւագագունից Հայոց իշխանաց և ազնուականաց՝ սա ևս անուանեսցի երրորդ սաբօր:

Վիճակաւորն Վրաստանի և կամ փոխանորդ նորա, յամենայն հանդիսաւոր տօնից և տօնախմբութեան պարտի կարգաւ կատարել յիւրաքանչիւրում յայտորիկ յերեքից սաբօրաց զմօլէպին և զայլ սոյնպիսիս:

ԱԿԱԳ ԸԱԿԱՆԱՅԱԿԱՆ ԵՒ ԿԱՍ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՔ

- [1] Նախ՝ Նորաշինու Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցին:
- 2. Ջկրաշինու Սուրբ Աւետեաց եկեղեցին:
- 3. Սուրբ Գեորգայ եկեղեցին Քամօյեանց:
- 4. Հրեշտակապետաց եկեղեցին Փոքր բերդի:
- 5. Ներսի Հալաբարի Սուրբ Գեորգայ եկեղեցին:

Բացի վերոյգրելոցս յայլ եկեղեցիս չիք իրաւունք ունելոյ զաւագ քահանայ, և զասակարգութիւն աւագ քահանայից եղիցի ըստ նախադասութեան եկեղեցւոյն ի սմին գրեալ կարգադրութեամբ:

Կանոն է և օրէնք, զի անդամն խղճմտանաց դատարանի իցէ աւագ քահանայ և կամ անուանի ոք ի գիտնական քահանայից: Եթէ աւագ քահանայ իցէ՝ պարտ է ի ներքոյ սաբօրի աւագ

քահանայից ունել զտեղի, իսկ եթէ քահանայ է՝ ամենայն քահանայից դասապետութիւն եղիցի:

Ի ներքոյ սորա է գրագիր քահանայն վիճակաւորի, զկնի որոյ՝ վարժապետ քահանայ երաժշտութեան, ետ որոյ վարժապետ քահանայն ուսումնարանի: Ի ներքոյ սոցայ գործակալն՝ եթէ չիցէ աւագ քահանայ:

Ի ներքոյ սոցայ՝ դէպուտատք, ի ներքոյ սոցայ՝ քահանայք ըստ ձեռնադրութեանցն:

Պատրիարքք և բոլոր եպիսկոպոսունք և ծայրագոյն վարդապետք պարտին ունել զմանտի: Մանտին պատրիարքի կանաչ թաւիչ ի վեր աղխից, ախինքն չափրաստաց՝ սերովբէք և քերովբէք, զարդարեալ մարգարտահիւսիւք և կամ ոսկէ թելիւք:

Արքեպիսկոպոսաց և եպիսկոպոսաց կապտագոյն ծաղկեայ կերպասի խարայ, ի տեղի սերովբէից՝ խաչ, և ծայրագոյն վարդապետաց սեաւ զանաուզի (°) ի տեղի սերովբէից կարովի խաչի ի վերայ կարմիր փոլաքի, որով և որոշեսցին յիրերաց:

Յորժամ կայսերական մօլեպին իցէ կամ թաբօր և կամ ի վերայ ննջեցելոց հրաւիրեալ գտանիցին՝ արքեպիսկոպոսն ունիցի զփորուար, զմանտի, զեմիփորոն, զվարդապետական խաչ, զբնակի և զթագ իւր: Իսկ ծայրագոյն վարդապետքն զփորուար, զշուրջառ, զխաչ պարանոցի և զսաղաւարտ ընդ նմին և զպարգես կայսերական:

Ուր ոչ իցէ արքեպիսկոպոս՝ կարօղ է ծայրագոյն վարդապետն կրել զվիշապաձև գաւազան:

Յայս եղանակ հանդիսի պարտին աւագ քահանայք կրել զփորուար և զշուրջառ, իսկ արեղայք՝ զփորուար, զշուրջառ և զվեղարս իւրեանց:

Իսկ քահանայք ի վերոյ գրելոցս՝ որք գտանին ի պաշտօնի իմիք ծառայութեան և ունիցին ի համարի աւագ քահանայից՝ զփորուար և զշուրջառ, բայց միւս հասարակ քահանայք միմիայն զշուրջառ:

[ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՔ Ի ԹԻՖԼԻՍ ԵՒ ՇՐՃԱԿԱՅՍ]

1. Վերայի գերեզմանատուն	20. Կարմիր Աւետարան
2. Զրկիներանց	21. Ս. Մինաս
3. Քամոյենց	22. Զորաբաշ
4. Վանք	23. Խօջիվանք
5. Սուրբ Նշան	24. Լուսաորիչ
6. Զկրաշէն	25. Նաթլուղի
7. Նորաշէն	26. Ծաղկեվանք
8. Մողմի	27. Կրծանիս
9. Կուսանաց	28. Թէլէթ
10. Բերդէնիւմ	29. Գաւառաթ
11. Բերդի Սուրբ Գէորգ	30. Սողանլուղ
12. Քարափի թաղի [Ս. Գէորգ]	31. Ծվիներիս
13. Հրեշտակապետաց	32. Ծաւկիս
14. Սուրբ Սարգիս	33. Կոջոն
15. Կուկիոյ Թանգոյեանց	34. Ծղնէթ
16. [Կուկիոյ] Աստուածածին	35. Հաւճալայ
17. Չուղուրէթի ս. Գէորգ	36. Մցիւթայ
18. Ս. Կարապետ	37. Սոմխորի
19. Էջմիածնեցոց	38 - 39*

* Չի ընթերցվում:

Պատկեր ծախսոց և արդեանց ամենայն եկեղեցեաց Տփլիսայ յմթացս 1829 առի. նմանապէս և գումարաց եկեղեցական դրանոց նախկինաց ամաց՝ նոյնոց ի ձեռս յորաքանչիւր երեսփոխանաց նախ գատարար և ասպ միահարոյն գումարեալ: Յամի 1830 Յուն 9: ի Տփլիսիս:

Թիւ եկեղեցեաց	Անուանաւորութիւնք ամենայն եկեղեցեաց Տփլիսիսայ:	Ծախք		Արդիւնք		Հին դրամք.		Թիւ Քահանայից	Անուանք և մականունք երեսփոխանաց եկեղեցեաց Տփլիսիս
		Ռուբլի.	Կոպէկ.	Ռուբլի.	Կոպէկ.	Ռուբլի.	Կոպէկ.		
1	Սր Աստուածածին Վանք ասացեալ:	110	85	718	30	1874	55	5	Արայ Շերմազան Վարդանեանց:
2	Սր Կաթողիկէ եկեղեցի:	108	40	648	30	870	15	4	Պարոն Արքանաւ Քէփիճեանց:
3	Սր Գէորգ Մողմի:	1073	20	302	..	990	65	5	Արայ Գէորգ Քեռիստեանց:
4	Սր Աստուածածին Նորաշէն:	..	..	..	..	2795	29	4	Երեսփոխան վահանեանալ է:
5	Սր Նշան:	589	..	..	..	663	63	5	Պարոն Աւետիս Փիրոյեանց:
6	Սր Բնթղիւնէն:	519	70	1222	53	7515	..	4	Պարոն Սիրտոմ Քարտաշեանց:
7	Սր Աւետիք Ջլրաշէն:	45	3	406	57	350	8	4	Արայ Յակոբ Մէլիքեանց:
8	Սր Գէորգ Քամոյեանց:	1	50	36	75	..	..	1	Չունի գերեմսփոխան որ:
9	Սր Հիշտակապետ:	27	30	55	59	86	11	1	Պարոն Գրիգոր Թամազեանց:
10	Սր Միմա:	42	80	108	50	362	80	3	Պարոն Պետրոս Մարգարեանց:
11	Սր Ածածին Շամբորեցոց:	111	80	267	85	596	50	2	Պարոն Աւետիս Տուգուլեանց:
12	Սր Կարապետ:	8	50	285	55	556	90	2	Պարոն Սիրման Միրմանեանց:
13	Սր Գէորգ Սասախլոյի:	45	15	55	70	57	25	2	Պարոն Յովսէփ Չամոյեանց:
14	Սր Մարգիս:	111	20	314	1	502	88	1	Պարոն Յակոբ Բաշխիրորեանց:
15	Սր Գէորգ Քարապի:	20	85	92	30	412	55	1	Պարոն Կակալ Զօհրաբեանց:
16	Սր Գէորգ Տըր-Աստուածատրոյ:	7	..	93	30	565	55	2	Պարոն Աւետիս Տուգուլեանց:
17	Սր Գէորգ Էջմիածնեցոց:	15	65	61	45	59	70	2	Պարոն Սիրտիչ Մալխասեանց:
18	Սր Ածածին Կուկիոյ:	..	..	44	10	113	..	2	Պարոն Զօհրաբ Զօնոյեանց:

* Տպագրական շարվածքով: Անկողմունք հաջորդ էջում:

Գումար եկեղեցական դրանոցն ի բաց համեալ զծախսոցն է քսան և երկու հազար իննսուն և վեց ռուբլի երեան և չորս կոպէկ արծաթ դրամ. այսինքն 22096 ռբ. 34 կոպ:	2937	93	4717	75	18378	59	50
--	------	----	------	----	-------	----	----

Հաշիւ Սր Աստուածածին Նորաշէն եկեղեցոյն ցարդ չէ քննեալ:

17 Յունիսի 1830

ՏՓԽԻՍ

Կառավարիչ պարտատրութեան Առաջնորդի Հայոց

Վրաստանի Սիմէոն Արքեպիսկոպոս Բզնունեանց:

Կարգ եկեղեցեաց Հայոց եղևոց ի Տփլիսի քաղաքի՝ ըստ կարգադրելոյ Տեառն Ներսիսի Վիճակատր Արքեպիսկոպոսի նորին և առաջնորդի: Յամին Տեառն 1827 ՌՄՀԶ:

1.	Առաջին՝ Վանք ասացեալ ժողովրդալատական Եկեղեցի սր. Աստուածածին անուն վիճակատր արքեպիսկոպոսի՝ թեմի պատրիարքական նախագահ Աբոտոյն անմնայն Հայոց սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի:	1 3. 4: 5.	Եկեղեցի թէկէնամ մականուանեալ Մուրբ Գեորգ անուն: -----Սասախլու ----- Մուրբ Գեորգ անուն: -----Ջրկինանց----- Մուրբ Սարգիս անուն: -----Փոքր Մուղլի----- Մուրբ Կարապետ անուն: Մատտոն----- Մուրբ Կորնստ անուն: ----- Մուրբ Գեորգ Քարապիի ----- Մուրբ Սարգիս անուն: ----- Մուրբ Գեորգ Տր Անատոսի: ----- Մուրբ Գեորգ Էջմիածնեցոց: Գերեզմանատուն կմբագ Բեքիրտէանց Մուրբ Շիրանատր անուն:
2.	Մուրբ Մուղլի Կաթողիկէ Եկեղեցի Աբոտ վիճակատր արքեպիսկոպոսի՝ թեմի Սարգիս անուն վիճակատր արքեպիսկոպոսի՝ թեմի պատրիարքական նախագահ Աբոտոյն անմնայն Հայոց սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի:	6. 7. 8. 9.	
3.	Մուրբ Մուղլի Կաթողիկէ Եկեղեցի Աբոտ վիճակատր արքեպիսկոպոսի՝ թեմի Սարգիս անուն վիճակատր արքեպիսկոպոսի՝ թեմի պատրիարքական նախագահ Աբոտոյն անմնայն Հայոց սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի:		
4.	Մուրբ Մուղլի Կաթողիկէ Եկեղեցի Աբոտ վիճակատր արքեպիսկոպոսի՝ թեմի Սարգիս անուն վիճակատր արքեպիսկոպոսի՝ թեմի պատրիարքական նախագահ Աբոտոյն անմնայն Հայոց սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի:		
5.	Մուրբ Մուղլի Կաթողիկէ Եկեղեցի Աբոտ վիճակատր արքեպիսկոպոսի՝ թեմի Սարգիս անուն վիճակատր արքեպիսկոպոսի՝ թեմի պատրիարքական նախագահ Աբոտոյն անմնայն Հայոց սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի:		
6.	Մուրբ Մուղլի Կաթողիկէ Եկեղեցի Աբոտ վիճակատր արքեպիսկոպոսի՝ թեմի Սարգիս անուն վիճակատր արքեպիսկոպոսի՝ թեմի պատրիարքական նախագահ Աբոտոյն անմնայն Հայոց սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի:		
7.	Մուրբ Մուղլի Կաթողիկէ Եկեղեցի Աբոտ վիճակատր արքեպիսկոպոսի՝ թեմի Սարգիս անուն վիճակատր արքեպիսկոպոսի՝ թեմի պատրիարքական նախագահ Աբոտոյն անմնայն Հայոց սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի:		
8.	Մուրբ Մուղլի Կաթողիկէ Եկեղեցի Աբոտ վիճակատր արքեպիսկոպոսի՝ թեմի Սարգիս անուն վիճակատր արքեպիսկոպոսի՝ թեմի պատրիարքական նախագահ Աբոտոյն անմնայն Հայոց սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի:		
9.	Մուրբ Մուղլի Կաթողիկէ Եկեղեցի Աբոտ վիճակատր արքեպիսկոպոսի՝ թեմի Սարգիս անուն վիճակատր արքեպիսկոպոսի՝ թեմի պատրիարքական նախագահ Աբոտոյն անմնայն Հայոց սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի:		
10.	Մուրբ Մուղլի Կաթողիկէ Եկեղեցի Աբոտ վիճակատր արքեպիսկոպոսի՝ թեմի Սարգիս անուն վիճակատր արքեպիսկոպոսի՝ թեմի պատրիարքական նախագահ Աբոտոյն անմնայն Հայոց սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի:		
11.	Մուրբ Մուղլի Կաթողիկէ Եկեղեցի Աբոտ վիճակատր արքեպիսկոպոսի՝ թեմի Սարգիս անուն վիճակատր արքեպիսկոպոսի՝ թեմի պատրիարքական նախագահ Աբոտոյն անմնայն Հայոց սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի:		
12.	Մուրբ Մուղլի Կաթողիկէ Եկեղեցի Աբոտ վիճակատր արքեպիսկոպոսի՝ թեմի Սարգիս անուն վիճակատր արքեպիսկոպոսի՝ թեմի պատրիարքական նախագահ Աբոտոյն անմնայն Հայոց սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի:		
13.	Մուրբ Մուղլի Կաթողիկէ Եկեղեցի Աբոտ վիճակատր արքեպիսկոպոսի՝ թեմի Սարգիս անուն վիճակատր արքեպիսկոպոսի՝ թեմի պատրիարքական նախագահ Աբոտոյն անմնայն Հայոց սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի:		

B| Էջ 22v - 23r-ը խորթին ձեռագրով կազմված ցանկ է, ստեղծված 1853 թ: Մեծադիր էջը բաժանված է երեք մասի, ուր առաջինը պիտի լիներ «Կարգ եպիսկոպոսաց Հայոց՝ երկուց ի Տփլիսի քաղաքի՝ ըստ կարգադրելոյ նորին վեհապատրիարքան Տեառն Ներսիսի յամի տեառն 1853 և ազգակամին», սակայն ցամաք չի կազմված: Հաջորդ կեսը լրացված է.

<p>Դասակարգութիւն առաջ երկուց և առ հասարակ քահանայից ամենայն եկեղեցոց Հայոց ի Տփլիսի ընդ կարգի ամաց ձեռնարութեան իրաքանչիւրոց մոցին համապատշաճեալ և վայելչական կարգ ըստ եկեղեցեաց և ըստ առանձնական արժանատրութեան իրաքանչիւրոց մոցին որոշեալ յերկուս դասս՝ հանդերձ պահպանութեան կարգի միայնս կացութեանց ամենեցուն մոցայ դարձուցանեն ի գրութս անուանց իրաքանչիւրոց բուանշանացն դասակարգութիւնք:</p>	Դաս երրորդ
<p>Դաս առաջին</p>	Դաս երրորդ
<p>դոգմաստոցորժմ իմիկ</p>	
<p>դոգմաստոցոր իմիկ</p>	

Ծան. - Ազգանուններից յուրաքանչիւրի դիմաց բնութագրության փորձ կա: Այսպէս՝ «պարկեշտ քահանայ», «կարդայն յարմար, բայց քահանայութիւնն տկար», «գրել չգիտէ և անպիտան ի քահանայութեան» և այլն, ընդ որում ցուցակ կազմողի և բնութագրի տվողի ձեռագրերը նույնական չեն: Թերևս և միաժամանակ չեն կազմված: Հնդօրինակումը ավելորդ մկատելցինք:

<p>դրոշմամուցազր ԵՄԻԿ</p>	<p>դրոշմամուցործ ԵՄԻԿ</p>	<p>Դասակարգություն առաջերիցանց և առ հասարակ բահանայից ամենայն եկեղեցեաց Հայոց ի Տփլիսի ընդ կարգի ամաց ձեռնարութեան իրաբանչիւրոց նոցին՝ համապաշտանալ և վայելչական կարգ ըստ եկեղեցեաց և ըստ առանձնական արժանատութեանց իրաբանչիւրոց նոցին, որոշեալ յերկուս դասս՝ հանդերձ պահպանութեամբ կարգի միադաս կացութեանց ամենեցուն նոցա, որոշ ցուցանեն ի գլուխս անուանց իրաբանչիւրոց բանշանացն դասակարգութիւնք :</p>
<p>ԴԱՍ ԱՐԿԱՋԻՆ</p>		<p>2. Ասագրեց Տեր Յովհաննես Սարգսեան: 3. Ասագրեց Տեր Յարութիւն Ալամդարեանց: 6. Ասագրեց Տեր Յովհաննես Պարոնբէկեանց: 7. Ասագրեց Տեր Յովհաննէս Էջմիածնեցի: 8. Ասագրեց Տեր Դավթ Քանոյեանց 10. Ասագրեց Տեր Նիկողայոս Իգնիլեանց: 11. Ասագրեց Տեր Յովհաննես հին Երևանցոց: 12. Տեր Մելիքխանիկ Վանքի: 15. Տեր Ստեփաննոս Վանքի: 20. Տեր Յարութիւն Էջմիածնեցի: 21. Տեր Գաբրիէլ Հեռոբեանց: 24. Տեր Յարութիւն Տեր Դուկասեանց: 26. Տեր Յովհաննես Զարափեան: 28. Տեր Յովհաննես Տեր Ազարեան: 30. Տեր Յարութիւն Գեղամեան Շամբարեցոց:</p>
<p>1785 1814 1785 1794 1789 1799 1800 1777 1790 1790 1794 1795 1796 1810 1798</p>	<p>Ըստ նախարատութեան Եկեղեցոյն: Ըստ յատկացեալ առանձնական արժանատութեանց: Ըստ կարգի ամաց ձեռնարութեան և գիտութեան: Ըստ բազմագուշ վայելչական բահանայազորութեանցն: Ըստ Ասագրիցութեանցն: Ըստ Արժանատութեանցն:</p>	

* Նույն մեծաւոր քերթի վարի կես՝ նախորդ կիսի հետ սևագիծ շրջանակված: Ցանկի պահպանված երկրորդ օրինակում (էջ 21vr) որոշ անձնանուններ սև գծով ջնջված են, մասնավորապես Առաջին դասից 2-րդը, 5-րդը, 6-րդը, 11-րդը, 18-րդը: Երկրորդ դասից 1-3-րդը, 6-րդը, 10-11-րդը:

<p>1801 1799 1801 1801 1802 1809 1810 1811 1826 1826</p>	<p>31. 32. 34. 35. 38. 43. 44. 45. 46. 52. 53.</p>	<p>Տեր Յովակիմ Տեր Նիկողայոսեան: Տեր Առաքեալ Նախիջևանցի: Տեր Սողովմոն Սուրբ Նշանի: Տեր Յարութիւն Տեր Սահակեան: Տեր Աստուածատու Սուրբ Նշանի: Տեր Աստուածատու Վանքի: Տեր Գրիգոր Տեր Դարբան: Տեր Գաբրիէլ Պարոնբէկեանց: Տեր Վարդան Քանոյեանց: Տեր Գրիգոր Լոռուէկեանց: Տեր Աբրահամ Արքմէկեանց:</p>	<p>Ըստ նախարատութեան Եկեղեցոյն: Ըստ յատկացեալ առանձնական արժանատութեանց: Ըստ կարգի ամաց ձեռնարութեան և գիտութեան: Ըստ բազմագուշ վայելչական բահանայազորութեանցն: Ըստ Ասագրիցութեանցն: Ըստ Արժանատութեանցն:</p>
<p>1801 1801 1801 1801 1801 1801 1801 1801 1801 1801 1801</p>	<p>31. 32. 34. 35. 38. 43. 44. 45. 46. 52. 53.</p>	<p>Տեր Յովակիմ Տեր Նիկողայոսեան: Տեր Առաքեալ Նախիջևանցի: Տեր Սողովմոն Սուրբ Նշանի: Տեր Յարութիւն Տեր Սահակեան: Տեր Աստուածատու Սուրբ Նշանի: Տեր Աստուածատու Վանքի: Տեր Գրիգոր Տեր Դարբան: Տեր Գաբրիէլ Պարոնբէկեանց: Տեր Վարդան Քանոյեանց: Տեր Գրիգոր Լոռուէկեանց: Տեր Աբրահամ Արքմէկեանց:</p>	<p>Ըստ նախարատութեան Եկեղեցոյն: Ըստ յատկացեալ առանձնական արժանատութեանց: Ըստ կարգի ամաց ձեռնարութեան և գիտութեան: Ըստ բազմագուշ վայելչական բահանայազորութեանցն: Ըստ Ասագրիցութեանցն: Ըստ Արժանատութեանցն:</p>

ցողմամույցից հմուհ	ցողմամույցից հմուհ	<p style="text-align: center;"><u>ԴԱՍ ԵՐԿՐՈՐԴ</u></p>	
1974	1.	Աազերեց Տեր Մեքիսեղեկ Ղամազեանց:	<p>Ըստ մախապատութեան եկեղեցոյն և ըստ առանձնական շնորհաց գիտութեան և բարոգութեան:</p> <p>Ըստ կարգի անց ձեռնադրութեան:</p> <p>Ըստ գիտութեան, բարոգութեան և գործունեութեան:</p> <p>Ըստ արիական բահամայութեանց:</p> <p>Ըստ վկայութեան վերակացոյի բարեկարգութեան:</p>
1777	4.	Աազերեց Տեր Մովսէս Նորաշինի:	
1781	5.	Աազերեց Տեր Միքայէլ Մողմոյ:	
1798	9.	Աազերեց Տեր Մեքիսեղեկ Դաբեանց:	
1804	13.	Տեր Եսայի Մկրտումեան:	
1797	14.	Տեր Գեորգ Տեր Ասարոնեան:	
1793	16.	Տեր Յարութիւն Տեր Վարդանեան:	
1799	17.	Տեր Եսայի Դանդութեանց:	
1798	18.	Տեր Ղազար Սանահնեցի:	
1781	19.	Տեր Ստեփաննոս Տեր Մովսիսեան:	
1791	22.	Տեր Գրիգոր Կոստանաց վանքի:	
1794	23.	Տեր Յարութիւն Արզնցի:	
1794	25.	Տեր Յովհաննէս Նալիջեանցի:	
1797	27.	Տեր Անտիբ Մողմոյ:	
1798	29.	Տեր Խաչատուր Դաբեան:	
1813	33.	Տեր Միսիբար Տեր Ստեփաննոսեան:	
1801	36.	Տեր Մնարոպ Տեր Գրիգորեան:	
1801	37.	Տեր Յարութիւն Երևանցի:	
1805	39.	Տեր Պետրոս Երևանցի:	

1806	40.	Տեր Ղազար Տեր Առաքելեան:	
1807	41.	Տեր Դանիէլ Տեր Չարաբեան:	
1808	42.	Տեր Սահակ Շամբրեցոյ:	
1813	47.	Տեր Դաւիթ Տեր Դաբեան Մողմոյ:	
1814	48.	Տեր Ներսէս հին Երևանցոյ	
1814	49.	Տեր Հայրապետ հին Երևանցոյ:	
1822	50.	Տեր Դաւիթ Տեր Մարտիրոսեան:	
1822	51.	Տեր Դանիէլ Տեր Յովհաննիսեան:	

<p>Մարտի 1917</p>	<p>Մարտի 1917</p>	<p>Մարտի 1917</p>
<p>1917</p>	<p>1917</p>	<p>1917</p>
<p>1917</p>	<p>1917</p>	<p>1917</p>
<p>1917</p>	<p>1917</p>	<p>1917</p>

ԿԱԿԵՐԱԳՐԱԿԱՆ
ԿԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Սա կարգավորումը կատարվում է 1917 թվականի
մարտի 1-ին և հետագայում 1917 թվականի
մարտի 1-ին և հետագայում 1917 թվականի
մարտի 1-ին և հետագայում 1917 թվականի
մարտի 1-ին և հետագայում 1917 թվականի

Սա կարգավորումը կատարվում է 1917 թվականի
մարտի 1-ին և հետագայում 1917 թվականի
մարտի 1-ին և հետագայում 1917 թվականի
մարտի 1-ին և հետագայում 1917 թվականի
մարտի 1-ին և հետագայում 1917 թվականի

Սա կարգավորումը կատարվում է 1917 թվականի
մարտի 1-ին և հետագայում 1917 թվականի
մարտի 1-ին և հետագայում 1917 թվականի
մարտի 1-ին և հետագայում 1917 թվականի
մարտի 1-ին և հետագայում 1917 թվականի

Սա կարգավորումը կատարվում է 1917 թվականի
մարտի 1-ին և հետագայում 1917 թվականի
մարտի 1-ին և հետագայում 1917 թվականի
մարտի 1-ին և հետագայում 1917 թվականի

[ՌՈՍՏՈՍ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ՆՎԻՐԱԳԻՐԸ
ԽՈՏԱ ԲԵՔՐՈՒԴԻՆ]

ԺԸ դարի սկզբին կատարված պատճեն, վրացերեն, ակից է պարսկերեն տարբերակը: Պահպանվում է Վրաստանի Կենտրոնական արխիվում (Ֆոնդ 1450, թղթ. № 22, վավ. № 65): Հրատ. «*խրտաշղ-ննթնիշղ օնթ. նաձյոյեձո*, ՅամոնԸ յ. զշտյորօձյե, տձ., 1955, ՅՅ. 244-245: Վերահրատ. «*ճւոյեթյեթյեձո տձօլօնօն օնթօրօնօնօյօն*, (XVI-XIX նն.), Բօյնօ I, Մյաճօյօնն նօյո ձյրձյեն Մյօլմա ճա մաձօնա ձյրձնօ Մյօլմա, տձ., 1962, ՅՅ. 17 (№ 12).

Աստձո կամօր և օձանդակությամբ մենք՝ Աստուձով թագա-
վորյալ, զույգ զահերի և իշխանության տիրակալ, արքայից-ար-
քա իշխանակալ պատրոնն Ռոստոմս, մեր կողակից՝ թագուհյաց թա-
գուհի պատրոնն Մարիամս, մեր անդրանիկ և ցանկալի որդի պատ-
րոնն Վախաթագր սուլյն այսուհետ ժամանակաց հավիտյան ավարտե-
լիք, հաստատուն և անփոփոխ նվիրագիրն ու հավաստումը շնոր-
հեցինք և պարգևեցինք ձեզ՝ մեր հավատարիմ և ի կարգի բազ-
մերանգ անձնազոհությամբ ծառայած ծառայոյց՝ զարթթուխուցես
Խոշա Բեհրուդիդ, որդոցդ և ձեր գերգաստանի բոլոր գալիք [սե-
րունդներին]:

Այն ժամանակ, երբ ներկայացաք արքունիք և Հավաթարին հա-
րող քաղաքային հանգստարան որ կա, Մախաթա [սարի] ներքև,
այնտեղ՝ ձեր նախնյաց ու սերնդոց ունեցած բնիկ գերեզմանո-
ցում եկեղեցի կառուցելու թույլտվություն խնդրեցիք մեզնից.
մենք էլ լսեցինք ձեր խնդրանքն ու խոսքը և թույլ տվեցինք՝ ե-
կեղեցի կառուցեցիք, շատ էլ ծախս արիք ու կիրճից ջուր հանե-
ցիք: Ձեր նույն գերեզմանոցի կողքին եկեղեցու վերևի կողմին
այգի շինել կամեցաք, և այդ տեղն էլ խնդրեցիք մեզնից: Շնորհե-
ցինք և պարգևեցինք քեզ ջուր՝ իր ակունքով. նրան միախառնե-
լու Մախաթայի ստորոտից երկրորդ ջուր հանեցիք: Այգու սահմանը
հասնում է ընդհուպ ձեր գերեզմանոցին, վերին կողմը՝ երկու ա-
ռուների ակունքներ, մի կողմով մինչև կիրճ ու քաղաքի մայրու-
ղի և Աստձո պատկերի աղոթարան: Սրանք լրիվ և ամենևին անվիճա-
հարույց ձեզ և ձեր որդիներին ենք նվիրել՝ ի ժառանգություն և
վերջնականորեն:

Արդ, հրամայում ենք ձեզ՝ արքունի վեբիլ-վեզիրներիդ, քա-
ղաքի մովրավներիդ և այլ ձեռնավորներիդ, դուք էլ այսպես կա-

տարեք և ոչ երբեք խանգարեք ու վիճարկեք՝ օգնութիւննից ու օժանդակութիւննից բացի:

Սույն հրամանն ու նշանակը գրվեց Քրոնիկոնի 342 (+1312=1654)-ին մեր արքունի գրվանագիրը Բիթվել Թումանիշվիլու կողմից:

Ռ ո ս ս ո ս մ

Մենք՝ Աստուծով բարձրյալ և Աստուծով օծյալ Թագակիր, Վրաստանի գահի Հաստատ տիրակալ, ինքնիշխան, արքայից արքա պատրոն Թեյսուրազս նույնպես այս նվիրագիրը Հաստատում եմ:

Քաղոցի 16 Քրոնիկոնի 444 (=1756):

Մենք՝ օծյալ տիրակալի որդի պատրոն Թագավոր Հերակլս, նույնպես Հաստատում եմ:

Քաղոցի 16, [Քրոնիկոնի] 444 (=1756):

2

[ՍԱՀՏԵՍԻ ԱՆՏՈՆԸ ՎԱՆՔԻՆ ՎԱԽՍ Է ՏԱԼԻՍ ԻՐ ԴՈՒՔԱՆԸ]

Մատենադարան, Կաթ. դիվան. թղթ. 242. վավ. 12

Պատճառ գրոյ[ս] այս է. Թուին ՌձՄէ. (1708) փետրվարի մէկ, որ ես՝ Գիլաքի որդի մահտեսի Անտոնս, ես իմ կամաւս և իմ կենդանութեամբս և իմ առողջ ժամանակիս իմ առած Գարպենտի դուքանն տվի մեր աթոռ սուրբ Ստեփանոսի վանքին վախմ՝ ինձ հոգոյ բաժինի տեղ, որ քրէհօվ տան, քրէհն մեր վանքի միաբան[ք]ն առնին և վայելեն, որ ի ժամ սուրբ պատարաքին զիս և իմ ծնողքն յիշեն և յիշատակեն:

Այս իմ աշխատանօք գնած դուքանս, որ տվի մեր վանքին վախմ, սորա կողմանեն ո՛չ ում խօսք և կամ իլաղայ չկայ՝ ոչ եղբօր և ո՛չ քվեր, ո՛չ որդոց և ոչ դստերանց, ո՛չ թոռանց և ոչ ծ[ո]ռաց, ոչ ում խօսք և կամ իլաղայ հարկը չկայ և չլինի մեր վանքի առաջնորդին և միաբանին հետ՝ որ ես մահտեսի Անտոնս իմ կենդանութեամբս իմ դուքանն վախմ արարի մեր վանքին: Հարգահ հի յետ իմ մեռանելուն իմ որդի և թէ դստրէ, թոռնէ և ծ[ո]ռնէ յանդքնի և այս իմ տված վախմիս կողմանէն հակառակի և մեր վանքի միայրանէն դաւի անէ՝ ԳձԺԸ. (318) հայրապետաց նգովեալ լինի և սէվերես առ յիս Քրիստոսի դատաստանն գայ:

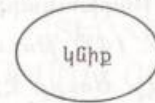
Այս եղև ներքոգրեալ մարդկանց զիտութեամբն և վկայութեամբն:

Ես երեսիոխան Թաթևոս, որ եմ կնքահայր մղտսուն, վկայեմ:

Ես Տէր Հայրապետս, որ եմ խոստովան[առ]յալ վկայեմ

Կնիք՝ Թաթևոս

Ես փեսայ Յկանս վկայեմ:

Ես Տէր Յովանէսս վկայեմ:

Ես խնամի Խաչատուրս վկայեմ:

Ես փեսայ Յովանէսս վկայեմ:

Ես Խաչերեսի որդի Գասպարս վկայեմ:

Ես Մոուսի Բուհիարս վկայեմ:

Ես փեսայ Յոհանէսս վկայեմ:

Ես Ամիրի Թէվոնս վկայեմ:

Ես Չօպանէնց Միրճանս վկայեմ:

Ես Տէր Մաղարէս գրեցի, վկայեմ:

Աջ լուսանցում.

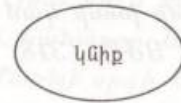
Ես Մելիք Վարդանս վկայեմ:

Ք(րիստոս)ի ծ(ա)ռ(այ) վարթան

Ես մահտեսի Պողոսի որդի խօճայ Վարդանս վկայեմ:

Ես Աստուածատուրի որդի Ղօշիս վկայեմ:

Գարձերեսին

Մէղանում է դուքանս այս:

Մաթիկուրթէս մահդասի Անտոնի դուքանի [ ] դապլամէն է:

3

[ԹԻՖԼԻՉԻ ԵՐԵՐ ԴՈՒՔԱՆՆԵՐԸ
ԷՏՄԻԱԾԻՆԸ ՎԱՃԱՌՈՒՄ ԵՎ ԵՏ Է ՂԵՆՈՒՄ]

Մատենադարան, Կաթ. դիվան, թղթ. 242 վավ. № 12 (այժմ փոխված է):
Հրատ. «Կալվածագրեր և տնտեսական այլ գործարքների արխիվային վա-
վերագրեր»: Առաջաբանով, ծանոթագրություններով, բառարանով կազմեց՝
Հար. Աբրահամյան, Երևան, 1941, էջ 130-131:

Պատճառ գրոյ[ս] այս է, որ ես Խոջայ Բարխուդարի որդի Մար-
տիրոսս Սուրբ Էջմիածնայ փող կուղէի յի՞՞՞՞՞ (43) թուման: Ժամա-
նակ անցաւ, Փաշայվանքի Տէր Դաւիթն, որ էր Սուրբ Էջմիածնի գոր-
ծակալ, Հրամանաւ Նահապետ կաթողիկոսին մեզ Հետ սօհլ արաւ
Կ. (60) թումանով. Ոսկան վարդապետն նվիրակ էկաւ Վրաց տուն,
նվիրակեց, Կ. (60) թուման թամամ չէլաւ, որ իմ փողի կտրվածքն
Կ. (60) թուման էր ինձ Հասել էր պակասեց, բերին Խօջայ Բեհրուտի
ուլած Գ. (3) դուքան կէր Սուրբ Էջմիածնայ վախմիաթ տված
Նահապետ կաթողիկոսի Հրամանով, մօհրով և թղթովն ղապալայ
ուլին՝ Ոսկան վարդապետն և Աշխարբէկն ինձ վրա ծախեցին, Նա-
հապետ կաթողիկոսի Հրամանովն այս Գ. (3) դուքանը ինձ վերայ
ծախեցին, ղապալայ տւին. թէ որ քիչ մի պակաս փող էլ մնաց,
Աղեքսանդր կաթողիկոսիցն մեզ Հասաւ ձեռամբն Մեսրոպ վար-
դապետին:

Երբ ես՝ Մարտիրոսս գնացի Սուրբ Էջմիածին, Աղեքսանդր կաթո-
ղիկոսն երբ լսեց, թէ վախմիաթ դուքաններն ինձ վերայ ծախած
է, ղաբուլ չարաւ, էլ վեստին դուքաններն փողն և գինը մեզ
յետուր, էլ կրկին մեզմէն յետ գնեց և Սուրբ Էջմիածնայ վախմն
արաւ: Աւուրս յետոյ ո՛չ ես, ո՛չ ուրիշ մարդ բան և խօսք չունի,
ինձ մօտ էլ ուրիշ գիր չկայ. թէ որ գիր դուս գայ, էս գիրս էն
գրին բաթալ անէ: Ինչ մարդ որ խօսի կամ այլ և այլ անէ, Սուրբ
Էջմիածնայ կապ(ու)ած լինի և ՅժԸ. (318) Հայրապետաց նզովից
ներքոյ լինի. ամէն:

Գիրս գրեցի ես՝ Մարտիրոսս (ի) Հաստատութիւն թղթոյս:
Գրվեցաւ գիրս Ապրիլի ամսոյն, թվին ՌձԾԸ. (1709).

Ես՝ Մէլիք Գիօրգիս վկայ եմ (կնիք).
Ես՝ Մահտեսի Ամիրջանի որդի Գասպարս վկայ եմ.

4

[ՏԵՐ ՀՈՎԱՍԵՓԸ ԻՐ ԾԱԽՍԵՐԸ
ԹՈՂՆՈՒՄ Է ՈՐԴՈՒՆ ԵՎ ՂԵՆՈՒՄ ՂԱՆԴԱՎԱՐ]

British Museum, Or. 5074, doc. 10. Հրատ. A. Catalogue of the Armenian
Manuscripts in the British Museum, London, 1913, p. 266-267: Հրատարակու-
թյունը մասնակի աղավաղումներով է: Առկից է Ֆ. Կոնիքիի թարգմանությունը:

Պատճառս գրոյս այս է, որ ես Տէր Յովսէփ գնացի Ղանդ[ահար],
իմ՝ սաբաբն Աստուածածնից առնէ պատուհաս ու պատիժ: Թողի
այսչափ ժողովուրդ գաստուրով [ ] Տէր-Աբրահամին ձեռն: Նախ և
առաջ Մէլիք Գիորկին և իւր եղբայր [ ]ն, Խօջայ Բարխուդարն, Ծա-
տիկն Գասարն, Բաղկալ Խոտիկն, Անաշէլից Դաւիթն, Մնէփէկից
Արուսիկն, իւր եղբայր Գիորկին, Մանկօն և իւր եղբոր որդի Մովսէսն
և իւր եղբաքն Մէլքօն և Բէրօն, Խոտիկի որդի Փարսատան, Ծարհապա-
նից Սիմօն, Ղամազից Դաթօի որդի Բէժան, Բաղկալ Կօկին և իւր փեսայ
Գիգօն, Ասլանպէկից Գասարն և Աւետիսն, Բոասօ Չալին, մոնթ Պօղոսն,
Բարաթն, Փասօն և Գասարն, ալքցի Դաւիթն և իւր տղէքն՝
Սօրօզանին, Գիորկին, ալքցի Գուրկենից Ամիրն, Գուրկենիք, ճոն Գո-
ղերցին և եղբայր Գիորկին, Յեզից Ղազարի որդի Դաւիթն, Մանէսից
Գիորկին, Չալին, Արուսիկն, Սափարն, Նազարն, Չատիկօից Չուրաքն և
իւր որդիքն՝ Խատօն և Մէլքօն, միւս Չատիկօից Արուսիկն, Օղից Նա-
զարն և եղբայր Առաքելն, կանաղօր Արուսիկն, Մնէփէկից իւր քվեր
որդի Բաբէն, Նալչաքար Մուքեյի որդի Մէրաքն և իւր եղբայրն, Չան-
դուխազ Մէլքօն և իւր որդի Սահակն, Խէշիկից մարճատի որդի Բաբէն,
սառած Շերմազանն, իւր որդի Էսդատէն և իւր գանաղօփնէրն և իւր
եղբարքն Գիորկին, Էսդատէն, Շերմազանն և իւր որդի Գիօն, ծաւկցի
Դաւիթն, Աւանից քանարջի Գօգին, Արուսիկն, Չուրապն և եղբայր
Չալին, Խատիկի որդի Գիորկին և եղբայր Չուրաքն, դիվան Շալվէն,

փալանդուզ Արթանտիլն, Խորու Յովսէփն և իւր փեսայն, Սարու-
խանինց Յիսն, դարփին Արութիւն, խարազ Գասարն և իւր եղբօր որ-
դին, Արովն և իւր քոյրն և փեսայն Մէրաբն, Աւանի որդի Խատուն և
իւր եղբայր Գօգիէն, Բ (2) եղբայրք Մանկօն և Սիմօն, Սարուխանանց
Սիրէլին, դամբու: ՚ի Աւանի որդի Գիորկին, Խնըպտու որդին,
Միլածինց Նասիտուն և իւր եղբայրն և իւր փեսայ դարփին
Արիթիւն, Մանկօի ճորտն Աւագն, Մովսէսի ճորտ Մարգարէն, մէկօտրէ
Աւան, Հուռմցի Արութիւն, ալցի Ասատուրն, Գարթի ճորտ Բիծիւնէն,
Կոստանդի որդի Գիորկին, ծինճողարեցի Շերմագան, Աւապեկինց
Գասարի ճորտ Շերմագան, լիսեցի թուր շինօղ Զաքարէն, Բ (2) որբ,
որ մէկ Բարօինց Էստատէն, մէկն դամբուրաշի Աւանի որդի Գիորկին
ա մեծացնում, կախարդ Թամարօն և իւր փեսայն, գանջցի Բալասան
ծաւկցի Շերմագան, որբիվէրի կնկտիքն՝ Էթէրն, խլի քոյր Մարեանն,
Շոնեինց Թինաթին, Թանդինինց Լալին, Հերիքնագն, Թումայի քոյր
Մարանն, մէկ տուն ժողովուրդ՝ Քարափի թաղում:

Այսչափ ժողովուրդ թողի իմ որդի Տէր Արարհամի ձեռն ի Հայ-
րապետութեան տեառն Աղէքսանդր կաթողիկոսին և ի թագաւորու-
թեանն Վախտանք խանին ես՝ Տէր Յովսէփս, որ գնացի Ղանդահար, էր
թիւն ՌձՄԹ. (1710) ի Մարտի ԺԲ գրեցաւ: Վերջ:

Ծան. Խոսքը վերաբերում է Ս. Նշանի ավագերեց Հովսեփ քահանային,
որին Նահապետ կաթողիկոսը 1694 թ. միաժամանակ ս. էջմիածնի գործակալ էր
Նշանակել (British Museum, Or. 5074, թ. 2: Նույնը տես ՄՄ դրսի միկրոֆիլմ,
N 362): Նույն անձին ավագերեց հաստատելու և նրան Հնազանդ մնալու կոչ է
արել Ալէքսանդր կաթողիկոսը 1706 թվականին տված կոնդակով (նույն տեղ):
Երկու տարի անց կաթողիկոսը հրահանգում է ս. Նշան եկեղեցին Հովսեփի
որդի Տեր Աբրահամին հանձնել (1708 թ., ն. տ.):

5

[ԽՈՏԱ ԲԵՎՈՒՐԻ ԹՈՒՆՈՐԴԻ ՍԵԼԻՔ ԱՂԱՅԻ ԵՎ ՆՐԱ
ԵՂԱՅՐ ՍՏԵՓԱՆՆՈՍԻ ԱՐՏՈՆԱԳԻՐԸ ՇԱԲԱԹ ԵՎ ԿԻՐԱԿԻ
ՕՐԵՐԻՆ ՊԱՏԱՐԱԳԻՉ ԶԱԿԱՆԱՆԵՐԻՆ ԽՈՏԱՅԻ
ԲԱՂԱՆԻՔՈՒՄ ԱՆՎԱՐՁ ԼՈՂԱՆԱԼՈՒ ԵՎ ԲԱՂԱՆԻՔԻ
ՂԱՍԱՐԿՐԻՑ 100 ԴԻԱՆ ՍՏԱՆԱԼՈՒ ԱՐՏՈՆՈՒԹԵԱՆ ՍԱՍԻՆ]:

Արտոնագրի հաստատված բնագիրը մինչև XIX դարի սկիզբ պահպանվելիս է
եղել Թիֆլիսի Կոնսիստորիայում, իսկ պատճենը՝ գործող հայոց եկեղեցիներում:
Բեթլեհեմի եկեղեցու պատճենի հիման վրա բնագիրը հրատարակված ենք

գտնում «Լումայ» հանդեսում (1899, Գիրք Բ. Յուլիս, էջ 279-281), հավանաբար ի
ձեռն խմբագիր Գյուտ ա. ք. Աղանյանի: 1745 թ.

Այս բերանհեռնումն է.

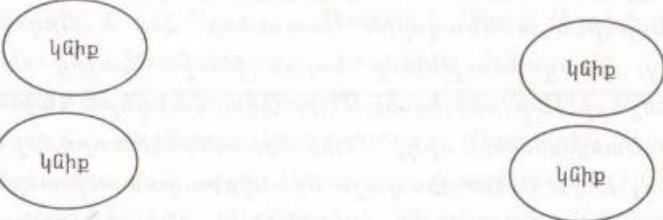
Շնորհիւն ամենագորին Աստուծոյ՝ Հօր և Որդւոյ և Հոգւոյն
Սրբոյ, և ողորմութեամբ նորին թուին Հայոց ՌձՂԴ. (1745),
Նոյեմբերի Ա-ի թիֆլիզեցի Մէլիք Աղայ Հանդերձ Հարագատ եղբարբ
իմով Ստեփաննոսի, որդի Մէլիք Աշխարհբէկին, որդւոյ Խօջազադային,
որդւոյ Խօջա Բէհրուդին զայս մշտնջենական ուխտս եղի ընդ Թիֆ-
լիզու բոլոր եկեղեցեացն, այսինքն է ընդ Վանքին, ընդ Քամօյինց
եկեղեցոյն, ընդ Սուրբ Նշանին, ընդ Զգրաշինոյն, ընդ Նորաշինոյն, ընդ
Մօղնոյն, ընդ Բեթլեհեմուն, ընդ Սհակաշէնուն, ընդ Քարափի եկեղեցոյն,
ընդ Կոստանաց վանից և Հաւաքարու մեր եկեղեցւոյն զայս պայ-
մանաւ. ով ոք վերոյիշեալ եկեղեցեացն շաբաթ և կիրակի ժամա-
րար լինի՝ ուրբաթ աւուրն երթայ ի մեր բաղանիսն և լուացուի՝
թարց դրամի, և ետ լուացմանն ձ(100) դեան ևս առցէ բաղանեաց
դախլէն՝ շաբաթ և կիրակի զմեզ և զմեր ննջեցեալսն յիշեսցէ
առաջի զենման անմահ Գառին Աստուծոյ:

Եւ եղաք զայս կարգս, զի Վանքի եկեղեցին և Հաւաքարուն
յիշեսցին զմեծ Հաւն իմ զԽօջայի Բէհրուդն Հանդերձ կողակցաւ իւ-
րով, ի Սուրբ Նշանն և ի Մօղնու եկեղեցին յիշեսցին զպապն իմ զԽօ-
ջազադայն Հանդերձ կողակցաւ իւրով, ի Նորաշէն և ի Կոստանաց
եկեղեցին յիշեսցին զհարյն իմ Մէլիք Աշխարհբէկն՝ Հանդերձ
մարբն իմով, ի Բեթլահեմու և ի Քամօյինց եկեղեցին յիշեսցին
զեղբայրն իմ զԲէհրուդն Հանդերձ կողակցաւ իւրով, ի Զգրաշէնու և
ի Քարափի եկեղեցին յիշեսցին զիս և զկողակիցս իմ, ի Սհակաշէնու
եկեղեցին յիշեսցին զեղբայրն իմ Ստեփանն Հանդերձ կողակցաւ
իւրով: Եւ զայս կացէ սահման մշտնջենական անջնջելի, վասն ո-
րոյ աղաչեմ յետագայիցդ մեր ազգաց մի՛ ոք ձեռնամուխ լինի
քակելոյ Հոգևոր ուխտադրութեանս, զի և դուք առջիք վաստա-
կոց ձերոց մասն, իսկ եթէ ոք կամիցի քակել զուխտս մեր, ինքն
լիցի պարտական զայսքան Հոգւոցն առաջի ահեղ ատենին Քրիս-
տոսի, և մեք լիցուք անպարտք, վասն զի յօժարութեամբ մերով
եղաք ուխտս զայս և գրել ետուք ի գիրս յիշատակաց և կնքե-
ցաք:

Կնիք

Կնիք

Դարձեալ մեք ևս խօջի բաղնըսի միաբան զալաքներս մեր յօժարութեամբ ուրբաթի յաւուրն ժամարար քահանայքն որ լուսուիին մեք ևս սպասաւորեսցեմք ի փառս Աստծոյ առանց զրամի:

Հանդերձ կնքօք սորին նախատիպն տեսանելով՝ Համեմատ նմին արտագրեցի Իգնատիոս Տէր Ստեփաննեան:

Տէ՛ր, մխիթարեա սպասաւորչացն Բեթլեհէմու Սուրբ Աստուածածնայ եկեղեցոյ, որ և գրեցաւ 1813 և [...] յամսոյ 5, ի մայրաքաղաքն Փայտակարան:

6

ՔԱՍՈՅԱՆՑ Ս. ԿԱՐԱՊԵՏ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՇԻՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

Սատենադարան, Կաթող. դիվան, թղթ. № 5, վավ. № 20

Դիցումն գրոյս այս է, որ ևս՝ Տէր Մովսէսի որդի Տէր Գաբրիէլս կամեցայ ի մէջ քաղաքիս Սրբոյն Կարապետի անուամբ եկեղեցի շինել, որ էր թիւն Հայոց ՌՄԻ. (1771), և սակս եկեղեցւոյս կողմանց զՀայրէնի տունս և զամենայն կայքսն իմ ծախեցի և ետու տեղագին եկեղեցւոյս: Եւ բաց ի այսց, Հէջուրեանց Ռօստօսի որդի Մկրտումն շնորհեաց եկեղեցւոյն յիշատակ իւրն Հարիւր յիսուն և չորս գազ տեղ: Նաևս Տէր Աստուածատուրեանց Աստուածատուրն ետ վասն շինման եկեղեցւոյս երեսուն թուաման և ապագայն և բազում զրամս տալ խոստացաւ, որ և յուսալով յԱստուած ձեռն ետու և ըսկսայ շինել: Բայց թէ տեղի և թէ վասն շինմանն յոլով խարջ և զրամս պիտոյացաւ, զի թէպէտ կատար Հասուցի եկեղեցիս և յիշեցի ի մէջ պատարագին զվերոյիշեալ անձինքն, սակայն մնաց եկեղեցիս բազում պարտոց ներքոյ և անօթի՝ եկեղեցւոյս գրաւ ի ձեռս պարտատեարց: Որոյ յաղագաւ զմիամօր գաւակն իմ զՏէր Ստեփաննոսն յղեցաք ի երկիրն Հնդկաց

վասն իմդաղի: Իսկ նա ևս անդ վաղճանեցաւ յաղագաւ ծովացեալ մեղացս, և ես մնացի ըստ ամենայնի ի մեծի թշուառութեան միջի և կրէի զնեղութիւնս ի պարտատեարց:

Բայց ի ներքոյ թարեղոջս ազգմամբ Սրբոյ Հոգւոյն դա՛ դարադաղցի Տէր Մկրտչի որդի Խաչատուրոյ, կատարեալ Հաւատով և Հաստատուն սիրով յաղագս փրկութեան Հոգւոյդ քում Հալալ ընչիոքդ վճարեցեր զպարտս եկեղեցւոյս և ազատեցեր զգրաւ եղեալ զանօթսն, որ և ազատօղն Համայնից Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս ազատեսցէ զձեզ յամենայն չարէ և յամենայն փորձանաց և գրեսցէ զանուկդ քո ի դպրութեան կենաց և լուսաւորեալ պայծառացուսցէ զՀոգիս ծնողացն քո, ամէն:

Ուստի և ես Տէր Գաբրիէլս միջնորդութեամբն Աստուծոյ և ամենայն սրբոց նորա զայս դաշնադրութեան թուղթս իմոյս յօժար կամօքն և Հաճութեամբն Հաստատեալ ետու քեզ՝ յիշեալ պարոն Խաչատուրիոյ, որ ի սարսափելի սրբոյ պատարագին անջնջելի յիշեսցի զանուկդ քո յազգէ յազգս և որդոց որդիս: Նաև թէ ապագայն կամ յիշեալ պարոն Աստուածատուրն ըստ խոստացելոյն իւրոյ և կամ թէ այլ ոք կամեսցին վերստին քարամբք նորոգել՝ կրկին զանուկդ քո ըստ վերոյ խոստմանս մերում անարգել յիշելոց եմք յաւիտեանս յաւիտենից:

Բայց մի արասցէ Աստուած, եթէ ոք իմային և կամ օտար՝ զայս ուխտիս և դաշնադրութեանց Հակառակեսցի և Չանայցէ խափանել՝ մի կարասցի, և այնպիսի չարաշուկն անձն նզովեալ եղիցի ի Սուրբ Երրորդութենէն և պատժեսցի ընդ Կայենի և ընդ Յուդայի և ջնջեսցի զանունս նոցա ի դպրութենէն կենաց: Իսկ Հաստատօղքն և անջնջելի պահօղքն պահպանեցեալք լիցին ի խնամս Աստծոյ և զօրհնութիւնս Տեառն վայելեսցեն յաւիտենաս յաւիտենից, ամէն:

Գրեցաւ թուղթս ի տեսակս կոպարի ի ՌՄԸ. (1759) թուին Հայոց, Նոյեմբերի ամսոյ Ժ-ին ի քաղաքս Թիֆլիզ:

Ինձ՝ Սրբոյ Կարապետիս ըսպասաւոր Գաբրիէլիս, այս վերու գրեալս ընդունելի է, վասն այն կնքեցաք:

Ես՝ Սրբոյ Կարապետի եկեղեցոյ ծառայ և լուսարար Տէր Ստեփանս, վերոյ գրեալն վերահասու գոլով կնքեցի:

«*ամ ֆոցնոն ճամբֆրջ ճա մոֆ՛ամջ ցար մջ-ճաճոյ մջրոանտ ցուորցոն թջոլլոն և ճոջջանամ.*»

ԿԳԻՔ

[Այս գրության մասնակից և վկա եմ ես՝ Դալաք Բերունց Գեորգիի որդի Ստեփանս]:

«*ամ ֆոցնոն ճամբջրոն ճա մոֆ՛ամջ ցար ֆջրոնանտ և ճոյոյոյ ճոլլոն մոլեյնամ.*»

ԿԳԻՔ

[Սուլյն գրությանս վերահասու և վկա եմ Ծուրինանց Խատիաշվիլի Մովսեսս]:

Ծան. Կաթ. դիվանի № 29 թղթապանակի № 125 վավերագրի նույն կապտավուն և նույն չափսի մեծագիր թղթի վրա գրված վավերագիր է: Ինչպես երևում է՝ ներսես Արքեպիսկոպոսի պահանջով ընդօրինակվել է նախնական մայր օրինակից՝ վրաց գրչությանը ծանոթ մարդու ձեռքով: Ընդօրինակություն լինելու լավագույն ապացույցը կնիքների փոխարեն նրանց շրջանակված «կնիք» ցուցումներն են:

Մենք ժամանակին ճշգրտել և արձանագրել ենք, որ այս վավերագրերը Քամոյանց Ս. Կարապետին են վերաբերում և ոչ՝ այսօր կանգուն Չուղուրեթի և Հավլաբարի միջև գտնվող և վերջին տարիներին վրացական եկեղեցի օձված Մուրբ Կարապետին:

7

[ՎՃԻՌ-ՎԱՂՎԱՏԱՊԱՏԿԱՆ ՆՈՐԱՇԵՆ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԵՎ ՓԻԼԻՊՈՍ ՂԱՅԹԱԿԱՆՍԻ ՎԵՃԻ ԱՌԹՎ]

Վրաստանի Կենտր. պատմ. արխիվ ֆոնդ 1450, թղթ. № 4, վավ. 11: Պատճեն, բնագիրը տրված է 1779 թ., վրացերեն: Հրատ. «*Ճարտջլոն և ճամբոջլոն մջջլոյճոյ*», Թ. 5, տձ. 1974, ջջ. 72-74. Հայ. թարգմ. տես «*Լրաբեր հաս. գիտ.*», 1998, № 3, էջ 188-189: Նաև՝ «*Յիշատակարան Սանահնոյ վանից*», Ա. Էջմիածին, 2007, էջ 235-238.

Երբ վրաստանի հանգուցյալ թագավոր Թեյմուրազի որդին՝ նորին բարձրությունն Հերակը երկրորդը՝ Քարթլիի ու Կախեթի թագավորը և Ղազախի ու Բորչալոյի տիրակալը, Աստծուն ծառայող իր զորեղ բազկով Տփղիսի բերդը թաթարներից խլեց և առ ինքը գրավեց, այն ժամանակ բերդի ներսում նորաշենի այս հին տաճարը երևան եկավ և քանի որ հնում Հաղբատի եկեղեցուն էր պատկանել՝ նույն եկեղեցուն էլ նվիրեց:

Հետո, որոշ ժամանակ անց, Ղայթմագաշվիլի Տեր Փիլիպեն նրա շրջակայքում տան տեղ խնդրեց, և նորին մեծությունը այդ եկեղեցու պարսպից դուրս տան տեղ պարգևեց նրան: Եվ քանի որ այս եղելությունը մոտ ժամանակի էր՝ հարկավ շատերն էին հիշում, [թե] որտեղ էր պարսպի հիմքը և կամ հատկապես որ տեղը պարգևեց, ուր այն ժամանակ խեղճ գլխներ էին խրճիթներով հաստատվել՝ այդ էլ նշանակելով գրված էր, որոնց ապացույցը սուլյն թղթի կոնակին է հայտարարված: Իսկ Տեր Փիլիպեն այդ տեղերը չէր անուանում: «*Պարսպից ներս է տեղ զբաղեցնում*», — ասում էին [բողոքողները]: Քանի որ սուլյն տեղերից այդ խրճիթները վերացրին և դուքաններ սարքեցին, եթե գիտակ մարդ չլիներ այդ տեղի առաջնորդը՝ որը ումն էր կշիռթվեր: Սակայն այս ընթացքում նման մարդիկ կային՝ ոմանք կառուցողներ և ոմանք՝ այդ տեղերում վարձ հավաքողներ, որ[ոնք] լաւ էին հիշում:

Հաղբատի եկեղեցու վիճակի և Տեր Փիլիպեի միջև այս խոսակցությունը որ սկսվեց, նորին բարձրությունն թագավորի և նորին սրբությունն Անտոն Արքայագն կաթողիկոս-պատրիարքի հրամանով մենք՝ արքեպիսկոպոս Բեսարիոնը, վարդապետ Ստեփանեն, Տեր Ափրիան, Տեր Իսային, Տեր Հակոբը (Ակոփը) և քաղաքի ուրիշ բազմաթիվ տերտերներ, ինչպես նաև աշխարհականներից ամիլախոր դիամբեկ Իեսեն, մզիվանբեկ Թեյմուրազը, դատավոր Իեսեն, մզիվան Սուլխանը, Թումանիշվիլի մզիլան Սուլխանը, մզիվան-մուլարեթխուցես Սոլոմոն Բագթաբեկիշվիլին, մզիվան Մանուչարը, սուլյն գործը քննելու և դատ անելու ուղարկվեցինք:

Ք.՝ [Մեզ հետ էին] նաև քաղաքի մելիք-մամասախլիս Ավետիքը, Արեսալոմանց Ասրաթը, Թաղումանց Մկրտումը՝ այս դուքանների կառուցողն ու սահմանները գիտեցողը, նազարբեկի որդի Օսեփը՝ ի սկզբանե այս տեղերի վարձի հաշուառողն ու վերցնողը, և ուրիշ բազում մոքալաքներ:

* Վրաց վավերագրերի ավանդական «Քանծիլին» է, որ պիտի կարդալ «Քրիստոսի»

Մեզ՝ դատավորներին, սրանք ոտը դնելով ցույց տվեցին, թե Տեր Փիլիպեին պարգևած տեղն այս է. եկեղեցու պարսպի հիմքին առնթեր դուքաններ որ կան, դրա դիմաց որ դուքաններ են՝ այնտեղ մոտիկ, որոնց երեսը դեպի հյուսիս է, և եկեղեցու պարսպն այն է, — ասում էին [իմացողները], — որոնց երեսը դեպի արևելք է և թիկունքը՝ դեպի եկեղեցին: Այդ դուքանների գերանը ճիշտ եկեղեցու պարսպի հիմքի վրա է դրված, բատոնի ողորմածությամբ կալվածն էլ եկեղեցունն է և կառուցմամբ էլ Հաղբատի ծախսով է կառուցված: Այս խոսքը բոլորը ձեռքը հոգուն դրած և Աստու առաջ [երդուելով] ասացին և հավատացրին մեզ:

Մենք՝ միասին այստեղ գտնվող հոգևորականներս և աշխարհականներս, այսպես որոշեցինք. քանի որ այսքան մարդ ձեռքը հոգուն դրած այսպես է ասում, մենք նրանց հավատանք: Այսօր որ դուքաններ կան՝ երեսները դեպի արևելք և մեյդանի կողմը, իսկ թիկունքը դեպի եկեղեցին — սրանք Հաղբատին և այս եկեղեցուն մնացին:

Մարտի 2, ես Քրիստոսի 1779, քրոնիկոնի 467:

* * *

Սուլյնի իսկազիրը տեսա և այս պատճենը կնքեցի՝ Իննուքի որդի Մերաբ:

Սուլյն իսկազիրը տեսա և այս պատճենը կնքեցի՝ Տեր Ծմավոնի որդի կրտսեր Ստեփան:

Սուլյն իսկազիրը տեսա և այս պատճենը կնքեցի ես՝ Տեր Ղազարանց Ծաքրոյի որդի Աղայոս:

Սուլյն իսկազիրը տեսա նորին բարձրության կողմից հաստատված՝ այս պատճենին համապատասխան, ես՝ Իսայի Մկրտում Թաղանց:

Սուլյն իսկազիրը տեսա և այս պատճենը ընդօրինակեցի ես՝ նորին սրբության կուսակրոն-քահանայ Նեոփիտես:

Մենք՝ Համայն Վրաց պատրիարք, արքայազն Անտոն, դատավորների կողմից վճռվածին համաձայն եմ և հաստատում եմ: Մարտի 2, 1779 թվին:

Հովհան (Իոանն) մղիվանբեզ Օրբելիան[ս] վկայում եմ սուլյն վճիռը:

Նվաստ արքեպիսկոպոս Գերվիսան:

Անարժան վարդապետ Ստեփանն:

Սկզբում

Մենք՝ Հանգուցյալ թագավոր Թեյմուրազի որդի Հերակ երկրորդ, թագավոր Վրաստանի՝ Քարթլիի, Կախեթի, այլոց և այլոց ու այլոց տերությանց տիրակալ, հաստատում ենք սուլյն վճիռը:

Քանի որ այս եկեղեցին Թումանյանց է եղել, երբ Աստու օժանդակութեամբ Տփղիսի բերդը գրավեցինք՝ եկեղեցիս Գորջասպ մղիվանին հաստատեցինք և հաղբատապատկան կարգեցինք:

Գրվեց Մարտի 5-ին, քրոնիկոնի 477-ին:

8

[ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ ԱՌ ԱՅՆ, ԹԵ ՈՎԹԵՐ ԵՎ ԶԱՆԻ՞
ՊԱՇՏՈՆՅԱՆԵՐ ԵՆ ԵՂԵԼ ԶԱՂԱՔՈՒՄ]

«საქართველოს სიმეველები», Ե. III, Եջուցուბո, 1910, ԶԵ. 15-17.

1784, Մարտի 1:

Ք. Քաղաքի մոտերավ Դավիթ սարդարը դիմում է քաղաքի հոգևոր սպասավորներին և քեղխուղաներին՝ երդվելով արարիչ Աստուով, Սուրբ Էջմիածնով և ձեր հոգով, ինչ գիտեք ուղիղ և ճշմարիտ և տեսել եք ու լսել՝ այդ ուղիղն ու ճշմարիտը սուլյն գրության վրա գրեք. այս քաղաքում բացի թագավորի մոտերավից, մոտերավ և մելիքից, մամասուխիսից ու նացվալից բացի եղե՞լ է մեկը թե ոչ՝ բատոն թագավոր Հերակի ժամանակ, թագավոր Վախթանգի ժամանակ և երանելի թագավոր Թեյմուրազի ժամանակ: Այս թագավորներից բացի սուլյն քաղաքում այլ պաշտոնային այս թագավորների օրոք ունեցե՞լ են որևէ մեկին, թե՞ ոչ մեկը չի ունեցել: Ուղիղն ու ճշմարիտը վկայեք Աստու առաջ:

Գրվեց մարտի 1-ին, Քրոնիկոն շրժ-ին. (1784)

ԴԱՎԻԹ

<Սրան հաջորդում է Հայերեն գրություն, հայագիր կնիքով>.

Առաջի Աստուծոյ, ես Սուրբ Նշանի մահտեսի ՏԵՐ Նիկողայոսս այսպէս եմ տեսի Վախթանգ պար[ո]նի ժամանակին՝ Ա. (1) մօրավ, մէլիք, Ա. (1) տանուտէր, Ա (1) նացվալ նաև Թեյմուրազ պար[ո]նի ժամանակին:

(կնիքի վրա) Ք(ՐԻՍՏՈՍ)Ի Ծ(Ա)Ռ(ԱՅ) ՄԱՀՏԵՍԻ
Տ(Է)Ր - ՆԻԿՈՂՈՍ ՌԵՂԹ

<Այնուհետև այլևայլ գրչությամբ>
վրացերեն.

Առաջի Աստուծո, ես՝ Մողնու մահտեսի Տէր Արքահամս այսպես եմ տեսել, որ թագավորի նստած քաղաքում, նրա հրամանով մեկ մովրավ է եղել, մեկ մելիք - մամասախլիս (տանուտեր - Պ. Մ.) և նացվալ (փոխանորդ - Պ. Մ.) Վախթանգ թագավորի և Թէմուրագ թագավորի ժամանակ:

Կ Գ Ի Բ

Ք. Առաջի Աստծո, ես՝ Մողնիսի Տէր Իսայիս այսպես գիտեմ, որ Շահողուի-խանը երբ մովրավ (!) էր, նրա հրամանով մենք հոգևոր մարդիկս օրհնյալ Ավետիք վարդապետի ժամանակ մի մոքալաքի դատի եղանք և նրանից հետո մոքալաքները գնացել էին այլ դատ անելու և Շահողուի-խանը այդ մոքալաքներին բռնել էր ու տուգանք առել: Ես այսպես գիտեմ. քաղաքում մեկ մոուրավ է եղել և մելիք - մամասախլիս ու փոխանորդ: Աստծո առաջ ես այսպես եմ լսել և այսպես գիտեմ:

հայատառ կնիք

<Այնուհետև կա հայերեն գրություն՝ հայատառ կնիքով>

Ես Վանքի Սուրբ Աստուածածնայ սպասար Տէր-Աստուածատուրս այսպես եմ տեսի Վախթանգ պարոնի ժամանակին Ա. (1) մովրավ, մելիք, Ա. (1) տանուտէր, Ա (1) նացվալ: Համ Թէմուրագ պարոնի ժամանակին էլ էսպէս:

(կնիք) Ք(ՐԻՍՏՈՍ)Ի Ծ(Ա)Ռ(ԱՅ) Տ(Է)Ր Ա(ՍՏՈՒԱ)ԾԱՏՈՒՐ...

<Այնուհետև այլևայլ գրչությամբ>

Ք. Իմ ժամանակ այսպես եմ տեսել, որ քաղաքում մեկ մոուրավ է եղել, մեկ մելիք, մեկ մամասախլիս և մեկ փոխանորդ: Նորաշենի սուրբ եկեղեցու փոքր ծառա Տէր Հակոբն է վկայում՝ առաջն Աստված այսպես եմ տեսել և նաև այսպես տեղեկացել:

կնիք (հայատառ)

Ք. Աստծո առաջ, ես՝ Ջիգրաշենի ավագերեց Տէր-Օհանս այսպես եմ տեսել և այսպես լսել՝ ինչ իշխանավոր եղել է՝ մեկ մոուրավ և մեկ մելիք, մամասախլիս ու փոխանորդ է եղել:

կնիք (հայատառ)

<Լուսանցում այլևայլ գրչությամբ>

Ք. Սուրբ Էջմիածնի վեքիլ և Վանքի բոլոր սուրբ եկեղեցի(ներ)ի անարժան սպասավոր ավագ քահանա Տէր Կոզաս՝ այս եմ տեղեկացել և տեսել, որ քաղաքում մեկ մոուրավ և մեկ մելիք ու մամասախլիս և փոխանորդ են եղել: Ես այսպես գիտեմ՝ առաջն Աստծո:

կնիք (հայատառ)

Ք. Աստծո առաջ ես՝ ավագ քահանա Տէր Գաբրիելս այսպես եմ տեսել ու լսել, որ Վրաստանում ինչ իշխանավոր եղել են՝ մեկ մոուրավ և մելիք - մամասախլիս ու փոխանորդ են եղել: Երկու իշխանավորներին էլ ես հասել եմ, որ այսպես էր:

կնիք (հայատառ)

<Երկրորդ էջին այլ գրչությամբ>

Ք. Մեղանից որ հարցնում եք այս իրողությունը, մենք՝ քաղաքում եղած աշխարհականներս, երգմամբ հավաստում ենք, քեդխուղա թէ հասարակ մարդիկ՝ մենք ինքներս տեսել ենք և նախնիներից էլ լսել ենք, որ քաղաքում մեկ մոուրավ է եղել, մեկ մելիք է եղել, մեկ մամասախլիս է եղել և մեկ փոխանորդ է եղել: Ուրիշ ոչ ոք է եղել ոչ՝ մոուրավ, ոչ մելիք-մամասախլիս և ոչ էլ փոխանորդ է եղել: Եվ թող կատարվի նորին բարձր կամքը:

<Վերջում դրված է քառասուն այլևայլ կնիք՝ վրացատառ և հայատառ>

<Սկզբում Հերակլ Բ-ի մակագրությունը>

Ք. Մեր հրամանն է՝ քանի որ այսքան հոգևորական և աշխարհական մարդիկ վկայում են, որ քաղաքում հնուց ի վեր մեկ մոուրավից ավելին չի եղել, մենք այսքան մարդկանց վկայության գորուծյամբ՝ մեր մոուրավից բացի ուրիշ ով էլ քաղաքում մոուրավ ունի՝ նրանց մոուրավությունից հանում ենք: Մեր սախասոյի¹ ծառային էլ ու քաղաքում ով էլ ծառա ունի՝ նրանց մոուրավը քաղաքի սարգար մոուրավը մեր փեսա Գավիթն է: Եվ եթե այս կապակցությամբ որևէ մեկը ճշմարիտ ասելիք ունի, որ այսքան վկայող անձանց կհակասի, թող ներկայանա:

¹ Անշուշտ եղել է «Տէր Կիրակոզաս»:

² Իմա՝ արքունի տիրույթի:

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԴՈՒԿԱՍ ԿԱՐՆԵՅՈՒ ԿՈՆԴԱԿԻ
ՆԱԽԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱԴԲԱՏԻ Ս. ՆՇԱՆԻ ՍԻԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆԸ
ԵՎ ԱՌԱՋՆՈՐԴ ԴԱՎԻԹ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻՆ. 1784 Թ.]

ՄՄ, ձեռագիր № 2803, էջ 234-235: Հրատ. «Դիվան Հայոց պատմության»,
նոր շարք, գիրք Ա., Ղուկաս Կարնեցի, Բատ. Ա. (1778-1785): Աշխատափրու-
թյամբ Վարդան Գրիգորյանի, Երևան, 1984, էջ 479-480:

...Վիճակեցելոցդ Հախպատու Սուրբ Նշանի Հրաշակերտ վանիցն,
որք կայք զետեղեալք ի յաստուածախնամ քաղաքդ Թիֆլիզ ընդ
հովանեալ եօթնից եկեղեցեացդ, այսինքն՝ Մօղնու, Նորաշինու, Բեթլե-
հեմու, Կաթողիկէ եկեղեցոյ, Հրեշտակապետի, Թէկեմամու և Սուրբ Սարգսի և
արտաքոյ քաղաքիդ՝ ԻԳօրի, ի Կախէթ, ի Թէլաւ, ի Քիսեդ, ի բոլոր Վրաց-
տուն, և ի Հախպատ և յայլս շէնս և ի գիւղորայս ի շրջակայից դո-
ցին, որք նոյն սրբոյ վանիցն են թեմք, յորս կառուցեալ քրիստո-
սահիմն սրբոց եկեղեցեաց և եկեղեցականաց դասուց: Նախ՝ Հա-
մայն միաբանիցդ դոյնոյ սրբոյ վանից, խոհեմամիտ վարդապե-
տաց, պարկեշտաբարոյ աստիճանաւորաց և բնաւից բարեկրօն
վանականաց, և ապա՝ սրբանուէր քահանայից, ուսումնասէր
սարկ[կաւագաց] և համօրէն եկեղեցական մանկանց, բարե<համ-
բաւ> իշ<խանաւորաց>, իրաւ<արար> մէլի<քաց>, փառա-
գուարճ ազնէորդեաց, հաւա...

Զի ասէ Տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս ի կենսածիր սուրբ Աւետարա-
նի իւրում, թէ «Որ խնդրէ՝ առնու և որ հայցէ՝ զտանէ և որ բաղ-
խէ՝ բացցի նմա»^{*}: Արդ և դուք՝ սիրելի և հոգևոր որդիքդ մեր,
յառաջ քան զայս համակամ խորհրդեամբ և բարւոք դիտմամբ
գրեալ էիք առ մեզ զթուղթ բազմակնիք և խնդրեալ ի մէջ կա-
ցուցանել սրբոյ վանիցն ձերում և ձեզ հոգևորապէս այցելու և
տեսուչ զսիրելի և զշնորհածին որդին մեր և զբնիկ միաբանն
սուրբ վանիցն ձեր՝ գԴաւիթ խոհեմազարդ վարդապետն: Եւ մեր
տեսեալ զօգտաւորութիւն շահաւէտ խնդրոյ ձերոյ, քաղցրացաք
հայրական գթով առ հոգևոր որդիսդ մեր և կատարեցաք զհայցե-
լին բարեխնդիր բաղխողացդ ի լրումն աւետարանական ամե-
նաճշմարիտ բանին տէրունւոյ՝ գրելով զնամակ օրհնութեան և
կարգելով զնա առաջնորդ:

^{*} Ղուկ. ԺԱ, 10:

Իսկ զի գրեալ էաք նմա յայնմիկ կոնդակոջն զպատուէր՝ առ ի
գալ ի Սուրբ Աթոռս և ընդունիլ զխրատս հայրականս ի բազմա-
դիմի օգտակարութիւնն ինքեան և սուրբ վանիցն և ձեզ, այժմ,
ահա, որդիական հպատակութեամբ դիմեալ էք ի Սուրբ Աթոռ
շնորհածին ծնօղս իւր և առ մերս հոգևոր հայրութիւն, երկրորդ
մահասարական թղթով հասարակութեան ձերոյ, որք ևս աղերսեալ
էիք ի սէր և ի խնամս ընդունիլ և շահել, և երեցուցանելով և
զշնորհակալութիւն զշինարարութենէ և զլաւապէս կառավարու-
թենէ նորին: Ուստի և մեք ի գալն նորա հայրական սիրով և
գթով ընկալաք իբրև զորդի հնազանդ, արժանաւոր սիրոյ և օրհ-
նութեան: Եւ որքան ի դէպն էք և հարկաւոր իսկ ասել զմա
զբանս խրատականս և զպատուէրս ամենաօգուտս ի շինութիւն
Սրբոյ Տանն այնմիկ ի բարեկեցութիւն ինքեան և ի բարւոք կա-
ռավարութիւն օրհնեալ վիճակայնոցդ իւրոց, ասացաք և պա-
տուիրեցաք, զորս և ինքն յօժարութեամբ սրտի յանձն էառ ի պա-
հել և ի կատարել, և դժուարակրելի ծանրութեանն իւրոյ և խղճա-
լի վանիցն ևս ըստ ձեռնտուութեան ներկայիս կերպիւ միով օգ-
նութիւն արարաք:

Եւ ապա այսու օրհնածիր կոնդակաւս վերահաստատեալ զսի-
րելի և զհոգևոր որդիդ մեր և զհարազատ զաւակդ Սրբոյ Աթո-
ռոյս՝ գՏէր Դաւիթ հանճարափայլ վարդապետդ և զարհիւպիսկո-
պոսդ ի յառաջնորդական գործն իւր և հոգևոր խիլայիւք փառա-
ւորեալ, ահա դարձուացք ի սուրբ վանսն ձեր և առ ձեզ, զի ե-
կեալ յայդր հովուեսցէ զձեզ հոգևոր իշխանութեամբ և աստուա-
ծային օրինօք և աւանդութեամբ սրբոյ եկեղեցոյ և կանոնօք
հարցն սրբոց և թարց ակնառութեանց:

Եւ արդ, որպէս լսելով մեր աղերսանաց ձերոց, վաղվաղակի
կատարեցաք զխնդիր ձեր, պարտիք և... (գրեալ յօրինակէն, որ ի Բիճ
տետրն ի ԻԹ. (29) երեսն):

ԿԱՍԱԽՈՍԱԿԱՆ ԿՃԻՌ ԵՎ ԿԱՐԳԱՎԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ՄՈՂՆՈՒ
Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԱՎԱԳ ԵԿԵՂԵՑՈՒ

1797 թ. Հունվարին Մողնու եկեղեցու պարսպում (գավթում) Հովսեփ արքեպ. Արղությանի նախաձեռնությամբ գումարված ժողովի վճիռը, որի պատճենը «Մասագոյն թղթի վրայ գրուած, պահուած է Ս. Էջմիածնի Կաթողիկոսական դիվանում» (Աղ. Երիցեանց, Հարիւր տարուայ համախօսական վճիռ Թիֆլիզի Մողնու եկեղեցւոյ.- «Արձագանք», 1897, № 11): «Քաղում ենք ՄՄ պահպանվող բնագրից [թղթ. 6, վավերագիր 69]: Այլ հրատ. տես նաև՝ «Հայկական աղբյուրները Աղա Մոսիսմանտի խանի Անդրկովկասյան արշավանքների մասին»: Աշխատասիրությամբ Ռ. Տ. Տիտանյանի, Երևան, 1981, էջ 70-72:

«Ըստ ընթացից հոլովման շրջանին ժամանակաց պատահեալ մեր (իմա՝ Յովսէփ արքեպ. Արղութեանցի – Պ. Մ.) ի կողմն ճախողակի և ի յարգար իրաւանցն Աստուծոյ դատեալ՝ խրատապատժեցաք ըստ յանցանաց մերոց, որ ի ՌՄԽԳ. (1795) թուռջա և ի Սեպտեմբեր ամսոյ ԺԳ. (13) Պարսից իշխող չէզոք Աղա-Մահմադ-խանն եկն և տիրեաց զվայելուչ քաղաքս մեր Թիֆլիզ, որում և հասոյց զմեծ վնաս և զաղէտ տազնապի, անխնայաբար կոտորելով զբնակիչս, զորս և զբազումս գերի առնելով, հանդերձ այրեցմամբ շինուածոց և յափշտակմամբ յոլով զանձուց և փարթամութեանց, մինչ զի հասաք մեք ի յետին չքաւորութիւն, և առհասարակ փարթամք և անինչք ի կողմն մեծագոյն թշուառութեան և աղքատութեան միտեցաք: Սմին սարասի և եկեղեցիք մեր, զրկեալ ի կահուց և ի կարասեաց՝ անկան ի պայծառազարդութենէ և աղաւաղեալք անչքացան, որ ի վայելչականէն զրկեալք՝ գէթ հարկաւորին անգամ ոչ ձեռնհաս լինէին: Սակս որոյ համակամ հաւանութեամբ քաղաքիս մերոյ իշխանաց, եկեղեցականաց և աշխարհականաց և յատկապէս Մօղնու եկեղեցւոյս քահանայականաց դասուց և ժողովրդոց, ի շինութիւն և ի պայծառազարդութիւն սրբոյ եկեղեցւոյս մերոյ, այսպէս ըմբոն և պատշաճ վարկեալ, զի որովհետև չունիմք մեք զառաջինն մեր կարողութիւն որպէս երէկն և եռանդն՝ հոգատարութեամբ լնուլ զհարկաւոր պիտոյան սրբոյ եկեղեցւոյս, վասնորոյ կարգեցաք սրբոյ եկեղեցւոյս զմասն բաժնի յամենայնէ ելիցն և մտիցն իբրև զմի բնիկ քահանայ, հանելով բաժին ի ժամէ՝ եթէ ի տէրունական աւուրց և եթէ ի հասարակաց, զի զոր ինչ զեկեղեցւոյն բաժին անկցի, զայնս համայն քահանայք եկեղեցւոյս պարտին կարգաւ առնել զժամն ի հասարակէ յերից մասանց՝ զմի մասն առնելով

ինքեանց վարձ, ըստ բնիկ սովորութեան եկեղեցւոյս, և ի տէրունականէ ի հինգերորդ մասնէ զմի մասն, և զմնացեալն տալով եկեղեցւոյն, որոյ հոգաբարձու և կառավար և երէցփոխան կարգեցաք զպարոն Եսային Ֆիթօյեան, և զամենայն հասան սրբոյ եկեղեցւոյս՝ թէ ժամուցս այս, թէ զանձանակ, թէ պսակի և կնքոյ լուսազրամ, թէ ձիթաղրամ և մոմաղրամ, որ հաւաքի ի Զատիկի և ի Զորհհնեայս և թէ ամենայն ինչ՝ և թէ խանութի քիւրայք, և թէ գերեզմանահախք, և որ ինչ յանուն եկեղեցւոյ արդիւնք – զամենայն համանգամայն պարտին յանձնել ի վեր յիշեալ պարոն Եսայուն՝ առանց ումեք ներհակելոյ և ձեռնամուխ լինելոյ: Որ և նոյն պարոն Եսային զայնս ամենայն ինքեան յանձնեցեալ զարգիւնսն պարտի հաւատարիմ պահպանութեամբ պահել և ի հարկաւոր պակասութիւնս եկեղեցւոյ ծախել կարգաւոր հաշուազրութեամբ ելիցն և մտիցն:

Այսպէս և այսու օրինիւ և կանոնաւորութեամբ պարտի մնալ եկեղեցիս այս զժամանակ ինչ, մինչև այց առնել Տեառն մերոյ և համայնից նախախնամողին, որ ի կարողանալ ժողովրդոց և ի լնուլ հարկաւոր պակասութեանցն սրբոյ եկեղեցւոյս, յայնժամ ըստ վայելման ժամանակին լինելոց է կարգ և սահման:

Արդ և ոչ արժան իսկ էր զանց առնել զայսու, որ ի գալ և ի տիրել նոյն անիծեալ Աղա-Մահմադ-խանին զքաղաքս զայս, թէ զիարդ և որքան անտանելի տանջանս կրեաց Տէր Ծմաւոնեան Տէր Գրիգոր մաքրասուն և մեծաշխատ աւագ քահանայն սրբոյ եկեղեցւոյս՝ արբմամբ սաստիկ զանից և խարմամբ բոլոր անգամոց՝ յաղագս անօթից եկեղեցւոյն, բայց նա զօրացեալ ի շնորհացն Աստուծոյ, ամենեին ոչ զանգիտեցեալ ի յայնքան դառն տանջանաց, այլ իսպառ տոկալով ի նեղութեանն այնմիկ, որ գրեթէ հասեալ մինչև ի դուռն մահու, բայց ոչ ցուցեալ ի պահեստ եղեալն զանօթ, զի թէ և ոմանք գիտելով զմասն ինչ ի պահեստի եղելոցն՝ անհամբեր եղեալ ցուցեալ էին անօրինացն և բոլորովին տարեալ նոցա, բայց զայնս զոր ումեք ոչ գիտացեալ բաց յինքեանէ, զայն մասն ամբողջ գերծուցեալ, զորս ամենայն ի հաշուազրի նշանաւորեալ յականէ և յանուանէ, և ի ստորև ձեռագրեալ և կնքեալ՝ զհուշուագիրն ընդ թղթոյս յանձնեցաք պարոն երիցփոխ Եսայուն, և զանօթսն անդրէն ի Տէր Գրիգոր աւագ քահանայն յաւանդեցաք՝ ըստ պատշաճի եկեղեցւոյն ի զործ ածցէ և ըստ իւրում ժամանակի վայելեսցեն ի պաշտօնս և ի հանդէսս եկեղեցւոյն:

Գրեցաւ և եղաւ այս թուղթ ի ՌՄԽԵ (1796) թուոջս, ի Մարտի ամսոյ ԻԵ.(25): Վերջ:

Կարգադրութիւնս այս հաճոյ է ինձ. վասն որոյ և իմով ձեռամբ հաստատեմ՝ Յովսէփ արքեպիսկոպոս Ռուսաց երկրի Հայոց և այցելու աշխարհիս Վրաց:

Հաղպատայ սրբոյ վանից առաջնորդ Դաւիթ արքեպիսկոպոս վերահասու գոլով, վասն որոյ կնքեցի:+

Յ. ամբոյն մովսէմ ձեռնադրեմ և Երևան.

[Վկայ եմ՝ դիւան Սոլոմոն]

Յ. ամ կրօնական ցարդոց յանձնարար և մովսէմ յար

– ձեռնադրեմ ձեռնադրեմ:

[Այս բարի կարգավորման համաձայն և վկայ եմ՝ Դարչի մեղիքի որդի]

Յ. ամ կրօնական յանձնարար և մովսէմ – տալու ձեռնադրեմ:

[Այս լավութեանը համաձայն եմ և վկայ եմ՝ Թաղուայշվիլի Իսայի]

Յ. ամ կրօնական ցարդոց յանձնարար և մովսէմ յար – ձեռնադրեմ ձեռնադրեմ:

[Այս լավ կարգավորմանը համաձայն եմ վկայ եմ՝ դիւան Աւետիք]

Յ. ամ կրօնական ցարդոց յանձնարար և մովսէմ յար – ձեռնադրեմ ձեռնադրեմ:

[Այս բարի կարգավորման համաձայն եմ ես՝ ամենայն անարժան և ցածրագույն ծառայեցի Գրիգորս: Կնիք չունեի, սա իմ ձեռքն է]:

[Վավերագրերի դարձերեսին].

Սուլյն կանոնիս համաձայն և համակամ գոլով՝ կնքեմ՝ Սրբոյ Էջմիածնի գործակալ և վանքի եկեղեցւոյ աւագ քահանայ Տէր Ղազար:+

Ընդ սոյն կանոնիս համակամ գոլով կնքեմ. Կաթողիկէ եկեղեցւոյ սպասաւոր Տէր Առաքել:+

Ընդ սոյն կանոնիս համակամ գոլով կնքեմ. Նորաշէնու Սուրբ եկեղեցւոյ անարժան սպասաւոր Տէր Յակոբ:

Ընդ սոյն կանոնիս համակամ գոլով կնքեմ. Բերլինում Սուրբ եկեղեցւոյ սպասաւոր Տէր Ստեփան:+

Յ. ամբոյն մովսէմ յար ձեռնադրեմ ձեռնադրեմ ձեռնադրեմ:

[Սուլյնի վկայ եմ ես՝ Բաստամանց Մղղեպի որդի Ստեփանս]

Ստեփան Տէր Շմաւոնեան:+

Յ. ամբոյն մովսէմ յար ձեռնադրեմ ձեռնադրեմ ձեռնադրեմ:

[Սուլյնի վկայ եմ՝ Փիթոնաց Իսախայի որդի Աղա]:

ԹԻՖԼԻՍԻ ԲՆԱԿԻՉՆԵՐԻ ԴԻՍՈՒՄԸ Հ. ԱՐԴՈՒԹՅԱՆԻՆ

Մատենադարան, Կաթ. դիւան, թղթ. 6, վավ. 88: Հրատ. «Հայկական աղբյուրները Աղա-Մոհամմադ խանի Անդրկովկասյան արշավանքների մասին (1795-1797 թթ.): Աշխատասիրությամբ Ռ. Տ. Տիտանյան, Երևան, 1981, էջ 90-91:

Գերերջանիկ և պատկազարդեալ սրբազան հայր Յովսէփ արքեպիսկոպոս, գթածագունեղ տէր և բարերար

Ի շնչասպառ և ի վշտակրեալ ժամանակիս այսմիկ աշխարհի զգորացուցիչ ազդու իմն հոտ բուրեալ ի քիմս մեր իբր զարթուցիչս և յուշաբերս առօղ զմեզ ի նուազեցմանէ, զկարգեցումն ասեմք զթաշատի Հօրդ մերոյ առ զերագանց գրաֆ Վելարիոն Զուպովն, ի խորհրդատուութիւն նորին պայծառափայլութեան, զոր այս անօրէնութիւն ի յերկնուստ և յաստուածայինն մարդասիրութենէ խնամարկութիւն մեզ զգամք, զի մեծ երջանկութիւն է համարելի վասն մեր, և զյոլով բարիս ստանալ յուսամք ի սրբազնութենէ ձեռնէ, ըստ այնմ զի ըստ բնածին բարեսէր բարուցդ, մշտապէս ի յապահով և յանդորր ժամանակի մերում, հետեւեալ ես ի բարձրագունեղ դրանն նորին ինքնակալութեան, զվայելչականս յաւելուլ վասն մեր և երկրիս մերում, ապա այժմ քանի՞ օն առաւել հետեւելոց ես որ վասն մեզաց մերոց յամենայնէ զրկեալ հարկաւորին անգամ ոչ եմք ձեռնահաս, որ զրեթէ հասեալ եմք յափն յուսահատութեան, չունիմք զերկրայութիւն առ այս, այլ քաջ գիտեմք և յուսամք հայրախնամ զթասրտութեամբ հետեւելոց

ես քան զոր խնդրեմք և իմանամք, սակայն կամիմք ծանուցանել սրբազնութեանդ թէ մի ինչ է, որ վերջապէս շինութեան և կազդուրման մերոյ հարկաւորն է, զի ըստ բազում և մեծամեծ ողորմութեանցն, որ եղև մեզ ի մեծէ ինքնակալութենէ նորին, եղիցին այս պարգևք ի վերայ մեր, զի շնորհեսցի մեզ ի թագաւորական գանձուց ողորմութիւն իմն, ի շինութիւն քակուածոց և այրեցեալ տանց և խանութաց մերոց, և առ ի կալ մեզ ի վերայ գործոց մերոց՝ որպէս և էաքն յառաջ, առ որս օժանդակութիւն և ձեռնտուութիւն ի սրբազնութենէդ խնդրեմք տալ մեզ զպատճէնն, և ցուցանել մեզ զմուտն այսր դրան, որով կարեցուք ստանալ զողորմութիւնս զայս, զի թարց այսորակ անկարելի գոլ թուի մեզ ի յանկմանէս յայսմանէ կանգնիլ ի յոտին, և ելով մեր միշտ ի սոյն խորհուրդ վաղուրեմն կամէաք ազդել զայս հօրդ մերում սրբազանի, բայց մինչ եղբօր որդին ձեր և սիրելին մեր կնեազ Վասիլ Բէժանիչն եկն աստ, պատկան համարեալ մեր սովիմք մատուցանել, զոր ահա մատուցեալ և աղնադէտ եղեալ սպասեմք հրամանի տեառնդ և հօրդ մերոյ:

Ի բոլոր սրտէ վասն սրբազնութեանդ յԱստուծոյ միշտ զբարիս Հայցօղ ծառայք և որդիք սրբազնութեանդ մնացորդք ժողովրդեանս աւերեալ թիֆլիզու:

1796 ի Մայիսի 24

ի յաւերեալ թիֆլիզում

- Քր[իստոսի] ծառայ Գարշի Բէհրուդ
- Խոնարհ ծառայ Ըստեփան Տէր Շմաւօնեանց
- Յոնա Յօտճօ ժց ԵճԵՅՅՅՅՅՅՅՅՅ
- [Մառա Գեորգի որդի Նազարեղով]
- Նվաստ Յեսայի դի Մկրտում Թաղօեան
- Ճ. Նջօրնօ Յոնա օնօ Յօտօեոց
- [Անարժան ծառայ Իսայի Փիթոնով]
- Ճ. Նվճօնեցեալ Յոնա Յօտօեոց
- [Սրբազնութեան ծառայ Փիթոնով]:

1796-ի Մայիսի 24, ի յաւերեալ թիֆլիզում:

[ՂՈՒԿԱՍ ԿԱՐՆԵՑՈՒ ԿՈՆՂԱԿԸ՝ ՈՒՂՂՎԱԾ ԹԻՖԼԻՍԻ ԲԵՌԵՆԵՍ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԾԽԱԿԱՆՆԵՐԻՆ]

Մատենադարան, Կաթ. դիվան, թղթ. № 6, վավ. 131 (պատճեն): Հրատ. «Հայկական աղբյուրները Աղա-Մուխամմադ Խանի Անդրկովկասյան արշավանքների մասին (1795-1797 թթ.): Աշխատասիրության ր. Տ. Տիտանյան, Երևան, 1981, էջ 118-119:

...Արդ՝ ըստ ասացելոյս այսմիկ՝ Տէր Մխիթար ձերունի քահանայն, որ ի բազում ամս աւագ իրիցութեամբ տեսուչ էր սրբոյ եկեղեցւոյդ, յետ վճարելոյ կենաց նորա սպանմամբ ի դիւագունդ զօրացն Պարսից յարձակեցելոց ի վերայ քաղաքիդ յաղագս ոչ յայտնելոյ նորա զթագուցեալ պահեստս սրբոյ եկեղեցւոյդ (որոյ զհոգին Տէր լուսաւորեսցէ և ընդ սուրբ քահանայն դասեսցէ), յանցելումն ամի հարազատ որդին նորա Տէր Ստեփաննոս խոհեմամիտ քահանայն ընտրեցեալ է ի հասարակութենէ ձերմէ կարգել ի տեղի հանգուցեալ հօրն աւագերէց ի սուրբ եկեղեցւոյդ ձերում:

Եւ չունելով ձեր յայնժամ զձեռնահասութիւն առ այսոր՝ վասն վրդովմանց ժամանակին ի խռովութենէ Պարսից, Դաւիթ վարդապետ առաջնորդն ձեր տուեալ էր նման զթուղթ ի հաստատութիւն ընտրութեանն, յոգունց անձանց ևս կնքելով զնոյն: Իսկ նարդենիս բազմակնիք մահսէրիւ հասարակութեանդ ձերոյ և միւս եկեղեցեաց աւագ քահանայիցն եկն ի Սուրբ Աթոռ և առ մեզ: Զոր և մեք ի հայրական սէր և ի խնամս վերընկալաք: Եւ զի միաբանութեամբ վկայեալ էիք արժանաւորութիւնն, վասնորոյ ըստ սրբազան առաքելոյն բանի, թէ «Որք բարւոք վերակացուք լինին երիցունք, կրկին պատուոյ արժանացին»*, ահա զսիրելի և զհոգեւոր որդին մեր և զհաւատարիմ զաւակն Սրբոյ Աթոռոյն զՏէր Ստեփաննոս հանճարունակ քահանայն արժանի համարեալ կրկին պատուոյ այսու օրհնածիր կոնդակաւս մերովս կարգեցաք աւագերեց ի Սուրբ Բերդեհն հրաշագարդ եկեղեցւոյդ ձերում, զորդին ընդ հօրն յաջորդեցուցանելով աւանդեալ զպատուերս կարեորս և օգտակարս, սիրով և օրհունութեամբ և խիլայիւ դարձուցաք առ սիրելի և հոգեւոր որդիսդ մեր: Որպէս ամենայնիւ վստահութեամբ և քաջաջան արիութեամբ կառավարեսցէ զձեզ ըստ աստուածային պատուիրանացն և ըստ ուղիղ աւանդութեանց և սահմանադրու-

* Առ Տիմոթ., I, 6, 17:

թեանց սրբոյ եկեղեցւոյս Հայաստանեայց: Եւ բարւոք տնտեսութեամբ և վերակացութեամբ հոգասցէ զամենայն հոգս Սրբոյ եկեղեցւոյդ ձերոյ՝ յարամնալով և ի հարազատ որդիութիւնն և ի անձնազիր ծառայութեանն լուսատու ծնողին ձերոյ Սրբոյ Աթոռոյս և հոգևոր հայրութեան մերոյ, և զձեզ ևս ի նոյնս յորդորելով, եւ դուք ուրեմն համայն սրբանուէր քահանայքդ և քրիստոսասէր և օրհնեալ ժողովուրդքդ պարտիք ամենայնիւ յօժարութեամբ և աննախանձաբար լսողք և կատարող լինել ամենից անմեղսածին հրամանաց դորին և լինել զմա յամենայնի հնազանդք և պատուել զզա ըստ օրինի և ըստ իւրոյ արժանւոյն որպէս զհոգևոր վերակացու և կառավարիչ ձեզ և աւագ քահանայ:

Եւ կատարողքդ հրամանաց մերոց եղիջիք օրհնեալք յԱստուծոյ և ի մէնջ, և շնորհք սրբոյ Իջման տեղւոյս Քրիստոսի ընդ ձեզ լիցի միշտ, ամէն:

Գրեցաւ առ ի թուական մերում ՌՄԽԶ. (1797) յՕգոստոս ժԸ. (18) ի բարձրագահ Աթոռս Սուրբ Էջմիածին:

[ԿԱՆՁՆԱՐԱՐԱԿԱՆ ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ ԳՏԵՎՈՂ ԷՏՄԻԱԾՆԱՊԱՏԿԱՆ ԱՅԳԵՏԵՂԸ ՎԱՃԱՌԵԼՈՒ ՀԱՍԱՐ]

Մատենադարան, կաթ. դիվան, թղթ. 242, վալ. 58 (այժմ փոխված է): Հրատ. «Կալվածագրեր և տնտեսական այլ գործարքների արխիվային վավերագրեր»: Առաջարանով, ծանոթագրություններով, բառարանով կազմեց Հար. Արրահամյան, Երևան, 1941, էջ 105-106:

Ձսոյն գրութիւն Սիւնհոգոսի վերահաստատեալ՝ կնքեմ սեպհական ստորագրութեամբ իմով և դրոշմամբ Հայրապետականս կնքոյ.

Կաթուղիկոս ամենայն Հայոց և ասպետ Սրբոյն Աղեքսանդրու Նեապոյ Յովհաննէս (կնիք)

Տուեալ եղև այս պարոն 14-կլաս աղա Գալուստի Ելիմիրգեանց առ այն, զի նա որովհետև կամէր գնել ի սրբազան Սիւնհոգոսէ Սրբոյ Աթոռոյս Էջմիածնի՝ զպատկանեալն Սրբոյ Աթոռոյ տեղին այգւոյ ի Տափիթաղ անուանեալ մասին Թիֆլիզ քաղաքի, որ ի վերայ ճանապարհին Սօլօլակի մերձ առ տունն կնիազ Լուարսաբ Սուրբաթովի, որ ի ժամանակս արքեպիսկոպոսին Ներսիսի ինքնագլուխ սեպհականեալ առանց զիտութեան հոգևորական կառավարութեան, ի տեղւոյ

անտի զմասն ինչ սկսեալ ի բոլորածև բրջէն իւրմէ շինեալ է ինքեան զփաթեր, զոր այժմ սկսեալ ի փաթերէն մինչև ցսեպհական տուն նորայ պահանջէ ի նմանէ սրբազան Սիւնհոգոսն: Եւ որովհետև այժմ անօգուտ համարի տեղին այն վասն Սրբոյ Աթոռոյ, սրբազան Սիւնհոգոսն ըստ բարձրագոյն բարեհաճութեան նորին վեհափառութեան Տեառն Յովհաննէս աստուածընտիր և կայսերապսակ կաթուղիկոսին ամենայն Հայոց, լիովին ընկալեալ ի յիշեալ աղայ Գալուստ Էլիմիրգեանէ զգին տեղւոյն այնորիկ՝ վաճառեաց նմա զայն բաց ի յիշեալ փաթերէն ի ժառանգութիւն նորին յորդոց յորդիս: Եւ սահմանք տեղւոյն են այսոքիկ. յարևելեան կողմանէ՝ իւր սեպհական տան բուրջն և վերոյ յիշեալ փաթերն և ճանապարհն հասարակաց, որ ի վեր տանն. յարևմտեան կողմանէ՝ Բաստամեանց Բեժանի այգին, և ընդ մեջ նոյն այգւոյն և յիշեալ կնիազի շինեալ փաթերին է մեր այգին միջանկեալ. ի հիւսիսային կողմանէ՝ է Թագաւորական այգին, որ էր յառաջն Վրաց Գիօրկի արքային. իսկ ի հարաւային կողմանէ՝ է հասարակաց ճանապարհն դէպի Սօլօլակ, որ յառաջն էր կտոր մեր այգւոյն, զոր յետոյ հատեալ ճանապարհացուցին: Վասն որոյ սրբազան Սիւնհոգոսն Սրբոյ Աթոռոյ Էջմիածնի տայ նմա՝ աղա Գալուստ Էլիմիրգեանի, զայս հաստատուն զապալայ ստորագրութեամբ անգամոց խորհրդականաց և դրոշմամբ կնքոյ իւրոյ յաղագս միամտութեան նորին և առ այն, զի այսուհետև մի՛ ոք ի հոգևորականաց մերոց, թէ ի ներկայից և թէ յապագայից, ունիցի զիշխանութիւն ինչ ի վերայ վերոյիշեալ վաճառեալ տեղւոյն:

Յամի Տեառն հազար ութն հարիւր երեսուն և երկու, յամսեանն Օգոստոսի քսան և եօթն: № 127, ի Սուրբ Էջմիածին:

Եւ առ այն, զի ստացեալ եղև ամբողջ գին վաճառեալ տեղւոյն վեց հարիւր մանէթ արծաթ դրամ, որ առնէ վաթսուն թուման Թիֆլիզոյ:

- Աւագ լուսարար Բարսեղ արքեպիսկոպոս, կաւալեր:
- Գրիգոր արքեպիսկոպոս:
  - Վեհապետեան Յովսէփ եպիսկոպոս:
  - Ղուկաս եպիսկոպոս:
  - Ստեփաննոս վարդապետ Արարատեանց:
  - Յովհաննէս վարդապետ Գէորգեան:

(Սիւնոյի կնիքը).

[ԹԻՖԼԻՍԻ ՊԱՇՏԱՍՈՒՆՔԱՅԻՆ ԿԱՌՈՒՅՅՆԵՐԻ ՑԱՆԿԻ ՊԱՏԱՌԻԿ]

Վրաստանի ԳԱ Կ. Կեկելիձեի անվան Ձեռագրերի ինստիտուտի (այժմ՝ Ձեռագրերի ազգային կենտրոնի) Վրաց մեջ գրագիտության տարածման (S) ընկերության վավերագրերի հավաքածո (d.)՝ Sd-2343: Երկու թերթից բաղկացած ցանկ-նկարագրություն, վրացերեն: Առաջին թերթն սկսվում է հերթական 16 համարակալումով: Գրչությունը մխեդրովի է, բավական հապճեպ գրված: Տեղ-տեղ կան ջնջումներ, թերևս սևագրություն է: Ունի և երկրորդ համարակալում Sd-3056: Վերջին թերթի (2v) գրչությունը փոխվում է:

- 1r 16. Այստեղ կա փոքր տաճար՝ Աստվածածնի, այժմ կառուցյցը փայտածածկ է: Ծրականները կառուցել են 1805-ին:
- 17. Դեպի արևելք դաշտին կանգնած է գմբեթավոր մեծ եկեղեցի՝ Խոշայի տաճար կոչվող: Կառուցված է խոջաների կողմից 1700 թվին Հանուն Սուրբ Աստվածածնի: Տաճարում ներքուստ Բեհրուդով իշխանների տապաններն են, իսկ արտաքուստ՝ Թբիլիսի բնակիչների գերեզմաններն են:
- 18. Կուր գետի ափին ժայռի վրա, Թբիլիսի ցամաք իջնող [տեղում] կառուցված է գմբեթավոր եկեղեցի, քարուկրով գեղեցկատես՝ Հանուն Սուրբ Կարապետի, այսինքն Մկրտչի: Նախապես կառուցել է մոքալաք Ղամագովը և նորոգյալ է Տեր Դավիթ առաջինի կողմից: Հիմնարկված է 1000 թվին, իսկ ապա նորոգված 1790-ին: Այստեղ է Հանգչում Մկրտչի Հրաշագործ մասունքը: Գիտեն նաև տոն, որ գրված է:
- 19. Կուրի ափին, Կուկիա կոչված տեղում Սուրբ Աստվածածնի անվան փոքր եկեղեցի կա, քարուկրով - աղյուսով ծածկված: Ծրականներն են կառուցել 1804 թվին:

* * *

- Iv 1. Հարանց վանք՝ Գարեթուրանում, Կուրի ափին: Կառուցված է միջին խորանը Սուրբ Աստվածածնի անունը կրող եկեղեցի, Հյուսիսային խորանը՝ Սուրբ Առաքելոց, Հարավայինը՝ Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի: Այս տաճարը կանգնած է վեց սյուների վրա՝ երեք մեծ գմբեթներով և երկուսը՝ Հարավում և Հյուսիսում, այսինքն Հինգ գմբեթավոր: Այս եկեղեցու մոտ կա երկհարկանի այլ տաճար՝ ներքևը Սուրբ Հակոբի, վերևը՝ ամենայն բժշկաց: Այս ամբողջ կառույցը [պատկանում] է Թբի-

լիսի մոքալաքներ Ամսարգիսովներից, Բաստամովից, Նազարբեգով իշխանին Սուղակում:

Կառուցված է 1480-ին. սույն շենքը նորոգեց տեղիս ավագերեց Տեր Ղազար Լազարովը 1800-ին: Այս տաճարը կոչվում է Փաշիվանք, որովհետև կառուցման ժամանակ Թբիլիսիի կառավարիչ է եղել Օսմանյան փաշան, ուստի և Փաշիվանք անունն է կրում: Այս վանքում են նստում Վրաստանի Հայոց հովվապետն ու Հայոց եկվոր արեղաները: Այստեղ կա երկու մեծապես շքեղ զանգակատուն, հին ճարտարապետների ձեռքով կառուցված:

Այս վանքում է Հանգչում Սուրբ Հակոբի մասունքը՝ բազուկը, որին նրա տոնի ժամանակ երկրպագում են շատ բազումք:

- 2r 2. Հարավային կողմում ժայռի վրա է կառուցված Կուսանաց վանքը՝ քարուկրով, Սուրբ Ստեփանոսի անվամբ: Այստեղ է Հանգչում նույն սրբի բազկաց մասունքը: Եկեղեցին կղմինդրածածկ է, փոքր գմբեթով, ամենայն կանանց: Կառուցված է իշխան Աշխարհբեկ Բեքուդովի կողմից և այսօր ապրում են կանայք, մինչև այս ու այսուհետ սույն Բեք[ուդ]ովի ժառանգները:

Կառուցված է 1707 թվին:

* * *

- 2v Բ. Բնակիչների թիվը - այր և կին:
- Բ. Բարեձնունդների թիվը - այր և կին:
- Բ. Վաճառակացների թիվը՝ այլևայլ ազգաց, այսինքն՝ Ռուսաց, Վրաց, Լատինացոց, Հայոց, Գերմանացիների, Քրդերի:

* * *

[ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ՑԱՆԿ՝ ՎՐԱՅԵՐԵՆ ԱՅԼ ԳՐԶՈՒԹՅԱՄԲ]

- 1. Վանք
- 2. Պալատի
- 3. Զրկինաց
- 4. Քամոյանց
- 5. Զիգրաշեն
- 6. Սուրբ Նշան
- 7. Մուղնի մեծ

ԱՐԷԼ ԳՈՒԼԱՍՊԵԱՆ ԹԻՖԼԻՉԵՑԻ, ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԹԱԳԱՒՈՐԱՅ

Վրաստ. ԳԱ Կ. Կեկելիձեի անվան Ձեռագրերի ինստ. *Arm.* 49, էջ 193-195, գրված է 1780 հետո և միացված մինչ այդ կազմված ձեռագրին: Վրաստանին վերաբերողը 14-րդ պատմությունն է, թերևս գրված Մոսկվայում:

* * *

...Տասն և չորսերորդ. Մեծագոր թագաւոր Վրաց, որ ըստ լեզուս իւրեանց կոչի Նէփէ կամ Խէլմծիփէ (այսինքն է արքայ): Են դաւա- նակից Յունաց և Ըռուսաց, որ և քարոզութեամբ սրբոյհոյ կուսին Նունէի եղեն քրիստոնեայք: Եւ յաժմս ունի արքան Վրաց երեք զաւառս՝ Վրացտուն, Կախէթ և Սոսխէթ մերոցս աշխարհէն: Եւ կարէ ժողովել ի ժամ մեծ պատերազմի զօրք 40 հազար այլ և այլ ազ- գաց, ձիաւորք և հետեակ՝ հսկայք սրդոտ և զօրճէղք: Եւ ունի տարէն զէլուր մազանից, գումրուկից և ժողովրդոց 20 հազար թուման և թողս այլ զէլուրն և ընծայքն այլիւք մօտակայ այլ և այլ տէրութեանց: Եւ ունի ենթ իւրն հնազանտ մահմէտականաց խաներ Թարիզու, Երևանու, Գանջալու, Սալմաստու, Ծաքու, Ծուշու և բէ- կէրաց Լազգաց, մօտակայ Չարքագաց և յՕսաց: Եւ տայ նոյն բէկէ- րաց տօնյուխ առ ի հպատակ և հաւատարիմ ծառայեսցին հարկա- յոր ժամանակին:

Եւ արքայն Վրաց առնու պարզև ընծայ ի վերն յիշեալ խանք մահմեդականաց: Եւ ունի քաղաքն Թիֆլիզ իւրն փայլթախտ, և քաղաքս այս բարեխառն հաւովք, լեռներով և դաշտերով, և ունի ի միջի իւր Կուր գետն՝ Քուր և հիանալի շահաւէտք բաղանիք 8, և այգիք մրգաւէտ զանազան պտղով, առատ բուսք և տունք: Եւ իշ[խ]է արքայն անդ աւել 3 հազար տնուորք ազգէս մերոյ և առ- նուի նոցանէ խարջ, մալ, գումրուկ: Եւ ունի ազգս մեր անդ 20 ե- կեղեցի, պայծառ և գեղեցիկ, և յառաջնորդարան վանք: Եւ իւ- րեանց եկեղեցիք Վրաց 16, և կաթողիկոսն նոցայ նստի յաթոռ իւ- րեանց Յրիւեթայ: Եւ ունի արքայն մարդէն արծաթի, ատճիճի, ի գա- ւառս միւս՝ տեղիք արկաթի ևս: Եւ է յոյժ յաղօթասէր և հեզ և ո- զորմասիրտ արքայ և խնամատու ժողովրդոց, մանաւանդ ազգիս մերոյ, և պահի ապահով և առնու հարկս չափաւոր: Եւ է օգնող յաթոռոյս մերոյ սրբոյ Էջմիածնի, և սիրէ և պատուէ սրբազան Հայ- րապետին մերոյ, և ոչ է ներհակ հաւատոյս մերոյ սրբոյ և ուղղա-

փառ դաւանութեանց: Եւ եկեղեցի մեր ընդունի և ի սիրով մտանէ երբեմն եկեղեցի մեր և աղօթէ անդ և ուխտ առնէ, և երբեմն տայ նուէրս եկեղեցւոյ և ի քահանայից և կուսանաց մերոց, ի տօնի Մննդեան Քրիստոսի և ի Զատիկի և ոչինչ հարկ առնու եկեղեցական կղերիկոսաց:

Եւ ունի ի տիրել գաւառում բազում եկեղեցիք իւր և մեր ազանց և ի գիւղօրայք բազում: Եւ ի թիւն Փրկչին 1784 պատուեաց ի ձեռս դեսպանաց և ի կայսերէն մեծի Հոռուտաց և պսակ և գաւազան իշխանութեան արքայեականի ընկալաւ զայս կայսերէս արքայն Վրաց Հերակլէս. և ենթ իշխանութեան նորայ և յայժմս որ կայ մինչև ցայսօր արքայն բարեպաշտն Հերակլէս և վարէ թագաւորութիւն, զոր Տէր պահեսցէ յերկար ամօք ի խաղաղութեան, ամէն:

2

Հ. ՂՈՒԿԱՍ ԻՆՃԻՃԵԱՆ, ՍԱՍՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԵՅՑ Ի ՍԱՀԱՆԻՆ ՎՐԱՅ

Հայր Արսեն Ղազիկյանի գնահատությամբ Մխիթար Սեբաստացու և Միքայել Չամչյանի աշխատութիւնների հրատարակությամբ «Լեզուն յղկուած էր, ազգային պատմութիւնն յորինուած էր, լոյս տեսեր էին քերականութիւններ, բայց դեռ կարևոր բանի մը պակասն զգալի էր, հարկ էր յորինել նաև Հայաստանեայց ստորագրութիւնն ու հնախօսութիւնը, որպէսզի հայրենիքէ տարազիր որդիք՝ տեղեկանային իրենց բնաշխարհին զրից, տարածութեան, օղին, լեռներուն, գետերուն, բերքերուն, վաճառականութեան, բնակիչներուն, կառավարութեան, զրօշներուն, սովորութեանց, օրինաց, բարուց, լեզուին, դպրութեանց և արուեստից և այլն, և այլն. այս պատուական ծառայութիւնն ընող անձը պիտի ըլլար Հ. Ինճիճեան» (Հ. Ա. Ղազիկեան, Համառօտ գրական պատմութիւն նշանաւոր Մխիթարեան հարց Վենետիկոյ- «Մխիթարեան յօրեկան», Վենետիկ, ս. Ղազար, 1701-1901, էջ 95):

Եւ հիրավի, «Ստորագրութիւն հին Հայաստանի», «Հնախօսութիւն աշխարհագրական Հայաստանեայց աշխարհին» և Ստ. Ազոնցի «Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի» բազմահատոր աշխատության Ասիային նվիրված առաջին հատորի (Հայաստան) Ղ. Ինճիճյանի հատորները լիովին գլուխ բերին հիմնադիր Աբբահոր և նրան փոխարինած սերնդի գիտական ծրագրումները: Պիտի հավատալ Հ. Ա. Ղազիկյանի խոսքին, թե «Բոլոր այն տեղեկութիւնները՝ զորս կաւանդէ, հաւաքած է ի Կ. Պոլիս, իւրաքանչիւր քաղաքաց բնակիչներէն, որոնք կերթեկեկէին հոն» (անդ, էջ 98):

Հ. Ա. Ինճիճյանի թիֆլիսում լինելու մասին տեղեկութիւնն չունենք, ուստի կարելի է ասել, թե թիֆլիսի նկարագրութիւնն ու պաշտամունքային կառույցներին վերաբերող տեղեկութիւնները քաղված են Կ. Պոլիս երթեկեկող հայրենակիցներից:

* * *

Վիրք, որպէս զբոլոր Հայաստան, նոյնպէս և զայն սահման Հայաստանեայց, որ անկանի ընդ տէրութեամբ իւրեանց՝ կոչեն Սօմխէթ, և զՀայն՝ Սօմխի: Այս անուն գտանի յիշատակեալ և առ նախնիս, քանզի Վարդան ցուցանէ թէ Վիրք գկողմանս Տաշրայ և կամ գԳուգարս, ուր էր Տաշիր, կոչէին յաւուրս իւր Սօմխէթ: «Եւ կրտսեր եղբայրն, ասէ, Բ. Սմբատայ Տիեզերակալին ժառանգէ գՏաշիր Սևորդովքն Չորոգետին, և գԿայնն, և գԿայծոն, գԽորխորունիք որ ի Խոռայ շինցաւ, որ է Խոշոռնի և Խորակերտ. և գԲաղունք, որ է Բաղկերտ ի գաւառն Տաշրայ. և այլ բերդք անուանիք ևհաս Գուրգենայ, զոր Վիրք Սօմխէթ կոչեն»:

Այս մասն, որ է Հիւսիսային կողմն Մեծին Հայոց, է փոքրագոյնն ի մէջ այլոց երկուց մասանց, յորում ի Հին նահանգաց Մեծին Հայոց անկանին Ուտի, մեծ մասն Գուգարաց և մասն ինչ Արցախայ: Անծանօթ է սա գլխովին եւրոպացւոց աշխարհագրաց, զի զայս երկիր. ըստ մեծի մասին դասէ ընդ բնիկ սահմանս Վրաց: Յառաջագոյն էր ընդ տիրութեամբ Վրաց, այլ այժմ ընդ համօրէն Վիրսեանց ընդ տիրութեամբ Ռուսաց: Դիրք սորա թէպէտ է Հիւսիսակողմն, բայց ցրտութիւն օդոյ նորա ոչ է որպէս զԷրզնուսայն, զՄշոյն և զայլ ցրտային տեղեաց Հայաստանեայց: Երևելի տեղիք են յետագայքդ.

Թիֆլիս: Է աղաւաղութիւն կամ տառադարձութիւն անուան Վրաց, առ որս կոչի Թպիլիս քալաքի, և երբեմն սոսկ Քալաքի, որ նշանակէ Քաղաք. նոյն անուն առ նախնիս մեր տառադարձութեամբ կոչեցաւ Տփիսիս կամ Տփղիս, զորմէ տես ի «Հին Հայաստան»: Էր մայրաքաղաք արքայանիստ տիրութեան Վրաց, ի Քարթլ նահանգի Վրաց, առ Կուր գետով ի հարաւոյ նորա, տասնօրեայ հեռի յերևանայ ի Հիւսիսակողմն նորա, և վեցօրեայ հեռի յԱխալցխայէ ընդ արևելու նորա, կառուցեալ յոտս լերին, որ է գօտուոյն լերանց Վրաստանի, ի գետոյն կողմանէ անպարիսպ է, իսկ յայլ կողմանց պատեալ է ամուր պարսպաւ: Ունի դրունս 5. ի հարաւ կուսէ ունի բերդ հզօր ի վերայ բլրոյ՝ շինեալ ի Տանկաց յամին 1576, յորժամ առին զհամօրէն երկիրն Քարթլայ, առաջնորդութեամբ հռչակաւոր Մուսղաֆայ փաշային, որում ոչ կարաց զգէմ ունել Սիմոն խանն, որ առ նովին ժամանակօք իշխան էր Քարթլայ: «Ճիհանիւմայն» դնէ բերդս 2 և դրունս 3, որոց դրունք հանդէպ են միմեանց, և գետն Կուր անցնէ ընդ մէջ: Պարիսպքն յերկուց կողմանց շինեալ կան ի վերայ երկուց մեծամեծ առապարաց որոց միջոց անձկագոյն գոլով, լայնութիւն գետոյն է իբրև 10 կանգուն:

Քաղաքն է մեծ բազմավաճառ, բնկաեալ ըստ մեծի մասին ի Հայոց և ի սակաւուց Վրաց և յայլազգեաց, յորում յառաջ քան զխոռովութիւնն, որ եղև 1795, յոյժ նուաղեալ էին պարսիկք և նկուն եղեալք: Ապարանք խանին Վրաց, որ է ի սարահարթի առ Կուր գետով, է մի ի գլխաւոր զարդուց քաղաքին. հանդէպ այնր հրապարակ՝ և առ նովաւ շուրջանակի կրպակք վաճառուց, ունի և այլ շուկայս և վաճառանոցս:

Երկու առաջնորդք Հայոց նստին և Թիֆլիս, յորոց մին առաքի յԷջմիածնէ, իսկ միւսն է նոյն ինքն առաջնորդ վանացն Հաղրատայ. երկրքին ևս ունին զանազան եկեղեցիս, որք կոչին

1. Բերդի մեծ եկեղեցին, որ է հին շինեալ ի 80 թուականիս Հայոց, ուր նստի առաջնորդն Հաղրատու:

2. Բերդի փոքր եկեղեցին:
3. Վանք կամ Վանքի եկեղեցին՝ յանուն վերափոխման Կուսին, յեզր քաղաքին առ Կուր գետով, ուր նստի առաջնորդ Թիֆլիսու առաքեալ յԷջմիածնէ. կոչի սա յոմանց և Փաշա վանք:
4. Սահակաշէն յանուն Սուրբ Աստուածածնի:
5. Քաղաքի եկեղեցին յանուն Յովհաննու Մկրտչի:
6. Բերդէֆէմ Սուրբ Աստուածածին, ի բարձր վայրի քաղաքին:
7. Կուսանաց եկեղեցին, ստորև վերոգրելոյն և մերձ առ այն, յանուն Ստեփանոսի նախավկային, ուր ցուցանեն զբազուկ նորին և զմասն ինչ զազաթան:
8. Մուղնի Սուրբ Գեորգ. կոչեցաւ այսպէս յանուն միւս Մուղնի Սուրբ Գեորգայ, որ է ի Հայաստան առ Արագած լերամբ, ուստի բերին զմասն ինչ սրբոյն Գեորգայ, առընթեր սուրբ է և մատուռն նորաչէն:
9. Եկրաշէն. կոչեցաւ այսպէս՝ ըստ որում շինութիւն նորա սկիզբն էառ ի բարկութենէ, զի ճրկր առ Վրացի Հայս նշանակէ բարկութիւն, այլ եկեղեցին է յանուն Աստուածածնի:
10. Նորաշէն:
11. Կոզմայի եկեղեցի՝ յանուն Կոզմայի և Դամիանոսի, ուր գոյ մասն նշխարաց Սրբոյն Գեորգայ:
12. Սուրբ Նշան:
13. Քամօյնց Տէր Գաբրիէլի եկեղեցի:

Եպիսկոպոս Վրաց կոչի Թպիլելի, այսինքն՝ Թիֆլիսեան. բաց ի նմանէ ի Թիֆլիս նստի և կաթողիկոս Վրաց, որ առ նոսա կոչի գաթալիգոս, սակս մերձ գտանելոյ առ իշխանն որպէս թուի, քանզի աթոռանիստ քաղաք նորա է Տիսեթա: Մայր եկեղեցի նոցա կոչի Սիոն, որ է հին և գմբեթաւոր առհասարակ յորձաքար վիմաց շինեալ, ուր նստի եպիսկոպոսն: Անշիս խատի, որ պարտ է լինել Աշնտիս խատի, այսինքն տպաւորեալ պատկեր, զի է յանուն դաստակի պատկերին Քրիստոսի, զոր առաքեաց Փրկիչն մեր առ Աբգար, զորմէ աւանդեն Վիրք՝ թէ ընդ բազում ժամանակս պահեցաւ յայս եկեղեցի. սա է երևելի եկեղեցի զկնի Սիոնին, որ հայի յարևելից կուսէ ի Կուր գետ՝ կառուցեալ ի վերայ սարահարթի: Մերձ ի սա ի նոյն գիծ է եկեղեցի գաթալիգօսի, առ որով է և տուն կաթողիկոսին:

Խարէպա, այսինքն Աւետման եկեղեցի վայելչակերտ, շինեալ ի լատինացւոց յայսմ գարու, այլ ի ծագել դժուարութեան ինչ ընդ լատինս յաւուրս Դամսորէս կամ Դամոագ խանին՝ Հօր Էրէկլի թագաւորին, առեալ ի լատինացւոց փոխեցին ըստ ծիսի իւրեանց. և փո-

խանակ այնքան ետուն լատինացոց տեղի ինչ մօտակայ, ուր շինեցին եկեղեցի փոքր:

Սուրբ Գէորգ է առաջի պալատան խանին: Ծմինտա Սամէպա, որ է Սուրբ Երրորդութիւն: Պետրէ-Պաւլէ, այսինքն Պետրոս-Պօղոս: Մետեխ, որ է գմբեթաւոր յանուն Սուրբ Աստուածածնի յայնկոյս կամրջի են:

Երկու մզկիթք են ի Թիֆլիս՝ դատարկացեալք յառաջ քան զվերոգրեալ խռովութիւն. և արգելեալ ձայնատուութիւն ի մէնարէսն:

Արտաքոյ քաղաքին յարեւելից հարաւոյ են ջերմուկք առողջարարք, ի վերայ ականց ջրոյն ոմանց ի նոցանէ շինեալ կան ի նախնեաց աւագանք քարաչէնք փոքր գմբեթիւք. ի ջերմաջուրց աստի ընկալաւ այս քաղաք գիւր անուն Թպիլիս քալաքի, որ առ վիրս նշանակէ Ջերմ ջրոյ քաղաք: Մերձ ի ջերմուկսն է եկեղեցի Հայոց յանուն Սրբոյն Սարգսի: Ի միւս ծայր քաղաքին յայնկոյս հեղեղատին է տափարակ տեղի, որ կոչի Տափի թաղ. յորում են առանձին բնակութիւնք Հայոց և եկեղեցիք՝ անուանեալք Տափի թաղի Քամօյեց եկեղեցի: Տափի թաղի սուրբ Սարգիս, յափն Կուր գետոյն՝ մերձ ի Վանքն. մերձ ի սա է և այլ եկեղեցի: Ի ժամանակս վերոգրեալ Դահմուրէս խանին բազում քանդմունս և աւերմունս գործեցին Լէզկիք ի շրջակայս Թիֆլիսու և յամենայն մօտակայ տեղիս զամս բազումս, մինչև քաղաքք, աւանք, շէնք և գիւղօրէք առհասարակ եղծան և դատարկացան ի բնակչաց: Իսկ ի 1795 յՕգոստոսի յարձակեցաւ ի վերայ Թիֆլիսու Պարսից խանն, միաբանեալ ընդ Լէզկից. և զաւուրս 21 ի նմա կացեալ՝ զոմանս սպան, զոմանս փախոյց. և առհասարակ յաւարի առեալ ի գերութիւն խաղացոյց զերիտասարդս և զկուսանս՝ բնակեցուցեալ զնոսա յերևան, ի Կէնճէ, ի Թէվրիզ: Սակս բերոց Թիֆլիսու տես ի Քարթլ նահանգ Վրաց:

Հալլապար: Գիւղ յայնկոյս կամրջոյն ի կողմն նախայիշատակեալ Մէտէխ եկեղեցւոյն, յորում բնակին յազգէս Հայոց և ունին եկեղեցիս կոչեցեալ Մէլիքի վանք. Տէր-Աստուածատուրի եկեղեցին. Մէլիք Միսայէլի եկեղեցին:

Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի: Աշխատասիրութեամբ տեսան հայր Դուկաս վարդապետի Ինճիւնեան Կոտանդնուպօլսեցոյ: Յամի Տեսան 1806, ի թուին ՌՄՄԵ.: Մասն Առաջին, հատոր Ա., էջ 275-279:

¹ Քամօյեք է անուն տոհմի ինչ Հայոց Թիֆլիսու, յորոց անուն կոչին երկու եկեղեցիք:

3

ԷԳՆԱՏԵ ԻՈՍԵԼԻԱՆԻ, ԹԻՖԼԻՍԻ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Այս խորագրով ներկայացվող 1837 թ. գրված ձեռագիրը պահպանվել է «Վրաց մեջ գրագիտութիւն տարածող ընկերութիւն» հաստատութիւնում (այժմ Վրաստանի ԳԱ Կ. Կեկելիձէի անվան Ձեռագրերի ինստիտուտի S-3034 գրչագիր): Այն երեք դրվագով նկարագրում է Թիֆլիսում ԺԹ. դարի 30-ական թվականներին եղած պաշտամունքային կառույցները՝ հույն-ուսու-վրաց եկեղեցիներ, հայոց դավանութիւն եկեղեցին և հոմեադավան եկեղեցիներ: Դատելով ձեռագրում եղած բազում ջնջումները ու լրացումները, ինչպես նաև շատ հաճախ գրադաշտի միայն ձախ կեսը զբաղեցնելու փաստից, կարելի է կռահել, որ պահպանվածը (18 թերթ, ուր բաց են մնացել 5v-6v, 7v-12r, 16v, 17v-18v էջերը) այսպես կոչված սևագրութիւն է, այլ կերպ՝ նկարագրութիւն նախնական օրինակ, որը այլևս չի մաքրագրվել¹:

Ձեռագրի բովանդակած նյութերի կարևորութիւնը առաջինը նկատել է հին Թիֆլիսի ու նրա շրջակայքի հուշարձանների անխոնջ ուսումնասիրող և հայ-վրացական բանասիրութիւն վաստակաշատ երախտավոր պրոֆ. Լևոն Մելիքսեթ-Բեկը: Նա վերծանել է մխեղրուլի գրչութիւն տեքստը և նկարագրական համառոտ առաջաբանով այն հրատարակել 1923 թվականին²: Լ. Մելիքսեթ-Բեկը իրավացիորեն նկատել է, որ նկարագրութիւն անանուն հեղինակը արքեպիսկոպոս, եկզարքոս Եվգենիի (1834-1844) ժամանակակիցը պիտի լինի, իսկ վերջին հատվածը (Սոմխիթի եկեղեցիների մասին) շարագրելիս հեղինակը «գրեթէ բառացիորեն կրկնում է այն, ինչ Վախուշտի Արքայագնի «Աշխարհագրութիւն» մեջ է գտնվում: Ընդ որում նա մեկն է, որ մերձավոր հարաբերութիւններ ունի ուղղափառ ու լուսավորչական հոգևորականների հետ և «օգտվում է այնպիսի տեղեկութիւններից, որպիսիք նա կարող էր քաղել միայն պաշտոնական վավերագրերից»³:

Տասնամյակներ անց պարզվեց այս կարևոր վկայութիւնները գրառող Հեղինակի ինքնութիւնը. «էգնատե Իոսելիանիի գրական ժառանգութիւն ուսումնասիրութիւն շուրջ» հոգվածում⁴ Յ. Ճանկիւսան պարզեց, որ S-3034 անհեղինակ ձեռագիրը գրչութիւնում նույնական է էգնատե Իոսելիանիի ինքնագիրը հանդիսացող S-3029 երեք գրական միավոր բովանդակող ձեռագրի գրչութիւնը: Ընդ որում վերջիններս երեքն էլ («Մեկնութիւն սաղմոսաց», «Մեկնութիւն 50-րդ սաղմոսի» և «Յա-

¹ Ձեռագրի նկարագրութիւնը տես յարտուլ եղեմաՎերտա յաճՎերտոմա, Տ, Ը. IV, տօմոցիս, 1965, թ. 255.
² Լեւոն Մեղլիքսեթ-Բեկ, մասնագիտ Երեւանի և «Նոմոսոս» եօրքեղեթա օնցորոցիստօցիս.- «Նեյնի մեցեթերեթ», 1923, № 1, թ. 81-96.
³ Անդ, էջ 82:
⁴ Ե. Զանգեց, յեմաՅ օրեղեթիս ճոցերաճըրըլլի մեթքեյդրեթիս ՄեյՎաճլեիստօցիս.- եղեմ. օնց. «Մոմաճ», V, 1963, թ. 57-66.

ԵԳՆ. ԻՈՍԵՒԿԱՆԻ

1837 ԹՎԻ ԱՊՐԻԼԻ [ ] ՕՐԸ:

ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՐԻՑ ՍԱՍԱՆՏ՝ ԹԻՖԼԻՍՈՒՄ, ՀԱՎԱԲԱՐՈՒՄ ԵՎ ԳԱՐԵԹՈՒԲԱՆՈՒՄ ԳՏԵՎՈՂ ՀՈՒՅՆ-ՈՐՈՒՄ-ՎՐԱՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ, ՈՐՈՆՔ ԵՆ ԹՎՈՎ [17].

[Ա.]

Առաջինը: Թիֆլիսում կա Սիոն կոչվող գմբեթավոր մեծ եկեղեցի, կառուցված դեղին քարուկրով և սրբատաշ դեղին քարով՝ հանուն օգոստոսի 15-ին ամենասուրբ Աստվածածնի վերափոխման, որի հիմքը դրվեց 39-[րդ] թագավոր Գուրամ Բագրատովանին Քրիստոսի 589 թվին և ապա կառուցեց ոմն այրի, և ի վերջո Վրաստանի 41-[րդ] իշխան Աղարնասեն ամբողջովին ավարտեց 631 թվին: Եվ այս բազմիցս ավերակված [եկեղեցին] բազմիցս [էլ] նորոգեցին արքաները, իսկ վերջին ավերածութունը նորոգեց 94-[րդ] թագավոր Վախթանգ վեցերորդը 1710-ին, ուր այժմ նստում է մեր սրբազնագույն և արդարագույն Սինոդի արքեպիսկոպոս, համայն Վրաց եքզարքոս Եվզենը:

Այս եկեղեցին մայրավանք է (սոբոր) և եքզարքոսական աթոռանիստ հաստատված: Այստեղ է թաղված ամենայն քահանայից Սուրբ Հովհան Մանգղիսեցու տոհմով Սա[հ]ակաձեի մարմինը: Օգոստոսի 15 օրը այստեղ տոնելու են գալիս ողջ Թիֆլիսում ապրող վրացիներն ու հայերն իսկ: Նրանում կան մեկ ավագերեց և երեք քահանա: Այստեղ նույնպես սույն եկեղեցում հարավային կողմից կից է վաղուց քարուկրով կառուցած կամարապատ գավիթ՝ հանուն Սուրբ Հրեշտակապետ Միքայելի և ամենայն երկնային անմարմին զորաց... Նոյեմբեր ամսի 8, 1824 թվին եկեղեցի օծեց ամենայն քահանայից բարձր մետրոպոլիտ Հովհանը:

Երկրորդը: Նույն Թիֆլիսում Սեպտեմբերի 8-րդ օրը հանուն Աստվածածնի ծննդյան եկեղեցի կա՝ վաղուց ի վեր պալատով հանդերձ կառուցված կաթողիկոս Բաբիլի կողմից 634-ին՝ իբրև Մցխեթից Թիֆլիս եկող կաթողիկոսաց վանատուն: Թեև սիոնական անգմբեթ է, սակայն քարուկրով բարվոք շինված և բավական մեծ, և օրինակ ունի գեղեցիկ գմբեթավորի: Այստեղ է հանգչում Փրկչի՝ Հիսուս Քրիստոսի պատկերը՝ Լևոն Իսավրացու պատկերամարտության շրջանում կոստանդնուպոլսից Անչեթի աթարեկական երկիր պատուպարված և հետո այնտեղից այս եկեղեցու մեջ հանգրվանած: Այ-

դու ինչպես այս պատկերը, այնպես էլ սույն եկեղեցին Անչիսիստ¹ են կոչվում: Եվ այս պատկերը միշտ և այժմ էլ հավատավոր խնդրարկուն բազում բժշկութուն է պարգևում: Օգոստոսի 16-ին բոլոր թիֆլիսցիները սույն պատկերի տոնին այս եկեղեցի են գալիս: Եկեղեցում կան մեկ ավագերեց և մեկ քահանա:

Երրորդը: Դարձեալ Թիֆլիսում կա հանուն Սուրբ առաքյալ Թովմայի փոքր եկեղեցի, առանց գմբեթի, 1703 թվին կառուցված եպիսկոպոսապետ Քրիստափոր Ամիրախավարովի կողմից՝ իբրև իր վանատուն: Այստեղ կա մեկ քահանա:

Չորրորդը: Թիֆլիսում կա քարուկրով 1690 թվին սարդար Ալեքսանդրե Յիցիանովի մոր, Շահնավազ կոչված Վախթանգ հինգերորդ թագավորի դուստր Հեղինե արքայադուստր կառուցված փոքր եկեղեցի և նրանից հետո փլված՝ դարձյալ նախկին հիմքի վրա Հերակլ երկրորդ թագավորի դուստր, նորին Ալեքսանդրե Յիցիանովի որդի, քաղաքի մուսուլման սարդար Դավիթ Յիցիանովի տիկնոջ՝ արքայադուստր Մարիամի կողմից վերանորոգված 1780 թվին: Եվ ի վերջո 1835-ին թավադ Փարսադան Յիցիանովը նորոգեց պատերը, կատարեց խաչկալը և ծածկեց կղմինդրով, մանավանդ որ այս եկեղեցին գտնվում է նրա տան [չրջափակում] և սպասում է նրա օրհնությանը: Այս Աստվածածնի տաճարի խմբման Դեկտեմբեր ամիս 26-ի օրվա [տեղին] է, ուր որ ոչ ժամ կա, ոչ էլ աղոթք:

Հինգերորդը: Թիֆլիսում կա թագավորաց պալատի աղոթարան ծառայող եկեղեցի, հանուն սուրբ և զորավոր մեծավկա Գիորգիի, ապրիլ ամսի քսաներեքին, քարուկրով սիոնավարի, կառուցված 1712 թվին թագավոր Վախթանգ վեցերորդի եղբոր՝ արքայազն Սիմեոն Բագրատովանու կողմից:

Այս եկեղեցու վրա կանգնած է մի խաչակիր փոքր գմբեթ և մեկ փոքրիկ զանգակատուն: Նրանում կա մեկ ավագ քահանա:

Վեցերորդը: Թիֆլիսում կա քարուկրով Խաչի (Ջուարի) եկեղեցի, գմբեթակիր: Հայտնի է նրա կառուցման ժամանակը և ոչ էլ կառուցողը: Միայն գրված է, որ նորոգել է Իմերիշվիլի², և այն հատկացված է Երուսաղեմի սուրբ գերեզմանին: Այսու նրան տիրում են հույները՝ իբրև իրենց վարդապետարան: Նրանում մեկ քահանայ է:

Յոթերորդը: Թիֆլիսում հանուն մեծն սուրբ կույս նահատակ Եկատերինեի, [որի հիշատակը] նոյեմբեր ամսի 24-ին է, կառուցված է

¹ Իմա՝ Անչեթի պատկեր:

² Իմերեցու (Հայնկուսացու) որդին:

Հունաստանից եկած առաջնորդ Հովհաննիկ կողմից 1780-ին քարուկրով ու առանց գմբեթի՝ կամոք և արդյամբ Հերակլ երկրորդ թագավորի՝ ի հիշատակ նույն թագավոր Հերակլ երկրորդի որդի Լևոնի: Այս եկեղեցին իր շրջակայքի տեղերով նվիրած է Սինայի լեռան վանքին և այսօր էլ անկատար է: Նրանում մեկ ավագերեց կա:

Ութերորդը: Թիֆլիսի կաթողիկոսական այգու մեջ ամառային պալատի եկեղեցի կա, որ սկսել է Վրաստանի սրբազնագույն Սինոդի անդամ, ամենայն քահանայից էքսարքոս Մովսեսը 1834 թվին, քարուկրով, հանուն վշտացյալներին մխիթարություն տվող Աստվածածնի: Այն ավարտեց և կարգավորեց այժմ ներկա սրբազանագույն Սինոդի անդամ, ամենայն քահանայից արքեպիսկոպոս, Վրաստանի եկսարքոս և կավալեր Եվգենը 1836-ին:

Իններորդը: Հավլաբարում հանուն Աստվածածնի փառավոր եկեղեցի կա՝ Ակաթիստոս կոչված, հինգերորդ կիրակի՝ Մեծ պատի շաբաթ օրը հաստատված: Կառուցված է Վախթանգ Գորգասալի կողմից 480 թվին՝ բարձր ժայռի վրա, գմբեթավոր, քարուկրով և սրբատաշ քարով խառը: Այս եկեղեցու լեռ ժայռի հիմնամասում, Տիդիսի կամուրջի մոտ սուրբ վկա Աթո Պարսկի՝ աղոթախորշ կա, որը նահատակվեց քրիստոնեություն համար այդ տեղում 791 թվին պարսկի ձեռքով, և նրա տոնը Վրաց եկեղեցին տոնում է հունվար ամսի 8-րդ օրը:

Ասում են նաև, թե այս [տեղի] եկեղեցում է հանգչում և թաղված է հանուն Քրիստոսի չարչարանքով սպանված սուրբ վկա Շուշանիկ թագուհին, որը նահատակվեց 432 (sic) թվին՝ նոր կռապաշտացած իր ամուսին Վասքենի կողմից: Այստեղ կա երկու քահանա:

Տասերորդը: Նույն Հավլաբարում կա եկեղեցի հանուն Սուրբ վկաներ Հերակլ և Գարիա իններորդի, [որի տոնը] Մարտ ամսի 19-ի է: Կառուցված է Հերակլ երկրորդի կին թագուհի Գարիայի կամոք և արդյամբ 1789-ին, քանի որ այս անուններով են իրենք՝ այստեղ հիշատակված թագավորն ու թագուհին: Այս եկեղեցում են հանգչում բազում սրբերի մասունքներ և նաև այն պնակը, որ դրվում էր Տեր Հիսուսի առաջ՝ այստեղ բերված Քուարթախևի վանքից: Իսկ Վրաստանի ամենայն քահանայից մետրոպոլիտը էքսարքոս Հովհաննր երկրորդ օծմամբ այս տաճարը վերափոխվեց Այլակերպության [...] թվին:

Սա վանք է կարգված և նրանում կան միայնակյացներ միայն:

¹ Այստեղ «պարսիկ» էթնոնիմը գործածված է «մահմեդական» նշանակությամբ: Իրականում նա արաբ էր:

Տասմեկերորդը: Նույն Հավլաբարում կա սուրբ կույս Մարինային նվիրված եկեղեցի, [տոնը]՝ հուլիս ամսի 17-րդ օրը: Անգմբեթ է Սինոնի նման, քարուկրով՝ կառուցված Հունաստանից եկած աբեղաների կողմից: Սրա կառուցման ժամանակը ոչ մի տեղ չի երևում: 1821 թվին Վրաստանի ամենայն քահանայության միտրոպոլիտ եկսարքոս Հովհաննր երկրորդ օծմամբ այն փոխեց Տեառնըդառաջի եկեղեցու՝ Փետրվար ամսի 2-րդ օրը: Եկեղեցում մեկ քահանա կա:

Տասերկուերորդը: Նույն Հավլաբարում կա հանուն Հրեշտակապետ Միքայելի և երկնային բուրբ անմարմին գորաց՝ եկեղեցի, [տոնը]՝ Նոյեմբեր ամսի 8-րդ օրը, կառուցված Մետեխիի եկեղեցու ավագերեց Զաքարիայի և նրա եղբայր Հովսեփ քահանա Մուխանովների կողմից 1805-ին և մինչև այժմ այն գերեզմանական եկեղեցի էր: Եվ նրա մեջ ոչ ոք քահանա չի կարգում:

Տասերեքերորդը: Դարձյալ Հավլաբարում Չուդուրեթում՝ Խաչի Հայտնություն եկեղեցի կա՝ Մայիս ամսի 7-րդ օրը նշանակված, առանց գմբեթի սինոնական, փոքր, քարուկրով, որը կառուցվել է քրիստոնյա ժողովրդի կողմից, քահանայությամբ այժմ հանգուցյալ Պետրե Իմնածեի՝ նախապես եղած հիմքի վրա 1812-ին: Նրանում մեկ քահանա կա:

Տասչորսերորդը: Գարեթուրանում կա հանուն Սուրբ Երրորդության եկեղեցի, [տոնը]՝ Ջատկի շաբաթի երեքշաբթի, երրորդ օրը: Առանց գմբեթի է, ցեխով, աղյուսով և քարուկրով շինած, փայտե առաստաղով ծածկած, կառուցված է Պետրե Ղարաուլի Աղնիեվի կողմից իր սեփական ծախսով 1790-ին: 1835 թվին կից կառուցվեց քարաղյուսով զանգակատուն եկեղեցու քահանայի կողմից, և այն էլ անավարտ է: Եկեղեցում մեկ քահանա կա: Ժողովուրդը այստեղ է գալիս Ջատկի շաբաթի երեքշաբթի տոնախմբության:

Տասնհինգերորդը: Գարեթուրանում կա սուրբ և հաղթություն փառավորյալ Մեծավկա Գիորգի եկեղեցի, [տոնը]՝ Ապրիլ ամսի 23-րդ օրը, այս քաղաքի հին անվամբ՝ Կալոսուբանի: Թեև անգմբեթ է, բայց տեղ-տեղ քարուկրով կամարակապ և որոշ մասեր փայտե տանիքով ծածկված: Ժամանկն ու կառուցողը ոչ մի տեղ չի երևում: Կանգնած է զանգերի գմբեթավոր փոքր զանգակատուն: Այս եկեղեցում երկու քահանա կա, այստեղ տոնախմբությանը շատ ժողովուրդ է լինում, թեև ոչ իր օրը: Բազում մանուկներ այստեղ գրքեր կարդալ ու գրել են սովորում:

¹ Թարգմանաբար՝ Փոստրակում:

² Թարգմանաբար՝ Կալաթաղ:

Տասնվեցերորդը: Նույն Գարեթուրանում սուրբ Հաղթությամբ փառավորյալ Մեծավկա Գիորգիի եկեղեցի կա, [տոնը]՝ Ապրիլի 23-ի օրը, Քաշոեթ անուևով, գմբեթավոր, խաչամաս քարուկրով: Սա պարսպապատի հետ կառուցել է թավազ Յահողուլիխան կոչված Գիվի Ամիրխանովը 1742-ին, երբ նա Քարթլիի կառավարիչ էր: Նրանում մեկ ավագերեց կա: Այս եկեղեցում թիֆլիսեցիները և շրջակայքի գյուղերից եկածները հավաքվում են Ապրիլի 23-ին տոնակատարության: Այժմ ևս այլ օր էլ ունի:

Տասնյոթերորդը: Գարեթուրանում է գտնվում Մթածմինդա լեռան վրա հանուն ամենասուրբ Աստվածածնի եկեղեցին, կառուցված 1542 թվին Գավիթ և Նիկողայոս կուսակրոն քահանաներ Գարայնների կողմից: Հետագայում, 1808-ին հնությունից գոյացած փլուզումները Թիֆլիսի բնակիչ վրացի և հայ կանանց կազմակերպությունները իրենց հավաքած սեփական ծախսով մաքրեցին նրա հիմքերը: 1810 թվականին նույն կանայք մաս առ մաս հավաքած միջոցներով նորոգեցին այժմ եղած եկեղեցին քարուկրով, գաջով ու աղյուսով և ծածկեցին փայտե առաստաղով՝ առանց գմբեթի, տան նմանեցնելով: Նաև ամենաերանելի կաթողիկոս Անտոնի կամոք օծել տվեցին Նեփիտե վարդապետին՝ հանուն արժանավոր հայր Գավիթ Գարեջեցու: Այս եկեղեցում կա մեկ քահանա: Այն կարգված է իբրև կանանց վանք: Այստեղ Թիֆլիսի բնակիչների խուռներամը աղոթում է տերունական Համբարձման ճիշտ հինգշաբթի օրը, իսկ ողջ տարվա ընթացքում ամեն հինգշաբթի առանց բացառության աղոթում են հույժ ջանադրությամբ ու մղումով այնտեղ բարձրացող թիֆլիսաբնակ կանայք:

[F]

1837 ԹՎԻՆ ՕԳՈՍՏՈՍԻ 4-ԻՆ.

ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ՏՓՂԻՍՈՒՄ ԳՏԵՎՈՂ ՀԱՅՈՑ (ՀԱՈՍԱՆՆԵՐԻ) ԴՎԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԻ, ՈՐՈՆՑ ԹԻՎՆ Է 22

Առաջին: Հարանց վանք: Այստեղ է նստում Էջմիածնից ուղարկված եպիսկոպոս կամ արքեպիսկոպոսը, առաջնորդ կոչվածը, Վրաստանի հայերի (հասոյանների) կառավարիչը: Քարուկրով կառուցված մեծ եկեղեցին հինգ խորան-սեղան ունի: Առաջինը՝ միջինը՝ հանուն Ամենասրբուհի Աստվածածնի, մյուսը՝ Հյուսիսային՝ հանուն Սուրբ Առաքելոց, և երրորդը՝ հարավայինը՝ հանուն Սուրբ Լուսա-

վորչի՝ Գրիգոր Պարթևացու: Այս մեծ եկեղեցուն արևմտյան կողմից կցված է երկհարկանի եկեղեցի. ներքևի եկեղեցին է հանուն Սուրբ Հակոբի, որն այժմ փակված է, և վերևինը՝ հանուն Ամենափրկչի: Եվ այս ամբողջ շենքը կառուցված է Տիֆլիսի քաղաքացիների (մոքալաքների)՝ Ավսարքիտի, Բաստամովի, Նազարբեկովի, Օղաանց և վրացի իշխան Մուղղովի ծախքով 1480-ին (sic): Եվ այս շենքը մեծ ջանասիրությամբ վերանորոգեց Տիֆլիսի քաղաքացիներից (մոքալաքներից) մեկը՝ սույն եկեղեցու ավագերեց Տեր Ղազար Լազարովը 1800 թվին: Այս եկեղեցում ամփոփված է Մծբնա (Նիզիբիսի) եպիսկոպոս Սուրբ Հակոբա մասունքը: Այս վանքը ունի հինգ գմբեթ, երկուսը փոքր և երեքը մեծ: Այս եկեղեցին կանգուն է չորս սյան վրա (sic) և ծածկված է կարմիր կղմինդրով: Այստեղ ևս կա երկու հոյակապ զանգակատուն, որոնք շինված են ճարտարապետության [ոճ]ով: Այստեղ են մի ավագ քահանա և վեց քահանա:

Երկրորդ: Տիֆլիսի բերդի տակը, վաճառաշահ հրապարակին կից կա գմբեթավոր եկեղեցի հանուն Ամենասրբուհի Աստվածածնի: Սա թեև Բերդի ժամ է կոչվում, սակայն հնուց Հաղթատի մայրավանքի (մետրապոլիտական) <եկեղեցի> է, որ հնուց շինված է բարեծնունդ ոմն Ռամեկովի ծախքով, քարուկրից, կղմինդրով ծածկված, ունի երկրորդ փոքր գմբեթ ևս՝ իբրև զանգակատուն: Կանգուն է չորս սյան վրա: Այստեղ են մի ավագ քահանա և չորս քահանա:

Երրորդ: Իշխան Բեհրուրովների պալատին կից կա գմբեթավոր եկեղեցի հանուն Սուրբ Գեորգի՝ Մողնին կոչեցյալը, որ կանգուն է չորս սյան վրա: Բացի մեծ գմբեթի, այս եկեղեցու երեք կողմում անկյուններում դրսից շինված են երեք փոքր գմբեթներ: Այս երեք փոքր գմբեթներից մեկը զանգակների համար է, իսկ <մնացած> երկուսը՝ դատարկ: Այս եկեղեցում ամփոփված է սուրբ Գեորգի մասունքը: Սա կառուցված է քաղաքացիներ (մոքալաքներ) Մանդենովի, Բաստամովի և Բաշինջաղեղովի ծախքով: Ներքուստ ավելի դուրեկան տեսք ունի, քան թե դրսից: Այստեղ են մի ավագ քահանա և չորս քահանա: Այս եկեղեցու գավթում, հինգ սաժեն հեռավորությամբ, կա մի այլ եկեղեցի՝ նույնպես սուրբ Գեորգի, նույնպես Փոքր Մողնին կոչեցյալ, գմբեթավոր քարուկրով կառուցված հնուց Տեր-Շմալոնովների ծախքով, որոնք <այժմ> իշխան Աբիմելիքով են կոչվում: Սա էլ Մեծ Մողնին է վերագրված:

Չորրորդ: Թագավորական քարվանսարայի արևմտյան կողմում կա նորաշեն (Ախալշենի) կոչված մի եկեղեցի, հանուն վերափոխման Աստվածածնի, գմբեթավոր, բարեշեն՝ աղուսից և կրով, չորս

սյան վրա կառուցված: Գմբեթը սև տաշած սալաքարով է ծածկված, իսկ թևերը՝ կարմիր աղյուս-կղմինդրով: Դրսից սրա տեսքը ավելի դուրեկան է, քան ներքուստ: Հիմնադրված է նախ ոմն Խոջա Նազարի ծախքով և ապա շենքը շարունակել են և ավարտել՝ Տփղիսի կանանց և արանց ձեռներեցությամբ <հավաքած> միջոցներով՝ 1737 թվին. և նրանից հետո մինչև այժմ էլ շինվում է: Այստեղ են մի ավագ քահանա և հինգ քահանա:

Հինգերորդ: Սուրբ Նշանաց եկեղեցի կոչվածը հոյակապ է, գմբեթավոր, հանուն Սուրբ Նիկողայոսի, չորս սյան վրա կառուցված: Սրա գմբեթը կանաչ աղյուսով է ծածկված, իսկ եկեղեցին ու թևերը՝ կղմինդրով: Սրա մեջ կա երեք խորան. միջինը մեծ, հանուն Սուրբ Նիկողայոսի, հյուսիսայինը՝ հանուն Անդրեաս Առաքյալի, և հարավայինը՝ Սուրբ Գեորգի: Այստեղ կա բազմամասն պատկեր Սուրբ Նիկողայոսի, հույժ սքանչելագործ, որի մեջ ամփոփված է Անդրեաս Առաքյալի ճակատը: Բացի սրանից, այս եկեղեցու ավագերեց Օհաննես Զարափովն իր տանը պահում է ինչպես կենարար փայտը, նույնպես և այլ սրբոց մասունքները, որ նրա նախնիները ժառանգաբար թողել են նրան և որը շատերին բուժում է. սրանք պաշտելի են ինչպես հայերից, նույնպես և վրացիներից, իսկ հին ժամանակները թաղավորական տնից ևս պաշտված են եղել: <Այս քահանան> երբեմն փոխադրում է դրանք իր տնից եկեղեցի, որպեսզի քրիստոնյաները պաշտեն և համբուրեն, ու կրկին իր տունը վերադարձնում: Այս եկեղեցին կառուցված է քաղաքացի (մոքալաք) Ամիր Մամասախլիսի ծախքով, որի տոհմից այժմ կենդանի է Զուրաբ Մելիքովը:

Վեցերորդ: Տփղիսից դեպի հարավ, Քարափի թաղում, բարձրաբերձ ժայռի վրա կա եկեղեցի գմբեթավոր, Վերափոխման Աստվածածնի, Բեթղեհեմ կոչեցյալ: Այս եկեղեցին սրբատաշ քարից է կառուցված, գմբեթը նույնպես սրբատաշ սև քարով է ծածկված: Սույնպես և այս եկեղեցին ու նրա թևերն ամբողջապես սրբատաշ սև սալաքարով են ծածկված: Սրա մեջ կա երեք խորան. միջինը՝ Աստվածածնի, հյուսիսայինը՝ Գրիգոր Լուսավորչի, և հարավայինը՝ <Հովհաննո> Մկրտչի: Այստեղ ամփոփված է Ամենասրբուհի Աստվածածնի սքանչելագործ պատկերը, որ հնումն է նկարած, <և> որին երկրպագում էին հայերը... Եկեղեցին իր բարձր զիրքով և գմբեթով Տփղիս քաղաքի բոլոր տեղերից լավ երևում է և զեղեցկացնում է քաղաքը: Եվ Աստվածածնա այս պատկերի մասին ասում են, որ սա նկարված է այն մսուրի տախտակի վրա, որտեղ, Բեթղեհեմում, ծնվեց Տեր Փրկիչ Հիսուս Քրիստոսը: Սա կառուցված է

1500 թվին Տփղիսի քաղաքացիներ (մոքալաքներ) Խոջա Փարուխի, Տեր-Սարգսի, Նարիմանովների և Ղուրլուովների ծախքով: Վերջինիս թևերը և սալաքարերը պատրաստված են Վրաց իշխան Գիվի Ամիրախուարովի՝ Շահ-Ղուլի խան կոչեցյալի ծախքով: Այստեղ են՝ մի ավագ քահանա և հինգ քահանա:

Յոթերորդ: Եկեղեցի հանուն Ավետյաց Աստվածածնի, որը ջգրուկամ նախանձից զրգոված է (Զգրաշէն) շինված, գմբեթավոր, չորս սյան վրա կանգուն, կարմիր աղյուսից և քարուկրով կառուցված, կղմինդրով ծածկված: Ունի երկու գմբեթ, մեկը մեծ և մյուսը փոքր: Այս փոքր գմբեթում կախված են զանգեր: Սա հիմնադրված է Տեր-Փարսադան Մոհնովի ծախքով, որը հենց այս տաճարի ավագերեցն էր, ապա այս եկեղեցին շինված և ավարտված է իշխան <Հ>ակոբջան Ամատունովի ծախսով 1729 թվին: Այստեղ են՝ մի ավագ քահանա և վեց քահանա:

Ութերորդ: Տփղիս քաղաքի դրսում կառուցված է մի եկեղեցի գմբեթավոր, որ Քամոյանց ժամ է կոչվում, հանուն Սուրբ Գեորգի, բավականին մեծ, կարմիր աղյուսով և քարուկրով շինված քաղաքացի (մոքալաք) Խուրիմովի և Տեր Գաբրիել Քամոնի ծախքով 1727 թվին: Ծածկված է կղմինդրով:

Իններորդ: Բաղանիքների կամրջով տանող ճանապարհին կա եկեղեցի թեև ոչ մեծ, սակայն և ոչ փոքր, գմբեթավոր: Սա կառուցված է հին շենքի ձևով՝ հանուն Հրեշտակապետի: Սրա մասին ասում են, որ իբր թե հույների շինած է եղել՝ հանուն Քառասնից վկայից. սակայն այս ասումները բանավոր է և ոչ մի գրության մեջ չի երևում: Սա նորոգեցին և <վերա>շինեցին Տփղիսից հայերը 1792 թվին: Այս եկեղեցին տիզիսեցիք Բերդի փոքր ժամ են կոչում:

Տասներորդ: <Հ>ավլաբարում, <Հ>ավլաբարի Վրաց եկեղեցուն մոտ կա Հայոց ժամ՝ հանուն սուրբ Մինասի, ոչ հեռու այն տեսարանից, որ բացվում է Տփղիսի Կուր ավազոտ գետափի վերևից, առանց գմբեթի, որը հին տան նման է, շինված 1790 թվին <Հ>ավլաբարցիների ծախքով, կղմինդրով ծածկված, հանուն Սուրբ Մինաս վկայի:

Տասնեկերորդ: <Հ>ավլաբարի միջամասում, ժողովրդական շենքերի կենտրոնում կա եկեղեցի Շամբորեցոց կոչեցյալ, կառուցված 1775 թվին, հանուն Աստվածածնի, առանց գմբեթի և փայտով ծածկված, որ կառուցվել է ժողովրդի ծախքով 1775 թվին:

Տասներկուերորդ: <Հ>ավլաբարի Դարիվերի գլխին, դեպի աջ, որտեղից տեսարան է բացվում դեպի Կուրը և այգիները, Մետեխի բերդի մեծ դռան զիմաց, կա փոքր ժամ գմբեթավոր, հանուն Սուրբ

Գեորգի, որ ծածկված է փայտով և շինված է Սուրբ Նշանի ավազե-
րեց Զարափովի ընտանիքի <ծախքով> 1775 թվին:

Տասններեքերորդ: Չուղորեթ տանող ճանապարհի կողքին, արևել-
քից գտնվող ձորում, դեպի <Հ>ավլաբար տանող դարիվերին կից,
գտնվում է եկեղեցի գմբեթավոր վայելչատես, քարուկրով <շին-
ված>, Հանուն Սուրբ Կարապետին, որ կառուցված է՝ նախ Հիմնադ-
րությամբ քաղաքացի (մոքալաք) Ղազազովի ծախքով 1400 թվին,
իսկ վերջին անգամ նորոգված 1790-ին: Այստեղ է ամփոփված
Սուրբ Կարապետի սքանչագործ մասունքը, որը և տոնում է ժողո-
վուրդը:

Տասնչորսերորդ: <Հ>ավլաբարից դուրս, Հարթավայր տեղում,
<Հ>ավլաբար թաղից մի փոքր հեռավորությամբ, կա եկեղեցի փա-
ռաշեն գմբեթավոր, քարուկրով <կառուցված>, պարսպով պա-
տած, Հանուն ամենասրբուհի ծիրանազարդ Աստվածածնի, որ Խոջա
Բե<հ>բուղովի ժամ է կոչվում և որը կառուցված է Հենց նույն իշ-
խան Բե<հ>բուղովների ծախքով 1780 թվին և հետագայում նրան-
ցից բազմիցս նորոգված: Այս եկեղեցին կառուցված է իշխան
Բե<հ>բուղովներից իբրև իրենց դամբան:

[Տասնհինգերորդ]: Կուր <գետ>ի կողմը, Կուկիա կոչված թաղում
կա եկեղեցի փոքր, Հանուն Ամենասրբուհի Աստվածածնի, կառուց-
ված քարուկրով, առանց գմբեթի և աղյուսով ծածկված, որ շինել
է տեղական ժողովուրդը 1807 թվին:

Երկրորդ [=տասնևեցերորդ]: Վերոգրյալ՝ առաջին տեղում
նկարագրած մեծ Վանքին կից կա եկեղեցի Հանուն Սուրբ Գեորգի,
որ Ղափլանենց է կոչվում, առանց գմբեթի, փոքր, կառուցված
1790 թվին այժմ Հանգուցյալ Տեր Գրիգոր քահանա Սանուովի ծախ-
քով:

Երրորդ [=տասնևյոթերորդ]: Վերա տանող ճանապարհի
սկզբին, դեպի ձախ, ճանապարհց վերև, Կոմարովսկու տներին կից
տեղում կա եկեղեցի, առանց գմբեթի, Հանուն Սուրբ Գեորգի, Զրկին-
յանցի ժամ կոչեցյալը, որը կառուցել են քաղաքացի (մոքալաք)
Ղազազովները 1717 թվին:

Չորրորդ <=տասնևութերորդ>: Իշխան Բե<հ>բուղովների պալա-
տին կից, անմիջապես ժայռի վրա կառուցված են վանական եկե-
ղեցի, տներ և խցեր կույս վանականների բնակության համար, ո-
րը քարուկրով շինել է իշխան Աշխար<հ>բեկ Բե<հ>բուղովը 1717
թվին, Հանուն առաքելապատիվ նախավկա և սարկավազապետ
Սուրբ Ստեփանոսի: Այստեղ ապրում են տասի չափ կույս վանա-
կաններ: Այս վանքում ամփոփված է նույն նախավկա Սուրբ Ստե-

փանոսի մասունքը՝ աջը: Այս եկեղեցին փոքր է, փոքր գմբեթով
ծածկված. և ինչպես մինչև այժմ ապրել են տասը, նույնպես և
այժմ ապրում են նրանք իշխան Բե<հ>բուղովների ժառանգների
<ծախքով>:

<Տասնևիններորդ>: Տփղիսի Հարավային կողմում՝ Քարափի թա-
ղում, բարձր ժայռի վրա կառուցված է փոքր եկեղեցի՝ փոքր
գմբեթով, լավ և գեղեցկատեսիլ, Հանուն Սուրբ Գեորգի, ուր ամ-
փոփված է Սուրբ Գեորգի սքանչելագործ մասունքը: Այս եկեղե-
ցին կառուցված է 1600 թվին ոմն զարիբ Հայ վանականի սեփա-
կան ծախքով: Սա կղմինդրով է ծածկված և Քարափի եկեղեցի է
կոչվում:

<Քսաներորդ>: Բաղանիքների կամրջից Հայնկույս, մեծ Դարիվեր
գնացող խճուղու վերջում, կան այլևայլ շենքեր և բնակարաններ
և սրանց միջում Սուրբ Սարգիս եկեղեցին: Այս եկեղեցին կառուցվել
է յոթերորդ կեսում նկարագրված Տփղիսի Նորաշեն եկեղեցու ավա-
զերեց Տեր Սուրխաբ 1737 թվին: Այս եկեղեցում գտնվում է Սուրբ
Սարգսի սքանչելագործ մասունքը, և այս սրբի հիշատակը տոնում
են մաքսավորի և փարիսեցու շաբաթ օրը, և այստեղ ժողովրդի
մեծ բազմություն է գալիս, մանավանդ կանանցից:

<Քսանևեկերորդ>: <Հ>ավլաբարից դեպի ձախ, Դարիվերին
կից, Կախեթ տանող ճանապարհի սկզբին կա եկեղեցի՝ Հանուն
Սուրբ Գեորգի Էջմիածնեցոց կոչեցյալը, առանց գմբեթի, փոքր, փոքր
զանգակատնով, փայտով ծածկված, որ կառուցվել է ժողովրդի
ծախքով 1805 թվին:

<Քսանևերկուերորդ՝ երրորդին կից տե՛ս վերևը>:

[9]

ՏՓՂԻՍԻ ԹԵՍԵՐՈՒՄ ԵՎ ԳԱՎԱՈՆԵՐՈՒՄ ԳՏՆՎՈՂ ԵԿԵՂԵՑԱ-
ԿԱՆ ՏԵՍԱՐԱՆՆԵՐԻ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

<1> Հաղբատն և Սանա<հ>ինը իբրև հոյակապ եկեղեցիներ,
նույնպես և գյուղեր, <ասում են իբրև թե> Վրաց թագավորների
շինած են, իսկ Հայերը գրում են, որ Հայ թագավորներն են կա-
ռուցել. և ես այն կարծիքի եմ, որ այս վերջինը պիտի լինի ճիշտ:
Սրանք խիստ գեղեցիկ և հոյակապ են: Հաղբատի եկեղեցին քառա-
սուն խորան է պարունակում: Այնտեղ այնքան վանականներ կա-
յին, որ երբ ննջեցյալ էին բերում, մի օրումն էին կատարում քա-

ուսուները: Այժմ Հաղթատն այնպես փառավոր է, ինչպես հին ժամանակներում: Այստեղ վրաստանի թագավորի հովանավորութամբ նստում էր Հայոց եպիսկոպոսը (ընազրում սխալմամբ՝ կաթողիկոսը Լ.Մ.-Բ), որի մասին <նախօրոք> գրում էր Էջմիածնի ընդհանրական <Հայոց> հոգևոր տեր (օքեվարտեր) կաթողիկոսին, և նրա հոտն էին կազմում Քարթլիում բնակվող հայերը: Պատմությունից երևում է, որ Հաղթատն ու Սանահինը որպես գյուղեր, նույնպես <և> Հոյակապ գմբեթավոր եկեղեցիներ, կառուցված են 961 թվին Բագրատունյաց Աշոտ երրորդի, Շնորհալի (sic) կոչվածի ամուսին Խոսրովանույշի հոգսով:

2. Հաղթատից վերև կա փոքր վանք, կառուցված հանուն Կենարար փայտին, որ գրաված ունին հայերը: Այստեղ փորված են բազմաթիվ այրեր և այդ այրերից մի քանիսի մեջ բազմաթիվ հին գրքեր կան, և նրանց մուտքը փուլ գալու պատճառով խափանված է, և՛ անանցանելի լինելով՝ անգործածելի են մնացել:

3. Հաղթատից ցած դեպի հյուսիս կա եկեղեցի Ագարակի, որն այժմ Ախթալա է կոչվում և որի գմբեթը քանդել է Լանգ-Թեմուրը: Սա հոյակապ է, գեղեցկատեսիլ, հնում մետրոպոլիտական և հոտով հանդերձ, իսկ այժմ՝ երեցի բաժին. և գրաված ունին այն հունա-վրացական դավանանքին հետևողները:

4. Ախթալայի դիմացը, դեպի արևելք, Բերդուշ լեռան մեջ, կա երկու վանք, որոնցից մեկը խելագարին խելքի է բերում, իսկ մյուսում բխում է աղբյուր, որի ջուրը եթե քառասուն օր <անընդհատ> խմել տրվի մոլեգին կատաղածին, հաջորդ քառասուն օրն այլևս երկյուղալի չպիտի լինի նրա համար...

ՄԱՆՈՒԷԼ ԿԻՄԻՒՇԵԿԱՆԵՑԻ «ԱՆՁՆԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ»

Ի պատասխան Մանվել Կյուսյունչևանեցու խնդրագրի՝ թույլ տալ իրեն հաստատվելու Հաղթատի Ս. Նշան վանքում կամ գնալու Գանձակի (Կենճէու) Մուսութ վանք և «անսպաղ անցուցից զկեսնս իմ», 1831 թ. սեպտեմբերի 6-ին նորանշանակ Հովհաննես Կարբեցի կաթողիկոսից ստանում է այս հրամանագիրը.

«Ի Յօհաննէս Արքեպիսկոպոսէ ամենայն Հայոց բարձրագոյն բարեհաճութեամբ հաստատեցելոյ ի կաթողիկոսութիւն արքոյ Աթոռոյն Էջմիածնի:

Առ բարձր արժանապատիւ Մանուէլ վարդապետ առաջադրութիւն.

Որովհետև Տփխիսու Սէյտապար եղեալ Սուրբ Սարգիս ուխտատեղին սեպհականեցաւ սրբոյ Էջմիածնի, վասնորոյ և մեզ հարկ ի վերայ կայ հուզունակ լինիլ վասն շինութեան և պայծառութեան նորին առ ի հիմանէ նոր ի նորոյ վայելուչ բարձրութեամբ կառուցանել՝ ընդ նմին և քանի մի սենեակս յարմարաւորս կազմել ի բնակութիւն եկաւորեալ ուխտաւորաց: Առ այս նկատելով զխոհական գովանի կառավարութիւնս ձեր և զարիաջան հետևմունս վասն աթոռապատկան գործոց տամ ձեզ զամենայն կառավարութիւն նորա անկախ գումբէ, զորոյ արդիւնս միանգամայն ունիք վայելել ի պիտոյս ձեր՝ վասն հաւատարիմ հպատակութեանդ սրբոյ Աթոռոյն:

Ուրեմն պարտ է քեզ գնալ և բնակիլ անդ, և յորդորելով զաստուածասէր ժողովուրդս յօգուտ սրբոյ եկեղեցւոյն, սկիզբն առնել շինութեան արժանաւոր եղանակաւ տնօրինելով, զոր որպէս յուսամս ունիք անմահ յիշատակ և անթաւամ պարծանք թողու քում ձերութեան:

Ընդ նմին յանձնեմ ձերդ խոհունակութեան և զԴաշտի խաչ դեղին¹ առ ի ջանալ հնաքրիւք իմն ստանալ՝ որպէս ձեզ յայտնի է եղանակ նորա, և յառողջ ածել որպէս հարկն է: Յանձնեմ նաև զՏափիթաղի այգատեղին, որ առ քնէագ Սումբաթովն առ ի նոյնպէս ջանադիր լինիլ քեզավայել հետևողականութեամբ ի սեպհականութիւն սրբոյ Աթոռոյն, և հոգս ունիլ ի վերայ այլ աթոռապատկան կալուածոց գործոցն որք պատահեցին:

¹ Կարգա՝ «տեղին»:

Ձայտորիկ յանձնելով հանճարալիր կառավարութեան ձեռք յուսամ լիապէս թէ ունիք յօգուտ սրբոյ Աթոռոյն յառաջ ածել ձերզ գործունէութեամբ, առ ի յիշատակ կացուցանել ձեզ... և այլն, յանձնելով զձեզ շնորհաց և խնամոց սուրբ Աստուածութեան, եմ ձեզ բարեացակամ բարձրագոյն բարեհաճութեամբ հաստատեալ կաթողիկոս ամենայն Հայոց Յոհաննէս ի 1831, ի 6 Սեպտեմբերի, ի Տփլիս, № 485»¹:

Շարունակելով իր կենաց պատմութիւնը, Կյուստուշխանեցին «ԽԳ. Յօժութիւն նոր կաթողիկոս Յովհաննէս Կարբեցւոյ» զբովագում հայտնում է. «Մեք ըստ յանձն առեալ պարտաւորութեան մերոյ, ի 1832 մարտ ամսոյ սկզբանն զնշանակեալ յանձն Սէյտապատու զՍուրբ Սարգսի ուխտատեղին, քակեալ որպէս թէ ի հիմանց, նոր ի նորոյ շինեցուցաք ողորմութեամբն Աստուծոյ և օգնականութեամբ բարեպաշտ մերազանց յընթացս երեք ամիսն ժամանակի, վայելուչ և կարևոր կերպիւ, որ յառաջն էր իբր աղքատ զիւղացւոյ խարխուլ տուն մի, փոքրիկ և անվայելուչ՝ յորում ոչ կարէր պարունակիլ յիսուն այր և կին. այժմ ըստ օրինի եկեղեցեացն մերոց գտեղին կանանց կրկնայարկ յօրինեալ, ուր պարունակին աւելի քան զերկու հարիւր աղօթաւորք երկոտասան լուսամտիւք, պահարանաւ և այլ ամենայն հարկաւորօքն ըստ կարգի եկեղեցեաց լուսաւորչակրօնից:

Մինչդեռ մեք յայսպիսի ապառնի յուսոյ բարելաւութեան աստուածահաճոյ գործառնութեամբ զբաղեալ կայաք ի Տփլիս, փոխանակ անցեալ ժամանակացս մարդահաճոյ ծառայութեանց երից կաթողիկոսաց և երկուց արքեպիսկոպոսաց՝ թերևս այսու տքնութեամբ անկորուստ ունել և զառաջինսն առ Աստուած՝ միջնորդութեամբ Սրբոյն Սարգսի արագահաս օգնականի և որդւոյ նորին Մարտիրոսի...»²:

Մանուէլ Կյուստուշխանեցու «Անձնական պատմութեան» ԽԷ. գլուխը նվիրված է Ս. Սարգիս ի նորոգ կառուցյալ եկեղեցու օծման նկարագրութեանը:

¹ «Գիւան Հայոց պատմութեան», գիրք ԺԲ. Մանուէլ Կիւստուշխանեցի, մասն 1, ծանօթութիւններով հրատարակեց Գիւտ ա. ք. Աղանեանց, Թիֆլիս, 1917, էջ 158-159:
² Անդ, էջ 161-162:

ԽԷ. ՕԾՈՒՄՆ ՍՈՒՐԲ ՍԱՐԳԻՍ ՈՒՄՏԱՏԵՂԻՈՅՆ

Ըստ բարեխնամ այցելութեան և յաջողութեան վերնոյն զօրութեանց և արագահաս օգնականութեան սրբոյն Սարգսի և որդւոյ նորին Մարտիրոսի պսակաւորեալ մեր զշինութիւն պաշտելի տաճարի նոցա կարևոր հանգամանօք, այսինքն հոյակապ սեղանովք անմահ Գառինն խորհրդական զինարանաւ, աւագ խորանն ընծայեցաւ յանուն թագուհւոյն երկնից զօրութեանց Սուրբ Աստուածածնի, աջակողման աւագանի դասուն փոքր սեղանն Սրբոյն Գէորգայ, և ձախակողմանն Սրբոյն Սարգսի, որպէս և բոլոր եկեղեցին կառուցեալ սրբագործեցաւ յայս անուն սրբոյն Սարգսի զօրավարի և որդւոյ նորին Մարտիրոսի, հանդերձ յահեկակողմեան պահարանաւ, երկոքումք դասուք, ներքնայարկ և վերնայարկ կանանց կացարանօք, երկոքումք դրամք, հնգետասան պատուհան կանոնաւոր լուսամտիւք, և սոյն այսպիսի արձանագրութեամբ ի ճակատ հիւսիսային դրան, ի կճեայ վէմ փորագրեալ:

«Նուիրօք մերազնէի, ի ձեռն կառավարչի Ծափնեան Կիւստուշխանեցի Մանուէլ վարդապետի, շինեցաւ Սէյտապատի Սուրբ Սարգիս ուխտատեղի:

Ի 1832 և ի Մայիսի մէկին:

Այսուհանկ և վրացերէն տառիւք զրեալ կայ ի նոյն արձան:

Ապա ի հոլովիլ այսմ ամի ի հետեւեալ թուականիս՝ ի 1833 և ի հոկտեմբերի 1 ժողովեալ պատուաւոր դասուց հոգևորականաց Մինաս Սաշլեան և Ստեփաննոս Արղութեան եպիսկոպոսաց, աւագ երիցանց, և բարեպաշտ մերազն արանց և կանանց բազմախուռն բարեպաշտ գումարեցելով, որում աւուր նուաստութիւն մեր էր ժամարար, Ստեփաննոս եպիսկոպոսն Արղութեանց սրբագործեաց օծմամբ զայս եկեղեցի, և կատարեցաք զնաւակատիս սորա ութն օրեայ հանդիսաւոր պատարագաւ:

Եւ զանցս պատմաբար ուխտատեղւոյս այսմիկ ըստ կարևոր ծանօթութեանց մեզ յայտնեցելոց զրեալ արձանացուցի յօրագրութեան ժուռնալ եկեղեցւոյս այսորիկ, և ընդ գաղեալ մասանց սրբոյն Սարգսի, և զմասն սրբոյն Գէորգայ, իբր հրաշիւք իմն ի ձեռս բերեալ, եղաք յայս եկեղեցի և զհոգակաւոր զօրութիւնս բժշկութեան յայնմ օրէ օծմանն հետ զհետէ վայելեն հաւատով յուսով զիմեալ խիստաւորք, զորոց ճառելն աստանօր ոչ ներէ նպատակ պատմութեան մերոյ:

Արդ՝ յաւարտ այսպիսի խնամօք Նախասահմանողի՝ ի լրութեան շինուածոց՝ և սրբազործութիւն ուխտատեղւոյս, ի 1833, և ի Հոկտեմբերի 14. ի Դեկտեմբերի 9, և ի 1834, Փետրվարի 24, և ի Մայիսի 7, յաջորդաբար խնդրամատոյց եղէ առ բարեկաւուրութեան իմոյ ցանկացող սրբազնագործ Յօհաննէս հայրապետն, թերես ազատելով զիս ի յաջորդականութեանց Հոգևոր կառավարիչ Հարց Մինաս և Ստեփաննոս եպիսկոպոսաց շնորհամամբ բաշփորթի՝ արձակեսցէ զիս վերադառնալ ի Ղրիմ, ուստի եկեալն էի՝ սին դատողութեամբ:

Բայց և ոչ մի խնդրագրութիւն իմ եզրիտ գտեղի առաջի նորին սրբազնագործութեան, որպէս թէ խնայելով ծերութեան մերոյ, զի մի թափառիցիմք միւսանգամ յանմատչելի լերինս կովկասու վերապատուելի էր խորհուրդ և հրամանս Հայրագութ, եթէ ի բարեկարգութեան ճախրէր կառավարութիւն Հայրապետական և աթոռային: Սակայն յաւուր օծութեան սոյն Հայրապետիս Յօհաննոս մինչև ցայժմ անախորժ հռչակք, և միաբանիցն անհամաձայնութիւնք, ուռուցեալք իբր յեւլակիկոն Հողմոց բամբասանաց, և այլում անշրջանկատ կառավարութեանց, օրըստօրէ կուտակին խռովութեանց ալիք զալեօք:

Որպէս ի սոյն 1834 Մայիսի 26, բերեալ եղեն յԷջմիածնէ ի Տփիսիս Սիմէօն արքեպիսկոպոսն Բզնունեան, որ ընդ իշխանութեամբ Ներսէս արքեպիսկոպոսի, սա յաջորդ եղեալ էր ի Տփիսիս:

Նոյնպէս զՆիկողոս եպիսկոպոսն, զՅօհաննէս վարդապետն Ղրիմեցի, և զՄարտիրոս վարդապետն Աշտարակեցի, զսոսա զչորեսեան իբր ընդդիմակ գտեալ Հայրապետական կառավարութեան, աքսորեցին ի Տփիսիսու զՍիմէօնն ի Շամսիսի, զՆիկողոս եպիսկոպոս և զՅօհաննէս վարդապետ ի Սևան կղզին, և զՄարտիրոս վարդապետ ի կողմն Կենճու, Չարեգու անապատն:

Եւ յանցանք նշանակեալ Հոգևորականացս, Համաձայն ընդ այլ միաբանիցն էին, թէ կաթողիկոսն զամենայն արդիւնս վանուցն միայնակ ինքնակամ մի՝ մըսխեսցէ ի դէպս և ի տարադէպս, մանաւանդ ազգայնոց իւրոց: Եւ երկրորդ՝ զոմն Գեորգ սարկաւազ զսպասաւոր իւր, վասն հռչակեալ ապիրատութեան, հեռացուցէ ի վեհարանէն:

Բայց փոխանակ զանկարգսն կարգադրելոյ, և զանվայելուչսն ի միջոյ բառնալոյ, զողորմելի Հայրենասէր Հոգևորականսն բարձեալ ի վանուցն, առաքեցին յաքսորս ի նշանակեալ տեղիսն:

Եւ զնոյն բամբասեալ Գեորգ սարկաւազն, Հայրապետն ինքնին ձեռնադրեաց առաջադէմ վարդապետ, և կայ ի սպասու նորա,

յուսալի է ազգին մերոյ փութով տեսանել զնա արքեպիսկոպոս և կաւալէր, որպէս յայս 1835, և Յունիսի ամսոյն եղև ի Տփիսիս Մինաս եպիսկոպոսն Սաչլեան Տանիսլաւսկի առաջին աստիճանի կաւալեր, Ստեփաննոս եպիսկոպոսն Արդութեանց 35 ամեայ Հասակի երկրորդ աստիճան Տանիսլաւսկոյն ասպետութեան աստեղամբ, վեհապետի սպասաւոր Բարսեղ և Յովսէփ եպիսկոպոսք Աննայի առաջին աստիճանաւն ասպետք, և Ղուկաս եպիսկոպոսն նորածին ասպետ Տանիսլաւսկու, իւր փոքրաւորն Մատթէոս վարդապետ և Եփրեմ կաթողիկոսի փոքրաւոր Յովսէփ վարդապետքն երիտասարդք եղեն ակնակուռ խաչիւք պսակեալ յողորմած կայսերէ խնդրանօք և առաջադրութեամբ արդարամիտ Յօհաննէս վեհապետի:

Ահա ընդհանրական Հոգևոր Հայր, որ խնամէ միայն զիւրային վաստակաւորսն, ահա մայր՝ որ երկու ստեամբ բուծանէ և եթ զմիաբան կամակիցսն իւր: Ահա Համատարած արեգակն բոլոր եկեղեցւոյն լուսաւորչակրօնից, որ լուսաւորէ միակողմանի զմի դասն սուրբ Էջմիածնի, ընդ Ռորովամայ զաննդակիցս իւր, և թողու ի նսեմ յուսահատութեան զմիւս դասի Հինաւուրց զեպիսկոպոս և զվարդապետսն, որք պատուոյ և բարձի ակն ունէին վասն բազմաժամանակեայ մտերիմ ծառայութեան իւրեանց, նոցա զթաժօրէն շնորհէ բանտ, կապանք և աքսորանս յանմխիթար տեղիս:

Եւ ահա հովիւ բարի՝ որ անփոյթ լինի ի փեռեկամանէ միամիտ հօտիցն, հովուէ արթնութեամբ զմերձաւոր ազգայինս իւր ի վայրի դալարոջ սրբոյ Աթոռոյ գանձարանին, ոմանց աստիճան չին և պատիւ բերելով ի կայսերէ, այլոց ջրաղաց, տուն և այգի զնելով տրօք մերազանց:

Եւ ևս ահա սրբազան, որ իսպառ սրբէ զխղճահարութիւն բարեպաշտից, մինչ զի պարկեշտ և աղքատ Հոգևորականք ծաղր և առակք նշաւակի եղեն յաշխարհի յաւուրս սորա, և ոչ ոք կարէ ի մէջ ազգի մերոյ գլուխ ամբառնալ, թէ կարգաւոր իցէ, զի առ ժամայն լուէ, եթէ տէր և գլուխ ձեր նա իցէ, իսկ դուք զինչ: Վասն այսոցիկ ամենայն տեսանելով իմ, եթէ որք ի Տփիսիս են Հոգևոր կառավարիչք Մինաս և Ստեփաննոս եպիսկոպոսք և կաւալերք, իբր Հոգովն Համանայ ի դրան Արտաշիսի, և ոչ գոյ Եսթեր ազգասէր, զի փրկեսցէ զազգ իւր, և զՄորթքէ ի մեքենայից սոցա, որոց ծանր էր տեսանելն զմեզ աստ ի Տփիսիս, կարծելով թէ կողմնակից եմք Աշտարակեցի Ներսէս արքեպիսկոպոսին ի Քիչնէ լուեցելոյ:

Ուստի բաց ի շինութենէ Սուրբ Սարգսի եկեղեցւոյ երանգ երանգ գեղեցկորակ ծաղկօք զնոյն նկարեցուցեալ, և ոսկեգօծ զխաչկալսն զարդարեալ ամենայն վայելչութեամբ, ապա վերստին

խնդրամատոյց եղէ առ բարեկալութեան իմոյ ցանկացող ընդհանուր հօր Յօհաննէս Հայրապետի, կամ եկեղեցեացն Հայոց հրամայեցէ տալ մեզ փոխ երկու հարիւր թուաման երեք տարի ժամանակաւ, որով զշինութիւն սենեկացն հոգասցուք, և ապա յարդեանցն վճարեսցի այն պարտք, առ որ առաքեցի և զօրինակ տալի ձեռագրոյն մերոյ որ է այս:

«Ստորագրեալս վասն շինութեան ի Տփիսիս յանցս Սէյտապատու Սուրբ Սարգիս ուխտատեղւոյ հարկաւոր սենեկաց, բարձր հրամանաւ սրբազնագործ Յօհաննէս հայրապետի՝ միջնորդութեամբ սոյն Տփիսիսու հոգևոր կառավարութեան, յայս ինչ եկեղեցւոյ պարտք վեր առի այսքան դրամ արծաթ մանէթ յայսմ օրէ երեք ամ ժամանակաւ առանց տոկոսի, որով զկարևոր շինութիւնսն յառաջացուցից եթէ Տեառն իցեն կամք կենդանութեամբ աւարտ հասուցանել զայնս: Յետ լրութեան շինուածոցն, յաւելեալ յարդեանցն հոգածու լինիցիմ հատուցանել զայս պարտս յիշեալ եկեղեցւոյն, իսկ թէ արարչական սահման վերակոչման ինձ հասցէ յառաջ, քան զվճարել պարտուցս այսոցիկ, կամ տեղափոխութիւն յառաջացի ինձ յինչ և իցէ դիմաց, յայնժամ ես ստորագրեալս ազատ լինիցիմ յայսմ պարտուց, հոգևոր կառավարութիւն տիրելով սոյն եկեղեցւոյ արդեանցն ամենայնի նա պատասխանատու եղիցի այս գունակ գումար պարտուցս, վասն որոյ ստորագրեմ իմով ձեռամբ»:

ԽԸ. ՊԱՏԱՍԽԱՆԻԸ ԵՒ ԳՈՐԾԸ ՅՕՀԱՆՆԵՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԸՆԴ ՍԱՆՈՒԷԼ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ

«Ահա օգտակար համարելով մեզ և ձեզ զմին յերից խնդրոց ձերոց անտի՝ կամեցաք անել ի լրութիւն, յաղագս բաւականացուցանելոյ զբարենախանձ եռանդ հոգւոյ ձեր և սրտի՝ ոյր վասն և հրամայեցաք ընդ այսմ յատուկ գրութեամբ մերով, հոգևոր կառավարութեան մերոյ այդր ի Տփիսիս, զի փոխ կալցեն երեք տարի ժամանակաւ առանց տոկոսեանց զերկու հարիւր թուաման արծաթ դրամ ի հինգ եկեղեցեաց տեղւոյ՝ նշանակելոյն ի մէնջ, և ընկալեալ ի ձէնջ զմուրհակս հաստատեալս վկայութեամբք ի վերայ զերպովայի թղթոյ յանուն իւրաքանչիւր եկեղեցեացն տացեն ձեզ զայն գումար, կամ հասուցեն հետ զհետէ վասն շինութեան Ստոր Սարգիս եկեղեցւոյն:

«Գրեմք և ձեզ՝ զի ստասջիք ի հոգևոր կառավարութենէ տեղւոյդ զեկեղեցական երկու հարիւր արծաթ թուաման դրամքն՝ և տաջիք զմուրհակս ընդ նշանակեալ կերպիւ ի վերայ յաղագս հաւատարմութեան ապագային, և յայտնեսջիք մեզ:

Ի 1834, ի Նոյեմբերի 3, համար 548:

Կաթողիկոս ամենայն Հայոց Յօհաննէս»:

Երեք խնդիրքն մեր յառաջացեալ էր յայնցանէ, զի հոգևոր կառավարիչք նորա ի Տփիսիս ոչ կամելով այն շինութիւն ի ձեռն մեր լինիլ, պատուիրեալ էին Տէր Նիկողոսիմ արհեստաւոր համբարաց յորոց ակն ունէաք իմտատիայի, ոչ տալ մեզ զայն:

Վասն որոյ յուսաբեկ եղեալ մեր ի ժողովրդոց, խնդրեցաք յայս վեհապետէ, կամ երկու հարիւր թուաման ըստ մեր գրեցելոյն փոխ տալ մեզ երեք տարի ժամանակաւ, կամ բաւական ժողովուրդ սեպհական ծուխ յատկացուցանել մեր այս եկեղեցւոյ, զի արդեամբք նոցա շինել կարասցուք զսենեակսն և զըջապատսն, և կամ շնորհեսցէ մեզ զիր ճանապարհի գնալ ուստի եկեալ եմք ի Ղրիմ:

Նա գրէ ըստ վերնոյն, զի զմեզ պարտաւոր կացուցէ հաստատուն վեքսելովք յիւրեանց շահեկանութեան, զի թէ մահ կամ յայլուր գնալ մեզ պատահեսցի, ի կայից մերոց վճարեսցեն, այս է հայրախնամ գթութիւն նորա առ մեզ, ուստի գրեցի նորա ըստ հետեւելոցն ի սոյն:

«Երրորդ՝ որ հրամայէք մեզ՝ վկայեալ մուրհակ [ղ]երպովոյ թղթով տալ այն եկեղեցեացն ոչ կարացի որոշել՝ թէ վասն ո՞յր են այդ, ճիշտ պնդութիւն մուրհակացն արդեօք այնպիսի դրամօք շինելիքն յատկապէս ինձ և ազգային ժառանգաց իմոց սեպհական կալուած պարտին լինել, որ ես այնպիսի մուրհակօք պարտականութիւն կրեցից յանձն իմ, թէ յետ և յառաջ շինեցեալք ինև ի վայելս լուսաւորչակրօնից, և յարդիւնաւորութիւն Աթոռոյն կամ բարօք ասել այլ վեղարաւորաց կան և մնան»:

Վաթսուն և հինգ ամ կենաց իմոց հոլովեալք են, տակաւին ումեք ոչ թէ հաստատեալ մուրհակաւ, այլ և հասարակ տոմսեկաւ ևս ոչ եմ պարտաւորեալ, զի՞ արդ այժմ արդիւնաւորութեան այլոց բարեհաճի բազմախնամ տէրդ կաշկանդել զիս այնպիսի խստագոյն օրինօք, միթէ այս ի՞ցէր առհասաւտչեայ անցեալ քառասունամեայ ծառայութեանց իմոց երից կաթողիկոսաց, սրբազան Դանիէլի, Եփրեմայ, և Տեառնդ և երեք արքեպիսկոպոսաց՝ Գրիգոր պատրիարգի, Ներսէս արքեպիսկոպոսի և Յօհաննէս առաջնորդիմ յԱժ-

դարխանու, որ ամենեքեան էին Աթոռային տեսարք: Այժմ սակաւատի պաշտօնակիցք իմ Տեառնէդ զանազան պարգևօք, խաչիւք, պնակէիւք, կաւալերովք, եպիսկոպոսութեամբ և լի հարուստ վիճակօք պերճացան: Զնուաստութեան մեր զկեանս ի խարխուլ ձերութեան ժամու Տփիսիսոյ հինգ եկեղեցեայ պարտաւորութեամբք, հինգ զայիմնի վէքսիւք ի պարանոց մեր կախեալ, այնպիսի փառաւորութեամբ բարեհաճիք իջուցանել ի գերեզման:

Մի՛, Տէր իմ, մի՛ բարեհաճիր ի վերայ տարաբաղդիս զայսպիսի բեռն բարդել, քանզի գիտակ իսկ ես, իմ առանց ձեռագիր տասն և հինգ հազար ռուպլիսն ներսէս արքեպիսկոպոսին յանձնելն, և այլոց ինձ պարտապանաց և զմեծամեծ պահանջելիս թողեալ եմ առանց հետևութեան, որոց դատաստանական գրութիւնքն են առ Սինօթն Աթոռոյդ, անօգնական ինձ, և զութն մանկունս ի Մօսկով ուսմամբ զարգացուցեալ եմ, զբազմութիւն ընտիր ձեռագիր հին նախնեաց մատենից տալով իմ ի ճեմարան վեհագն Լազարեանց, և զայլ մատեան և զինչս յանապատն Սևանու, ինչ են այդ երկու հարիւր թումանք, զորովք կամիս կաշկանդել զմեզ: Ո՛չ քեզ, տէր իմ, այլ՝ որք առաջարկեալ են Տեառնդ այդպիսի օրէնք ինձ առաջնորդել՝ նոցա են մեծ մեղք: Իմ կամաւ ձեռագիր տալս օրինակն այն էր՝ զոր տեսիք, եթէ ոչ հաճիք առ այն՝ շնորհեցէք մեզ ընդարձակ ճանապարհ, և զամենայն բարեաւ վայելեսցիք:

Իսկ թէ և այն ոչ են կամք ձեր արձակել զմեզ, ըստ որում հայր էք ամենայն հոգևորականաց, յատկացուցել մեզ ապրուստ մի, եղիցի կամք Տեառն օրհնեալ, և ի վերայ անցեալ ծառայութեանս՝ առէք և զայս Սուրբ Սարգիս ուխտատեղին և մի պարտաւոր ի գերեզման զիս իջուցանել յօժարեսցիք:

Մնամ սրբազնակատար Տեառնդ
ամենախոնարհ ծառայ Մանուէլ վարդապետ:
Ի 1834 Նոյեմբերի 9. ի Տփլիս:

Պատասխան սորա յայն թիւ ի 25 Նոյեմբեր յետ բազում ապարդիւնաբանից գրէ զայս բան.

«Պարտաւոր եմք ասել՝ ըստ ձեր բազում անդամ թախանձելոյ ի գրութիւնս ձեր, թէ գրեցէք ուրեմն զօրինակ պաշտօնի վասն ձեր, թէ ո՞ւր կամիք գնալ դուք և որ՞ով դիտաւորութեամբ կամ ո՞ւր կամիք հանդուցանել զնպատակ մտաց ձերոց, և առաքեցէք առ մեզ, զի ըստ այնմ և մեք գրեսցուք զպաշտօնի յանուն ձեր և յղեսցուք առ ձեզ յազազս ընդարձակելոյ ձեզ զճանապարհն ցանկացեալ ի ձէնջ»:

Զգալով իմ զներքին կամս ընդհանրական Հայրապետ բարերարին իմոյ, որպէս և մտաւորաց տեսանի ի գրութեանցն, յ8 Դեկտեմբերի գրեցի Տփիսիսու հոգևոր կառավարիչ հարց օտարասիրաց, զալ տեսանել զհաշիւն իմ, զի ըստ այնմ կարացից խնդրել զարձակումն անձինս: Նոքա պատասխանեն ի 10 Դեկտեմբերի, թէ չունին տակաւին հրաման ի վեհէն տեսանել զհաշիւն իմ, խոստանան գրել և հարցանել զկամս նորա:

Ի 1835, Յունվարի 28 գրէ առ մեզ վեհապետ բարերարն մեր ընդ այլ բանից և զայս.

«Յառաջ քան զայս ի պատասխանի գրութեան ձերոյ կոնդակաւ մերով ի 25 Նոյեմբերի ծանուցաք ձեզ... թէ կամիցիք գնալ ի Ռուսաստան, որպէս գրեալ էիք մեզ, առաքել առ մեզ զօրինակ բաշորդի ձերոյ առ ի տալ ձեզ զօրինաւոր արձակագիր ...վերստին գրեմք յատուկ պարտաւորութիւն եղեալ ձեզ ի ստանալ զայս կոնդակ մեր՝ առաջին փոշտիւ յայտնել մեզ զհաճութիւն ձեր... զի մեք ի գալ այսր յաջորդին Թիֆլիզու բարձր սրբազան Ստեփաննոսի, որում յանձնեալ եմք անպատճառ յառաջնում եօթնեկի ելանել մեծի պահոցն կարասցուք մեք անձամբ անձին խորհել ընդ նմա, և տնօրինել զարժան և զօգտակարն»:

Այս այսպիսի հարկադրիչ հրաման վեհապետիս, կշռադատեալ զամենայն միտս գրութեանց նորին յետ և յառաջ գրեցելոցն, մանաւանդ կամի խորհել ընդ յիշեալ եպիսկոպոսին, թէ և իբր խոստացեալ էր մեզ կամ այլ առաջնորդութիւն ի խորագոյն տեղիս, ի Մոռայ, ի Խորվիրայ կամ յայս կոյս Կովկասու նուիրակութիւն, և կամ յաթոռն մնալ ի 1835, և ի Փետրվարի 16 յետ այլոց բանից պատասխանեցի այսպէս:

«Արդ՝ ողորմած Տէր առանց արդիւնաւոր ծառայութեանց՝ ըստ սովորութեան ուխտատեղւոյս, հիւանդաց, կուրաց, և կաղաց, ի խունկէ և ի մոմէ աւելացեալ դրամոցն ռոճիկ առնուլ և ապրել, այնպիսին անդամագուրկ հոգևորականաց են թոշակ: Վիճակաց առաջնորդ կամ նուիրակ զկնի վաթսուն և եօթն ամեայ հասակի ձեռնամուխ լինելն, եղբայր է ծանծաղմտութեան, զի յետ այսորիկ ի հաճոյս նախագահի իմոյ ոչ կարեմ ումէք ծանրանալ և արդիւնք ժողովել, որով արժանի լինիցիմ զովութեանց, և ոչ աչք և մատուկ իմ օգնեն ինձ օրինաւոր տուժար գրել և հաշիւ տալ ըստ ժամանակին և առանց հաշուոյ գործակատարութիւն, է նպատակ անգոհունակութեան և բամբասանաց:

Վասն որոյ ամենախոնարհաբար խնդրեմ... եթէ վերադարձ գնալն իմ ի կողմն Ռուսաստանու պարզ միամտութեամբ և եթ վասն

ապահով կացութեան իմոյ զգացեալ էք առանց այլ և այլ նկատմանց, զորս և ոչ երազեալ իցեմ, շնորհեսջիք բաշփորդ մի, այս մի և եթ մտօք թէ Մանուէլ վարդապետն Յահիմեան, որ եկեալն էր ի Ռուսաստանու, շնորհեսցաք նմա զայս պաշփորդ կրկին վերադառնալ յայն կողմունս, ուր ինքն գտցէ բնակութիւն:

Այս է զոր խնդրեմ զառաջինն զի գնացեալ իմ անդ ապրեցայց առանց ումէք գործոց ձեռնարկութեան: Իսկ եթէ և այն նրբանկատ տէրութեան ձեր տհաճութիւն իցէ, գոնէ զերկրորդս զայս մարդասիրութեամբ տնօրինեսջիք, այսինքն Հրամայել մեզ գնալ յանապատն Սևան, և գրել նոցա ընկալնուլ զիս անձնայօժար միաբան իւրեանց, առ որս յառաջագոյն գնալն իմ էր բռնութեան ներգործութիւն, բայց այս երկրորդս յօժարութեան է ծնունդ, զի երեկոյացեալ կեանքն իմ զայնպիսի իմն տեղի ունել ցանկայ»...

5

[ԱՆԱՆՈՒՄ]

ՍՏՈՐԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ՏՓԵՒՍ ԲԱՂԱՔԻ

Տփղիս կամ Թիֆլիս մայրաքաղաք Վրաստանի, Հին Վրաց թագաւորութեան ժամանակին էր արքայանիստ կամ աթոռանիստ քաղաք, այժմ է գլխաւոր քաղաք բոլոր գաւառաց՝ որչափ երկիր որ ունի Ռուսաց տէրութիւնն՝ Կովկասու սարերու այս կողմն և Կուսակալ իշխանի կամ Փոխարքայի տեղի բնակութեան՝ Կուր կամ Քուր գետի երկու երեսին շինած: Թիֆլիս անունը դուրս է եկած Վրաց «թբիլի» խօսքէն, որ է՝ տաք, ջերմն. որովհետև շատ տաք ջրեր կգտնվին. և մերձաւորութիւն Ռուսաց менный բառին, որ կնշանակէ ջերմուկ:

Վախտանկ և Վախուշտ ժամանակագրաց ասածովն Թիֆլիս քաղաքը շինել է Վախտանկ Գորգասլան թագաւորը Քրիստոսի 455 թուականին: Գորգասլանի որդին և ժառանգը 44 տարուց յետ բերէց իւր աթոռը Մծխիթայէն Թիֆլիս և այստեղ հաստատեց իւր թագաւորութեան իշխանութիւնը և այնուհետև Թիֆլիսը դառաւ Վրաստանի բոլոր թագաւորութեան մայրաքաղաք և աթոռանիստ, իսկ Մծխէթայուց մնաց հոգևոր իշխանութեան Աթոռը:

Որովհետև մէկ կողմն Կովկասու սարերն էին և սարի բնակիչքը, և միւս կողմն՝ այժմ Պարսից և Օսմանցոց տէրութիւններն կան, իսկ Հին ժամանակներումն՝ և Հայոց տէրութիւնը կայր: Թիֆլիս, որպէս և բոլոր Վրաստանը, մեծ ճանապարհի վրայ լինելով, համարեա թէ միշտ ոտնակոխ էր լինում: Հայոց թագաւորութեան ժամանակը կամ բարեկամ, դաշնակից լինելով, կամ ենթադրեալ իշխանութեան ներքոյ լինելով, միշտ նեղութիւն է ունեցել սարի բնակիչներէն և Պարսից կամ Օսմանցոց տէրութիւններէն. և այդ պատճառաւ շատ անգամ քարուքանդ է եղել և աւերւել է: Զարմանալի է, որ մինչև ցայժմ ունի դեռևս մնացած զանազան Հին շինուածքներ: Բերդէհեսի թաղումն մէկ Հին շինուածի համար ասում են հնասէր հնախօս հնագէտ մարդիկը, թէ առաջ եղել է ատրուշան, կրակատուն, այսինքն կրակ պաշտելու տաճար: Այդ ցոյց է տալիս, որ Հայոց Արշակունեաց թագաւորութեան ժամանակի կամ փոքր ինչ յետոյ շինած հրապաշտներու կամ կրակապաշտներու մոխրանոց կամ տաճար պիտի լինի Սասնեանց իշխանութեան ժամանակը: Այս Սասնեան ազգն է, որ Պարսից երկրէն Արշակունեաց Պարթևական աթոռն ջնջեցին, Սուրբ Գրիգոր Լուսաորչի ծնած ժամանակէն մէկ քա-

նի տարի առաջ. և Հայոց Խօսքով Թագաւորին սպանել տուին նենգութեամբ՝ Անակի ձեռքով: Կարելի է որ այն ժամանակն երբ Հայաստանն ընկաւ Սասնեանց ձեռքը, Վրաստան էլ նուաճվեցաւ. և երբ Տրդատ Հայաստանն ազատեց Հռովմայեցոց օգնութեամբ, Վրաստանն էլ ազատվեցաւ, որովհետեւ Տրդատայ և Լուսաւորչի ժամանակն երբ որ Հայաստանումն տարածւեցաւ քրիստոնէական հաւատոյ լոյսն, Վրաստանի թագաւորն Միհրան, Սուրբ կոյս նունէի քարոզութեամբ լուսաւորեցաւ, և Վրաստանի մէջ քրիստոնէական հաւատոյ ճշմարտութիւնն Լուսաւորչի ղրկած եպիսկոպոսաց և քահանայից ձեռքով հաստատուեցաւ:

Այլ այս երկար ժամանակ չմնաց: Արշակունեաց Պարթևական թագաւորութիւնն Հայաստանից վերացաւ. այն ժամանակն քրիստոնէութիւնն ընկաւ հալածանաց մէջ: Վրաց մէկ իշխանն՝ բղեշխն Վազգէն, որ Մեծին Վարդանաց Մամիկոնէի փեսան էր, իւր մարմնաւոր իշխանութիւնն պահպանելու համար քրիստոնէական հաւատն ուրացաւ. շինեց մոխրատուններ, սկսեց կրակը պաշտել և իւր կնոջն, որ է Ծուշան կամ Ծուշանիկ, իւր ձեռքով սպանեց քրիստոնէական հաւատոյ համար, որովհետեւ այս սուրբ կիինն՝ Ծուշան, լինելով Հայոց ազգէն, Մեծին քաջին Վարդանայ Մամիկոնեան իշխանի դուստր, և Սրբոյն Մեծին Սահակայ Պարթևի Հայոց հայրապետի թոռնեայն, իւր ամուսնոյ նման չկամեցաւ քրիստոնէական հաւատն ուրանալ և կրակ պաշտել. էնտուր համար՝ Վազգէն իշխանն նրան սպանեց չարաչար տանջանքով: Այժմ Մշտէխի եկեղեցւոյ մէջ՝ ձախակողմեան խորանումն ցոյց են տալիս նորա գերեզմանն և յիշատակ ևս կայ դրած, և ջերմեռանդից համար ուխտատեղի է:

Որովհետեւ Թիֆլիս քաղաքի պատմութեան մէջ այնքան զուարճալի բան չկայ, որքան տրտմալի, և ամենայն տեղ երևում է թշնամեաց խստութիւնը և բնակչաց նեղութիւնը, նորա մանրամասն պատմութիւնը թողունք այլ ժամանակի. միայն յիշենք նորա այժմեան շինուածքներն, որն որ հին ժամանակներէն մնացել են, կամ որն որ նոր շինուել են Ռուսաց տէրութեան ժամանակն՝ կամ թագաւորական ծախուք, կամ հասարակաց:

Հին շինուածոց մէջ երևելի են՝ ա) Կաթողիկէ եկեղեցին, որ կասվի Բերդի մեծ եկեղեցի, Հրեշտակապետաց եկեղեցիէն որոշելու համար, որ կասվի Բերդի փոքր եկեղեցի: Այս Կաթողիկէ եկեղեցւոյ շինութիւնը՝ հինգ հարիւր իննսուն և երեք տարի է, որովհետեւ շինած է Քրիստոսի 1251, իսկ Հայոց Չ թուականին: Թէ եկեղեցւոյ տաճարը և թէ իւր շրջապատի շինուածաքը չէ կարելի համարիլ նոր. և եթէ նորոգութիւն ևս պատահել է շրջապատի շինուածքի

մէջ, էլի նոյն հին հիմքի վրէն է շինած: Ուրեմն քաղաքի շինութեանց մէջ հազիւ կը գտնվի սրա նման հին շինուածք, բացի յիշեալ կրակատունէն, և մէկ քանի հին հին շինութիւններից, որոց թիւն յայտնի չէ: Այս եկեղեցւոյ անունն սկիզբէն ևս Կաթողիկէ է էլած, որովհետեւ Հայաստանի քարուքանդ ժամանակն այս եկեղեցւուն նստել են Գանձասարայ կամ Աղուանիս կաթողիկոսք, կարելի է թէ և Էջմիածնի կաթողիկոսք, և միշտ՝ Հաղբատայ առաջնորդք:

Եկեղեցւոյ դրսէն աջակողմեան դրան վերի կողմն կայ քարի վերայ փորագրած յիշատակ: Այս յիշատակէն յայտնուում է նախ՝ որ եկեղեցւոյ անունն էլած է Կաթողիկէ, երկրորդ՝ շինողն եղել է Ռմէք իշխանը Հայոց. երրորդ՝ եկեղեցւոյ շինութիւնը եղել է Չ. թուին Հայոց: Բայց այս յիշատակարանն, որպէս երևում է, նենգամտութեամբ աւրված է: Նոր յիշատակարան կայ նոյն պատի վրայ դրան ներքի կողմն, և այն տեղ դրած է թէ այս եկեղեցին շինվել է Հայոց Չ. թուականին. և այս վերջին թիւն հաստատելու համար և եկեղեցին աւելի հին ցոյց տալու համար այն անզուգական արձանն եղծել են:

Այս եկեղեցւոյ մօտերումն Քարիմատին իշխանի տանն, որ էր որդի վերոյիշեալ Ռմէք իշխանի, 1284 թուին կեցել է սուրբ վարդապետն Հայոց Յովհան Երզնկացի կամ Մործորեցի, որ Պլուզ կասվէր¹, այսինքն՝ կապուտակն, և յիշեալ Ռմէք իշխանի կրտսեր որդւոյ Վախթանգի խնդրանքն շարադրել է Երկնային վիպասանութիւն ասացեալ գիրքն, որ տպուած է Ռուսաստանումն, և շատ ժամանակ իւր աստուածաբանական քարոզներն խօսել է այն եկեղեցւոյ մէջն՝ բարեպաշտ հայազգի քրիստոնէից համար: Հայոց պատմութիւնն Չամչեանի (Հատ. Գ. երես 272) այսպէս է գրում. “Դէպ եղև նմա այսինքն սուրբ վարդապետին Յովհաննու Երզնկացւոյն գնալ ըստ պատմելոյ իւրոյ ի Տփլիսի մայրաքաղաք Վրաց, ի թուին Հայոց ՉԼԳ 1284 և ագաւ անդ ի տան մեծի իշխանին Հայոց, որ կոչիւր պարոն Քարիմատին, որդի դստեր քաջ իշխանին Ջալալայ՝ տեառն Խաչենոյ և ըստ իւրում առատ և հոգելից վարդապետութեան քարոզէր անդ յեկեղեցւոջ, զոր շինեալ էր Ռմէկ իշխան հայրն Քարիմատինայ: Եւ ի միում նուագի խօսեցաւ ի վերայ սքանչելարուեստ արարչագործութեանց Աստուծոյ, և մանաւանդ յազագս զարդու երկնից և շարժման երկնային մարմնոց. և եղև այն ախորժիկ յոյժ լսողաց բանին յոր առաւել հարեալ սիրով Վախթանգ զուարթամիտ պատանի, կրտսեր որդի Ռմէկայ ազաչեաց բա-

¹ Իրականում նրանք տարբեր հեղինակներ են - Պ. Մ.

գում թախանձանօք զՅովհաննէս վարդապետ յօրինել գրով ճառ ընդարձակ ի վերայ այնց իրաց և շնորհել ինքեան: Ի նոյն ստիպեաց զնա և Յովհաննէս եպիսկոպոս Հայոց՝ առաջնորդ տեղւոյն: Եւ նա շարադրեաց զիրք մի իմաստուն բանիւք, յորում խօսի ի վերայ թուոյ երկնից և շարժման լուսաւորաց, և կարգի տարերաց, և եղեանակաց տարւոյ, և ի վերայ այլոց բնական իրաց»:

Այս եկեղեցւոյ հնուածիւնն ցոյց է տալիս, որ Հայոց ազգն շատ ժամանակ է, որ Թիֆլիս քաղաքումն բնակուած են: Թէպէտ պատմութիւնն հարեանցի յիշում է, բայց նշաններն ևս ցոյց են տալիս, որ Հայոց բնակիչն այս քաղաքի մէջ հազար տարւոյ չափ կայ: Թողունք քան զայն յառաջ բնակութիւնն: Երևում է. որ Բագրատունեաց թագաւորութիւնն, որ հաստատուեցաւ Վրաստանի մէջ, այնուհետև Հայոց ազգն ևս այս կողմերն բնակիցեցան, և նոցա բազմութիւնն որ մինչև ցայժմ երևում են Սոմխէթի կողմն, յայտնի հաստատում են, որ այն կողմերու հին վաղեմի բնակչաց մասն են: Այս ամենայն գուշակում ենք Կաթողիկէ եկեղեցւոյ հնութիւնիցն: Այլ այս եկեղեցին միշտ իւր պայծառութեան մէջ մնացած է: Շատ անգամ այլազգիք այն եկեղեցին քարուքանդ են արել և Հայոց ձեռքէն յափշտակել են որպէս որ ինչ ժամանակ մեծն Ծահ Արքա եկաւ Վրաստան 1617 թուին և Թիֆլիս քաղաքն առաւ. Կաթողիկէ եկեղեցին որովհետև բերդի մէջն էր, միջնաբերդի նարիդալայի մօտ, և Հայոց ձեռումն պատշաձ չտեսաւ որ մնայ, բոլորովին խլէց. այն ժամանակն Հայոց ազգն եկան քաղաքի մէջ, շինեցին միւս Փոքր Կաթողիկէ եկեղեցի, և անունն դրին Նորաշէն: Նորաշէն կաթողիկէ եկեղեցւոյ շինութիւնն որ էլաւ 1649 և 1650 թուին, Հայոց ՌՂԸ. և ՌՂԹ. թուին, այլ պատճառ ևս ունի: Որովհետև հին Կաթողիկէ եկեղեցին շինուած էր այն հրապարակի մօտ՝ որ կասկի Թուրքի մէջտան, մեր Հայոց կանանց պարկեշտութեան չէր վայելում թուրքաց մէջէն անցուղարձ անել, էնտուր համար Նորաշէն Կաթողիկէն ուզեցան ունենալ քաղաքի մէջ, որ իսկական Հայոց թաղումն էր, և կանանց՝ թուրքաց աչքէն պահպանվելու յարմար: Նորաշէն եկեղեցւոյ մէջ կան երեք մարմարիոն խաչքարի վրայ գրած յիշատակներ, որոց առաջինն 1649 ՌՂԸ. թուին գրած է այս օրինակ. Սուրբ Խաչս բարեխաւս է Նազարին և կողակցուն Եագունդուն, և որդւոցն՝ Պալինին, Բաղդասարին, և ծնողացն՝ Բերդիմին, Բէգի խաթունին, և եղբարցն՝ Ծարոյին և Զուրապին, ի թուականին ՌՂԸ. Հայոց:

Երկրորդն 1650 թուին, Հայոց ՌՂԹ. գրած Սուրբ Խաչս բարեխաւս է Ուստայ Պետրոսին ջուղայեցի, որ շինեց զԿաթողիկէ Սուրբ եկեղեցիս, յիշեցէք և Աստուած ողորմի ասէք ամէն:

Երրորդն, Սուրբ Խաչս յիշատակ է Խոջայ Սարգիս ասպահանցոյն և իւր որդւոյն Մարտիրոսին... բրար եղև ի շինութիւն սուրբ եկեղեցւոյս. թուին ՌՁԹ:

Այս երեք քարի յիշատակներն ցոյց են տալիս, որ այս Նորաշէն եկեղեցին այժմ՝ երկուհարիւր տարուան եկեղեցի է, և սրա շինողքն եղած են ջուղայեցի Ուստայ Պետրոսն, Խոջայ Նազարն, և Խոջայ Սարգիսն: Բայց ժամանակաւ նորոգվել է, և վերջին նորոգութիւնը՝ քաղաքի քանդուելէն յառաջ սկսաւ, բայց Աղայ Մահմատ Խանի գալով՝ կարօտ եղաւ նոր նորոգվելու: Վերջապէս բարեպաշտ ժողովրդոց տուրքով Խոջա Նազարի ժառանգներու ջերմեռանդութեամբ, նորոգ շինուեցաւ, լայնացաւ, ընդարձակվեցաւ, և իւր իշխանաց փողով և Թամամշովեանց առատ օգնութեամբ՝ երեսփոխան Գաբիէլ Քափանակովի ժամանակն վերջացաւ. և այժմ օր ըստ օր է զարդարում է: Խոջայ Նազարի գերեզմանն այժմ՝ ևս ցոյց են տալիս եկեղեցւոյ մէջն, իսկ այլոցն չէ երևում կամ այնտեղ չեն թաղւած, կամ տեղն մոռացել է:

Բայց երբ որ Օսմանցիք՝ Պարսից ազգին դուրս արին, այն հին և մեծ Կաթողիկէ եկեղեցին ևս նոցա ձեռքէն ազատուեցաւ. և այնուհետև երևում է, որ թէպէտ քաղաքն զանազան փորձութեանց մէջ ընկաւ, բայց ամենայն փոփոխութեանց ժամանակին՝ այն Կաթողիկէ եկեղեցին մնում էր ազատ: Ռոստոմ թագաւորի ժամանակն՝ 1658 թուին՝ կատարեալ նորոգուեցաւ. և այն օրից դէս, մինչև Աղա Մահմատ Խանի գալն մնաց անվնաս: Այն ժամանակն, յայտնքն 1795 թուին միւս եկեղեցեաց նման Կաթողիկէ եկեղեցին ևս թշնամեաց ձեռք ընկաւ, բայց էլի միւսանգամ շուտով շինուեցաւ. և երբ Ռոսսաց տէրութեան ներքոյ ընկաւ Վրաստանը, այնուհետև ոչինչ փոփոխութիւն չունեցաւ:

«Արարատ», Ա տարի, № 4, 1850 Սեպտեմբերի 23, էջ 49-54:

¹ Բնագրում 1758 թուին:

6
[ԱՆԱՆՈՒՆ]
ԹԻՖԼԻՍ

Այս քաղաքի մէջ բնակվող մարդը՝ հազիւ թէ կարող է իմանալ քաղաքի օր ըստ օրէ պայծառանալը, լքցվիլը, բազմամարդ դառնալը, որովհետեւ ամենայն օր շինուում է, ամենայն օր նոր նոր բաներ է աւելանում. այսօրւան տեսածդ երեկւան տեսածիդ վերայ շատ մեծ զանազանութիւն է գոյց տալիս, վասն որոյ աչքդ սովոր լինելով, չէ կարողանում իմանալ թէ որքան ժամանակի մէջ որքան բան է աւելացած:

Թող մէկ մարդ Թիֆլիզէն մէկ տարի հեռանայ և վերադառնայ, այն ժամանակ կիմանայ թէ ի՞նչ փոփոխութիւն կայ: Այն մէկ տարւայ մէջ քանի երեկելի շինուածք է աւելացել. քանի՞ ճանապարհներ են շինուել. քանի գեղեցկութիւն է ստացել քաղաքը: Ես 1846 սկիզբը եկայ այս քաղաք: Մոսկովէն սկսած մինչև Թիֆլիս, բաց ի Օդեսա քաղաքը, չկայր այնպիսի քաղաք, որ հաւասարէր Թիֆլիսին: Բայց այժմ թո՛ղ տեսնեն Թիֆլիսը. այս վեց տարւան մէջ որչափ մեծացել և որչափ գեղեցկացել է: Քաղաքի սիրտը կհամարվի Երևանայ որգոստայն. այս ընդարձակ լայն և հարթ որգոստայի մէջ բարձրացել է Թիֆլիսու Պալէ Ռոյեալը, նոր Թէատրոնի շինութիւնը, որ հայազգի աղայ Գարրիէլ Թամաշեանը շինել է, չորեքկարգեան խանութներով, շրջապատված սիւներով, կամարայարկ պատշգամբներով, առանց չափազանցութեան խօսելով, քաղաքի մէջ առաջին մեծակառոյց շինուածքը: Այս Թէատրոնի շինութեան հարաւային կողմը ընդարձակ և լայն որգոստայի ճակատումը երևում է ոստիկանութեան (պոլիցի) շինութիւնը: Որգոստայի բոլոր ընդարձակութիւնը քարայտակ է արած և դեռևս չէ աւարտած: Քարայտակը այն տեղէն սկսած՝ հասանում է մինչև Փոխարքայի ապարանքը. ուր որ սկսում է Գոլովիւնեան պողոտայն (պրոսպեկտ):

Այս երեկելի պողոտայն, որ Ռուսաստանէն եկող ճանապարհորդներու՝ Թիֆլիս քաղաք մտնելու ճանապարհն է, շատ գեղեցիկ և պայծառ զարդարած է զանազան շինուածքներով. որոց մէջ՝ Փոխարքայի տանէն դէպ ի հարաւ (դէպ ի պոլից կամ դէպ ի Թէատրոնը) կան ընդարձակ պարտէզ՝ զբոսարան հասարակաց, Գլխաւոր շտաբի տունն, առաջին դէպոյ Արծրունոյ տանը, գաւառական դատաստանատեղիք, իշխանագնեայ Սմբատեանցի տունն, և այլ զանազան

խանութք և կրպակը մեծամեծք գեղավաճառութեան, և նոր գեղեցիկ գործուածքներու, արհեստներու, Եւրոպացի արհեստաւորներու: Այս շինուածոց երեսն է դեպ արևելք: Սորա հանդիպահայաց կողմն, որոյ երեսն է դէպ արևմուտք: Հին Գիմնագիայի տեղն, որ դնեց պատուանուն քաղաքացի Յովսէփ Միրիմանեանցն, լցւել է զանազան եւրոպացի արհեստաւորաց կրպակներով, որոց ծայրը հասանում է մինչև Հայոց սուրբ Գէորգ եկեղեցին՝ անուանեալ Քամոյեանց: Այստեղ՝ Փոխարքայի ապարանից առջևն բացվում է լայն ընդարձակ և մեծ որգոստայ, որոյ արևելեան կողմն է ժողովավայր (Կլուբն), նորա մօտ՝ հին ծառատունկն (Քուլեվարն), նորա հանդէպ գլխաւոր Ղաուպովխան, նորա հանդէպ արևմտեան կողմն Զինարանն (արսէնալ) նորա մօտ ձեմարանն (գիմնազիա) և այնուհետև անընդհատ եռայարկ և քառայարկ տներ, որոյ ծայրը հասանում է մինչև Մոսկովեան քաղաքադուռը: Այս ուղղագիծ պողոտայի վերայ՝ Մեծ պարտէզի դուռնէն սկսած, գնում է մէկ նոր սալայատակ լրիկ կամ մայթ (տրոտուար) որոյ երկու կողմէն կայ ծառատունկ: Սալայատակը և ծառատունկը իսկապէս Պետրքորգայ ճիւղանցի (Ղօստիմնի դուրի) սալայատակին և ծառատունկին նմանն է, բայց սորա ծայրը պիտի հասնի մինչև Մոսկովեան քաղաքադուռը և այն ժամանակ 530 գրկաչափ երկայնութիւն ունենալով, համարեա՛ թէ 30 գրկաչափ երկայնութեամբ կլինի աւելի քան զՄոսկովու Տվերեան բուլվարն: Բացի սալայատակ տրոտուարէն, բոլոր պողոտայն քարայտակ գեղեցիկ սիւներ, սիւներու գլխին լապտերներ՝ կազով գիշերները քաղաքը լուսաւորելու համար՝ ինչպէս որ է Պետրքորգայ նեվաեան պրոսպեկտն:

Քանի տարի առաջ այս տեղերու ցեխն անտանելի էր. այժմ ոտքիդ կօշիկները թաց չի լինիր, թէև որչափ անձրևային լինի եղանակն: Առաւօտէն մինչև երեկոյ, երեկոյէն մինչև լոյս անցուդարձ անողները՝ թէ հետևակ, թէ ձիով, թէ սայլով, թէ կառքերով, անդադար որպէս թէ եռացման մէջ են, մանաւանդ նոր Թէատրոնի շրջապատումն, որ որովհետև քաղաքի կեդրոնումն է կամ լաւ ևս՝ հին և նոր քաղաքի միջակէտն, և կրպակները ապրանքով լիքը, և շրջակայ մեծամեծ տներու ներքին յարկը բոլորովին խանութ են դառել, այն պատճառաւ երբէք չէ կարողանում այնտեղ լուռութիւն լինել: Գիմնագիայի պողոտայէն դէպ արևելք դէպ ի վայր իջնելով, առջևդ կիւանէ Ալեքսանդրեան որգոստայն՝ ընդարձակ և լայն. ուր որ ձախակողմը Թումանովեանց տանն բովանդակվում է Յենտրի Կոմիտեան, փոքր ինչ դէպ ՚ի վայր՝ Կորպուսնի աւագ եկեղեցին նորաչէն, քան զայն վայր՝ Շտարի հրամանատարի տունն, քան

զայն վայր՝ նորա օգնականի տունն, և Ինժեներնի հրամանատարի տունն, այն տեղէն՝ պողոտայի միւս կողմն գլխաւոր Հրամանատարի քաղաքական կառավարութեան յայտնոյս Կովկասեան ծագաց ապարանքն, և Գլխաւոր խորհրդարանի այս մեծ կառավարութեան ատեանն, որոց երկուսի մէջն՝ Կուր գետոյ վերայ շինուում է հրաշակաւոյց քարաշէն կամուրջն՝ մի յերեւելի շինուածոց այս ծագաց:

Քաղաքի նոր փոփոխութեանց հետ յիշելու արժանի է և այն նոր պողոտայն, որ կոչուեցաւ Փոխարքայի անուամբ՝ Վորոնցովեան, որ սկսում է Թաքար Բազար ասած որդոստայէն, և Կուր գետոյ ընթացիւք գնում է մինչև մաքսատունը, չորս հարիւր քսան և հինգ գրկաչափ երկայնութեամբ, որ ըստ մեծի մասին քարայտակ է շինած. և ժամանակաւ կլինի Թիֆլիսու Անգղիական գեաեզր, ուր որ շինում է միւս ևս նոր գեղեցիկ կամուրջ, որով քաղաքը չորրորդ կամըջով կմիաւորւի Նախլուի արուարձանի հետ, որովհետեւ երկու հին կամըջով միաւորուած է Հալապարի հետ և մէկ անհաստատ կամըջով՝ Կուկիայի հետ և Գերմանցոց կոլոնիայի հետ: Անհաստատ ասացի. որովհետեւ իւրաքանչիւր տարի՝ երբ որ Կուր գետը ջրոյ յորդութիւնով կամ մակընթացութիւնով աւելանում է, այն կամուրջն խափանւում է, և այն հրաշակաւոյց քարեայ կամուրջն փոխանակ սորա է շինվում: Եթէ որ այն կամուրջը աւարտւի, այնուհետեւ Կուկիայ և միւս արուարձանները, ուր որ այժմ գեղեցիկ և լայն պողոտաները և մեծամեծ ապարանաձև տները և կրպակները անթիւ են, այնքան կգեղեցկանան և կպայծառանան, որ համարեա թէ կդառնան միւս ևս Թիֆլիս: Չեմ կամենում յիշել աւագուտ ծանծաղը Կուր գետոյ միւս երեսին, ուր որ մէկ ժամանակ միայն ուղտերամակաց մակաղատեղ էր, այժմ գեղեցիկ շինուածներով լցւել է:

«Արարատ», Ա. տարի, № 30: 1851, Ապրիլի 7, էջ 469-472:

ՀԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆՆԵՐ

Ձեռագրական հիշատակարանների այս համեստ քանակությունը հարկավ չի ամփոփում Թիֆլիսի հայոց միջավայրում ստեղծված կամ զործածված գրչագրերի ամբողջությունը, այլ պարզապես կոչված է վկայելու այդ կարգի հետաքրքրության ներկայությունը հայաշատ այս քաղաքում: Ընդ սմին՝ պիտի նկատի ունենալ, որ նոր է սկսվել հայկական ձեռագրական հավաքածոներից խոշորագույնի՝ Մատենադարանի գրչագրերի նկարագրությունը, իսկ Թիֆլիսի Ձեռագրերի ինստիտուտի հայկական հավաքածոն նկարագրված է, բայց հրատարակված չէ: Լրացումների կարոտ են արդեն տպագրությամբ հայտնի հիշատակարանային ժողովածուները, ընդ որում ժՁ. և ԺԼ. դարերի նյութերը գեո պետք է հավաքվեն, իսկ ԺԷ. դարի երկրորդ կեսը՝ լրացվի:

Մեր ժողոված հիշատակարան-հիշատակագրությունները բավականաչափ օգտակար եղան Թիֆլիսի հայոց առանձին եկեղեցիների հիմնարկության ժամանակն ու զործիչների ժամանակագրությունը ճշտելուն: Սակայն երկար ժամանակ ու աղբյուրագիտական հանգամանակի պրպտում կպահանջվի մանավանդ վավերագրերի ամբարած նյութը ճանաչելու և դնահատելու համար: Չպիտի մոռանալ, որ Վրաստանի մայրաքաղաքում ապրող հայության համար հասկանալի ու գործածական էր նաև վրացերեն լեզուն, իսկ իրավական գորություն ունեցող փաստագրումները կատարվում էին հիմնականում երկրի ու պաշտոնեություն լեզվով: Մի խոսքով, անհրաժեշտ է տեական ծրագրված աշխատանք վիրահայության պատմություն գրելու համար: Մեր կատարածը առ այդ կոչված քայլերից մեկն է:

ՀԱՍԱՈՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

- Հիշ. Ե-ԺԲ. = Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ե-ԺԲ. դդ.: Աշխատասիրություններ Ա.Ս. Մաթևոսյանի, Երևան, 1988:
- Հիշ. ԺԳ. = Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ. դար: Կազմեց Ա.Ս. Մաթևոսյան, Երևան, 1984:
- Հիշ. ձեռ. = Գարեգին Ա. կաթողիկոս, Յիշատակարանք ձեռագրաց, հատոր Ա. (Ե. դարից մինչև 1250 թ.), ՌՆ. = 1951: Անթիլիաս:
- Հիշ. ԺԴ. = ԺԴ. դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ: Կազմեց Լ.Ս. Խաչիկյան: Երևան, 1950:
- Հիշ. ԺԵ. Ա. = ԺԵ. դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ: Մասն առաջին (1401-1450 թթ.): Կազմեց Լ.Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1955:
- Հիշ. ԺԵ. Բ. = ԺԵ. դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ: Մասն երկրորդ (1451-1480 թթ.): Կազմեց Լ.Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1958:

Հիշ. ԺԵ. Գ. = ԺԵ. դարի Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ: Մասն երրորդ (1481-1500 թթ.): Կազմեց Լ.Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1967:

Հիշ. ԺԷ. Ա. = Հայերեն ձեռագրերի ԺԵ դարի հիշատակարաններ (1601-1620 թթ.): Հատոր Ա: Կազմեցին՝ Վազգեն Հակոբյան, Աշոտ Հովհաննիսյան: Երևան, 1971:

Հիշ. ԺԷ. Բ. = Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ. դարի հիշատակարաններ (1621-1640 թթ.): Հատոր Բ: Կազմեցին՝ Վազգեն Հակոբյան, Աշոտ Հովհաննիսյան, Երևան, 1978:

Հիշ. ԺԷ. Գ. = Հայերեն ձեռագրերի ԺԷ. դարի հիշատակարաններ (1641-1660 թթ.): Հատոր Գ.: Կազմեց Վազգեն Հակոբյան, Երևան, 1984:

Ցուցակ ձեռագրաց Նոր-Ջուղայի = Ցուցակ ձեռագրաց Նոր-Ջուղայի Ս. Ամենափրկչեան վանաց թանգարանի, հատ. Բ.: Կազմեց Լ. Գ. Մինասեան, խմբագրութեամբ Օ.Ս. Եզանեանի, Վիեննա, 1972:

Մայր ցուցակ հայ. ձեռագրաց = Մայր ցուցակ Հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հատ. Ա., կազմեցին Օ. Եզանեան, Ա. Զէյթունեան, Փ. Անթարեան, խմբագրութեամբ Աս. Մնացականյանի, Օ. Եզանեանի, Երևան, 1984: Բ. կազմեցին Օ. Եզանեան, Ա. Զէյթունեան, Փ. Անթարեան, Ա. Քեօզկերեան, Երևան, 2004: Գ. կազմեց Օ. Եզանեան, Երևան, 2007: Գ. կազմեցին Ա. Քեօզկերեան, Կ. Սուքիասեան, Յ. Քեօսեան, Երևան, 2008:

Մայր ցուցակ... ի Վենետիկ, հատ. Ե., յօրինեց Հ. Սահակ վրդ. ձեմձեմեան, Վենետիկ, 1995, հատ. Է, Վենետիկ, 1996:

Մայր ցուցակ... Երոպայի... = Մայր ցուցակ Հայերէն ձեռագրաց Եւրոպայի մասնաւոր հաւաքումներու, հտ. Ա, Փարիզ, 1950:

Մայր ցուցակ... = Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, Հ. Գ., Դ., Ե. ... Է., ԺԱ., կազմեց Նորայր եպս. Պողարեան, Երուս., 1968, 1969, 1971, 1974, 1991:

Manuscrits arméniens... = Manuscrits arméniens de la Bibliothèque national de France. Catalogue, Paris, 1998.

А. И. Туманов, Армянские древние рукописи монастыря св. Фомы, СМОМК, вып. XXIX, Тифл., 1901, omg. I, стр. 1-18.

1
ՆԱՐԱԿԱՆՑ*

(ՄՍ, կաթող. դիվան, թղթ. 228, վավ. 17)

1073

Գրիչ՝ Մկրտիչ քահանայ
Վայր՝ Տփլիսի

«...79. Շարական. վայելուչ հին բոլորգիր, որպէս երևի ի յիշատակարանէ գաղափարեալ է. ի ՇԻԲ (1073) թուականին (առանց յիշելոյ մարդեղութեան թէ Հայոց), ի Փայտակարանի ի մեծ քաղաքին, որ Տփլիս ասի, ընդ հովանեաւ Կամակատար Սուրբ Աստուածածնի և Սուրբ Սարգսի ի Մկրտիչ քահանայէ ի խնդրոյ Ամիրի՝ ի վայելումն որդւոց նորա սարկաւագ Եզեկիչի»:

Յաւելեալ է այլ իմն ձեռագրով, թէ «Աստուածատուր եպիսկոպոսն նորոգեալ և կազմեալ է զայն ի ՌԻԲ (1093) թուին յերուսաղէմ, ի վանքն Հայոց ընդ հովանեաւ Սրբոյն Յակոբայ Տեառն եղբօր Յոհաննու Աւետարանչի, յառաջնորդութեան տէր Գաիթ աթոռակալ արքեպիսկոպոսի Երուսաղիմայ և ի Հայրապետութեան Կիրիլիոյ տեառն Ազարիայ քաջ ըրբունեպետի» (էջ 67v):

Հմմտ. Հիշ. Ե-ԺԲ, էջ 108

* «Ցուցակ զբնագրի մատենից Գալստի Շեմազանեանց, ժողովեալք ի միջոցս 30 ամսոց ճանապարհորդութեան իւրոյ»: Համառոտակի ցուցակագրված է, երբեմն նաև ուշագրով հիշատակարանների ընդգրկմամբ, Գալուստ Շեմազանյանցի Հավաքածոյի 204 զբնագրի միավոր (էջ 17-18v): Նկարագրութեանը հաջորդում է նույն անձի ունեցած ազգիր գրականության ցանկ, բայց առանց համարակալման, նույն զբնագրով: - Տպագիրները օժտված են հրատարակության թվականով, որոնց մեջ ամենաուշը 1863 թ. «Կուունկն» է: Հետևաբար այդ թվականից հետո է կազմվել ողջ ցուցակն ու ցանկը, ներառյալ 20v էջում եղած 16 միավոր առարկաների թվակալումը: Հնարավոր է, որ վերջում այլ նյութեր են եղել, բայց այս նյութերին չառնչվելու հանգամանքով կտրվել են:

Գ. Շեմազանյանցի ձեռագրական Հավաքածոյի հետագա ճակատագրի մասին Անն Գյանջեյանին գրած նամակում էնֆիալյանցը հայտնում է. Թիֆլիսի քաղաքագլուխ Գ. Շեմազանյանցի մահից հետո «ձեռագիրները անցան զանազան անձանց ձեռք, որոնք փչացնում են՝ ոմանք այրելով, ոմանք ջուրը զցելով և այլն, որովհետև վախենում էին բռնվելուց (քանի որ տունը թալանելիս էին դրանց տիրացել Պ. Մ.)»: Հավաքածոյից Հակոբ Կարենյանի գնման շնորհիվ փրկվածներից է ՇԿԲ (1113) թվականի Դրագարկի Ավետարանը, որ Կարենյանի մահից հետո գնել է Նշյալ զբավաճաւ էնֆիալյանը և ծախել Տյուբինգենի Համալսարանի գրադարանին (տե՛ս Verzeichniss der armenischen Handschriften der Königlichen Universitätsbibliothek von F. N. Finck und L. Gyandschezian, Tübingen, 1907, S.5.):

2

ՂԱԿԻԹ ԲՈՒՎԱՅՐԵՑԻ, ՍԵԿՆՈՒԹԻԻՆ ՃԱՌԻՑ ԳՐԻԳՈՐԻ
ԱՍՏՈՒԱԾԱԲԱՆԻ ԵՒ ԳՐԻԳՈՐ ՆԻՒԱՅԻՈՅ

(Երևան, ՍՄ, № 5602, էջ 271 rv)

1178

Գրիչ՝ Դավիթ Քոբայրեցի
Վայր՝ Հաղբատ

...Իսկ նա (իմա Վրաց թագաւոր Գէորգին - Պ. Մ.) վասն զի տակաւին ընդ ձեռամբ ունէր զքաղաքս և զամրոցս սեփհականս թագաւորեւթեան իւրոյ, և զգանձարանսն արքունիս, ընթանայ ի մեծ շահաստանն Տփլիս և ի խորհուրդ միաբանութեան կոչէ զմտերիմս թագաւորութենէ իւրոյ, և նոցին խորհրդակցութեամբ խոստանայ և բաշխէ գանձս ոսկւոյ և արծաթոյ և հանդերձս պատուականս ըստ արժանի խառնիճաղանջ հետեակ սպառազինացն Դուալեթոյ, և ոյք ի սահմանս Քարթլ գաւառի, զորս ի մի վայր գումարեալ՝ զայ հասանէ ի հայրենի գաւառն սպարապետին, և յաւարի խաղացուցեալ՝ հրճիգ առնէ զապարանս նոցա, և ինքն խաղա[յ] հասանէ ի սահմանս ապստամբացն, զոր ի բացուստ տեսեալ ապստամբացն, զանգիտեալ ի փախուստ դառնային՝ ամբանալ ուր և զիպեսցի:

Իսկ սպարապետն Խանէ որդովքն և կնաւն և ամենայն աղխիւն զայ մտանէ յանառիկն Լառէ, և եղբայր նորին Լիպարիտ իւրովքն ժողովովք և յարտաքուստ միաբանեցելովքն առնու զորդի թագաւորին զԴեմետրէ և զիմէ յանմատոյցն Կայան, որոց զհետամտեալ հրամանաւ թագաւորին բարեպաշտ ամիրապետն Տփլեաց Քուրդն անուանեալ, հասանէ ի կիրճս ճանապարհի նոցա՝ իւր սեփական գաւառն Մահկանաբերդն կոչեցեալ, հարկանէ դէմ յանդիման նոցա զաւագափողն պատերազմի և ի փախուստ ընդ կրու[ն]կն դարձուցանէ, որոց զհետմտեալ առնու զկահ և կարասի բանակին, և ձիապուրծ միայն զերծեալք հասանեն և նոքա ի դղեակն Լառէ, և ամենայն ազգ ապստամբացն ի մի վայր գումարին...

Հիշ. Ե-ԺԲ դարեր, էջ 223-224

3

ՃԱՌԸՆՏԻՐ
(Երևան, ՍՄ. ձեռ. № 3777, 2v)

1195

Գրիչ և ստացող՝ Մարկոս և Մխիթար կրոնավորներ
Վայր՝ Դուին, Սաղմոսավանք

...Ետինքս ի կրաւնաւորքս և առաջինքս ի մեղաւրքս՝ Ես Մարկոս և Մխիթար ստացաք զզիրս զայս բազում աշխատութեամբ, զի զերեցին զմեզ և ալափեցին և տարան ի Դուին, և զմասն ի սմանէ ընդ մեզ, զոր դրամագին արարեալ, դարձուցեալ, կատարեալ կազմեցաք ձեռամբ մերով և տուաք ի Սաղմոսավանք՝ յիշատակ մեզ և ծնողաց մերոց, ի զարդ եկեղեցեացս Սուրբ Գրիգորիս, Աստուածածնիս, Կարապետիս և Գէորգա[յ] Զարավորիս:

...Ձեղբայրն մեր Քառասունքն կրաւնաւորական կարգաւք պատուեալ, որ զնիւթ կազմութեան սորա երեր ի Տփլեայ, և զաւղ և կոճակ՝ յԱնո[յ], յիշեսջիք ի Քրիստոս, և Տէր յիշողացդ ողորմեսցի, ամէն:

Հիշ. Ե-ԺԲ դարեր, էջ 285

4

ԱԻԵՏԱՐԱՆ
(Երևան, ՍՄ., № 7570, 15 228r)

1214

Գրիչ՝ Յոհաննէս Հոռմկլայեցի
Վայր՝ Հոռմկլայ (°)

Ի Վեցհարիւրերորդի վաթսուներորդի երրորդի շրջագայութեան տոմարի Հայոց, ի հայրապետութեան տեառն Յոհաննիսի կորովամիտ և խոհեմ առաջնորդի, և ի թագաւորութեան Լեոնի որդոյ Ստեֆանէի, և ի սուլտանութեան Մելէք-ըլ-եւտերն, որ տիրէր Եգիպտոսի, և սուրբ տեղեացն՝ մայրաքաղաքին ամենայն տիեզերաց Երուսաղէմի և Գամասկոսի, և Եղեւեա, և Թոփաց երկրին, Ղլաթա[յ] մինչև ի սինաւուն Վրաց, և ի թագաւորութեան Վրաց Լաշու, որ տիրէր Տփլեաց և Անոյ և այլ բազում քաղաքաց առաջին տանուտերացն Հայոց, Ալանաց և Աղւանից, ի Կարնոյ մինչև ի Պարս, և ի բռնակալութեան որդւոյ Խաւարով-շահին, որ տիրէր երկրին Հոռոմոց, Կեսարիոյ, Սերաստոյ և Կանիւն...

Գրեալ եղև ձեռամբս նուաստ գրչի Յոհաննիսի սարկաւազի <Հոռ>մկլայցու...

Հիշ. ԺԳ դար, էջ 84-85

5

ԱԷՏԱՐԱՆ

(Գ. Յովսէփեան, Յիշատակարանք, էջ 1017-1018)

1232 (?)

Գրիշ՝ Ստեփանոս
Վայր՝ Գետիկ

Յիշեսջիք ի Քրիստոս զսուրբ վարդապետն Մխիթար (խոսքը Գոշի մասին է - Պ. Մ.) և զամենայն միաբան եղբարքս սուրբ ուխտիս, որք կամակից և ձեռնտու եղեն սուրբ Աւետարանիս:

Յիշեսջիք զՍաղունն՝ զբարեպաշտ իշխանն՝, որ զծախան սորա ետ: Յիշեսջիք զՍեբոր և զՅովասափ և զեղբարս նոցա և զծնողսն իւրեանց, որ զնիւթս պատրաստեցին և ետուն կազմել զԱւետարանս:

Յիշեսջիք զՍարգիս իմաստուն հռետոր և սրբասէր կրօնաւոր՝ և զձող սորա զՍտեփանոս աշակերտ նորին, որ սպասաւորեցի նմա; Եւ որք յիշէք՝ Քրիստոս Աստուած ամենեցուն վարձս բարեաց պարգևեցէ և նմա փառք յաւիտեան: Ամէն:

Հիշ. ԺԳ դար, էջ 183-184:

6

ՎԱՆԱԿԱՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆ

(Երևան, ՍՍ, ձեռ. № 4823, էջ 156r)

1238

Գրիշ՝ Վանական վարդապետ
Տեղ՝ Տփլիս

Ես Վանական գրեցի իմով ձեռամբս ի Տփլիս քաղաքի, ի դրան Սուրբ Քառասնիցս, զի գերեալ էր Աւետարանս ի Տաւրշոյ ի Մուղան ի թաթարէն, և յետ երից ամաց աստ բերե(ա)լ անվնաս վաճառեցին ի ՈԶԷ. (1238) թուիս, զոր փառաւոր աւագէրէց Սարգիս, հասարակ պատուական քահանայիւք և աստուածասէր ժողովրդական տանուտէրաւք, բազում ծախաւք և աշխատութեամբ գնե(ա)լ ետուն ի մեզ, որոց տացէ Քրիստոս փոխադարձ զսուրբ արքայութիւնն և զդրախտն, արձակե(ա)լ ի կապանաց մեղաց, հանե(ա)լ ի խաւարէ ի լոյս անմատոյց, աստէն պահելով ի շինութեան և ի խաղաղութեան բարեխաւսութեամբ Սուրբ Աւետարանիս և ամենայն սրբոց իւրոց, ամէն:

Հիշ. ԺԳ դար, էջ 203

* Իմա՝ Թիֆլիսի ամիրա Քրդի որդի Սաղուն Մահկանաբերդուն:

7

ՅԱՂԱԳՍ ԵՐԿԱՆՅԻՆ ՇԱՐԺՄԱՆՆ ՅՈՎԿԱՆՆԻՍԻ

ԵՐՁՆԿԱՅԻՈՅ

(Երևան, ՍՍ, ձեռ. № 10337, էջ 167r - 168v)

1284

Հեղինակ՝ Յովաննէս Երզնկացի
Վայր՝ [Տփլիս]

Յաղագս երկնածին շարժմանն նուաստ Յոհաննիսի Եզնկեցոյ շարագրեալ իմաստնոյն բանից ի խնդրոյ բարեպաշտ և երկիղազարդ պատանոյն պարոն Վախթանգիայ

Ամենայն ոք որ զբան, որ է ծնունդ անմարմին մտաց, գրով ի քարտիսի կամիցի գրոշմել՝ պարտի և զնորին պատճառն յանդիման կացուցանել, որպէս զի վերջին ժամանակին ծննդոց մարդկան յօժարութիւն ի սէր խնդրողի բանին, և աշխատանք տուողի խնդրոյն մի ծածկեցի ի բանասիրաց և յաշխատասէր անձանց, զի կարօտքն բանի իբրեւ զերկիր ծարավուտ գցող քաղցրութեանն երկնի խնդրեցեն, և ապա սպասաւորին բանի իբրեւ զամբ ընդունակ ցողոյ զառեալն յանսահման ծովէ իմաստից և ի գետոց հոսմանէ՝ յաղագս ծուլութեան մի արգելցեն:

Ըստ որում և ես նուաստ Յոհաննէս Եզնկեցի, աշակերտ հոգելից հօրն և սուրբ վարդապետին Վարդանայ, սպասաւոր Սուրբ Գրոց բանից, ի թվին ՁԼԳ (1284) պատահեաց դալ ի կողմանս աստուածապահ թաղաւորութեանս աշխարհիս Վրաց, ի հոչակաւոր և ի մեծ մայրաքաղաքս ի Տփլիս, Փայտակարան կոչեցեալ ի գիրս պատմողաց, և հանդիպեցաւ խօսել մեզ բանս քարոզութեան ի դուռն եկեղեցւոյն մեծապատիւ և խոհեմամիտ և մեծ իշխանին Հայոց պարոն Քարիմատիցին, զոր շինեալ էր աստուածասէր և բարեհոգի Հայրն նորա պարոն Ոմեկն, և էր խօսեցեալ բանն՝ յաղագս երկնային շարժմանն:

Վասն որոյ ախորժելի եղեւ զուարթամիտ պատանոյն Վախթանգիայ, որ էր որդի կրսեր հոչակաւոր անուանն պարոն Ոմեկին, և մայրենի ազգաւ թոռն մեծ իշխանին Ջալալին, տեառն Խաչնոյ, որդի մօր բարեպաշտի, որ էր Քրիստոսի օրինօքն զարդարեալ յոգի, և ի խնդիր բանիս յորդորող զորդի: Սա խնդրեաց ի մէջ յաղագս երկնի և նորին շարժմանն, յորս հարկեալ յորդորեաց զտկարութիւնս մեր մեծազգ եպիսկոպոսն տէր Յոհաննէս ազնուական զարմից և բարետոհմիկ հարց ծնունդ, որ և շարժեալ ի սիրոյն և ի յուսոյ խնդրողաց, և ալն առեալ ի պատուոյ շնորհաշուք տեառն և գերապատիւ եկեղեցւոյ գլխոյն ի նրբաշաւիղ և ի կորովամիտ

բանից սուրբ հարցն, և վարդապետաց մերոց, և իմաստախոհ արանց, պարզեալ գրեցի համառօտ բանիւ և աշխարհական խօսիւք, վասն դիւրաւ հասկանալի լինել ընթերցողաց:

Արդ, որք գրէք յաղագս օգտի զսակաւ աշխատութիւնս մեր, գրեսջիք և զայս նախադրութիւնս, և զբան յիշատակի անուան խնդրողաց և գրողի սորին գրեալ լիջիք և դուք ի գիրն կենաց, և որ ծուլանայ, թողու զսա, ոչ լիցի առանց պատժոց՝ իբր յուով աշխատութեանց զիւր սակաւն գին տալ ոչ կամեցաւդ այլոց:

Հիշ. ԺԳ դար, էջ 561. Հմմտ. Մայր ցուցակ, էջ 1152

8

ԱԲԵՏԱՐԱՆ

(Երևան, ՍՍ, ձեռ. № 5476, էջ 126 ր)

1300

Մաղկող՝ Զաքարիա
Վայր՝ Տփլիս

[զ]Զաքարիա նկարիչ սուտանուն քահանա[յ] Տփլեցի[ի] յիշեալ աղաչեմ վասն Աստուծոյ: Ի թվին ԶԽԹ(1300): Շտապեցաք ի բազում վշտաց և ի տրտմութեանց: Տէրտէր աւագերիցու որդի՞:

Հիշ. ԺԳ դար, էջ 865. Հմմտ. ԿոՅ, I ցր. 156.

9

ԱԲԵՏԱՐԱՆ

(Վենետիկ, ձեռ. № 109 (546), Յուցակ, հատ. Ա, էջ 488)

1304

Գրիչ՝ Խաչատուր սարկաւազ
Վայր՝ Թիֆլիս

Փառք [քեզ], Քրիստոս Աստուած ճշմարիտ, որ արժանի արարեր զմեղաւոր և զչարագործ ծառայս՝ զսուտ գրչակս զԽաչատուր, հասանել ի յետին գիր ձերում հիազաւր հրամանաց... Եւ արդ, Տէր իմ Յիսուս Քրիստոս, ողորմեա ծառայի քո Մարտիրոսի՝ ստացողի սուրբ Աւետարանի քո, որ ստացաւ զսա ի բարեխասութիւն և ի յիշատակութիւն ծնաւդաց իւրոց: Ով մանկունք լուսոյ, յորժամ հանդիպիք այս աստուածաշունչ գրիս, յիշեցէք սրտի մտաւք յաղալթս ձեր զծնաւդոն իմ՝ զՏԵՆԻԿԸ և զՔԵՆՏԵՐԸ, զԱստուածատուրն և զՄԻՆԱՏԻԿԻՆԸ և զԻս՝ զմեղուցեալ Մարտիրոս և զկողակիցն իմ զԹարքան և

* Ձեռագիրը գրվել է Սուրբ-Մարիում և նկարազարդման բերվել Թիֆլիս:

զեղբարսն իմ զՅակոբ և զԳրիգորն, և Աստուած զձեզ յիշեսցէ և ողորմեսցի յիւր միւս անգամ գալուստն...

Արդ, գրեցաւ սա ի թագաւորական քաղաքս ի Տփլիս ձեռամբ Խաչատուր սարկաւազի՝ մեղուցեալ և անպիտան գրչի, ի վայելումն Մարտիրոսի որդւոյ Աստուածատուրի... Ընդ Հովնեաւ Սուրբ Տիրուհո և Մարիամ Աստուածածնի և այլ սրբոցս: Գրեցաւ ի թվիս Հայոց ԶԾԳ (1304), ի յԱւագոստոս Թ.(9), ի թագաւորութեանն Հայոց Հերմոյ և Վրաց՝ Դարթի, ի հայրապետութեանն տեառն Գրիգորի Հայոց կաթողիկոսի, ի յաշխարհակալութիւնն Խարպանդիս եղբաւր Ղազանից՝ որդւոյ մեծի Արղունի ինքնակալի...

Հիշ. ԺԴ դար, էջ 28

10

ՍԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆՔ ՅՈՎԿ. ՂԱՍԱՍԿԱՅԻՈՅ

(Երուս. № 1297, Մայր ցուց. Դ., էջ 521)

1363

Գրիչ՝ (եղծուած)
Ստացող՝ Յովհ. Որոտնցի
Վայր՝ Տփլիս

...Փառք Հաւր և Որդւոյ և Հոգւոյն Սրբոյ այժմ և մի[շտ]: Արդ, գրեցաւ ի թուարերութեանս Հայոց Պ. և ԺԲ. (1363) ի մայրաքաղաքս Տփլիս, ընդ հովհանեաւ Սուրբ Ամենափրկչիս ի խնդրոյ տիեզերալոյս վարդապետին Յոհանիսի, որոյ գաւառն և հայրենիքն Որոտն է, զոր Տէր Աստուած վայելել տացէ, և զմեղաւոր գրիչ (եղծուած) յիշեցէք ի Քրիստոս, և Աստուած զձեզ յիշէ (էջ 229v)*:

11

ԱԲԵՏԱՐԱՆ

(Երևան, ՍՍ, ձեռ. 9223, ԺԲ պատասիկ)

1432

Գրիչ՝ Կարապետ աղթամարցի
Վայր՝ Տփլիս

Ա.

...Շնորհիւ տեառն սկսա[յ] և ողորմութեամբ Տեառն Աստուծոյ կատարեցի ի ՊԶԱ. (1432) թվականիս Հայոց, յԱւագոստոս ամսոյ ի ԺԶ.

* Ձեռագրի 152r էջում կա «Կատարումն վաստակոց Յոհաննու Դամասկացոյ, կոչեցեալ Մանսուր: Համառօտ ասացեալ նորո շնորհաց աւանդութիւնք. և թարգմանեալ Սիմէոնի ի վրաց լեզուէ ի ճայ բառ:

(16): Գրեցաւ ձեռամբ սուտանուն արեղայի Կարապետի ի մայրաքաղաքս Տփլիս, ի վանքս պարոն Սալաղեց, ի դրան Սուրբ Ամենափրկչիս, զոր Տէր Աստուած զանձեռագործ խորանն պարգևեցցէ՝ զերկնից արքայութիւնն շինողաց սուրբ ուխտիս, ամէն:

Եւ ես մեղսամած գրիչ աղաչեմ զամենեսեան, որք աւգտիք ի սմանէ կարգալով կամ աւրինակելով, յիշեցէք ի սուրբ յաղաւթս ձեր զիս և զծնաւզսն մեր՝ զՊետրոս քահանայ և զԾնորհաւոր, և զեղբայրն իմ զՅովնան, և զքեռն իմ զՍուլտան՝ զՀանգուցեալն ի Քրիստոս, որ և զմիւս եղբայրս, որ աւզնական եղև ի կոկել թղթիս, զոր Տէր Աստուած յիշողացդ և յիշեցելոցս ողորմեսցի յիւր միւս անգամ զալուստն և Հանգուցէ ի Հանդերձեալ կեանս, ամէն և եղիցի:

Եղբարք, խոչորութեան գրիս և սղալանացս անմեղադիր լեբուք, զի կարն մեր այդ չափդ էր:

Բ.

Յայսմ ամի փոխեցաւ ի Քրիստոս պարոն Չալաբէն, և ետ Խ. (40) աւուր փոխեցաւ արհիեպիսկոպոսն տէր Յովանէս՝ եղբայր նորին, որդիք պարոն Փաշի, երիտասարդական մահուամբ, և թողին սուք անբժշկելի իւրոցն և աւտարաց: Զոր Տէր Աստուած թողցէ զամենայն սխալանս նոցա ի յաւուր դատաստանին, ամէն:

Հիշ. ԺԵ դար, Ա, էջ 420-421*

12

ԳԱՆՁԱՐԱՆ

(Երևան, ՄՄ. ձեռ. № 4117, էջ 293v - 295v)

1436 Գրիչ՝ Յովնանէս Վայր՝ Կրծանիս
Փառք... որ Հասոյց յաւարտումն այսմ աստուածունակ տառիս զիս՝ զանարժան ծառայս Աստուծոյ զՅովնանէս գրիչս: Արդ, ես՝ մեռեալ մեղաւքս և սևացեալ Հոգովս, որ ձևով միայն ունիմ զքահանայութիւն և ոչ գործովք, որ անարժանս եմ մեղապարտ: Արդ, գրեցաւ ձեռամբ մեղաւոր և անարուեստ զծողիս, և գլխագրեցաւ ձեռամբ տէր Սարգսի Աղուվանից արհեպիսկոպոսի, որ Հայրաբար

* Հիշատակարանը ստուգել ենք բուն ձեռագրով և որոշ լրացումներ կատարել: Բ մասը - մանրատառ է:

գութ ունէր ի վերա մեր, որ հանապազ գայր և քաջալերէր ի գրելն:

Գրեցաւ սայ ի թվականիս Հայոց ՊՁԵ. (1436), ի յաշխարհս Վրացտան, ի մայրաքաղաքիս Տփլիսեաց մերձակայ գեղս Կրծանիս, ընդ Հովանեաւ կաթողիկէ Սուրբ Աստուածածնիս և այլ ամենայն սուրբ եկեղեցեացս, ի Հայրապետութեան տեառն Կոստընդնայ, ի Աղուվանից Տէր Մաթեոսի և մեր՝ բազում երախտաւոր, քաջ և իմաստուն Եգեկիէ վարդապետին, ի թագաւորութեան Վրաց Ալէքսանդրից, ի նեղ և ի դառն ժամանակիս, որ վասն իմ ծովացեալ մեղացն եկն չար անաւրէն Ծաղոտիսն, ու մեծ աւերումն <արար> աշխարհին: Ապայ գնացաք ի տեղիքն երախտեաց՝ Երուսաղէմ, և Համբուրեցինք զՍուրբ Գերեզմանն, և այլ ամենայն Սուրբ տնաւրինականքն: Հետ գալն ի Գմրշխայ զգրոցս թուխթն և այլն գրանաց առաք, և եկաք բերաք ի Վրացտուն: Թողաք զթուղթս ու գնացաք ի Գանձակ, մեր եղբաւր և ընդանացն կարաւտ էաք: Այլ չարիքն ու պատուհասն անաւրէն Ջաղաթին նեղեցուց զմեզ, այլ մեք առաք զմեր եկեղեցւոյ հանդերձն՝ շուրջառներ, զԱւետարան, ու զգրանք, ու զբուրվառ, և զայլ ամենայն Հոգւոյ և մարմնոյ զինչ որ կայր՝ զամէն առաք ի Վրացտուն կու գայաք բազում կարվան: Եկաք մինչև Աղէստս, հանդիպեցաւ Ջաղաթին իլղարն՝ բազում հեծեալ. և թալանեցին զմեզ ու զամէն քրիստոնէայքն, և մերկեցուցին, որ քան զոտից ամանն այլ իրք չթողին, այլ ձմերան աւուրք և ցուրտ: Այլ եկաք ի Գավազանին բերթն, քրիստոնէայքն ի վերա եկին և ծածկեցին զմեր մերկութիւնն: Այլ մեք եկաք լալազին աչաւք, առաք զթուղթս:

Յիշեցէք զՍարգիս արեղէն Տփլիսեաց Կաթողիկին աւագերէցն, որ զաւրինակն շնորհեց. Քրիստոս Աստուած նորայ գերկնից արքայութիւնն պարգևէ այլ և զհամշիրայ Հոգևոր եղբայրքն իմ՝ զՅորդանան արեղայն և զՍտեփաննոս քահանայն Կրծանեցին:

Արդ, գրեցաւ սայ ի ընտիր աւրինակէ Գանձատետր և Տաղատետր, մեղեդի և զամենայն բովանդակ, արդ, և սուրբ գանձարանս պայծառացուցիչ տաւնից և ուսումնասիրաց: Արդ, աղաչեմ զձեզ, որ խոչորութեան և սխալանաց գրոյս անմեղադիր լեբուք, քանզի կար մեր այս էր, բայց սէր ունէաք և արուեստ ոչ:

Քանզի անարժանս Յովնանէս՝ անուամբ և ոչ գործաւք քահանայ, ըստացայ զսա յիշատակ ինձ և ծնողաց իմոց, և ամենայն արեան մերձաւորացն՝ կենդանեացն և ննջեցելոցն և ամենայն երախտաւորաց, իմ եղբաւրն՝ Յովաննիսին, և իմ քոյուէրն՝ Թուղթեանյն, և իմ գնացելոցն ի Քրիստոս՝ իմ Հոռոմիսն, և իմ մաւրն Գուհարին և

իմ քուերացն Նիսրաթից, Ղատամից և Լերիթից, և իմ գաւակացն՝ Մելքիւ-
ւելից և Մխիթարից, զկենդանիսն փրկեսցէ յամենայն յորոգայթից, և
փոխեցելոցն հանգիստ և ողորմութիւն պարգևեսցէ ի Քրիստոս
Աստուած: Այլ և զիմ սանամայրն զԱրուս-Խաթունն, և զիւր որդիքն՝
Վաչանց և զՍալթանց, և զիւր դստերսն՝ զԻսա ապաշխարողն, զԱննայ-
Խաթունց և զիւր հարսն զՀոփսիսից, այլ և զԿրծանց[ա]ց զամէն ժողո-
վորդն՝ զա<յ>ր և զկիւն, զծեր և զտղայ, զայգապան և զամենայն
աշխատաւոր, որք մեզ մէկ կտոր հաց բերելով, կամ մէկ քարեղէն
ապուր, և կամ մէկ փառչ ջուր տալով: Քրիստոս Աստուած մեկին
աստ զհարիւրապատիկն հատուցէ և հանդերձեալն՝ զհազարա-
պատիկն, և զերկնից արքայութիւնն պարգևեսցէ:

Այլ և որք աւգտիք ի սմանէ կարգալով կամ աւրինակելով յի-
շեսջիք ի սուրբ աղաւթս ձեր զմեղապարտ ծառայս, և Աստուած
զձեզ յիշէ իւր յերկնից արքայութիւնն, և Քրիստոսի փառք յաւի-
տեանս, ամէն, ամէն:

Եւ զեղբայրայ դուստր իմ Խոստրովիթուխթն և զայրն իւր ղՂազանց
յիշեցէք ի սուրբ յաղաւթս ձեր...:

Հիշ. ԺԵ, Ա, էջ 461-463

13
ԳԱՆՁԱՐԱՆ
(Անթիլիաս, № 74)*

1437/8

Գրիչ՝ Կարապետ
Վայր՝ Տփլիսիս

317բ ... Ծնորհիւ Տեառն սկսայ և ողորմութեամբն Աստուծոյ
կատարեցի զսուրբ գիրքս, որ կոչի Գանձարան: Գրեցաւ սայ ի
թվականութիւնս Հայոց ՊԶԶ. (1437), և ի Փոքր թվականութիւնս
ՅԾԴ. (354+1084), և ի Հոռոմոցն ՌՃԶԹ, (1189), ի թագաւորութիւն
Վրաց Աղէքսանդրոս, ի մայրաքաղաքս Տփլիսիս, ի յանապատս Բեղդա-
հէմ, ի դրան Սուրբ Աստուածածնիս, ձեռամբ սուտանուն արեղա-
յի Կարապետի, ըստ անուանս որ ունիմ, ի գործոցն խիստ թափուր
և ունայն գտանիմ:

* Ձեռագիրը Անթիլիաս է բերված Կիպրոսից: Մ. Տեր-Մովսիսյանի Ցուցակից քաղելով,
սույն ժողովածուի Ա. մասում (էջ 475, հիշատակարան № 520), տպագրել ենք այս հ-
իշատակարանի համառոտագրութիւնը: - Լ. Խ.:

Սույն հիշատակարանի նոր հրատարակութիւն տես «Մայր ցուցակ հայերէն ձեռա-
գրաց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան», Կազմեց՝ Անուշաւան վարդ. Դանիէ-
լեան, Անթիլիաս-Լիբանան, 1984, էջ 293:

Արդ, աղաչեմ զամենեսեան որ աւգտիք ի սմանէ եղանակելով
կամ աւրինակելով կամ տեսութեամբ՝ յիշեցէք ի սուրբ յաղաւթս
ձեր զիս և զծնաւղն մեր զՊետրոս քահանայ և զՅնահաւոր, և Աս-
տուած զձեզ յիշէ*:

Մայր ցուցակ... էջ 293: Հմմտ. Հիշ. ԺԵ, Ա, էջ 384

14
ԱԲԵՏԱՐԱՆ

(«Միաբանք և այցելութեան Երուսաղէմի», էջ 70)

1438

Կազմի պատվիրատու՝
Խոնայ մանագիգ Թիֆլիզեցի

...Ողորմիա Խոնայ մանագիգի և ծնողաց իւրոց, որ եկն ի Տփլիսիս
քաղաքէ և բազում արդիւնս արար ի յաղքատս և ի կրանաւորս
և յեկեղեցիս, և զՍուրբ Աւետարանս ետ վերստին կազմել պա-
տուէլի և ճգնազգեաց եպիսկոպոսին Գարրիէլի Կարբեցոց, որով ար-
քայութեան արժանի առնէ Քրիստոս Աստուած զմանագիգ Խոնայն և
զծնողսն իւր, ամէն:

Ի թվ. Հայոց ՊԶԷ. (1438) կազմեցաւ Սուրբ Աւետարանս ի Սուրբ
քաղաքն Երուսաղէմ:

Հիշ. ԺԵ. դար, Ա, էջ 494

15
ԳԱՆՁԱՐԱՆ

(Երևան, ՄՄ, № 7839, էջ 357r - 358v)

1438

Ստացող՝ Գաւիթ կուսակրոն քահանայ
Վայր՝ Տփլիսիս

...Արդ*, գրեցաւ սա ի թուականութեանս Հայոց ՊԶԷ. (1438), ի
մայրաքաղաքս Տփլիսիս, ընդ հովանեաւ սուրբ և հրաշափառ Կաթու-
ղիկէից Սուրբ Աստուածածնին, ի հայրապետութեան տեառն Կոս-
տանդեա, և ի թագաւորութեանս Վրաց Աղէքսանդրէի աստուածասիրի
և բարեպաշտի, զոր Տէր Աստուած պահեսցէ զսա անփորձ կենաւք
և պարագայց ամաւք՝ զաւրաւք և զաւակաւք իւրովք՝ ի վանումն
և ի հերքումն անաւրինաց խըմբից և ի հաստատութիւն Սրբոյ ե-
կեղեցւոյ:

Աղդ, որք հանդիպիք սմա երգելով կամ աւրինակելով, կամ
տեսութեամբ, յիշեսջիք ի մաքրափայլ և ի մեղսաքաւիչ յաղաւթս

ձեր գյառաջասացեալ ստացաւդ սորին զԴաւիթ կուսակրաւն քահանայ, և զհայրն իւր զԱւետիս քահանայ, և զմայրն իւր զԷստուգան, և զեղբայրսն զՆերսէս և զՍիմէոն՝ զփոխեցեալսն առ Քրիստոս, և զմնացեալ եղբայրն զԱրել, և զսիրելի որդին իւր ըստ հոգւոյ՞, և զամենայն արեան մերձաւորսն՝ զկենդանիսն և զննջեցեալսն...:

Ընդ վերոյ գրելոցս յիշեսջիք և զերջանիկ և զսրբակրաւն զհայր մեր ըստ հոգւոյ զտէր Սարգիս փիլիսոփայն՝ զփակակալ և առաջնորդ Սուրբ Կաթողիկէին զգծագրող սորին, և զիս՝ զանարժան ծառայս ծառայիցդ Աստուծոյ, որ զսակաւ պակասորդս գրեցի, հանդերձ ծնողաւք և ազգականաւք, և Աստուած զձեզ յիշէ, ամէն:

[[[Սրխաթուն ապաշխարողն յիշեսջիք ի Քրիստոս, որ աւգնական եղև ի ծախս սորին:

Բ

Հետ. ստացող՝ Գուլշար

...Արդ, երես անկեալ աղաչեմ զձեզ, ով դասք լուսեղէն, որ ամէն տաւնի և տաւնականի զյիշատակարանս կարդայք և մէկ բերան Աստուած-ողորմի ասէք Սուրխնց հին և նոր ննջեցելոց, ամէն:

Արդ, ես Գուլշարս առի սուրբ Գանձարանս իմ հաւրանց գերեզմանատան՝ ի Սուրբ Կաթողիկէն, իւր ննջեցելոց հոգոյն համար, որ ամէն տարի յիշատակուին մեր դարիպ ննջեցեալքն: Եւ ոչ ոք ունի իշխանութիւն հանելոյ զգիրքս ի դրանէ Սուրբ Կաթողիկէիս, ո՛չ իմոց, և ո՛չ աւտարաց, ո՛չ եպիսկոպոսէ և ո՛չ քահանայից, և ո՛չ աշխարհականաց, զի ազատ է գիրքս այս, ով ոք որ անտքնի կամ յայտնի լրբութեամբ, կամ գողանալով, կամ բաշխելով, կամ ծախելով՝ դատի յԱստուծոյ և ամենայն սրբոց, և զհուրն անշէջ առցէ, ամէն՞:

Հիշ. ԺԵ, Ա, էջ 487-488

* Հիշատակարանի սկզբի մասում լրացուցիչ ասված է, որ Դաւիթը «յետ ստանալոյ բազում տառից Հին և Նոր կտակարանաց, յաւել և զսա ի գանձս աստուածային:

** Անուընը ջնջված է: - Լ. Խ.:

* Հնագրական տվյալների համաձայն Հետ. ստացող Գուլշարի հիշատակարանը գրված պետք է լինի ԺԵ. դարի կեսերին: - Լ. Խ.:

16

ԱԽԵՏԱՐԱՆ

(Երևան, ՄՄ, № 5784, էջ 557rv)

1444

Նորոգող և կազմող՝ Յովհաննէս Վայր՝ Տփլիսի

...Ըստ յաճախման աստուածային բանին և զՀոգւոյն Սրբոյ, որով լուսաւորէ զհոգիս աստուածասիրաց անձանց և տպաւորէ ի նոսա զլոյս աստուածագիտութեան իւրոյ և մերձաւորս առնէ աստուածային երանութեանն, որ և զհուր սիրոյ իւրոյ արկեալ ի սիրտ աստուածասէր ամենամաքուր և ամենաբարի, հեզ և ընտրեալ կրաւնաւորի և անյաղթ փիլիսոփայի Տէր Սարգսի՝ սպասաւորի և առաջնորդի սուրբ և հրաշափառ Կաթողիկէի մայրաքաղաքին Տրփիսե<ա>ց, որ և ցանկացող եղեալ այսմ աստուածային տառիս և կենսաբեր Սուրբ Աւետարանիս, և ստացաւ զսա ի յարդար վաստակոց իւրոց, ետ վերըստին նորոգել ոսկէնկար և բազմերանգ գունովք զտնաւրէնութիւնն և զայլ սքանչելիսն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, ի զուարճումն և ի պայծառութիւն նորոյ Սիրվնի: Զի յետ ստանալոյ բազում տառից և բազում արդեանց, զոր ունէր յեկեղեցի Աստուծոյ՝ յաւել և զսա ի գանձս աստուածային, ի յիշատակ իւր և ծնողաց իւրոց՝ հաւր իւրոյ Սողոմոնի և մաւր իւրոյ Ուլու-Խաթունի, և եղբաւր իւրոյ Ամիր-Ազրգի, և հաւրեղբաւր իւրոյ Դաւիթ արեղայի, և մաւրքուերորդւոյ իւրոյ և ձեռնասնունդ աշակերտի Վարդան քահանայի, և ամենայն արեան մերձաւորաց իւրոց՝ կենդանեաց և ննջեցելոց:

Արդ, որք աւգտիք ի սմանէ և լուսաւորիք յաստուածային բանիցս՝ յիշեսջիք սրտի մտաւք առաջի Քրիստոսի զնախագրեալ ստացաւդ զՏէր Սարգիս արեղայ, հանդերձ աստուածասէր զարմիւքն իւրովք, ամէն:

Ընդ նոսին և զձեռնասնունդ աշակերտն իւր՝ զորդի պարոն Թումանին զՂուկաս սարկաւազ և զհոգւոր եղբարսն իւր զՍտեփանոս քահանայ, և զԾմաուն քահանայ, և զԿիրակոս քահանայ, և զԱստուածատուր քահանայ, և զԽաչատուր քահանայ...:

Նորոգեցաւ և կազմեցաւ Սուրբ Աւետարանս ի թվականիս ՊՂԳ. (1444): Ընդ նոսին, որք վերոյ յիշեցան, յիշեսջիք և զիս՝ զՅովհաննէս մեղապարտ գրիչ, որ զսակաւ յիշատակարանս գրեցի՞:

Հիշ. ԺԵ, Ա, էջ 574 - 575

* Բուն ձեռագիրը ընդօրինակված է 1293 թվականին Սկևռայում - Լ. Խ.

17

ԱԽԵՏԱՐԱՆ

(Երևան, ՄՄ., № 8875, էջ 286r - 287r)

1447

Գրիչ՝ Յովհաննէս
Ստացող՝ Ներսէս
Վայր՝ Տփլիսիս

Շառաւիղն աւրհնութեան և սեռն բարենշան, աստուածասէր և բարեպաշտ և երկիրդածն յԱստուծոյ ներսէս ցանկացող եղեալ այսմ կեանսունակ և մեղսաքաւիչ տառիս և աստուածախաւս մատենիս: Զի յետ ստանալոյ բազում զգեստուց և սպասուց եկեղեցւոյ՝ յաւել և զսա ի գանձս աստուածայինս, ի մտի ունելով զբան մարգարէին, որ ասէ՝ Երանի որ ունիցի զաւակ ի Սիոն և. յընդանի յերուսաղէմ, ստացաւ զՍուրբ Աւետարանս յիշատակ հոգւոյ իւրոյ, և ծնաւղաց իւրոց, և ամենայն արեան մերձաւորաց իւրոց:

Արդ, որք հանդիպիք սմա տեսութեամբ, ընթերցմամբ կամ աւրինակելով, յիշեսձիք սրտի մտաւք առաջի Քրիստոսի զվերոյգրեալ ստացաւ Սուրբ Աւետարանիս զՆերսէս և զՀայրն իւր զԿարապետ քահանայ, և զմայրն զԳալաթ, և զկենակիցն իւր զԱլմէլիք, և զեղբարսն զՅովսէփ քահանայ և զՅովսիկն, և զեղբաւորորդին իւր զՍուրբանշէն, և զհաւրեղբայրն նորին զՏէր Յովհաննէս, և զորդին զՏէր Միսիթար, և մօրքվերորդին զԿարապետ, և զպապն իւր զՏէր Մաթոս, և զքոյրն զՅնահավորն, և զքվերորդին զԱմիր-Մելիքն, և զամենայն արեան մերձաւորսն՝ զկենդանիսն և զհանգուցեալսն: Եւ որք յիշէք բարի յիշմամբ և աներկբայ հաւատով՝ յիշեալ լիջիք ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մերոյ, որ է աւրհնեալ յաւիտեանս, ամէն:

Ընդ նոսին, որք վերոյ գրեցան, յիշեսձիք և զիս՝ զՅովհաննէս մեղապարտ գրիչս և զծնաւղսն իմ, որ զսուրբ Աւետարանս գրեցի և աւարտեցի ի մայրաքաղաքս Տփլիսիս, ընդ հովանեալ կամակատար Սուրբ Աստուածածնիս, ի թվիս Հայոց ՊՂԶ. (1447):

Հիշ. ԺԵ, Ա, էջ 606 - 607

18

ԱԽԵՏԱՐԱՆ

(Երևան, ՄՄ., № 6806, էջ 281v - 282v)

1452

Գրիչ՝ Յովհաննէս
Վայր՝ Տփլիսիս

Ա

...Արդ, գրեցաւ լուսաւոր և կեանսունակ Սուրբ Աւետարանս ի թուականութեանս Հայոց ԶԱ. (1452), ի մայրաքաղաքս Տփլիսիս,

ընդ հովանեալ կամակատար Սուրբ Աստուածածնիս և Գէորգեա Ջօրավարիս, ի լաւ և յընտիր աւրինակէ Սըսցի:

Աղաչեմ զամենեսեան, որք կարդայք և լուսաւորիք յաստուածային բանիցս, յիշեսձիք սրտի մտաւք առաջի Քրիստոսի զնախասացեալ բարեպաշտուհի կինն Ջհան, և զի՝ Քրիստոս փոխեցեալ զայր զԱջիպ, և զորդիան իւր զՎարդան և զՄուրատ և զՄըսր, և զգուստր իւր զԵղիսաբէթ, և զհանգուցեալ որդին իւր զՍարգիս, և զամենայն արեան մերձաւորսն իւր՝ զկենդանիսն և զհանգուցեալսն, և որք յիշէք բարի յիշմամբ և աներկբայ հաւատով՝ յիշեալ լիջիք ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մերոյ, որ է աւրհնեալ յաւիտեանս, ամէն:

Եւ զՍուրբ Աւետարանիս յիշատակարանն կարդան ի տաւնի Զատկին, և Յայտնութեանն և հանգստեան շարականն և Քրիստոս որդի Աստուծոյ ասեն: Եւ Աւետարանս լաւ դաստառակով պահեն:

Ընդ վերագրելոցս յիշեսձիք և զիս՝ զմեղապարտ և զանարհեստ գրիչս զՅովհաննէս, և սխալանաց և խոշորութեան անմեղադիր լեռուք, զի կար մեր այս չափ էր:

Բ

Նկարիչ՝ Մանուէլ

82v ԶՄանուէլ նկարող յիշ<եցեք> ի Քրիստոս:

Հիշ. ԺԵ, Բ, էջ 16-17

19

ԲԱՐՈԶԳԻՐԸ ԳՐԻԳՈՐԻ ՏԱԹԵՎԱՅԻՆՑ

(Երևան, ՄՄ., № 2156, էջ 496v - 497r)

1452

Գրիչ՝ Յովհաննէս
Վայր՝ Տփլիսիս

...Արդ, գրեցաւ աստուածային մատեանս և վարդափթիթ բուրաստանս այս, որ կոչի Քարոզգիրք, արարեալ և հաւաքեալ արի և քաջ հոռտորի և անյաղթ փիլիսոփայի Գրիգորի Որոտնէցոյ՝ փոխեցելոյն առ Քրիստոս: Եւ եղև զբաւ աւարտման սորա ի Փայտակարան մայրաքաղաքս որ կոչի Տփլիսիս, ի դրան կամակատար Սուրբ Աստուածածնիս և Գէորգեա[յ] զօրավարիս, ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորի՝ Վաղարշապատու պատրիարզի, եւ ի վերագրիտողութեան նահանգիս Վրաց Տէր Ղուկասու՝ Հաղբատայ արքեպիսկոպոսի, եւ ի թագաւորութեան Վրաց Գէորգեայ Բագրատունոյ, զոր պա-

* Կազմողի անունը ջնջված է: - Լ. Խ.

Հեսցէ տէր Աստուած պարագայց ամաւք յաղթող ի վերայ թշնամեաց խաչին Քրիստոսի:

Բայց ցանկացող եղեալ այսմ հոգելից և արդիւնաշահ մատենիս երիցս երանեալ երջանիկ և սրբասնեալ և գերիմաստ գիտութեամբ ճոխացեալ և շքեղացեալ քաջ բարունիս Ստեփանոս, և իւրով ձեռամբն գրեաց մինչ ի յաղուհացից երրորդ կիւրակէն, և զայլն գրել ետ ի վայելս անձին իւրոյ և ի յիշատակ հոգւոյ իւրոյ և ծնաւդաց իւրոց:

Արդ, յերես անկեալ աղաչեմ և հայցեմ ի ճաշկողացդ ի հոգևոր սեղանոյս և աղաչանս բազումս մատուցանեմ սիրողացդ իմաստութեան, որք լուսաւորիք գիտութեամբ ի սմանէ և մասին սակս հանդիպիք գաղափարելով կամ կարգալով, կամ տեսանելով, յիշեսլիք զվերոյգրեալ զստացօղ սորա՝ զանյաղթ փիլիսոփայ և զսրբասնեալ բարունապետս զՍտեփանոս, և զհայր սորին զՎարդան, և զմայրն զ Գեղա-Խաթուն, և զեղբարսն, և զամենայն արեան մերձաւորսն՝ զկենդանիսն և զհանգուցեալսն ի Քրիստոս: Այլ և, զըստ հոգւոյ հարագատն զսնընդակից եղբայր սորա զՅովանէս ճգնագրեաց կրօնաւոր, որ առիթ եղև սմա և օգնական ի յուսմունս իմաստութեան և բազում աշխատութեամբ ծառայեաց, զոր Տէր հատուցէ զվարձս վաստակոց սորա ընդ միոյն բիւրապատիկ ի հանդերձեալ կանոնս:

Նա[և] զգերապատիւ և զնրբահայեաց և զգարգարեալն իմաստութեամբ և զբարձրացեալն աստիճանաւ զըստ հոգոյ հայր և զուսուցիչ սորա զԿարապետ բարունապետ, որ բազում աշխատութեամբ ուսոյց զվարդապետական և զերաժշտական գիտութիւնս. զոր Տէր Աստուած պահեսցէ զնա որպէս զշահ անշիջանելի ի պարծանս և ի պայծառութիւն կաթողիկէ եկեղեցոյ, եւ յետ աստեացս ըստ սրբոց վարդապետացն դասակից և պսակակից արասցէ: Դարձեալ, աղաչեմ զհանդիպողսդ, զի ընդ վերագրելոցս յիշման արժանի առնէք և զիս՝ զմեղուցեալ գծող սորա զՅովանէս անուամբ քահանայ և ոչ գործով: Այլ և յիշեսլիք և զեղբարքս մեր ըստ հոգոյ, որք օգնական եղեն գրոցս՝ որք քարտէս կոկելով, որք խաղելով և որք այլ պիտոյիւք: Եւ որք յիշէք բարի յիշմամբ և աներկբայ հաւատով, յիշեալ լիջիք ի Քրիստոս: Աստուծոյ մերոյ, որ է աւրհնեալ յաւիտեանս, ամէն:

Բայց աւարտեցաւ սա ի թվաբերութեան Հայկազեան տովմարի ՋԱ. (1452), Մայիս ամսոյ յերեքն, ընդ վերագրելոցս յիշեսլիք և |||՝ իմաստուն և հանճարեղ քահանայ զկազմող սորա, հանդերձ ծնողաւք և ազգականաւք:

Հիշ. ԺԵ, Բ, 17 - 18

20

ԱԻԵՏԱՐԱՆ
(Երուսաղէմ 3431)

1455

Գրիչ՝ Յովանէս
Վայր՝ Տփլիս

...Աղաչեմ զամենեսեան, որք հանդիպիք այսմ աստուածաշունչ և կենսունակ Սուրբ Աւետարանիս կարգալով կամ աւրինակելով, կամ տեսանելով յիշեսլիք առաջի Քրիստոսի զնախասացեալ ստացաւդ սորա զՄարիամ և զայրն իմ Եցիբէկ, և զծնողսն իւր՝ զհայրն Միսիրար և զմայրն Դսմաթ, այլ և զծնողսն Եցիբէկի՞ն՝ զՇրվան և զՀրատ, և զեղբայր Մարիամին զՍողովմոն, և զպապն զԱրրաբամ, այլ և զՅովանէս, և զՍտեփանոս, և զամենայն արեան մերձաւորս նոցին՝ զկենդանիսն և զննջեցեալսն: Եւ որք յիշէք բարի յիշմամբ և աներկբայ հաւատով, յիշեցեալ լիջիք յանմոռաց յիշատակութիւնն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ, որ է աւրհնեալ յաւիտեանս, ամէն:

Ընդ նոսին, որք վերոյ գրեցան, յիշեսլիք և զիս՝ զմեղապարտ գրիչս զՅովանէս անւամբ քահանայ և ոչ գործով, հանդերձ ծնաւդաւք և ազգականաւք, այլ և զՄանուէլ հանճարեղ և ձեռնահմուտ քահանայ՝ զնկարող սորա...

Գրեցաւ սա ի թվաբերութեան Հայկազեան տովմարի ՋԴ. (1455), ի մայրաքաղաքս Տփլիս, ի դրան կամակատար Սուրբ Աստուածածնիս և Գէորգեայ Զաւարավարիս, ի լաւ և յընտիր Սրսցի աւրինակէ, ի հայրապետութեան տեառն Գրիգորի Վաղարշապատու պատրիարքի, և ի թագաւորութեան Վրաց Գեորգէայ, և ի վերադիտողութեան մերոյ նահանգիս տէր Ղուխատ, զոր պահեսցէ զսոսա Տէր Աստուած անփորձ հոգով և մարմնով, ամէն:

Հիշ. ԺԵ, Բ, 425

21

ԱԻԵՏԱՐԱՆ
(Բոմբեյ. Ս. Պետրոս եկեղեցի, Մ.Տ.-Մ.)

1462

Գրիչ՝ Դատիթ
Վայր՝ Տփլիս

Ա

Զստացող Սուրբ Աւետարանիս Վարդան քահանայս և ծնաւդքն մեր՝ զհայրն մեր Յովանէս և զմայրս մեր Հաւաս-Խաթուն, և զկողա-

կիցն իմ զՄարթայ-Խարուն, և զաւակսն իմ զԳիրսամ, և զԱլէքսանոս, և զԸնստակէս, և զեղբայրն իմ զՄարշէն և զՄկրտիչ, և զննջեցեալքն մեր զԱղուտ, Մրվան, Բաղշիկ, Ստեփանոս, և զփոխեցեալն ի Քրիստոս զՄկրտիչ արեղայն, որ Աւետարանիս համար կանգնեցաւ Մ. (50) թանկով... և զփցուն գրիչս՝ զսուտանուն Դաւիթ արեղայս, Փայտակարան, Տուփխիս յիշեցէք^(Ը):

Բ

III Ոմն Դաւիթ քահանայ, և էր ի յարքայանիստ Տուփխիս, ընդ Հովանեաւ հրաշափառ կաթուղիկէ Ծիրանօոր Սուրբ Աստուածածինիս և բազմայհաւաք սրբոց, ի հայրապետութեան տեառն Զարիայ կաթողիկոսի, և յառաջնորդութեան տէր Ղուկաս Հաղբատայ արհեստակոպոսի, և ի թագաւորութեան Վրաց Գիարգու, ի թվ. Հայոց ԶԺԱ. (1462) և ի քրաւնիկոնն ճԾ. (150), Ապրիլի ԻԲ. (22), Զատիկի շաբթին, որ զսեւ Զատիկ արարաք: Հինգշաբաթ աւրն Ռ. (1000) թուրք մարդ էր եկել ի Լաւնիս՝ ի ջրի տարին յետև թափել. Ի. (20) ձիււոր էր եկել թաքով զԳլղան զՀաւնալայու տաւարն տարել: Եւ ձէն ընգաւ քաղաքս, թէ քիչ հեծել է. ի քաղաքէս ԲՃ. (200) լաւ տղամարդիկ ի դուրս ելան յետնէ՝ ինչուր ի Լաւնիս՝ ի ջրի էն դէհն դնացին հետեակ, դադրած, նետերն հատած և անարոշ^(Ը) և անսլեհ, անկասկածի իմ մեղացն և իմ չար գործոցն: Եւ մեծ հեծելն ի դուս էին եկել, և երկու դիմաց բոլորել, և զամէն կոտորել և ի սուր քաշել, և զամենոց գլուխն տարել: Վա՛յ ինձ գէն աւուրս սուրն, զլացն ով կարէ բերան պատմել, որ գէն տղամարդիկն անգլուխ և մերկ բերէին դասու ի դաս, հէնց որ ոչ ով զիւր մեռելն չկարէր ճանաչել: Եւ զայն աւուր լացն, զողբն ոչ ով չի կարել պատմել, վայ ինձ Ռ. (1000) բերան: Քրիստոս Որդին Աստուծոյ Սուրբ Աւետարանիս բարեխաւսութեամբ զիւրեանց հոգին՝ էն սուրբ նահատակաց ու արեամբ ներկեալ մարտիրոսացն դասակից ու պսակակից արասցէ, ամէն:

Ես զսուտանուն Դաւիթ քահանայս, որ զԱւետարանս գրեցի, մի բերան Աստուած ողորմի հրամայեցէք, ...ի դառն և ի դժար մահտարածամիս և կոտորումն Զատիկի հինգշաբթիս: Ախ վա՛յ, ախ վա՛յ, ի՞նչ անեմ գերիս:

Հիշ. ԺԵ, Բ, էջ 169

ԱԿԵՏԱՐԱՆ

(Նոր-Չուղա, № 13, էջ 289r - 291r)

1463

Գրիչ՝ Մկրտիչ քահանայ
Ստացող՝ Ամիր
Վայր՝ Տփխիս

Փառք... Աստուածասէր, բարեպաշտ եւ երկիւղած Աստուծոյ առն Ամիր անուն, որ ստացաւ զսա ի հալալ վաստակաց իւրոց ի յիշատակ հոգւոյ իւրոյ եւ ծնողաց իւրոց՝ հաւրն իւրոյ Հասանիս եւ մաւրն իւրոյ Աթանէլիքիս եւ կենակցաց իւրոց Աղջիս եւ Խոնդիկիս եւ որդոյ իւրոյ Քուրդամիրիս եւ միւս որդոյն Մուրադիս, որ նահատակեցաւ ի յանաւրինաց, եւ դստերաց իւրոց Սադիկիս եւ Թանկուխիս եւ թոռին իւրոյ Քուրդամիրի դստերն Աղուդիս եւ ամենայն արեան մերձաւորաց իւրոց կենդանեաց եւ մեռելոց: Արդ, աղաչեմ զամենեւեան, որք հանդիպիք յայսմ լուսաւոր եւ կենսունակ Սուրբ Աւետարանիս, յիշեսջիք սրտիւ մտաւք զնախասացեալ սորա զԱմիրն եւ զիւրսն ամենայն:

Արդ, գրեցաւ Սուրբ Աւետարանս ի թուականութեան Հայոց ԶԺԲ (1463), ի մայրաքաղաքս Տփխիս, ընդ Հովանեաւ կամակատար Սուրբ Աստուածածնի եւ Գեորգեա Չարավարիս, ձեռամբ մեղապարտ եւ փծուն գրչի Մկրտիչ սուտանուն քահանայ, գրեցաւ ի ժամանակս աստուածասէր թագաւորաց թագաւորին Գորգու, զոր Տէր Աստուած պահեսցէ զնա պարագայից ամաւք, յաղթող ի վերայ թշնամեաց ի խաչին Քրիստոսի, եւ ի հայրապետութեան տեառն Զարարիայի, եւ ի վերատեսչութեան տեղոյս տէր Ղուկաս արհեստակոպոս Հաղբատայ, զոր Տէր Աստուած պահեսցէ զնա մինչեւ ի խորին ծերութեան անփորձ ի սատանայէ, ամէն:

Ես մեղապարտ Ամիրս, որ գնեցի զՍուրբ Աւետարանս ի հալալ արդեանց իմոց՝ յիշատակ հաւրն իմոյ Հասանիս եւ մաւրն իմոյ Աթանէլիքիս եւ կողակցին իմոյ Աղջիս եւ Խոնդիկիս եւ իմ որդուն Քուրդամիրիս, որ նահատակեցաւ ի յանորինաց վասն անուան Քրիստոսի, եւ Քուրդամիրի եւ Մուրադիս, դուստրն Ազատու եւ իմ եղբարքն մեծ աղբեր Քուրդամիրն, եւ միջնէկն Թահրամիրն եւ փոքր Աղազարն եւ իմ Գ (3) դստերքս, մեծն Սաթէ եւ միջնէկն Թանկուխիս եւ փոքրն Մանիշակս, որ տարափոխ առ Քրիստոս: Տէր Աստուած Յիսուս Քրիստոս թող նոցա կամայն եւ զակամայն զխորզացն, զբանիցն եւ ըստ գործոցն եւ ջնջեայ զձեռաց գիրն յանցանաց նորա եւ զախտ հնութեան լուայ. Տէր Աստուած Յիսուս Քրիստոս վասն Սուրբ Աւետարանիս

բարեխօսութեամբ զիւրեանց հոգին, էն արեամբ ներկեալ մարտիրոսաց եւ սուրբ կուսանաց եւ ճգնաւորաց, դասակից եւ պսակակից արասցէ եւ զերանաւէտ ձայնն լսել տայ իւրեանց հոգուն եւ զյարութիւն կեանքն պարզեւեսցէ...

140v. Զստացող Սուրբ Աւետարանիս զԱմիրն յիշեցէք ի Քրիստոս եւ զամենայն արեան մերձաւորսն իւր:

IV. ԶՄանուէլ Նաղաշ յաղօթս յիշեայ աղաչեմ, ով սուրբ ընթերցող:

Յուցակ ձեռագրաց Նոր-Ջուղայի, հատ. Բ., Վիեննա, 1972, էջ 222 - 223:

23

ՇԱՐԱԿԱՆ

(Երուս., ձեռ. № 1684, Մայր ցուցակ, Ե., էջ 545)

1473

Գրիչներ՝ Դաւիթ արեղայ, Աստուածատուր Վայր՝ <Տփլիսի>*

ա) Զմեղուցեալ գծողս զԴաւիթ արեղայս հանդերձ ծընաւղաւք եւ ամենայն ազգականաւք յիշեցէք ի Քրիստոս եւ առատ սրտիւ Աստուած ողորմի ասացէք, ով ընթերցող ուսումնական: Վայ ինձ մեղաւորիս, ախ վայ: (էջ 505)

բ) Զսակաւ նորոգողս գրիչս եւ խազաւղս յիշեցէք ի սուրբ յուզաւթս ձեր, ով երգող քաղցր ձայինս, եւ ասացէք Տէր Աստուած ողորմի աշխատողի սոցա եւ ստացողիս, ամէն (էջ 283)

գ) <Գրչի յիշատակագրութեան ներքեւ>՝ 1473

24

ԱԲԵՏԱՐԱՆ

(Փիրղ., 6273, էջ 320)

1474

Գրիչ՝ Աստուածատուր Վայր՝ Տփլիսի

...Սուրբ Աւետարանս գրեցաւ ի թուարբերութեան Հայոց տուժարիս ԶԻԳ. (1474):

Ոհ եւ եղուկ եւ վայ է մեր լսելեաց, եւ վայ է մեր տեսանել աչաց. որ վասն մեղաց մերոց բարկացաւ անբարկանալին Աստուած ի

* Գրչութեան վայրի ճշտումը Մայր ցուցակի կազմողին է պատկանում:

վերայ Տփլիս քաղաքիս. եւ էր խիստ մեծ մահ, որ ոչ կարենք պատմել գրովք:

Այ, վայ է մեզ հազար բերանով: Այն ահ եղև օրն եւ ժամ <վայ է մեզ հազար բերանով>, որ զալարէր սրտերս ի փորիս, որ մեր զաւակս հրեշտակ տեսանէր եւ մեզ ցուցանէր եւ խօսելով զարգար հոքին աւանդէր:

Երբ լուսանէր՝ ճիչ եւ լալ քաղաք ընկնէր. ոչ աղբէր կարէր երթալ ի մխիթարել զեղբայրն. անպէս ողբոյն ո՞վ կարէ պատմել:

Ի ամս՝ Հայրապետութեան տեառն Տէր Սարգսի, եւ արհիեպիսկոպոսութեան մերոյ Տէր Ղուկասի, որ յայսմ ամի շինեաց զանգակատուն բարձր եւ խաչ ի գլուխ նորա՝ ոսկի խնձորով, Տէր Աստուած ընդ երկայն, աւուրս արասցէ..., եւ թագաւորութեան Վրաց Բակրատայ: Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ի քաղաքս Տփլիս, ընդ հովանեաւ Սուրբ Կաթողիկէ Աստուածածնիս, ձեռամբ անարհեստ գրչի Աստուածատուր անարժան քահանայի, ի խնդրոյ Գիլշատ տանուտէր բարեպաշտի:

Հիշ. ԺԵ, Բ, էջ 361-362

25

ՏԱՂԱՐԱՆ

(Երուսաղէմ, 1193, էջ 460v)

1476

Գրիչ՝ <Ստեփանոս Զմշկածագի՞>

Յիշատակարան աղետից

Եւ այս լինի ըստ իմ մեղաց,
Որ բարկանայ մեզ տէր Աստուած,
Շրջէ զսիրտ բռնաւորաց,
Առ ի բառնալ զմեզ ի կենաց:
Որպէս եղև ի յայսմ ամի
Յինքն Հարիւր Հայոց թուի
Ել ի քսան հինգ սկսեալ ամի (1476),
Որ տանուտէր Կարիճն ասի,
Հասան փաղշահըն մեծ սուլտան
Յամէն դիմաց հրաման եհան,
Որ զօրք բազում ժողովեցան,
Վասըն աւերմանցն Վրաց տան:
Հարիւր հազար թիւ էր համակ

Ի ձիաւոր 'ւ ի հետեակ.
 Տփխիս մտին խիստ համարձակ,
 Առեալ արին զնա աւերակ:
 Բագրատ թագաւորն Վրաց տան
 Գնացեալ էր ի Լակզտան,
 Մնացեալ աշխարհն անտիրական:
 Եւ այս կամօքն աստուածային
 Վասն չարեաց Վրաց ազգին,
 Որ ըզսուլթանն կաշառեցին
 Եւ զԳողգոթայ ի մէնջ առին:
 Զթուրքմանի ձայնն երբ լսան,
 Ամենքեան ելեալ փախան,
 Մայրս 'ւ ի մացառուտս գնացեալ մտան,
 Ի այլքն ի բերդերն ամրացան,
 ԶՏփխիս առեալ և նստէին,
 Զմնացեալսն ինքեանց հնազանդէին,
 Գունդ մի հեծեալ պատրաստեցին
 Գօրոյ վերայ յուղարկեցին:
 .....
 .....

Հիշ. ԺԵ, էջ 394-395. Հմմտ. Մայր ցուցակ Սրբոց Յակոբեանց, Բ. Դ., էջ 315

26

ԱԿԵՏԱՐԱՆ*

(Երևան, ՄՄ., № 6319, էջ 246v - 248r)

1477

Գրիշ՝ Մելիքսէթ
Վայր՝ Էգեպատ գիւղ

...Յամի յինն հարիւր քսան և վեցերորդի թուականութեանս
 Հայոց (1477) զբեցաւ սուրբ Աւետարանս ձեռամբ անարժան և ա-
 նարհեստ գրչի Մելիքսէթ սուտանուն իրիցու, որ անուամբս եմ կո-
 չեցեալ և գործովս ոչ, ընդ հովանեալ Սուրբ Փրկչիս, ի գաւառս
 Բասեճոյ, ի գիւղս որ կոչի Էգեպատ, ի դառն և յանբարի ժամանա-
 կիս, որոյ արդարութեանն կողմն հակեալ էր և անիրաւութիւն և
 անկարգութիւնն ամենայն ուրէք զաւրացեալ, և ուր ուրէք գտա-

* Թեմաների ուրույն ընտրութեամբ, կատարողական ինքնատիպութեամբ և տեխնիկայով
 ուշադրութեամբ արժանի են այս Ավետարանի մանրանկարները, որոնք պատկանում են
 Հայ մանրանկարչութեան ժողովրդական ուղղութեանը: - Լ.Խ.

նէր ճշմարտութիւն վասն ծովացեալ մեղաց իմոց, ի բազմանալ ա-
 նաւերինացն և ի նուազել քրիստոնէիցն, ի թագաւորութեան Վրաց
 Բագրատա, և ի յաթարեկութեան Ղարղարէի, և ի զանութեան Տաճ-
 կաց թռռինն Աւթմանա՝ Ուզուն-Հասանին:

Ի թուականութեանս Հայոց Զ. և ԻԵ. (1476) ամի, ամսոյն Սեպ-
 տեմբերի ժողովեցան անթիւ զաւրքն Տաճկաց և գնացին զազա ի
 Վրացտուն, և իջեալ բանակեցաւ առ ափն Քոտ գետոյն, ի քաղաքն
 Փայտակա<րար>ն, որ այժմ ասի Տփխիս, և սփռեաց զաւրսն իւր յաշ-
 խարհն Վրաց, և հասեալ մինչև ի սահմանս Ափխազից, և ելեալ ի
 կատար լերինն Կովկասու, և անդի ժողովեցին բազում աւարս և գե-
 ըրիս ի մի վայր, և շատ ոճիրս գործեաց: Քանզի ԼԲՌ. (32,000) գե-
 րեցաւ և ԽԸՌ. (48,000) մարդ ի սուր սուսերի մաշեցաւ: Զայս ա-
 մենայն մեր լուեալ և տեսեալ զարհուրէաք, զի ողորմածն Աս-
 տուած յանողորմն սուրն մատնեաց զազա քրիստոնէից վասն
 մեղաց իմոց. քանզի թոյլ ետ ողորմածն Աստուած, և մտեալ սա-
 տանա ի սիրտ յանողորմ յազգին Տաճկաց և կատարեաց զցանկու-
 թիւն իւր, զոր Տէր Աստուած փրկեացէ զամենայն քրիստոնայքս ի
 յանաւրինաց և ի սատանա[յ]ի փորձանաց, ամէն, եղիցի, եղիցի:

Նաև յիշեցէք ի մաքրափայլ յաղաւթս ձեր, ո՛վ սուրբ ընթեր-
 ձաւըք Սուրբ Աւետարանիս, զստացող սորա զԳրիգորն՝ զեղիին որ-
 դին, զի յոյժ փափաքանաւք և ջերմեռանդ սիրով ստացաւ
 զՍուրբ Աւետարանս ի հալալ յ<ը>նչից իւրոց յիշատակ իւր, և
 զաւակաց իւրոց Միսիթարին և Հարապետին, և զեռաբուս մանկանցն
 Ազիզբէկին, Եղիին, Մուսէսին, և եղբաւրն Սահակին, և ծնաւդացն իւրոց՝
 փոխեցիւրցն առ Քրիստոս՝ զհայրըն իւր զԵղիէն և զմայրն իւր
 զՄարթան, և զայլ ամենայն առուարեան մերձաւորսն և զհանգու-
 ցեալսն յիշեցէք առ Քրիստոս....:

Եւ խոշորութեան զրիս և սղալանաց անմեղադիր լերուք, զի
 կար մեր այս էր:

Այլ և յիշեցիք ի մաքրափայլ յաղաւթս ձեր զփցուն զրիչս
 զՄելիքսէթ սուտանուն երէցս, և զհայրն իմ զՍիմէոն քահանայն, և
 զմայրն իմ զՂայաթ-Խաթունն, և այլ զամենայն արեան զմերձաւորսն
 իմ՝ զփոխեցեալքն առ Քրիստոս....:

Հիշ. ԺԵ, Բ, էջ 415 - 416

ԱԽԵՏԱՐԱՆ

(«Արարատ», 1911, Մարտ, էջ 219 - 220)

1477

Գրիշ՝ Զաքարիա
Վայր՝ Աշուրա-ձոր,
Յանկիւնեայ վանք

...Եւ արդ, գրեցաւ Սուրբ Աւետարանս ի թվին Հայոց Զ. և ԻԶ. (1477) ամի, ի ձորս Աշոտա և ի վանս Յանկիւնեաց, ընդ հովանեաւ Սուրբ Լուսաւորչիս, և Սուրբ Վարդիհաւր գերեզմանիս տես(՞) տաճարիս, և սքանչելագործ Սուրբ Նշխարացս, ձեռամբ մեղսամած և անարժան գրչի Զաքարիայի, ի թագաւորութեան Հասան պարոնի, որ առ ու գերի արաւ զաշխարհն Տփիսիս՝ ԿՌ. (60,000) մարդ. ԼՌ. (30,000) ի սուրն անցուցին, ԼՌ. (30,000)՝ գերի, վա՛յ ինձ հազար բերան. ի Հայրապետութեան Տէր Սարգսի: Եւ արդ, յերես անկեալ աղաչեմ զմանուկս սուրբ եկեղեցւոյ յիշել ի մաքրափայլ յաղաւթս ձեր զստացող աստուածաբան սուրբ Աւետարանիս՝ զհաւատարիմ և զհոգեւոր քրիստոնէն զԱզգերն, և զկողակիցն իւր զԴըշխոյ-Մելիքն, և հարազատ որդին իւր Մխիթար քահանայն և զկենակիցն իւր Գոհար, և զորդին իւր Մելքիսէթ քահանայն, որ ստացաւ զՍուրբ Աւետարանս իւրեանց յիշատակ, և ծնաւդաց նոցին, և եղբարցն Մարտիրոսին և Յովհաննիսին, պարոն Սէթ սարկաւազին, և քվերն նորա Ազըզին, և ետուր զսայ նորայրնձայ քահանայիս տէր Մխիթարիս...:

Դարձեալ, կրկին աղաչեմ յիշել ի Քրիստոս զպատուական և զսրբասնեալ քահանայն զուսուցիչն իմ զՏէր Կարապետն, և զմիւս վարպետն իմ զՏէր Ոնոփրիոսն, որ փոխեցաւ..., և զՀայրապետն մեր զՏէր Գրիգոր եպիսկոպոսն, և զտէր Աստուածատուր հրարպետն, և զտընտեսն՝ զՀերիքն, որ սիրով հոգւոյն նեղացան և սպասաւորեցին Սուրբ Աւետարանիս և հոգ տարան ի թուղթ նշայել, որ ի յաւել ածելն, որն ի ջրին բերելն, որ և ինքն Տէր Աստուած Յիսուս Քրիստոս անթառամ փառօքն զարգարեսցէ զնոքօք, ամէն: Եւ զիս՝ զանարժասն գրիչս Զաքարէ քահանայս, որ զանուն ունիմ և զգործս ոչ՝ յիշման արժանի արարէք միով Աստուած-ողորմիւ, և զծնողսն իմ զՄելքիսէդն, և զմայրն իմ զՄելիքն, և զեղբայրն զՎասիլն, և զքոյրն իմ զՍալի-Մելիք, և զՏովլաթն, և զՄարիամն, և զամենայն արեան մերձաւորսն՝ զկենդանիս և զհանգուցեալսն, ամէն: Եւ զՄարկոսն, որ զթուղթն կոկեց, և զուք յիշողքդ և մեք յիշեցեալքս մասն բարեաց ընկալցուք ի Քրիստոսէ Աստուծոյ մեր<ոյ>, ամէն և եղիցի:

Աւարտեցաւ Սուրբ Աւետարանս Յուլիս ամսոյ ի Ե. (5)...: Զեռս երթայ՝ դառնայ ի հող, Գիրս մնայ յիշատակող...:

Հիշ. ԺԵ, Բ, էջ 418 - 419

ԳԱՆՁԱՐԱՆ

(Երևան, ՄՄ, № 7593, էջ 273v, 194r)

1484

Գրիշ՝ Ստեփանոս

Ա

Փառք... որ ետ կարողութիւն [տ]կարիս հասանել ի յաւարտ գծիս: Աւերտե<ց>աւ քրիստոսահիմն և հոգիարուղիս Գանձարանս <ի> թուաբերութեանս Հայկազեան տաւմարիս ԶԼԳ. (1484), <ի> Հայրապետութեան տեառն Սարգսի ի յաթոռ Սուրբ Էջմ<ի>ածիցն, որ ի Վաղարշապատ, եւ ի յառաջնորդութեան<եան> ուխտիս զմեծ դիտապետ զՏէր Յոհաննէս արհե<պի>սկոպոսի և> զեղբայր նորին զՏէր Ստեփանոս եպիսկոպոս: Եւ ի յաշխ<ար>հակալութեանն կորովի և յաղթող մանկանն <եա>ղորէկին, որդոյ մեծին Հասան-բէկին, որ բազում <քա>ղաք և տեղիք էառ և աւեր արար, և զնաց ի Վր<աց>տուն, և զաւ<ր>քն սրփռեալ տարածեցան յերկիր /// և մտեալ ի մեծ քաղաքն Տրփիսիս, և սուր ի <վերայ եղ>եալ կոտորեցին առհասարակ զծերս և զտ<ղայս, ա>ռհասարակ՝ զքահանայքն և <զսա>րկաւազ<ունքն> ի յեկեղեցո միջին զենուին: Եւ զորս փախըստա<կան ի> մացառս մայրոյ որոնէին և գտեալս <զենէին որ>պէս զանասուն, և զբազումս գերեցուցին /// աւերեցին և բազում նոճիրս գործեցին /// փախըստական արարին ///

Բ

194r Զանպիտան մեղաւք ի լի Ստեփանոս գրիչս յիշեալ:

Հիշ. ԺԵ, Գ, էջ 55

29

ՇԱՐԱԿՆՈՑ

(Երուսաղեմ 1657, էջ 728-729)

1485

Գրիչ՝ Մկրտիչ
Վայր՝ Տփլիսիս

Ա

...Գրեցաւ եղանակաւոր տառս, որ կոչի Շարակնոց, ձեռամբ յոգնամեղ և անարժան գրչի Մկրտիչ յիրիցի, ի թուի Հայոց ՋԼԴ. (1485)-ի. գրեցաւ սուրբ երգարանս ի քաղաքս Տըփլիսիս, ընդ Հովանեաւ սուրբ Կաթողիկէիս և բժիշկ ցաւոց Մաւղնոյ սուրբ Գէորգիս: Արդ, ցանկացօղ եղև այսմ աստուածաշունչ երգարանիս, տէր Տիրատուր քահանայ, եւ ետ գծագրել մեծաւ ծախիւք ի վայելս վայելուչ անձին իւրոյ, և յիշատակ իւր, և ծնաւդաց իւրոց՝ Հաւր իւր Թաթևոսի և մօր իւր Աւրտու-Մելիքի, և կենակցին իւր Ասանթեոյ, և նորաբողբոջ զաւակաց իւր՝ Աստուածատրին և Զեկելին և Դանիէլին, և այլ որդի Միրիշանին և Ռսեփին, և Հարազատ Հղբարց իւրոց:

Արդ, եղև աւարտ գրչութեան այս մեծահանդէս ոսկիազարդ և Հոգելից տառիս և շրջագայութեան Հայկազեան տուժարի ՋԼԴ. (1485), ի դառն և ի չար ժամանակի, որով նեղիմք ի բռնութենէ յանօրինաց, ի դանութեան Հասան-բէկին, որ և գերեաց զՎրացտուն, և աւերեաց զքաղաքն Փայտակարան: Ի Հայրապետութեան տեսն Սարգսի յառաքելական աթոռն ի Սուրբ էջմիածին, որ ի Վաղարշապատ, ի խնդրոյ և յարդեանցս երիցս երանեալ Տիրատուր քահանայս-յի, վասն որոյ յերեսս անկեալ աղաչեմք զամենեսեան, որք լուսաւորիք սովաւ ուսմամբ կամ գաղափար առնելով, յիշեցէք ի Քրիստոս զվերոյգրեալ ստացօղք տառիս Տիրատուր քահանայ, Հանդերձ ծնօղաւք և ամենայն արեան մերձաւորօք... ասելով ի խորոց սրտէ, թէ Տէր Աստուած ողորմեա նոցա և ջնջեա զձեռագիր յանցանաց նոցա, ամէն:

Բ

Ծաղկող՝ Ստեփանոս Առընչեցի

Նկարեցաւ Շարակնոցս ձեռամբ Ստեփանոս եպիսկոպոսի յԱռընչեցոյ ի խնդրոյ Տիրատուր աւաքիրիցոյ: Աստուած վայելել տացէ իրն և որդոց իւրոց, ամէն. թվ. ՋԼԶ. (1487) ծաղկեցաւ:

Գ

ՁՏէր Տիրատուր անկեալ առ ոտս գերեզմանին յիշեցէք ի Քրիստոս և Աստուած զձեզ յիշէ, ամէն:

Պ

Ջանարժան նկարող զՍտեփանոս եպիսկոպոս յիշեց՝ ք ի Քրիստոս և Աստուած զձեզ յիշէ, ամէն:

Ծաղկեցաւ Շարակնոցս ի խնդրոյ Տիրատուր իրիցու, յիշեցէք ի Քրիստոս միով ողորմայիւ և Աստուած զձեզ յիշէ, ամէն:

Հիշ. ԺԵ, Գ, էջ 466 - 467

30

ԱԲԵՏԱՐԱՆ

(Մայր Աթոռ 129, «էջմիածին», 1960 թ. Թ, էջ 63)

Ա

1488/1489

Գրիչ՝ Մկրտիչ
Վայր՝ Տփլիսիս

Փառք... Ըստ յաճախման աստուածային Բանին և զՀոգւոյն Արքոյ, որով լուսաւորէ զՀոգիս աստուածասիրաց անձանց և տպաւորէ ի նոսա զլոյս աստուածագիտութեան և մերձաւորս առնէ աստուածային երանութեանն: Որ և զՀուր սիրոյ իւրոյ արկեալ ի սիրտ աստուածասէր սրբասնեալ Հեզահոգի Ղազար քահանային, որ մեծաւ ջանիւ և փափագանաւք ետ գրել զսուրբ Աւետարանս ի վայելումն անձին իւրոյ, և ծնաւդաց իւրոց՝ Հաւրն իւրոյ Սքանդարին և մաւրն իւրոյ Բէգի-Խաթունին, և կենակցին իւրոյ Գուլումին, և եղբարց իւրոց Ջանդարին, Մարտիրոսին, Թադևոսին, Ստեփանոսին, Ջաֆարին, Սպանդարին, Խաչատուրին, և որդւոյ իւրոյ Ղուկասին, և դստերաց իւրոց Թանգիկին, Նարինին, Ազիզին, և քրւերաց իւրոց Դեղա-Խաթունին և Մարթա-Խաթունին, և այլ ամենայն արեան մերձաւորացն:

Արդ, գրեցաւ զՍուրբ Աւետարանս ձեռամբ մեղապարտ և անարժան գրչի Մկրտիչ սուտանուն քահանայի, ի թվիս ՋԼԷ. (1488), ի մայրաքաղաքս Տփլիսիս, ընդ Հովանեաւ կամակատար Սուրբ Աստուածածնիս և Գեորգայ Զարափարիս, ի դառն և շփոթ ժամանակիս:

Արդ, աղաչեմ զամենեսեան, որք կարդայք և կամ աւրինակէք յիշեսլիք նախ ասացեալ զստացող սորա զՏէր Ղազարն և զիւրսն ամենայն, ընդ նմին և զՀոգւոր եղբայրն և զքաջ վարդապետն զԱրրահամն՝ զնկարող և զկազմող սորա, այլ և զՀոգւոր եղբայրքն՝ զՏէր Վարդանն՝ և զՏէր Յովհաննէսն, և զՏէր Եսայի աւագերէցն, և զԲարսեղն:

Ել որք յիշէք բարի յիշմամբ և աներկբայ Հաւատով՝ յիշեալ լիջիք ի Քրիստոս Աստուծոյ մերոյ, որ է աւրհնեալ յաւիտեանս, ամէն:

Բ

Նկարիչ՝ Արրահամ

Հասացող Սուրբ Աւետարանիս գ՛լագար քահանայ, գԱրրահամ նկարիչ յիշեա, թվին ՋԼԷ. (1489):

Հիշ. ԺԵ, Գ, էջ 120

31

ԱԲԵՏԱՐԱՆ

(ՄՄ, ձեռ. № 219, էջ 142rv)

1599

Ստացող՝ Ամիրջան Վայր՝ Տպիսիս

Փառք... Արդ գնեցաւ Սուրբ Աւետարանս ի դառն և դժար ժամանակիս: Ես՝ Ամիրջանս գնեցի զայս աստուածաշունչ Աւետարանս յիշատակ ինձ և ծնողացն իմոց՝ հաւրն իմ Ալեքսանդր և մաւր իմ Նսեփիս և կողաքցին իմոյ Ազիզիս և որդու իմո[յ] Ալադարտիս և քուլէր իմ Վարդապետիս և ամենայն արեան մերձայորաց, ամէն: Ի հալալ ընչից իմոց և քրտանց գնեցի:

Արդ, երես անգ[ե]ալ՝ աղաչիմք զձեզ, ով սուրբ քահանայք, որք հանդիպիք ի սմայ Սուրբ Աւետարանիս կարգալով կամ աւրինակելով, լի սրտիւ և առատ բերանով ողորմի ասէք պարոն Ամիրջանիս և մեր մերձայորացն առհաւասարակ՝ մեծի և փոքու, ամէն: Ի թվին ՌԽԼ. (1599)այս Աւետարանս որ գնեցի, էստուր հեղ Գ. (3) գերի գնեցի, ազատ արի:

Այս Սուրբ Աւետարանս գնեցինք ի քաղաք որ կոչի Տպիսիս, ի դուռն Սուրբ Ծիրանատր Սուրբ Աստուածածնիս դրինք ի վախմ: Ով սուրբ քահանայք, ով որ հանդիպիք ի սմայ, միարան Ա. (1) բերան ողորմի ասէք լի բերանով, որ ով մեզ յիշէ՝ Աստուած զինքն յիշէ աւուր դատաստանին յաւիտեանս, ամէն: Հայր մեր...՝

Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց..., հատ. Ա, Երևան, 1984, էջ 985-986:

* Բուն ձեռագիրը գրված է ՋԺԸ. (1469) թվականին Գորի գյուղաքաղաքում «ընդ հովանեա կաթողիկէ Սուրբ Աստուածածնիս, ձեռամբ անարհեստ և փցուն գրչի՝ Գրիգորի, վասն յիշատակի ինձ և ծնաւդաց իմոց՝ հաւրն Ջաքարին, մօրն՝ Վարդատիկնայ, նաև եղբարցն և ամենայն արեան մերձաւորացն: Եւ ետու զսայ անջինչ յիշատակ ի դուռն Սուրբ Լուսաւորչին Բրէժու ձեռամբ կուսակրոն արեղային Յովաննիսն և սրբասէր քահանային՝ Վարդանին և Եզեկիկին...» (էջ 301r):

32

ՔԱՐՈԶԳԻՐՔ ԵՎ ԱՅԼ ԻՆՉ

(Երևան, № 7951, էջ 259v-261, 29v, 215r)

1614

Գրիչ՝ Յովանէս արեղայ Վայր՝ Տպիսիս Ստացող՝ Դաւիթ քահանայ

Ա

Փառք... <Ա>րդ՝ գրեցաւ սբ. գիրքս, որ կոչի Քարոզգիրք և Կանոնգիրք, զոր արարեալ են սբ. վարդապետքն և սբ. հայրապետքն վասն փրկութեան մարդկան և դեղ, և բժիշկ վիրաց մարդկուն, որք հաւատով յանձն առնուն, զոր ի սմայ գրեալ կան՝ ազատին յօրտենական տանջանացն և փրկին յանշէջ հրոյն: <Արդ> որ և տեսեալ զայսպիսի աստուածաշունչ և զհոգի ընկալ սբ. գիրս, բարեմիտ և հեզաչհոգի սբ. քահանայն Տէր Դաւիթս, և՛ եռապատիաք, և՛ ջերմն սիրով ետ գրել զսայ, ի վայելումն անձին իւրոյ և իւր եղբարցն և իւր որդոցն, ի հալալ և յարգար վաստակոց իւրոց: Զոր և Տէր Աստուած բարով վայել տացէ իւրն և խաղաղական կենաւք պահեսցէ մինչև ի խորին ծերութիւն. ամէն:...

Արդ՝ ով ոք հանդիպիք սմայ կարգալով կամ աւրինակելով յիշեսցիք յերկնայանց յաղաւթս ձեր զհեզահոգի սբ. քահանայէն զՏէր Դաւիթն և զկողակիցն իւր զԹիմոթիսն, և զծնաւդսն իւր զՏէր Միսիթարն, և զկողակիցն իւր զԾամոն, և զեղբարքն իւր Ծնատն սարկաւագն, զՀոգիան, զԾաճրադիս, զմեծ և զփոքր առ հասարակ ողորմի ասացէք. ամէն:

Դարձեալ ողորմի ասացէք Տէր Դաւիթն, և իւր զաւքանչին Էթար ապաշխարողին, ընդ Սրբոց կուսանացն դասակից և պսակակից լինի. ամէն: Զի բազում աշխատանք ունի ի վերայ Տէր Դաւիթս, Աստուած զիւր մեղքն թողու. ամէն:

Արդ՝ և ես յերես անկեալ աղաչեմ զձեզ, ո՛վ զասք լուսերամից, կարդացողք և հանդիպողք սմայ, միով բերանով արժանի արարէք զմեղաւոր Յովանէս գրիչս, զի զանունս ունիմ և զգործս՝ ոչ, ոչ եմ հանդերձիւք ոչխարաց, և ի ներքոյ գայլ եմ յափշտակող, զի եմ խաբբայ և ոչ արեղայ վասն բազում մեղաց իմոց: Տեսի զսէր և զփափաք Տէր Դաւիթ քահանային և ըսկսայ գրել զսայ զաւրաթեամբ Քրիստոսի, և աւարտեցի շնորհաւք Հոգոյն Սրբոյ ի թվականիս Հայոց ՌԿԳ. (1614), ի թագաւորութեանս Վրաց Լաւարսափիս, որ կամք ընդ ձեռամբ նորա:

Արդ՝ ով ոք կարէ ասել կամ պատմել կամ լընդ գրով արկանել զաղէտ սորայ, զոր առնէ ընդ ազգիս Հայոց, զոմանց որդիքն կու

խլէ, և զոմանց ապրանքն կողոպտէ և հանապազ խարճ ու մալն ու զուլումն պակաս չէ ի քաղաքէս:

Արդ՝ վայ է ինձ մեղապարտ արեղայիս, որ եկայ և տեսայ զաղետ սոցայ: Զի թագաւորն տղայ է և չէ իմաստուն և կատարեալ, և դռան մարդիքն զինչ որ կամենան զայն կառնեն: Այլ և Պարսից թագաւորն՝ Ծառ սպազ հետ այս թագաւորիս չէ լօ. զի Գ(3) և Դ(4) անկամ էլլի յաղարկեց, թէ արեկ ի մաւտս: Եւ սալ ոչ զնաց: Եւ մենք յոյժ ահալրեկ կու լինինք ի յահէ նորա. և աւր զաւուր կու սարսենք: Եւ սալ էլ փախաւ ի բերդէս և գնաց յայլ տեղ, և այնուհետև սկսաւ զքրիստոնայքն կեղեքել, կողոպտել: Աւա՛ղ անձին իմոյ, զի կամ ես ի միջի սոցա և հանապազ կու տեսանեմ զտրտմութիւն սոցա. այլ այս ամենայն վասն ծովացեալ մեղաց մերոց, որ ոչ դառնամք ուղիղ սրտիւ ի չարեաց մերոց:

Արդ՝ զրեցաւ սբ. գիրքս ի մայրաքաղաքս Տփլիս, ընդ հովանեաւ Կաթողիկէ Աստուածածնիս և այլ սրբութեանցս, որ յայս տեղս կան: Եւ ես նըստայ ի սորայ զանկալայտանս, որ է շինեալ Ղուկաս արհեսպիսկոպոսն Հաղբատու, Աստուած զիւր մեղքն թողու, որ այսպէս յիշատակ է թողեր հոգոյն իւրոյ: Աստուած ողորմի ասացէք նորա հոգոյն. ամէն»:

Աստուած ողորմի Տէր Մկրտչին և իւր կողակցին, որ զաւրինակն շնորհեաց մեզ. Աստուած զիւր մեղքն թողու և զիւր մեզաց զիրն ջնջէ. ամէն:

Դարձեալ Աստուած ողորմի ասացէք Տէր Դաւթին և իւր ծնաւղացն, որ լաւ պատուական մատանի մի բաշխեց զբոսորդիս: Աստուած իւրն բարի որդի պարգևէ, որպէս Աբրահամու զԻսահակ պարգևեց, այնպէս աւրհնէ և պարգևէ զաւակ սորայ, զի յոյժ սէր ունի և փափաք հետ աստուածային գրոց և զարիւպ քհանայից և աղքատաց:

Աստուած ողորմի Տէր Դօթի հօրեղբօրն՝ Տէր Ծմառնին, որ հանգուցեալ է առ Քրիստոս: Աստուած զիւր մեղքն թողու, ամէն:

Դարձեալ յիշեցէք առ Քրիստոս զմիայրբան Ս. Կաթողիկէ Աստուածածնին՝ զտէր Մխիթարն, և զորդին իւր՝ զՏէր Դաիթն զըստայցոյ սբ. գրիս և զՏէր Մաթէոս քահանայէն: Աստուած զիւրեանքն սէր ու միաբան պահէ, և զիւրեանց որդիքն առ հասարակ և զմանկունս Ս. Աստուածածնին՝ զԾմառն սարկաւազն, որ աշխատեցաւ ի կոկել թխթիս, զՀոգիշան, զԾառաղիս, զՏէր Մաթէոսի որդին՝ Գրիգորն: Աստուած զիւրենքն անփորձ պահէ յամէն փորձանաց. ամէն:

Արդ՝ և ես յերեսս անկեալ աղաչեմ զձեզ, որ ոչ ով հեռացնել կարասցէ զսբ. գիրքս ի դրանէ Ս. Կաթողիկէ Աստուածածնին՝ ոչ ծախելով և ո՛չ գրաւելով, ո՛չ տանելով կամ գողանալով՝ ո՛չ ի մերոց և ո՛չ յաւտարաց: Եւ ով յանդգնի՝ զանէծքն զԿայննից առցէ...

Բ

Եւ ես Դօթի էրէցս զերեսս ի գետնի դնեմ ձեզ, ո՞վ զիտէ թէ այս գիրքս ինչպէս կու լինի. աղաչեմ զձեզ, յորտեղ որ տանին զսալ՝ թէ յանօրինաց ձեռն անկանի, նալ թափէ և դարձուցանէ ի Տփլիս քաղաքս, ի Կաթողիկէ Ս. Աստուածածնինն: Զի ես յոյժ սիրով և փափաքանաւք տվի գրել զսայ և ընծայ ի դուռն Ս. Կաթողիկէ Աստուածածնին: Ով որ զիմ աւրհնանքն կուզէ, նալ աւրհնութիւն ամենազաւր Փրկչին եղիցի ի վերայ իւրն:

Գ

Աւա՛ղ, յաչացս քունն չի պակասիր, ես ինչ լինիմ:

Դ

Յետ լուսանալ առօաւտին,
Գնաց Տէր Դաիթն ի փողոցին,
Երբ մեզ թուզ աղլուխով իլին,
Ի կերակուր գրագրին:

Աստուած զինքն փառօրէ, ուրախանան՝ ինքն և իւր կին աստէն կենան խաղաղութեամբ, անդէն՝ արժան լինին դրախտին:

Ե

Աստուած ողորմի Ազգին որ Ժ. (10) մոմ ետուր գրապրիս, որ գիշերն գրէի և վառէի:

Հիշ. ԺԷ. Ա, էջ 526 - 527

33

ԽՈՐՀՐԴԱՏԵՏՐ

(Մ.Տ.-Մ. № 8)

1624

Նոյիրատու՝ Անդի Կեսարացի
Վայր՝ Տփլիս

Գրեցաւ ի թուին ՌՀ Գ. (1624), ետու գիրս զայս ես՝ Անդի Կեսարացի քահանայ եկեղեցւոյն Ս. Նիկողայոսի, ի քաղաքն Տփլիս: Մի ոք հանցէ զայն:

Հիշ. ԺԷ, Բ, 155

34

ԱԽԵՏԱՐԱՆ

(Երևան, № 7721, էջ 308v-310v, 146v, 238v)

1639

Գրիչ՝ Մուրաչեւ
Վայր՝ Թրվխիս

Ա

Փառք...: Ըստ այսմ աւրինակի փափաքաւղ եղև աստուածային Սբ. Աւետարանիս աստուածասէրն Կարապետ: Արդ՝ եղև զբաւ կատարման սորայ ի թվիս ՌՁԸ. (1639), յորում զեզերեալ կամք առ զբան սորայ՝ ակն ունելով ամէնաւրհնեալ մայրն լուսոյ Աստուածածնին խնդրել ողորմութիւն մեզ և միեղեն եղբայրութեանս և ամենայն աշխարհի թագաւորաց քրիստոնէից: Եւ ի թագաւորութեան Պարսից Շահ Սաֆուն, և ի Բագրատունեան ազգէ փոքր թագաւոր Ռուսդամ խան Թրվխիս քաղաքէ, ևս և բարեպաշտ թագաւորին Վրաց Թամարգին, զոր աջն Աստուծոյ պահեսցէ զսաչ և զորգին իւր՝ Գաթունան, Հանդերձ ամենայն մերձաւորաւք և Հնազանդեցելովք իւրովք ի կամս Աստուծոյ ի խաղաղութիւն: Իսկ քահանայական աթոռոյ սբ. և անբիծ Հայրապետին Տեառն Փիլիպոսի, որ և քահանայապետն մեր Քրիստոս պահեսցէ զսաչ, մանաւանդ զքառ բարունայետն և սրբայնունդ առաջնորդն Մինաս վարդապետն, զոր և Տեառն պահեսցէ իւրովք եպիսկոպոսիւ, քահանայօք, սարկաւազիւ և զբնաւ ուխտ^ե եկեղեցւոյ սրբոյ. անարատ և ուղիղ Հաւատով մինչև ի գալուստ սբ. քահանայապետին մեր Յիսուսի...:

Եւ արդ՝ մեռօք մեռեալ Հոգիս, անպիտան և Հոգս Կրեմեցի Կարապետ, որ այժմ մականունն Կուլի ասեն, Հայր իմ Թաթեոս և մայրն իմ՝ Վարդիաթունն, քեռին իմ՝ Ծանճանն, եղբայրիս Հասանն, որ ուսումն ունէր և մանուկ տիաւք էառ զվաղճանն, որ փոխեցաւ յերկրէ յերկին և դասեցաւ ընդ անմարմին, քուրն իմ՝ Եղիսայբետ, և կողակցածն իմ՝ Թէթրան և Թուրվանտայ, որ փոխեցան առ Քրիստոս, յայժմն Թէթրան, և փեսայն իմ՝ Պաղտասարն, Աստուածայտորն, Պինեաթաղայչին, որ բազում աշխատանք ունին ի վերայ իմ, զոր և ինքն Յիսուս իւրեանց մեղքն չ[լ]իչէ...:

Եկեսցուց ի զբաւ բանիս Սբ. Աւետարանիս գծագրողս, նուաստս և անպիտան, Հող և ի գազախ նման Մուրաչեւ, որ կարողութեամբ Տեառն սկսայ և աւգնականութեամբն Աստուծոյ յաւարտեցի ի թվականիս Հայոց ՌՁԸ. (1639), առ ուսուցիչն իմ՝ քաչ

* Հմմտ. 1641 թ. գրված Աւետարանի Հիշատակարանի Հեա:

քարտուղարն Մկրտիչ դպիրն, որ շատ աշխատանք ունի ի վերայ <մեր>, որ չէի արժանի: Բայց ըստ առաւել գթոյն իւր շնորհեաց և ուսոյց՝ և սև գիրն և խամ ծաղիկն առնել երես, և նաչ ոսկով զարդարեց, զոր Քրիստոսէ առնէ զՀատուցումն:

Բ

Յիչեցէք և ի գրչացն մեր Հարազատ Տէր Յուկանն, զոր շատ ջանաց և պատճառ եղև Սբ. Աւետարանի[ս]:

Գ

Յիչեցէք զՀոգևոր Հայր իմ Տէր Մկրտիչն, զոր որդորիչ եղև Սբ. Աւետարանիս, մանաւանդ մխիթարէր զմեզ՝ ամենայն ժամ յոյս տալով և խրատ մէջ պանդխտութեան:

Գրիչ՝ Մկրտիչ դպիր

Պ

Դարձեալ ես՝ Հուսք Մկրտիչ դպիրս զոր ի պանդխտութեան ժամ զայս սբ. Աւետարանս գրել տուի աշակերտին իմոյ, ի դուռն Ս. Բէտլաւհէմու Աստուածն դուռն և սպասաւոր և տէր սորա տէր Գրիգորն, զի յոյժ կարի աշխատեցաւ Գ. (3) ամ ի վերայ իմ Համշիրազութեամբ, յիշողքն սորա՝ ի Քրիստոս յիշեալ լինին:

Հիշ. ԺԷ, Բ, էջ 770 - 771

35

ՏՈՆԱՅՈՅՑ

(Վեներ., ձեռ. № 840)

1641 թ.

Գրիչ՝ Սարգիս քահանայ
Վայր՝ Թրվխիս

...Արդ զրեցաւ Տօնացոյցս ձեռամբ անարհեստ և փծուն գրչի Սարգիս անուամբ միայն քահանային, ի քաղաքն Թրվխիս, ի լաւ և ընդիր աւրինակէ Ղուկաս վարդապետին Կեղեցոյ, ի խնդրոյ Մինաս վարդապետին Թուխաթոյ, ի վայելումն իւր, ի թվ. ՌՂ. (1641):

Արդ յիչեցէք զուսուցիչն ի<մ>՝ զՄկրտիչ դպիրն, որ շատ երախտիք ունի ի վերայ իմ:

Մայր ցուցակ... ի Վեներտիկ, Ռատ. Ե, էջ 1002^բ: Հմմտ. Հիշ. ԺԷ, Գ, էջ 34-35

* Ցուցակի Ե. Հատորին վերաբերող և Թիֆլիս ներկայացնող ցանկը նույնութեամբ կրկնված է Ձ Հատորում (1996 թ., էջ 1233):

ԱԲԵՏԱՐԱՆ

(Երևան, ՍՄ, № 7641, էջ 311v-313r, 94r, 149r-150r, 239rv, 277r, 278v, 68r)

1641

Ստացող՝ Ուլթանտիլ
Վայր՝ Թալիսիս

Ա

Փառք...: Բայց գրեցաւ լուսազարդեալ Աւետարանս ի լուսալրական ժամանակի սկզբանց արարչութեանն մինչև առ մեզ ԻԿԶ. (7066), իսկ ի Կենարարին գալստենէն ՌՈՆԳ. (1643), իսկ ի Շահ Սաֆիս Պարսից սկսեալ մերս թիւ ՌՀԶ. (1627): Եւ գրեցաւ սալ ի քաղաքն Թալիսիս, որ Թըվիս կոչեն: Արդ՝ եղև զրաւ կատարման սորայ ի թվիս ՌՂ. (1641), յորում գեղերեւ^ա լ կամք առ դրանն Բեթղեէմայ՝ ակն ունենալով ամենաւրհնեալ մաւրն լուսոյ Աստուածածնին խնդրել ողորմութիւն մեզ և միեղեն եղբայրութեանս և ամենայն աշխարհի թագաւորաց քրիստոնէից: Եւ Բագրատունեան ազգէ թագաւոր Ռուդամ խան ևս և բարեպաշտ թագաւոր Վրացոց Թամրազ, և որդին՝ Տաթունայն ի Կախէթ, զոր աջն Աստուծոյ պահեսցէ զսայ և զորդիս իւր հանդերձ ամենայն մերձաւորաւք հնազանդեցելովք իրովք ի կամս Աստուծոյ ի խաղաղութիւն: Մանավանդ զքահանայապետական աթոռոյ սբ. և անբիծ Հայրապետին տեառն Փիլիպոսի, որ և քահանայապետն մեր Քրիստոս պահեսցէ զսա: ...Եւ արդ՝ մեղաւք մեռեալ հոգիս անպիտան և հողս Ուլթանտիլ ետու գրել զՍբ. Աւետարանս ի յողորմութենէն Աստուծոյ...:

Բ

Եւ ես՝ Ուլթանտիլէս ըստացայ ի հալալ արդեանց իմոց, յիշատակ ինձ և իմ որդոցն վայելումն: Ով որ անտգնի՝ ազգ կամ աւտար գողանայ կամ գրաւէ կամ յոյժով ըստանայ ի իմ զարմէն՝ նա ինձ պարտական և աք ի բերան լինի Քրիստոսի դատաստանին առաջ...:

Գրիչ՝ Մկրտիչ դպիր
Վայր՝ Գրպիսիս

Գ

Արդ՝ ես նուստ ոգնադմեղ քարտուղար Մկրտիչ դպիրս ի քաղաքէն Եբերիոյ, որ եմ տամ[ը]ք ի Շաւշ, և յետոյ նեղութեամբ մեծ պանդրխտեցա[յ] եկի հասայ ի քաղաքն Դըպիսիս, և թելադրութեամբ Հոգւոյն ըսկիզբն արի Սբ. Աւետարանիս, և գրեցի մատեամբ իմով զչորեքին գլուխն, և ծաղկեցի ոսկով, և Ժ. (10) գլուխով զարդարեցի զհամայնաբարբառքն Դ. (4) Աւետարանն զամե-

նայն: Որ ողորմի Տէրն ամենի հոգոյ սորայ ստացողի պարոն Ուլթանտիլիս և կողակցուն՝ Մարիամին, հաւրն՝ Սուլխանին, մաւրն՝ Թամարին, և իւր որդուն՝ Սուլխանին, Պարթալպէկին, և դուստր Թինաթին, Տարանանին, Լէլային, և եղբայրցն՝ Սորազանին, Պէժանին, Լիպարիտին, Շանշէն, Շալուիւ, հաւր աղբէրն՝ Սորազանն, Ղանտուրալին, պապն՝ Ղարան Մարտիրոսն:

Սոքայ են ի ազգէն Ծանշիանայ: Այս Ծանշիանն է ի ազգէն Հայոց իշխանաց եկեալ է բնակեալ է ի սահմանքն Վերի Քարթլ, ի գեաւղն Վախայ, ընդ հովանեաւ Ս. Աստուայծամաւրն:

Սայ [յ] իշատակ անջնջելի,
Բարի զաւակ հոգոց սոցին,
Յորժամ որ գայ Տէրն երկնային,
Յանճառ փառաւք իւր հայրենին...:

Պ

Արդ՝ եղև զրաւ աւարտ Աւետարանիս ի թրւականութեան Հայոց ՌՂ. (1641), ի գաւազանութեան Յախբատայ Ս. Նշանին Միգաս վարդապետին, և առաջնորդութեան Կարոյ՝ Անդրիաս եպիսկոպոսին և Բարսեղ եպիսկոպոս, զոր աջն Աստուծոյ պահեսցէ, կայտառացուցէ հաստաչիմն արասցէ ի վերայ իշխանութեան իւրեանց մինչև ի խոր ծերութիւն:

Ե

Ազգիս Հայոց թրւականին,
Կրկին քառակ երկ հարիւրին,
Ղ. (1641) ամին,
Աւարտ եղև դանձս աստուածային:
Աւետարան խորհրդով լին,
Չորրորդ գլուխ զոր կարգեցին,
Ս. առաքեալքն անեղ Բանին...:
Ես աղաչեմ կողկողագին,
Հանդիպողաց այս սբ. տառին,
Որ ննջեցեալս իմ առնէք յիշման,
Արժան և ձեզ աւրհնէ անմահ Արքան:
Նախ զհայրն իմ՝ տէր Մարգարէն,
Եւ զմայրն իմ՝ Նաոմելիքն,
Եւ պապն իմ՝ Տէր Մկրտիչն,
Եւ գեղբայրքն իմ՝ Մկրտիչն,
Սիմէոնն, քոյր իմ Մարիամն,

* Իմա Գաւրոյ (Գորիի) - Պ. Մ.

և այլ ամենայն յարեան մերձաւորքն իմ, որ Հանգուցեալ են ի Քրիստոս: Եւ զեղբայրն իմ՝ զքաջ րաբունապետն Սիմէոն. ամէն:

Դարձեալ յիշեցէք զհոգևոր հայրն իմ՝ հեզահոգի Տէր Մկրտիչն, [որ] [յ]որդորեց զխոստովան որդին իւր՝ զայս պարոն Ովթանտիւն, որ ըստացաւ զՍբ. Աւետարանս, մանաւանդ զաւրինակն ետ, որ գրեալ և ծաղկեալ ի ժամանակին Հայոց թագաւորութեան Հեթոմայ, և հանապազ ըսփոփէր քաղցրութեամբ զպանտուխտ սիրտս մեր, յոյս դնելով զոր տէր Քրիստոս լցի յաւէտ իւր աւգնական և կարգէ ըստ Մելքեաէդեկի և Ահարոնի նորոյս Սիրոնի, մեր Ղևոնդի և այլ ընտրեալ դասի:

Եւս առաւել զսանաչայրն իմ զՏէր Գրիգորն, որ էի իւր եկեղեցին՝ Ե. (5) ամ Ս. Բեթլահէմն, և էր ըսքասու զտիւ և զիշեր, ըստ կարեացն ծառայէր հոգևորով և մարմնաւորիւ յիշելով զԲանն Տեառն ըստ Ժ. (10) հրամանին, թէ «Աւտար էի և ժողովեցիք, քաղցայ և կերակրեցիք»: Յիշեցէք, որք հանդիպիք այս առուխ կարգալով կամ օրինակելով, և դու<ք> յիշեալ լիցիք ի Քրիստոսէ, ասելով «Եկայք առ իս» և այլն:

Չ

Անեղ Աստուած, անճառական, անհուռն և անհաս... Յոր և իւր բազմապատիկ շնորհն և մակաջութիւնն ի եղականքս տալով միմեանց մինչև ուսուցիչն իմ Յովանէս վարդապետն և րաբունապետն, և նա ևս մասն ինչ շնորհեաց մեզ, զոր և Տէրն տացէ իւր փոխարինեաց...:

Արդ՝ եղև Աւետարանս այս սկսեալ և աւարտեալ ի պանդուխտութեանս, և ոչ էին առ իս աշակերտք իմ կատարեալ, այլ նորահասք քարտուղար Ե. (5)՝ Տէր Յակոբ, Տէր Սարգիս և Տէր Սարգիս, Սրապիոն փոքր և Գրիգոր ցաւակիրց և սպասաւոր, զտիւ և զգիշեր լաց ընդ լացողս, խնդայ ընդ խնդացողս և զ<հ>ամալբարբառքին մագաղաթն նաչ եհան և գլխոցն Աւետարանչացն: Եւ էին Ե. (5)-էքին ի ծառայութիւն ամենայն ոք ըստ իւրեան չափուն: Տէր Յիսուս, տուր սոցա զփափաք սրտիցն, զի մի՛ կարաւտ մնասցին, և տուր համբերութեամբ և խոնարութիւն, զի տպաւորի շնորհ Ա. Հոգոյն...:

Հիշ. ԺԷ, Գ, էջ 28 - 29

ԱԿԵՏԱՐԱՆ

(Երևան, ՄՄ, № 333, էջ 277r-278v, 68r)

1643

Գրիշ՝ Գրիգոր դպիր վայր՝ Տպխիզ

Ա

Աւարտեցաւ Սբ. Աւետարանս ի քաղաքն Տպխիզ, ի դուռն Բեթլախայհեմայ Աստուածածնին, ի ձեռամբ ոգ<ն>ամեղ և անարժան Գրիգոր դպրի, վարպետն իմ՝ Մկրտչին, Հայրն՝ Աբրիհամ, մայր իմ՝ Սաթ-Խաթուն, եղբայրն՝ Յովանէսն, քոյրն իմ՝ Յեղիսափէթն, և հոգևոր մայրն իմ՝ Մէրհորսան: Ո՛վ եղբայրք, կարգալով կամ աւրինակելով Ա. (1) բերան ողորմի ասացէք՝ Աստուած ողորմի ձեզ. ամէն: Թ՛վականին <Ռ> ՂԲ (1643):

Բ

Փառք...: Մանաւանդ ըստացող եղև Սբ. Աւետարանիս նորընծայ Գրիգոր քահանայն աւժար կամաւք և փափաք սրտիւ, և Հայրն իւր Վէլիճանն, և մայրն իւր՝ Դինարն, և կենակիցն իւր՝ Խանուսն, և եղբայրքն իւր՝ Մարգարէն, Ղազարն, Մինասն, և Հանգուցեալ եղբարքն՝ Գրիգորիսն, Բէկիճանն, Սարգիսն, Միրզապէկն, Խաչատուրն. և քոյրքն իւր՝ Մարեանն, Գուլիճն. և Հանգուցեալ քոյրքն՝ Խանաղէն, Մարթայն, և փեսայքն իւր՝ Թորոսն, Նաւաարդն: Դարձեալ յիշեցէք զՔաչարն, Փարիճն, Դավլաթն և իւր որդին Էտկեարն և՛:

Գ

Ստացող՝ Գրիգոր քահանայ

Արդ՝ աշխատող եղև Սբ. Աւետարանիս հեզահոգի և բարէմիտ, աստուածասէր Յովասափ քահանայն, մեծաւ ջանիւ պատճառ եղև այսմ աստուածաշուռնչ սբ. Աւետարանիս ինքենէ տրաւք և իւրոցն որդորելովք՝ վարձահատուցն ամենայնի Քրիստոս Աստուածն մեր Հարիւրապատիկ Հատուցէ և ի Հանդերձելումն. ամէն:

Արդ, և ես անպիտան և մեղաւոր Գրիգոր քահանայ կոչեալ անուամբ և ոչ գործով, աղաչեմ զձեզ յիշման արժան առնէք զիս և զծնողսն իմ. ամէն*:

Հիշ. ԺԷ, Գ, էջ 103. Հմմտ. Մայր ցուցակ Ռայերեն ձեռագրաց... Բ, էջ 80 - 81:

* Ծարուակութիւնն ընկած է: - Վ. Հ.
** Սրա ներքեւմ նոտր գրով, Հալանաբար Աղվանից կաթողիկոս Պետրոս Դ Խանձկեցին (1653—1675 թթ.) գրում է. «Ես՝ Պետրոս կաթողիկոս քննեցի վկայութեամբ Տէր Տէրունին և այլոց, որ Աւետարանս Գրիգոր իրիցուն է, տուրք ողորմութեան նորա է, նորա լիցի. այլ ոչ ոք բան չունի հետ Աւետարանիս: Ով ոք յանդանի՛ դատի ի աւրէնէս»: Այնուհետև կնիք: - Վ. Հ.

38

ԺՈՂՈՎԱԾՈՒ

(Մայր ցուց... Երոսպայի..., № 33, էջ 77)

1644

Գրիչ՝ Յակոբ երեց
Վայր՝ ԹՎլիս

Քրիստոս Աստուած ողորմեա իմ ծնողացս... և մաւրս... Քրիստոս Աստուած քո Սբ. ծնաւղի բարեխաւութեամբ ողորմեա իմ աղբրտոցս և քվերտացս և ամենայն արեան մերձաւորացս, քրիստոնեաց, լսողաց, օրինակողացս և իմ աներոջս... և իմ զաւքընչիս... ընկերոջս... և ինձ մեղաւոր և անարժան սուտանուն Յակոբ էրիցս՝ թարմատար գրչիս, ամէն:

Գրեցաւ գիրքս ձեռամբ Յակոբ իրիցէս ի քաղաքն ԹՎլիս ի դուռն Ս. Գաբրիէլ-Միքայէլի, թվականին ՌՂԳ. (1644)-ին մայիսի ԻԳ. (24)-ումն աւարտ եղև: Ամէն:

Հիշ. ԺԷ., Գ., էջ 130

39

ԳԱՆՁԱՐԱՆ

(Երևան, ՄՄ, № 7491, էջ 234v, 211v)

1656

Գրիչ՝ Աղասայ Զուղայեցի
Վայր՝ Տըփիսիս
Նուիրատու՝ պրն. Զուրաբ

Ա

Փառք..., որ ետ կարողութիւն տկար և անիմաստ, փծուն գրչի Աղասայ Զուղայեցոյ Հասանել ի յաւարտ Հոգիաբուղիս եղանակաւ <որ տառի>ս, որ կոչի Գանձարան, ի մայրաքաղաքն Տըփիսիս, ի դուռն Մօղնոյ Ս. Գեորգե[այ] Զօրաւարին և կամակատար Ս. Աստուածածնին, ի թուարբրութեանս Հայկազեան տուժարիս ՌձԵ. (1656), ի Հայրապետութեան Տեառն Յակովբ կաթողիկոսին, ի թագաւորութեանն տանս Վրաց յազգէն Բագրատունեաց Ռուստամ խանին, զոր Տէր Աստուած ընդ երկայն աւուրս պահեսցէ, ամէն:

Արդ՝ յիշեցէք ի Քրիստոս Աստուած զստացող սբ. տառիս զբարեւէր պարոն Զուրաբն և զծնօղսն իւր՝ զՓիբօն, և զԼալիսն, և կողակիցքն իւր՝ զԳունդիսն զԹէթօն, և ծաղկեալ որդիքն իւր՝ զԽօսիսն, զԷստատէն, զԳասպարն և զՆազարն. և զստերքն իւր՝ զՌուսուդանն, զՔիշմիշն, զԹիթօն և զԼալօն, և եղբարքն իւր՝ զԽօսիսն, զՊապիսն, զԲէթօն, զԳեօրկիսն, զՕտիսն, զԾանվերտիսն, զՄիթգէն և զՓասիսն, և քորքն

իւր՝ զԾանօն և զՄիրանդոլսն, յիշեցէք և լի սրաիւ Աստուած ողորմի սասցէք. ամէն:

Բ

Զգծող սորա Աղասայ Զուղայեցի յիշեցէք:

Գ

Արդ՝ ես բազմամեղ Զուրաբս ստացայ զսուրբ տառս և եղա յիշատակ ի դուռն Ս. Նշանին, ի ձեռն Տէր-Ռեան քահանային, յիշեցէք...

Հիշ. ԺԷ., Գ., էջ 720-721

40

ԱԽԵՏԱՐԱՆ

(Ծաղիկ, 1892 թ., № 38, էջ 439)

1657

Կազմող՝ Գարեան

Փառք... Կատարեցաւ խնդրու <ա>ծս Յաւետիս եպիսկոպոսիս և միաբանացն ամենեքեան, որ է առաջնորդ Հայապատայ Ս. Նշանիս յիշեցէք...: Դարձեալ յիշեցէք Հոգևոր մայր իւր Ազիզ ապաշխարողս, որ շատ աշխատանք ունի այս սրբոց դրուես, յիշեցէք...:

Զվերջին կազմողս մեղսապարտ և սուտանուն Գարեան ապաշխարողս յիշեցէք և Աստուած զի ձեզ յիշէ, եղբայրք իմ թողութիւն շնորհեցէք ինձ՝ աչքս վատ այ տեսեր, խիստ խաղաղութիւն էր ժամանակս, թ <ա>զօրութիւն Առեստոս խանին էր, առաջնորդութիւն՝ Էջմիածնայ Տեառն Յակոբայ, որ երեկ Վրաստան Թիպլիս քաղաքն Ե. (5) ամիս եկաց, եպիսկոպոսունքն ամենեքեան յինքեան ունէր, շէն կենայ քաղաքն, դարձաւ ուրախութեամբ աթոռն իւր, որ շինեալ էր Յաւետիս եպիսկոպոսն եկեղեցիքն իւր, և խիստ աշխատեցան ամենեքեան, յիշեցէք...*:

Հիշ. ԺԷ., Գ., էջ 795

* Թեև ընդօրինակութեան տարբերիչը չի նշված, բայց պայմանականորեն գրեցինք 1657 թ. շարքում. նկատի ունենալով Վրաց թագավոր Ռոստոմի 1634-1658 թվականների թագավորության և Հակոբ Զուղայեցու 1655-1680 թվականների կաթողիկոսության տարիները, այսինքն՝ Ռոստոմի թագավորության վերջին և Հակոբ Զուղայեցու կաթողիկոսության սկզբի տարիները՝ 1655-1658 թթ.: - Վ.Հ.

ՍԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԴԻՈՆԻՍԻՈՍԻ ԱՐԻՍՊԱԳԱՅԻՈՅ

(Երևան, ՍՄ, № 5053, էջ 7ր, 286v-287r)

1659 Գրիչ՝ Բարսեղ արեղայ
1660 Վայր՝ [Թիֆլիս]

Ա

Եւ զիս մեղաւոր Բարսեղ արեղայս յիշեալ ի Տէր յաղօթս քո:

Բ

Փառք... Ետ փափագ և ցանկութիւն ունայնակրի և փինատական հոգւոյ Աւետեաց Տփիւնցւոյ անուամբ և եթ համանաւորի՝ և աշակերտի երիցս երանեալ և երջանկազարդ Յակովբայ Հայրապետի Ջուղայեցւոյ և կաթողիկոսի իջման Միածնի բանին: Վասն որոյ սէր արբեալ ըղձամբ բաղձացող այսորիկ Դիոնէսիոսի իմաստալից գանձարանիս և աստուածատեսակացն թաքնուեաց կարգաց աւրհնաբանողի եղէ տառիցս յիմում կենդանութեանն հոգի և ներանձինն արարողականի և կրողականի ճառագայթ: Եւ զկնի իմ յելիցն յաղցաւորէս թողցի յիշատակ ինձ հոգւոյ և զաւակաց Սիօնի առ մեծարգոյ Հարցդ և բարեբաստիկ յեղբարսդ, որպէս զի յընթերցմանն ժամու և յառնելն գաղափար և կամ ի տեսութիւնն ժամանել, յիշեսջիք ի ձերում յարածօնականն աղօթս և ներերկնաճեպական իղձսն առաջի արդար և էին և զերակատարողապետ պատարուն տուիելոյն զոստաքանցս և պողածախս հանդերձ հոգևոր և մարմնաւոր ծնողքն, որք յոգնալիր պատարուն երկամբք դարմանեալ Հասուցին յայսմ աստիճանի, որոց վարձահատոյց Տէրն բոլորից և Աստուածն բարձանց լիցի այժմ և յապագայն և յարակայ երանութեանն: Ընդ սմին մաղթեմ յիշել զքաջաբան բաբունիսն զԳալուստ Նորգցին և զԻսահակ Մակուցցին, որք են երախտաւորք առ յիմաստս աստուածային գրոց: Եւ մանաւանդ սիրասնունդ և Հարազատ եղբայրն մեր զՎարդան արշիղիակօնն, որ եղև առիթ առ ի ստացումն մատենիս այսորիկ: Եւ զգծող սորին զՄարգարէն և զժաղկող տէր Յակոբն: Գրեցաւ ի թուոջս Արամեանս ազնի Ռերորդի Հարիւրերորդի եւ ութերորդի (1659) և Արեգի ամսոյ ի ԻԵ. (25)՝

* Այս բառի վերևում տողամեջ, հավանաբար մեկ ուրիշը գրել է «վարդապետ»:
** Հայոց ՌձԸ թվականի արեգի 25-ը շարժական տոմարի հաշվով կլինի 1659 թ. մայիսի 30-ին: - Վ.Հ.

ԺՈՂՈՎԱԾՈՅ

(Երուս., № 992, Մայր ցուցակ, Գ., էջ 592)

1703 Գրիչ՝ անհայտ
Վայր՝ Թիֆլիզ

Թուղթ Կոստանդնուպօլսեցի Գէորգ վարդապետին՝ գրեալ Ֆռանկաւրգերէն առ ասորի ոմն, սնունդ զպրատաւնն Փարիզու, վասն դարձուցանելոյ զնա ի մոլորութենէ փափապաշտից: Եւ թարգմանեալ ի Հայ բարբառ ի պետս Ֆռանկացեալ Հայոց: Ի Հայրապետութեան իմաստափառ և սրբազան Աղէքսանդր Կաթողիկոսին, ինքնագլուխ և տիեզերական եպիսկոպոսապետին ամենայն Հայոց: Ի թվին Հայոց ՌձԾԲ. (1703), ի Թիֆլիզ մայրաքաղաքին Վրաստանայ:

ԺՈՂՈՎԱԾՈՅ

(Վենետ., ձեռ. № 1238, էջ 134, 158)

1724 Գրիչ՝ Մարտիրոս
Վայր՝ Կտուց, Թիֆլիզ

Գրեցաւ Կտուց անապատն, ձեռամբ անպիտան մեղօք ներկեալ, ցաւագարեալ կենօք, մոլեալ, տարակուսեալ և շխարեալ, միշտ երբեքալ տարաբախտեալ, անհանգիստ լեալ, թափառական աստանդ շրջեալ Սորիտրամէ (իսմ՝ Մարտիրոս) անուամբ յետեալ, Ռձ. թվին հասեալ, ԽՁ. նմին լրեալ (1697), Աւգուստոսի եղև գրեալ, վայ ինձ (էջ 134):
«Գրեցաւ ի Թիֆլիզ, ՌձՀԳ. (1724), Մարտի ԻԲ. (22) Մարտիրոս վարդապետէ» (էջ 158)

Մայր ցուցակ...ի Վենետիկ, հատ. Է., էջ 246

ԱՄԻՐՂՈՎԱԹ ԱՍԱՍԻԱՅԻ, ԱՆԳԻՏԱՅ ԱՆՊԵՏ

(Երևան, ՍՄ, ձեռ. № 411, էջ 206ր)

1745 Գրիչ՝ Գրիգոր քահանայ
Վայր՝ Տփիսիզ

...Աւարտեցաւ գիրքս, որ կոչի Բժշկարան ի ժամանակս Հայրապետութեան Տեառն սրբազան Ղազար Կաթողիկոսին և թագաւորու-

Թեան ի Վրաց Թէմորազ-խանին, ի քաղաքն Տփլիզ, որ է Փայտակարան, ընդ Հովանեաւ Մուղնու Սուրբ Գեորգայ բազմաչարչար Զօրավարին:

Գրեցաւ ձեռամբ մեղաւոր և անարժան Տէր Գրիգոր լոկ անուն քահանայիս, ի խնդրոյ Հաքիմ Մկրտումի որդի Հաքիմ Ովսէփին: Աստուած իւրեան վայելեալ տացէ որդոց մինչև որդիս. ամէն:

Արդ, ով ընթերցողք, յորժամ բանաք զայս գիրս՝ կարդալով կամ օրինակելով, մի բերան լի սրտիւ յիշեսջիք և ողորմի ասացէք զգծողս սորին Տէր Գրիգոր քահանայս, և դուք յիշեալ լինիք սոսկալի օր զատաստանին Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ: Ամէն:

Թվին ՌՃՂԴ. (1745)-ին, Դեկտեմբեր Ժ. (10):

Ո՛ր գիր, որ մնաս,
Ո՛ր ձեռն, որ հող դառնաս:
Ո՛վ եղբայր, որ կարդաս
Մեղաւորիս ողորմի տաս:

Մայր ցուցակ հայ. ձեռագրաց... հատ. Բ., էջ 392:

45

ԱԲԵՏԱՐԱՆ

(Մասնավոր հավաքածո, Յուցակ ձեռ. որ ի «Հանդես ամսօրեայ», Խմբ. Հայր Հ. Ոսկեան, Վիեննա, 1976, էջ 89)

1749

Գրիչ՝ Մեսրոպ Յոնյանց
Վայր՝ Ծօշ-Ասպահան

Յիշատակ է Ս. Աւետարանս Թիֆլիզցի կուսակրօն և վարպետ Մարիամին. միթէ Տէրն Քրիստոս զվերոյգրեալ Վերին յէրուսաղէմայ արժանիս առնէ և Սուրբ Աւետարանս բարեխօս լինի իւր հոգոյն և ծնողացն և որկ ասէ Յեկայք օրհնեալք հօր իմոյ, ամէն: Հայր մեր, և որ կարթ[այք] Ա. (1) բերան յողորմի ասէք, ամէն:

Թվ. ՌՃՂԸ. (1749), Ապրիլի Ժ. (10)-ին:

46

ՎԱՍԻԼ ԲՐԱՏԻՇՉԵՎ

Բացատրութիւն անցիցն անցելոց ի մէջ Շահ Նադիրա և աւագ որդւոյ նորին Ընդա-դուլի Միրզին տրամալի պատմութեանց ի երկրին Պարսից յամս 1741-1742, արարեալ ի դատաստանական խորհրդակից Վասիլի Բրատիշչևի... տպեալ ի Ս. Պետերբուրգ, յամի 1766:

(Երևան, ՄՄ, ձեռ. № 10899, էջ 1r)

1803

Գրիչ՝ Ստեփանոս Մանդենով
Վայր՝ Թիֆլիս

...Իսկ այժմ յամի 1778 Ստեփան դի ի Մանդենովս գրեցիմ այսպէս, թիւն 1803, Յունվարի 22-ամն ի Թիֆլիս:

47

ՏԱՂԱՐԱՆ

(Երուս., ձեռ. № 3665)

1809

Հեղինակ՝ Մկրտիչ վրդ.
Վայր՝ Տփլիս

Ոգեալ ի Մկրտիչ վարդապետէ Երևանցոյ ի միաբանութենէ Ս. Երուսաղէմի, ի գոյն յարմար ձևովին, թուին ՌՄԾԸ, ի Տփլիս քաղաքի, ի դառն պանդխտութեան, ի սէր Ս. Երուսաղէմայ (էջ 1):

...Զբացմանէ վարդին զմայլումն սոխակին, ոգեալ ի նուաստ անձնէ Յոհաննէս Աբամելեքեան Թիֆլիզցոյ ի գոյն Սարի ղզին, 1805 ամի:

Մայր ցուցակ..., ԺԱ., էջ 84:

48

ԸԱՐՈՉԳԻՐՔ ՊԵՏՐՈՍ ՎՐԴ. ԱՂԱՍԱԼԵԱՆԻ

(Երուս., № 615)

1822

Գրիչ՝ Յօհան Զմիտնացի
Վայր՝ Թիֆլիզ

«Գիրք քարոզից», արարեալ հեղինակութեամբ Ս. Գրոց և մատենից եկեղեցականաց ի Պետրոս վարդապետէ Նախիջևանցոյ Աղամալեան կոչեցելոյ արքեպիսկոպոսէ ի փառս Աստուծոյ և յօգուտ ազգիս բանասէր քարոզչաց: Ի Հայրապետութեան Ս. Էջմիածնի Տեառն Սիմեօնի յոգնահանճար կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Իսկ նարդեանս նորոգ զաղափարեցաւ ի յընտիր յօրինակէ աշխատասիրութեամբ Զմիտնացի Յօհան սևակրի՝ յետին միաբան և ավելածո Ս. Երուսաղէմի, յամի Տեառն 1822, Հայոց՝ ՌՄՀԱ. (1822), ի Թիֆլիզ:

Մայր ցուցակ, Գ., էջ 73

* Թվականը գրված է հետագայում, այլ գրութեամբ:

49

ԳԱՆՁԱՐԱՆ

(Վեցնետ. ձեռ. № 1282)

1823

Կազմող և գրիչ՝ տիրացու
Յօհաննէս Էջմիածնեցի
Վայր՝ Թիֆլիզ

«Գանձարան գեղեցիկ և վայելուչ համառօտիւ ժողովեալ ի բուն իսկ եկեղեցական Գանձարանէն պատշաճաւոր զբուժեամբ, յորում պարունակին նախ մեղեդիք տէրունական տօնից և ամենայն սրբոյն Աստուծոյ: Երկրորդ Գանձարան և Տաղարան տէրունական աւուրց և տօնից ամենայն սրբոցն, սկսեալ սկիզբէ ամին մինչև զկատարումն տարոյն, ուղղապէս հետևելով ըստ առաջին հատորի, նոր Տօնացուցի Հայաստանեայց սրբոյ եկեղեցւոյ:

Օրինակեալ ի Թիֆլիզ, աշխատասիրութեամբ Էջմիածնեցի Աստուածտորեան Տէր Յարութիւնի որդի տիրացու Յօհաննէսին, ի ժամանակի տէրութեան ի յաւուրս Հայրապետութեան Տեառն Եփրեմայ երիցս երանեալ սրբազան Կաթողիկոսի ամենայն Հայոց, յամի Տեառն 1823 և ի Հայոց ՌՄՀԲ. (1823), Սեպտեմբերի 1»:

Մայր ցուցակ... ի Վեցնտիկ, հատ. Ե, էջ 614

50

ԲԺՇԿԱՐԱՆ

(Երևան, ՄՄ, ձեռ. № 10484, էջ 7v)

1831

Գրիչ՝ Մահտ. Գաբրիէլ
Վայր՝ Թիֆլիս

Գրեցաւ եւս Սեպտեմբերի Ա. (1)-ին ի Թիֆլիս ձեռամբ մահտեսի Գաբրիէլի: Օվ որ հանդիպիք միք մեղադրել. տունս-տեղս Ղարս ղարկեցի, դարտարկ եկի Թիֆլիզ, ումեքէ օգնութիւն չունէի, միայն Աստուած ապաւի[ն]ելով կամ, խնդրեմ սխալականս ներէք՝ ա) ուղիղ սրտիւ Հայր մեղայ ասէք, որ Աստուած ողորմի պապօս՝ Տէր-Վարթան, Հայրս՝ Տէր-Գրիգոր, եղբարս՝ Տէր-Արթուրս, մուռս եղբայրս՝ Տէր-Սիմոն, եղպարս՝ տիրացու Միքայէլ, որդիս՝ տիրացու Յակոբ, մայրս Մարիամ. սոքա հանգուցեալ են, Աստուած ողորմի իւրեանց:

Ես՝ մեղօք լցեալ մահտեսի Գաբրիէլս ձերացեալ տարիս ԿԳ. (63) էր, սիրական որդիք Աստուծոյ տիրացու Ըստեփանոս, տիրացու Մկրտիչ, տիրացու Գրիգոր տերամբ զօրացեալ են: Աստուած բարի

կենօք ուրախ սրտիւ, մաքուր սիրով բարի աջողում առանց գործանաց աներևութից սուրբ խորին ձերութիւն. եղիցի և եղիցի:

ՌՄԶ.ին (1831)՝ Սեպտեմբերի Ա. (1)-ին, մայրաքաղաքն Տիպղիս, որ է Թիֆլիս, մնամ բարի կենօք, յիշեցէք, ողորմի ասէք, Աստուած ձեզ ողորմի, ամէն:

Եւ 1279-ին (1830) եկի Թիֆլիս սակաւ ապրանքով, տան միջի III Հաղարով զողինք կամ զիրեանք բերինք Թիֆլիս, և անդ մնացի մահտեսի Գաբրիէլս...

51

ՄԱՆՈՒԷԼ ԿԻՄԻՒՇԵԱՆԵՑԻ, ԴԵՂԱԹԱՓ ԵՎ ԹԻՒՐԱԿԷՍ

(Երևան, ՄՄ, ձեռ. 490, էջ 1r, 2r, 87r)

1836

Թարգմանիչ՝ Մանուէլ Կիմիշխանցի
Վայր՝ Թիֆլիս

Դեղաթափ և թիւրակէս ընդդեմ մոլեխինդ վարդապետութեան «Հաշտութիւն» անուանեալ տետրակին աղանդապետ լօթարական միսիօնա<րաց> ի 1832 ամի ի Կալկաթայ տպեցելոյ: Յօրինեալ ի Կիմիշխանցի Մանուէլ վարդապետ Ծահնեանէ, ի Տփլիս, ի 1836, Յուն-վարի 25:

Ի 1836. Յունվարի 25, յաւատս տօնի Սրբոյն Սարգսի Զօրավարի, ի դռան տաճարի նորին յանցս Սեյտապատու, յորմէ արտահանեալ պահուն ի Տփլիս:

Մայր ցուցակ հայ ձեռագրաց..., Բ, էջ 966, 968

52

ԿԱՐԱՊԵՏ ՂԱՆՐԱՍԱՆԵԱՆ ԱԹԱՆՏԻԼԵԱՆՅ, ՀԱՍԱՆՈՏՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԲԵՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՈՒՏԵԱՅ ԼԵԶՈՒԻ

(Ֆրանս. Ազգային գրադ., ձեռ. № 280)

1842

Պատուիրատու՝ Գէորգ արքեպ.
Վայր՝ Թիֆլիս

...Յամի Տեառն 1842, Ապրիլի 16-ին, իսկ ըստ Հայոց թուականին ՌՄՂԱ. (1921) ետ օրինակել զգիրս ի Թիֆլիզ քաղաքի, ի Վանք անուանեալ եկեղեցւոջ, վիճակաւոր առաջնորդն Պրոսպար Գէորգ սրբազան և ուսումնասէր արքեպիսկոպոսն Կոստանդնուպօլսեցի:

Manuscripts armniens, Paris, 1998, p. 852

* Նույնը նաև արաբատառ:

** Արաբատառ է, բայց Հայոց տոմարով:

53

ԲԺՇԿԱՐԱՆ

(Երևան, ՄՄ, ձեռ. № 10645, էջ 157v)

1856

Գրիչ՝ Ստեփաննոս արեղայ
Վայր՝ Թիֆլիս

Գաղափարող զճուղայեցի Ստեփաննոս ապարդիւն արեղայս յիշողքդ ի Քրիստոս կրկին կենօք յիշեալ լիջիք ի նմանէ, ամէն: 18³/₁₆ 56 աւարտեցաւ ի Թիֆլիզ քաղաքի լաւ յօրինակէ:

54

ՍՏԵՓԱՆՈՍ Ա. Բ. ՍԱՆԴԻՆԵԱՆՑ, ԸՆԴԿԱՆՈՒՐ
ՊԱՏՍՈՒԹԻՒՆ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ

(Երու., ձեռ. № 2245)

1863

Հեղինակ և գրիչ՝ Ստեփանոս ա. ք. Մանդինեանց
Վայր՝ Տփլիս

ա) Պատմութիւն եկեղեցական, ի սկզբսնէ հիմնարկութեան եկեղեցւոյ նորոյ ուխտի մինչև ցժամանակս մեր: Աշխատասիրեաց Ստեփանոս ա.ք. Մանդինեանց, ի պէտս Հայոց ուսումնարանաց: Հատոր առաջին. Ա-Դ դարի: Ի Հայրապետութեան տեառն Մատթէոսի կաթողիկոսի ամենայն Հայոց: Յառաջնորդութեան Վրաստանի և Իմերեթի տեսնն Մակարայ արքեպիսկոպոսի (էջ Գ):

բ) Սիրելի աշակերտաց ներսիսեան Ազգային-հոգևոր ուսումնարանի Հայոց Տփլիսոյ. նուէր յաշխատասիրողէ (էջ Ե):

գ) Ուսումնարանն Հայոց, հիմնարկեալն ի Տփլիս յերջանկայիշատակ Հայրապետէն ամենայն Հայոց ներսիս. ...և մնամ վասն ձեր և վասն ամենայն մարդկանց ազգիս, միշտ աղօթարար առ Տէր՝ Ստեփանոս ա.ք. Մանդինեանց, ի 1-ն Յուլիսի, 1863 ամի, ի Տփլիս (էջ Է):

Մայր ցուցակ, է., 339-340

ՈՒՂԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԱՍԲՐՈՍԻՈ ԿՈՆՏԱՐԻՆԻ

Կաֆայից Ուզուն-Հասանի երկիրը (իմա Պարսկաստան) մեկնած զես-
պան Ա. Կոնտարինին Թավրիզից վերադառնալիս անցնում է Նա-
խիջևանից Լոռի տանող ճանապարհով և պատմում.

«Հուլիսի 12-ին, 1475 թ. անցանք Տիգրիս (sic) անունով մի գե-
տից, Հասանք այս թագավորին պատկանող մի քաղաք՝ կոչված
Թիֆլիս, գետեղված մի փոքր բլրի վրա՝ իր ամրոցով, որ շատ զո-
րավոր է, ավելի բարձր բլրի վրա: Այս քաղաքը շատ մեծ լինելու
համբավը ունի, բայց մեծ մասը քանդված է: Ինչ որ մնում է պա-
րունակում է բազմաթիվ բնակչություն, որոնց մեջ շատ կաթուղիկ-
ներ կան: Այստեղ նույնպես հանդիպեցինք մի հայ կաթուղիկի, որի
մոտ բնակեցինք:

[Հուլիսի] 15-ին, երբ ձիավարում էինք Վրաստանի միջով, մեծ
մասամբ լեռների վրայով, մենք շատ քիչ գյուղերից անցանք և
պատահաբար տեսանք մի ամրոց՝ մի լեռան կատարին»¹:

Նույն զեսպանը 1475 թ. Սեպտեմբերին Սամեդրեղոյից Քութայիս է
գալիս, ապա շարունակում ճանապարհը և Սեպտեմբերի 30-ին նորից
հասնում Թիֆլիս:

«Այստեղ՝ ավելի մեռած քան կենդանի, իջեվանեցինք մի հայ
կաթուղիկ եկեղեցի. թե քահանան և թե ուրիշները անտարակույս
շատ լավ ընդունեցին մեզ: Այս քահանան մի զավակ ուներ, որ
մեր չար բախտից հիվանդացավ ժանտախտով, որ այդ տարվան
ընթացքում տարածված էր այստեղ: ... Խորհուրդ տվին ինձ փո-
խադրվել մի այլ տեղ: Մի տեղ, ուր գիշերները կովեր էին պա-
հում. որքան կարելի էր մաքրելուց հետո, ինձ դրին <խոտի> վրա
հանգստանալու՝ իմ շատ ծանր տկարութեան պատճառով: Քահա-
նան թույլ չէր տալիս, որ Մաֆիոն <սպասավորը> այլևս մնա իր
տանը, և որովհետև ուրիշ տեղ չկար, անհրաժեշտ էր նրան տեղա-
վորել մի անկյուն, ուր որ ես էի գտնվում: Ստեֆանոն սպասար-
կում էր նրան, բայց նա մեռավ: Ապա շատ խնդրանքից հետո

¹ Հովհ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, Հատ. Ա, ԺԳ. - ԺԶ. դար (1253-1582), Երևան,
1932, էջ 244-245:

* * *

Այդ քաղաքը՝ Տփղիս¹, Պարսկաստանի ամենագեղեցիկ քաղաքներից մեկն է, թեև շատ մեծ չէ: Այն տեղակայված է լեռան ստորոտում, որին արևելքից ողողում է Կուր գետը: Վրաստանի լեռներում սկիզբ առնող այս գետը՝ Կիրը (իմա՝ Կուրը - Պ. Մ.) կամ Կիրի վտակը, միանում է Արաքսին Ծամախի քաղաքի մոտակայքում գտնվող Փայնար կոչվող վայրում, որտեղից նրանք միասին թափվում են ծովը:

¹ Այլևի ճիշտ Թիֆլիս: Այս քաղաքը վրացերենով անվանվում է Տփիլիս քաղաքի (տաք քաղաք) կամ պարզապես Թիֆլիս կամ Թիֆլիս, տաք աղբյուրների պատճառով, որ գտնվում են նրա պարիսպներից ներս և դուրս, և որոնցում բնակիչները լողանք են ընդունում, ինչը նրանց մոտ շատ ընդունված էր: Համաձայն Ռայմեզի, այն գտնվում է Հյուսիսային լայնության 42° 45' աստիճանի և արևելյան երկայնության 62° 40' 30' աստիճանի վրա, Սանկտ Պետերբուրգից 2627 վերստ հեռավորության վրա Չերքեսի վրայով, Կուր գետի ձախ ափին, որի շնորհիվ կազմում է բուխանկուն եռանկյուն: Այն ամբողջ գետեզրով շրջափակված է աղյուսե պտտով: Արևելյան կողմում գտնվում է Նարեկի կոչվող ամրությունը, իսկ արևմուտքում՝ Ծարդաքն ամրությունը: ...Այս փոքր տարածության վրա բնակվում է 20 հազար բնակիչ: Տները կառուցված են աղյուսից և միակցված կղմինդրից: Դրանք ընդամենը մեկ 15 ֆութանոց հարկ ունեն: Տանիքը և ամանեղենը կավից է: Սենյակը, որ գերմանացիների մոտ վառարան ունի, այստեղ ունի նաև վառարանի յուզոտ թղթով պատված խողովակ, որը գուրս է հանվում պատուհանի ապակուց: Բոլոր շինությունները գուրկ են գեղեցիկությունից, բարավորությունից, կեղտոտ են և աղքատիկ: Քաղաքի արևելյան մասում Կուր գետի վրա կամուրջ է կառուցված: Այս կամուրջը տանում է գեպի գետի ձախ ափին գտնվող Մետեխի ամրոցը: Ներքևում, քաղաքից քիչ հեռու, Կուրի աջ ափին գտնվում են տաք աղբյուրները, որոնց վրա երկու սեղերի համար նախատեսված բազմաթիվ են կառուցվել: Բազմաթիվ են և Գարեթուրանի արվարձանից ներքև հին Թիֆլիսն է: Մրգատու և խաղողի այգիները անջատում են քաղաքը այս արվարձանից և արվում գետի երկայնքով 15 վերստ տարածության վրա: Դրանք ոռոգվում են փոքրիկ ջրատարների կամ առուների միջոցով: Բացի Թիֆլիսի պատերից ներս եղած 20 հազար բնակիչից, կան նաև շատ եկեղեցիներ ու գերեզմանոցներ: Քանզի քաղաքը շատ փոքր տարածություն է զբաղեցնում բնակչության մեծ մասը բնակվում է բարձունքի միջնամասում կավահողերի վրա, որ անձրևից քիչ է քայքայվում և որտեղ այն գոյացնում է ցեխաջուր, որը ելքի տեղ չունի: ...1770 թ. ժանտախտի ժամանակ, որի մասին մենք խոսում ենք, բազմաթիվ հիվանդներ կային տներում, փողոցում. հիմք ընդունելով տարբերակումները, մահացությունը առավել մեծ էր նրանց մեջ, ովքեր ապրում էին տներում: Այս քաղաքի բնակչության կեսից ավելին կազմում էին հայերը, մնացածը՝ վրացիներ և թաթարներ էին: Հայերի մեջ հաշվվում էին 400 կաթողիկ, որոնք զեկավարվում էին քահանաների կողմից: Այս բնակչության մեծամասնությունը ապրում էր իրենց - խաղողի այգիների և այգիների արտադրանքի, մասնավորապես՝ բամբակ ածեցնելու շնորհիվ: Շատերը զբաղվում էին ընդհանուր կամ մասնակի առևտրով, որը նրանց կյանքի և ապրուստի մեծ բարեբներ էր ապահովում: Նրանցից ոմանք կաշեգործներ էին, ջուլհակներ, մահուղագործներ, դարբիններ: Ցարը այստեղ ուներ աղի գործարան և զբամասուն... Reineggs, Allgemeine historish-topogrsphische Beschreibung des Kaukasus: 2-er theil, Seit. 90, Guldenstedt, Reisen durch Russland, 1-er th., Seit. 268-271 (L-s.).

Գետափին կառուցված շենքերից շատերը հենված են ժայռերի վրա: Բացառությամբ գետի կողմի, քաղաքը շրջափակված է գեղեցիկ և ամուր պարսպով: Երկարությամբ այն տարածվում է հարավից հյուսիս, հարավային կողմում ունենալով մեծ ամրոց, որը գտնվում է լեռան լանջին, և որում ինչպես զինվորները, այնպես էլ բնակիչները միմիայն մաքուր պարսիկներ են: Առջևում գտնվող Զորահրապարակը, միաժամանակ հասարակական հավաքատեղի է և շուկա: Այդ ամրոցը ապաստան է բոլոր հանցագործներն ու պարտազանցներն այստեղ իրենց անվտանգ են զգում: Վրաստանի տիրակալը, համաձայն ավանդույթի, արքայի նամակներն ու նվերները առնում է քաղաքի պարիսպներից դուրս, քանի որ երբ Պարսկաստանից Թիֆլիս են գալիս, պետք է անցնեն ամրոցով: Սակայն պարզ է, որ տիրակալը այստեղով երբեք չի անցնում՝ առանց իրեն ուղեկցող վախի, թե արդյո՞ք կառավարիչը գաղտնի հրաման չունի իրեն բռնելու վերաբերյալ:

Պարսիկները շատ խելամտորեն կարգ են հաստատել Վրաստանի փոխարքայի և իրենց կայսրության նահանգների մյուս կառավարիչների միջև՝ քաղաքից դուրս ստանալ այն ամենը, ինչ նրանց ուղարկում է արքան, քանի որ սա նրանց ձեռքակալելու անվտանգ և դյուրին միջոց է: 1576 թ. Թիֆլիսի այս ամրոցը նվաճվել էր թուրքերի կողմից, երբ նրանք իրենց գեներալխիմուս անվանի զորահրամանատար Մուստաֆա Փաշայի գլխավորությամբ դարձան քաղաքի և շրջակա բոլոր երկրների տերերը, որին չկարողացավ ընդդիմանալ երկրի այն ժամանակվա թագավորը՝ Սիմոն խանը: Մուստաֆան Սուլեյմանի խորհուրդ տվեց Վրաստանում տարբեր ամրոց-կայաններ (բերդ-ամրոցներ) կառուցել, առանց որոնց երբեք հնարավոր չի լինի երկիրը հնազանդության մեջ պահել: Եվ իսկապես՝ Վրաստանի բերդ-ամրոցներից շատերը կառուցվել են թուրքերի կողմից: Մուստաֆան հարյուրից ավելի թնդանոթ տեղադրեց դրանց բերդապարիսպներին, որոնց հրամանատարությունը նա հանձնեց մի փաշայի, որին կոչում էին Մուհամեդ:

Վերադառնանք Թիֆլիս քաղաքին. այն ուներ բազմաթիվ եկեղեցիներ, որոնց թիվը հասնում էր 14-ի: Սա շատ է մի երկրի համար, որտեղ խիստ աստվածապաշտ չեն: Վեցը պատկանում և ծառայում է վրացիներին, մյուսները պատկանում են հայերին: Մայր տաճարը, որը կոչվում էր Սիոն, գտնվում է գետեզրին և ամբողջովին կառուցված է սքանչելի տաշած քարից: Սա հնագույն ամուր կառույց է, նման Արևելքում եղած բոլոր հնագույն եկեղեցիներին, որոնք բաղկացած են 4 նավից և որի կենտրոնում չորս

մեծ սյուների վրա հենված է զանգով եզրափակվող գմբեթը: Ավագ խորանը գտնվում է Արևելքին նայող նավի մեջտեղում: Եկեղեցու ներքին հարդարանքը հունական ապաշնորհ որմնազարդումներն են, արված այն վատ նկարիչների կողմից, որ աշխարհում դժվարընկալելի են, թե ինչ են ցանկանում նրանք ասել: Եպիսկոպոսական նստավայրը հարում է եկեղեցուն: Այստեղ ապրում է Թրիլելին: Այսպես են մշտապես կոչել Թրիֆլիսի եպիսկոպոսներին: Կաթողիկեից հետո վրացական գլխավոր եկեղեցիներն են Թեթրաշեն (նշանակում է Սպիտակ շենք), որը կառուցվել է Մարիամ թագուհու կողմից, և Անչխիսատը (նշանակում է Արգարի պատկեր) Աբգարին վրացիները անվանում են Անչես, և կարծում են, որ հրաշագործ պատկերը, որն ըստ ավանդության, նրան տվել է Հիսուս Քրիստոսը, երկար ժամանակ եղել է այս եկեղեցում: Այն կոչում են նաև Կաթողիկոսի եկեղեցի, քանի որ այդ առաջնորդի պալատը հարում է նրան, և նա երբեք չի գնում այլուր ժամերգություն կատարելու: Այս եկեղեցին գտնվում է գետափին՝ եպիսկոպոսարանին զուգահեռ: Վրացիներն ունեն ևս մեկ գեղեցիկ եկեղեցի՝ հարավային կողմում՝ քաղաքի եզրին: Սրանից մի քանի տարի առաջ իշխանը այն ձեռք բերեց վառողի պահեստի վերածելու համար: Ծիշտն ասած, այն այլևս սպասավորության համար պիտանի չէ, քանի որ շատ ժամանակ առաջ կայծակից մասամբ ավերվել է: Իշխանը այն վերափոխեց, և այդ պահեստը մշտապես կրում է իր հին անունը՝ Մետեխի եկեղեցի: Այս անունը այն պատճառով են նրան տվել, որ Վրաստանի մի թագավոր այն հիմնել է մեղքերի քավության համար, երբ նա առանց պատճառի խախտել է իր հարեան իշխանի հետ ունեցած հաշտությունը:

Հայկական գլխավոր եկեղեցիներն են՝ Փաշա-վանքը (նշանակում է փաշայի վանք): Թրիֆլիսի հայ եպիսկոպոսը նստում է այս վանքում: Հայերը պատմում են, որ այդպես են կոչում, որովհետև այն կառուցել է Թուրքիայից փախած մի փաշա, որն այս քաղաքում քրիստոնեություն էր ընդունել, Սուրբ Նշանը՝ (կիրառվում է Սուրբ Խաչ ձևը), Բեթսեան կամ Բեթղեհեմ, Նորաշեն կամ Նոր շինություն և Մողնի: Մողնին հայկական մի գյուղի անվանումն է Երևանի մոտակայքում, ուր, ինչպես հավատացնում են, երկար տարիներ պահվում էր Սուրբ Գևորգի զանգը: Սակայն, քանի որ այդ

¹ Այս երկու բառերից առաջինը հայերեն է և նշանակում է saint, իսկ երկրորդը՝ պարսկերեն, և ինչպես բոլոր մյուս միանման լեզուներում, հայերենում ընդունված է, որ խորհրդանշում է խաչ: (L-s).

զանգի մասունքները հետագայում տեղափոխվել են այս եկեղեցին, նրան տրվել է այն վայրի անունը, որտեղից այն բերվել է¹:

¹ Տողատակին Ֆրանսերենի խմբագիրը այլ աղբյուրներից քաղելով և աղավաղումներ կրկնելով (հատկապես Գյուլդենշտեդտից ու Ռայնեգսից) թվարկում է վրացական 15 եկեղեցի և հայկական՝ 20: Այլ տեղեկությունների հետ համեմատելու համար բերում ենք հայկականների ցանկը:

- Հայկական եկեղեցիներ
1. և 2. Ծիխի սաղարի՝ Բուր Սրբերի եկեղեցի (sic, կարգա՝ Բերդի Մեծ և Փոքր եկեղեցի - Պ. Մ.)
  3. Փրկչի սաղարի՝ Փրկչի եկեղեցի
  4. Կատրիս՝ սուրբ Գեղարդ եկեղեցի
  5. Պետրոս՝ Սուրբ Պետրոս
  6. Սահակաշենի՝ Սուրբ Սահակ եկեղեցի
  7. Նորաշենի՝ Գոր եկեղեցի
  8. և 9. Մողնիի՝ մեղսավորների եկեղեցի, [Մողնիի եկեղեցիներ]
  10. Զիգրաշենի՝ իշխան Զիգրատի (sic) կողմից կառուցված եկեղեցի
  11. Սուրբհիշանի՝ Սուրբ Նշան (Սաչ) եկեղեցի
  12. Կոստանի՝ սուրբ Կոստաս եկեղեցի
  - 13., 14 և 15. Վանքի սաղարի՝ Վանքական եկեղեցիներ
  16. Քամուանի, Կամուանց սուրբ եկեղեցի
  17. Սիոկիանի (՝) (իմա Զրկինանց - Պ. Մ.) Սուրբ Կյուրեղի եկեղեցի
  18. Սուրբ Կարապետի Սուրբ Հայտնության կամ Հովհաննես Մկրտչի եկեղեցի
  19. Մելեքիս՝ Թագավորների կամ Իշխանների եկեղեցի
  20. Սուրբ Սարգիսի սաղարի՝ Սուրբ Սարգիսի եկեղեցի

Այս եկեղեցիներից 12-ը գտնվում են քաղաքի ներսում, 8-ը՝ արվարձանում: Հայ կաթոլիկները, թվով մոտ 400 մարդ ունեն իրենց եկեղեցին: Քաղաքում կա նաև մեկ հայկական վանք:

Մահմեդական թաթարները ունեն երեք մզկիթ՝ Guldenstädt, Reisen ...և այլն: 1-er th. Seit 270, 271.

Ծան. Մի հայ իմն համար սրբազնել և թարգմանել է եկեղեցիների անունները (L-s).

ԺՈՉԵՖ-ՊԻՏՏՈՆ ՏՈՒՐՆԵՖՈՐ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՃԱՍՓՈՐԴՈՒԹՅԱՆ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ

Ֆրանսիացի կենսաբան, որը Լյուդովիկոս Ժ.Գ. հորգորով 1700-1702 թվականներին ճամփորդել է Արևելյան երկրներ՝ պարտավորություն ունենալով տեղեկություններ հայթայթել այցելած երկրների աշխարհագրության, ժողովրդագրության, առևտրի, կրոնի, բարքերի մասին: Փաստորեն Կովկասի տնկաբանության (Ֆլորայի) առաջին ուսումնասիրողներից մեկն է: Թիֆլիսում է նդել 1700 թ. հունիսի 21-26, ապա Դիլիջանի ճանապարհով մեկնել է Ջմիածին (օգոստոսի 1-8): Հանդամանալի են Կարսի, Թիֆլիսի, Երևանի նկարագրությունները՝ այլևայլ պատկերագրողումներով: Աշխատությունը լույս է տեսել նախ Ֆրանսերեն (1717 թ.), ապա ունեցել մի քանի թարգմանություններ: Շարագրելիս, ինչպես գրականության մեջ նկատված է (Տուրնեֆորը հղում է կատարում իր նախորդին), օգտվել է Շարդենի գրառումներից: Եվրոպացի ուղեգիրների ժառանգության քաջագիտակ Մ. Ա. Պոլիեկտովի գնահատությամբ Տուրնեֆորի տեղեկագրերը, մասնավորապես Վրաստանի վերաբերողները «Հատկապես ուշադրության են արժանի. Վրաստանի վիճակի ընդհանուր բնութագրությունը, Հայերի առևտրի վերաբերող հաղորդումները, առանձին տեղանքների նկարագրություններից՝ Թիֆլիսի (լավագույններից մեկը) և էջմիածնի նկարագրությունը (XVIII, XIX նամակներ, տեղեկագրեր XX): Տրված են Այսրկովկասի վերաբերող պատկերներ. Թիֆլիսի կանայք, Թիֆլիսի ընդհանուր տեսարանը, Արարատը, էջմիածինը, Հայ հոգևորականները...»¹: Այնուհանդերձ, 1929 թվականին լույս ընծայած քաղումների վերջում արդարացիորեն նկատված է, թե «Հանգամալիությամբ ու ճշգրտությամբ առանձնանալով հանդերձ՝ բացահայտ սխալներից զերծ չէ, օրինակ նրանից, որ Տուրնեֆորը Թիֆլիսի Միոն տաճարը կոչում է Հայոց եկեղեցի...»²:

Ստորև ներկայացվող դրվագը կրկնում է Մ. Պոլիեկտովի ու Գ. Նաթանի Հրատարակության մեջ եղած քաղվածքը՝ Շարդենից վերապատմությամբ բերված սկզբնամասի կրճատմամբ, թեև այդպիսի կան այլ հատվածներում ևս:

* * *

...Ամրոցից ներքև գտնվող իշխանի ապարանքը շատ հին է և այդպիսի ոչ մեծ երկրի համար շատ լավ է պահպանվում: Պալատական պարտեզները, թռչնանոցները, շնանոցը, բազեով որսը,

¹ М. А. Подиевтов, Европейские путешественники XIII-XVIII вв. по Кавказу, Тифлис, 1935, стр. 186-187: Մասնագիտություն տե՛ս անդ, էջ 187:
² Проф. М. Подиевтов и проф. Г. Нагадзе, Старый Тифлис в известиях современников, Госиздат Грузии, 1929, стр. 32.

ապարանքի առաջ եղած հրատարակին ու շուկան դիտարկման արժանի են:

Մեզ ներս տարան մի մեծ դահլիճ, որը շատ լավ տպավորություն է թողնում, թեև այն փայտաշեն է: Նրա պատուհանները բացվում են ամեն կողմ՝ կապույտ, դեղին, կարմրա-գորշագույն և այլ գույների մեծ ապակիներով: Կան և մի քանի վենետիկյան հայելիներ, սակայն ոչ մեծ և գեղեցկությունը շատ գիշում են փարիզյաններին: Առաստաղը զարդարված է ոսկեզօծված դրվագավոր կաշով: Մեզ հավատացնում էին, թե կանացի կացարանն ավելի ճոխ է, սակայն նրա բանալին չգիտեմ ինչու չկարողացան գտնել, թեև անկեղծորեն ցանկանում էին մեզ ցույց տալ: Իշխանն ու նրա արքունիքը այդ ընթացքում գյուղում էին:

Ապարանքից հետո մենք գնացինք ոչ հեռու գտնվող բաղնիքները դիտելու: Հիանալի ջերմուկ-աղբյուրներ են, որոնց տաքությունը սակայն փոփոխական է. այն մոտավորապես այնպիսին է, ինչպես էլիսի ջրերը Էրզրումի մոտ: Թիֆլիսի բաղնիքներում կանառ տաք ու պաղ ջուր: Բաղնիքները լավ են պահպանվում, կարելի է ասել՝ քաղաքացիների միակ ուրախությունն են:

Թիֆլիսի գլխավոր առևտուրը մորթեղենն է, որ այստեղից գնում է Պարսկաստան կամ Էրզրումի վրայով Կոստանդնուպոլիս, այդպես էլ Շամսիից ու Գանձակից, բայց ծայրահեղ բարձր տուրքի պատճառով որ պետք է լինում այստեղ վճարել, ոչ Թիֆլիսի անցումով: Հայերը այն գնում են տեղերում և ուղարկում Ջմյուռնիս և Միջերկրականի այլ նավահանգիստներ, որտեղից հասնում է Ֆրանսիա: Տարեկան երկու հազարից ավելի ուղտերի քարավան է ուղարկվում Թիֆլիսից ու մնացյալ Վրաստանից Էրզրում բոհա կոչվող արմտիքով: Էրզրումից այդ արմատիքը գնում է Դիարբեքր, ուր այն գործածվում է Լեհաստանի համար այստեղ պատրաստվող կտորեղենը ներկելու համար: Բացի այդ, այս արմտիքից շատ են սպառում ներկված ամենալավ կտորեղեն պատրաստող Հինդուստանում:

Մենք առիթ բաց չէինք թողնում անցնելու Թիֆլիսի բազարով, ուր ամենայն տեսակ միրգ կա, հատկապես սալոր ու տանձ՝ «de Bon Chretien d'Ete».

Մենք այցելեցինք նաև իշխանի՝ քաղաքից դուրս գտնվող պալատ, որ գտնվում է Թիֆլիսի արվարձանում, որով անցնում է Թուրքիա գնացող ճանապարհը: Պալատը նշանակալի է նրանով,

* Գործածվում է կտորեղեն ներկելու համար:

որ նրա առաջ է գտնվում ցցահանման տանջանքի հարմարանքը: Պալատի մոտ սքանչելի այգիներ կան, որոնք ավելի խնամյալ են, քան Թուրքիայում եղածները: Այգիներում մեզ հիացրին ծխախոտի նման տերեւներ ունեցող ջրապղպեղները:

Քաղաքում լավագույն շենքը մեծ վեզիրին պատկանողն է: Նրա կառուցումը մեր գալուց առաջ նոր էր ավարտվել: Նրա սենյակները օթյակներով են, սակայն ցածր, ինչպես առհասարակ [տներն] այս երկրում: Նրանք զարդարված են ծաղկյա ծոփորներով և պատմական պատկերներով: Այդ ամենը հույժ ցածր ճաշակով է. վատ է նկարված, անհաջող ներկված և ավելի վատ ի մի գետեղված: Պարսիկները թեև մահմեդական են, սակայն կենդանագրություն հանդուրժում են: Թիֆլիսում նկարում են սովորաբար *al fresco*, խոնավ կրի վրա, ինչը բավական հաճելի տպավորություն է թողնում: Կիրն այստեղ, ինչպես և փայտը, շատ է, թեև տները տաքացվում են կուռով:

Թիֆլիսում կա շուրջ 20000 բնակիչ՝ 14000 հայ, 3000 մահմեդական, 2000 վրացի և 500 հռոմեական-կաթոլիկ: Այս վերջիններս դարձի բերված հայեր են, իրենց մնացած հայրենակիցների երզվյալ թշնամիներ: Իտալացի կապուչիները ոչ մի կերպ չեն կարողանում հաշտեցնել:

Մենք իջևանեցինք այդ բարի հայրերի հայրերի մոտ, որոնց վրաստանում շատ են սիրում. նրանք այստեղ թե հոգու, թե մարմնի բժիշկներ են: Նրանք շատ աշխատանք ունեն, որովհետև ընդամենը երեքն են՝ երկու արեղա և մեկ մոնթ: Հավատի տարածման միաբանությունը նրանցից յուրաքանչյուրին տարեկան տալիս է ընդամենը 45 հռոմեական էկյու, որ հավասար է 100 ֆրանսիական լիրի: Փոխարենը նրանց թույլատրվում է բժշկություն անել, քանի որ նրանց համարում են բժշկության հույժ գիտականեր, թեև ըստ էության նրանց գիտելիքներն այս բնագավառում շատ մակերեսային են:

Թիֆլիսում ամեն մեկը իրավունք ունի վառող պատրաստել անձնական օգտագործման համար. ծծումբը բերում են Գանձակից, իսկ բորակը հանում հարևան լեռներում: Լեռնային աղ շատ կա Երևան տանող ճանապարհներին: Զիթապտղի յուղը շատ թանկ է. կերակրի ու լուսավորման ծախսում են միայն վուչի ձեթ: Հարևան գյուղերում առատ վուչ կա, սակայն այն ցանում են միայն հատիկի համար, իսկ ցողունը թափում են առանց մշակման: Սա հսկայական կորուստ է, քանի որ նրանից կարելի էր աչ-

խարհում լավագույն կտոր պատրաստել: Ի դեպ, գուցե այդ կարող էր խանգարել տեղական մետաքսի առևտուրը:

Թիֆլիսում հունական դավանության 5 եկեղեցի կա, 4-ը քաղաքում, մեկը՝ արվարձանում, հայկական՝ 7, և 2 մզկիթ ամբողջում (մեկն էլ է եղել, բայց այն անգործածելի է): Հայերի կաթողիկե եկեղեցին կոչվում է Սիոն: Այն Կուրի մյուս կողմում է, դիք ժայռի վրա, սրբատաշ քարով կառուցված հզոր շենք՝ քաղաքին պատիվ բերող գմբեթով: Թբիլեյլը՝ այդպես են կոչում Թիֆլիսի եպիսկոպոսին, ապրում է այս եկեղեցուն մոտիկ: Քրիստոնեական եկեղեցիները ոչ միայն զանգակ ունեն, այլ նաև խաչակիր զանգակատներ: Արևելքում դա մեծ հրաշք է: Հակառակը, մուսուլմանները (կանչող մահմեդականները) այստեղ երբեք չեն համարձակվում ամբողջի մզկիթների մինարների բարձունքից աղոթքի ժամ հայտարարել՝ ժողովուրդը կսպաներ նրանց քարերով: Կապուցիների եկեղեցին մեծ է, բայց երբ շինարարությունը ավարտվի գեղեցիկ լինելու հեռանկար ունի:

* Թյուրիմացությունը նկատված է և ուղղված ուսերենի թարգմանչի կողմից (էջ 31, ծան. 1):

ՅՈՒՐԱԿԱՆ ԳՅՈՒՂԵՆՆԵՐԸ ՃԱՆԱԳՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆ ԿՐԱՍՏԱՆՈՒՄ (1772 թ.)

1745 թ. Ռիգայում ծնված Յոհ. Գյուլգենշտեդտը 22 տարեկան հասակում արդեն գիտություն գոտոր էր: 1768-1775 թվականներին Կայսերական ակադեմիայի կազմակերպած գիտական արշավախմբերի ընթացքում նա հանգամանորեն ուսումնասիրում էր Կովկասը՝ իր աշխարհագրությունը, հանածոներով, ազգագրությունը, ցեղակցությունը, լեզուներով և այլն: 1771 թ. Մայիսին նա այլևս ավարտել էր Պետերբուրգից մինչև Ղզլար ընկած տարածքում իր անելիքը և ուղեկիցների հետ Սեպտեմբերին արդեն Վրաստանում էր, և Մցխեթում Հերակլ II-ի հետ հանդիպելուց հետո Նոյեմբերի 14-ին ժամանում է Թիֆլիս, ուր մնում է մինչև 1772 թ. Փետրվար ամիսը:

Յոհ. Գյուլգենշտեդտի արշավախմբային գրառումները՝ «Reisen durch Russland und im Caucasischen Geburge» երկհատորը լույս է տեսել P.-S. Pallas-ի խմբագրությամբ 1787 և 1791 թվականներին Ս. Պետերբուրգում:

1962 թ. «Օտար աղբյուրները Վրաստանի մասին» մատենաշարով Թբիլիսիում լույս տեսավ գերմանագիր հեղինակի «Գյուլգենշտեդտի ճանապարհորդությունը Վրաստանում» (գօլդեդենմեդլեժոն մոջ Նաշրոծա Նախարարության անունից հատորը՝ Գ. Գելաշվիլու պատրաստած գերմաներեն ընագրով, վրացերեն թարգմանությամբ ու ուսումնասիրությամբ, որին երկու տարի անց հետևեց երկրորդ հատորը՝ նույն աշխատասիրողի հոգածու հրատարակությամբ:

Ստորև ներկայացվող դրվագը քաղում ենք առաջին հատորի 86/87-92/93 էջերից: Անհրաժեշտության պարագայում՝ հատուկ անունների գրություն ինքնատիպություններ հանդիպելիս, դիմում ենք հանդիպակաց էջերում եղած թարգմանությանն ու գերմաներեն ընագրին:

Գ. Գելաշվիլին խղճատորեն ուսումնասիրել է Գյուլգենշտեդտի Սանկտ-Պետերբուրգում գտնվող արխիվը և իր հրատարակությունը լրացրել գրառումների ու գեկուցագրերի անտիպ նյութերով, ինչպես նաև ճանապարհորդ-ընագետի կազմած և նյութերն ուղեկցող քարտեզներով¹:

¹ Այդպիսիք կցված են երկրորդ հատորին. տե՛ս «Գօլդեդենմեդլեժոն մոջ Նաշրոծա Նախարարության անունից հատորը՝ Գ. Գելաշվիլու պատրաստած գերմաներեն ընագրով, վրացերեն թարգմանությամբ ու ուսումնասիրությամբ, որին երկու տարի անց հետևեց երկրորդ հատորը՝ նույն աշխատասիրողի հոգածու հրատարակությամբ»:

* * *

Մինչև Թիֆլիսը թողնելս՝ ձեզ եմ առաջարկում այս տեղանքի համառոտ նկարագրությունը: Թիֆլիսը պարսկական և եվրոպական տեսքի մայրաքաղաք ու Քարթլիի թագավորի նստոց է: Նրան վրացիները կոչում են Թբիլիս քաղաք, այսինքն՝ Տաք քաղաք. քանզի նրա մերձակայքում տաք աղբյուրներ կան, իսկ նրանց մոտ՝ բաղնիքներ:

Այն գտնվում է Կուր գետի աջ ափին, որը այստեղ հարավային Կովկասի նախալեռան բազկի զառիվարի պատճառով թեքված է, իսկ քաղաքից վերև և ներքև՝ ավելի կտրուկ: Իմ համոզմամբ Մոզդոկի հետ նույն միջօրեականի վրա է՝ և երկու աստիճան զեպի հարավ: Առաջ ստորին արվարձանը՝ բաղնիսներից ցած քաղաքն էր՝ Թբիլիս քաղաքը:

Ժամանակակից քաղաքը ներկայացնում է գրեթե բուլժանկյուն եռանկյունի և, բացառությամբ Կուրի մոտ եղած մի տեղից, գոտեվորված է աղյուսե պատով. սրա մոտ արևելյան անկյունում՝ Նարիդալա փոքր բերդ կա, իսկ արևմուտքում՝ Շարդախտի ամրոցը: Նրանց միջև քաղաքի պարիսպը 600 սաժեն երկարություն ունի, իսկ ողջ քաղաքի շուրջը կազմում է մոտավորապես 3 ուսական վերստ կամ 1500 սաժեն: Այս ոչ այնքան մեծ տարածքում ապրում է շուրջ 20000 բնակիչ, ուստի փողոցները մոտավորապես 1 սաժեն լայնության են, նրբանցքները՝ ավելի նեղ:

Տները շինված են աղյուսով ու սալերով, կավախառն կիրով, միահարկ, շուրջ 15 փուլթ բարձրության, տանիքները հարթ, կավով պատած. սենյակներն ունեն բուխարիներ և լուսամուտներին ապակու փոխարեն յուղոտված թղթեր են: Ամեն ինչ թեթև է, վատ, ծուռ և շատ անհարմար շինված: Քաղաքի արևելյան մասում Կուրի վրա կամուրջ կա: Այս կամուրջով ենք մտնում Մետեխի փոքր ամրոց՝ Կուրի ձախ ափին:

Քաղաքի ներքևում, նրան մոտիկ ու Կուրի աջ ափին տաք աղբյուրներ կան և նրանց մոտ՝ հասարակաց բաղնիքներ երկու սեռի համար էլ: Բաղնիքներից ներքև քաղաքի առաջամասն է, արվարձանը, կամ ավելի լավ՝ Հիմ Թիֆլիսը: Քաղաքի և արվարձանի շրջակայքում նշանակալի խաղողի և պտղի այգիներ են, որոնք գետից ներքև 5 վերստի են հասնում և ջրաղացների և փոքրիկ առուների միջոցով ոռոգում Կուրի ջրով: Այգիների մոտ և նրանցից ներքև կան նաև ցորենի փոքր հանդեր: Այդպես էլ Կուրի ձախ ափին, քաղաքի դեմ դիմաց, այգիներ ու հանդեր կան:

19. Մելիքի և

20. Սուրբ Սարգիսի տաճար[ներ]

Սրանցից 12 քաղաքում են և 8-ը՝ արվարձաններում: Կաթողիկե հայերը, որոնք 400 [հոգի] պիտի լինեն, բավականանում են մեկ տաճարով: Քաղաքում կա նաև մեկ հայկական վանք¹:

Մահմեդական թաթարներն ունեն 3 մեջիտ:

Քաղաքի բնակչությունն ապրում է հիմնականում այգիներով ու ցանքերով, հատկապես բամբակի մշակությամբ: Շատ են վաճառականները կամ ավելի ստույգ՝ մանր կրպակավորները, որոնց մոտ մարդ կարող է ձեռք բերել պահանջմունք ունեցող ապրանք, մանր ապրանք, սպասեղեն, համեմունք և այլ բաներ: Կան այլևայլ <արհեստավորներ>՝ կաշեգործներ, ներկարարներ, գործողներ, զրվագողներ: Ամեն տեսակ քաղաքային արհեստագործություններ են զբաղվում քիչ քանակությամբ մարդիկ, այն էլ անվարժներ և ոչ վարպետներ:

Այստեղ թագավորն ունի աղաղաց գործարան և դրամահատարան:

1772 թ. Թիֆլիսում վաճառվում էր.

1 բաթման, այսինքն 1 դրվանքա հացը ռուսական փողով՝ 8 կոպեկ, 1 դրվանքա տավարի միսը՝ 25 կոպեկ, ոչխարի միսը՝ 30 կոպեկ, պանիրը՝ 20 կոպեկ, աղը՝ 20 կոպեկ, բրինձը՝ 20 կոպեկ, կարագը՝ 80 կոպեկ:

Ցորենն ու գարին գալիս են Գորիից և Սուրամից՝ լաստերով, որոնք կապված են սոսու ձողակտորներով, Կուր գետով վար: Այս լաստերը հետո վաճառվում են իբրև շինանյութ:

¹ Այս պարբերությունը կրկնված է Շարդենի հրատարակչի ծանոթագրության մեջ: Ինչպես երևում է Թիֆլիսի բնակչության ու դավանական համայնքների քանակական ցուցումից, ուղեգիրները հաճախ օգտվում են նախորդների արձանագրումներից:

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ՆԵԳՐԻ

ԳԵՆԵՐԱԼ ԵՐԱՈՒՆՎԻ ԴԵՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՕՐԱԳԻՐԸ

1817 թ. Ռուսաստանի կայսրը գեներալ Երմոլովի գլխավորությամբ արտակարգ դեսպանություն ուղարկեց Պարսկաստան: Դեսպանության կազմում իբրև խորհրդական ընդգրկված պետական իսկական խորհրդական Ա. Նեգրին կազմել է հիշյալ առաքելության օրագիրը՝ ֆրանսերեն: Ընդարձակ այդ ձեռագիրը (302 էջ) 1848 թվականից գտնվել է իշխանուհի Էլիզե Սուտցոյի մոտ, ապա անցել Պատմության և Հնությունների Օդեսայի ընկերությանը, ուր և ժամանակին այն տեսել և հին Թիֆլիսին վերաբերող էջերը (7-10) քաղել ու ֆրանսերեն ընտրելիս զուգահիշ ռուսերեն թարգմանությամբ հրատարակել է երիտասարդ կովկասագետ Լևոն Մելիքսեթ-Բեկը (Старый Тифлис по описанию А. Негри (1817) и М. Медведя (1824-1830 г. г.) Թիֆլիսում լույս տեսնող «Арс» հանդեսում (1918, № 2-3, էջ 104-114).

Թե ուր է գտնվում այդ ձեռագիրն այժմ և Լ.Մելիքսեթ-Բեկի քաղած հրատարակությունից հետո ինչ է կատարվել ամբողջական ընտրելի հատ՝ տողերիս հեղինակին հայտնի չէ: Ստորև թարգմանաբար հրատարակում ենք այն, ինչ ներկայացված է պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-Բեկի նշված հոդվածում:

* * *

Թիֆլիսը վրաստանի գլխավոր կառավարչի և բոլոր շրջակա երկրների վարչական կենտրոնն է: Քաղաքը տեղակայված է լեռան ստորոտում: Կուրը այն կիսում-անցնում է ամբողջ երկայնքով: Քաղաքում օդը առողջարար է, ջուրը՝ հրաշալի: Նրա բնակիչների թիվը անցնում է 20.000-ը: Նրանում գտնվող երկու հազար տներից միայն 150 կամ 200 են վրացական, բոլոր մնացածները հայերին են պատկանում: Այս քաղաքի շուկան բազկացած է հազարից ավելի կրպակներից: Այստեղ է պարսկական, թուրքական ու ռուսական և տեղական արտադրանքների հավաքատեղին: Հայերը առևտրական խոշոր գործարքներ են կատարում: Եվ միայն նրանց մեջ կարելի է բավական մեծահարուստներ գտնել:

Տների կառույցը այնպիսին է, ինչպես Պարսկաստանում: Դրանք ուրիշ բան չեն, քան քառանկյունիներ՝ ավել կամ պակաս բարձր, ներքուստ մուսյլ, մի քանի անցքերի բացումով, որոնք իբրև լուսամուտ են ծառայում: Սովորաբար դուք քաղաքում մեկ հարկանիից ավելի տներ չեք գտնի, ընդ սմին՝ դրանք գետնափոր են: Գրեթե բոլոր տների դռները չափազանց փոքր են: Այդ նույն

ՍՈՐԻՍ ՖՈՆ ԿՈՒՅԵԲՈՒ
ՈՒՂԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆ, 1817

տանիքները միաժամանակ Հարթակներ են, ուր տղամարդիկ ու կանայք զբոսնում են և քնում ամառվա գիշերներին:

Տների մեծ մասը թաղակապ է, իսկ թաղերի վրա երգիքներ կան՝ բնակարանի լուսավորման համար: Բնակիչներից առավել կարողություն ունեցողները տանն առկից «դերբաս» են կառուցում, այսպես կոչված բավական լայն թաղեր և նրանց հատումով եղած սենյակները ավելի լավ են ու շատ ավելի մեծ, քան բնակարանները: Ցերեկվա լույսը բնակարան է թափանցում ոչ այլ կերպ, քան երգիքից: Բավական մուսյլ այդ կացարանները ամառվա շոգերին շատ հով են լինում:

Թիֆլիսի դիմաց Կուրից ձախ կան գետնափոր բավական մեծ թվով հյուղակներ [...]

Հունա - ռուսական դավանության մեկ մեարդպոլիտ, Հայոց մեկ արքեպիսկոպոս և երեք կաթողիկե հայրեր քաղաքի ծիսակատարություններն են ներկայացնում: Թիֆլիս քաղաքում կա նաև այստեղ թափանցած շիա-մահմեդական վարդապետության մեջիտ:

Թիֆլիսը կիսող Կուրը այն երկու մասի է բաժանում. այս արագընթաց և ձկնառատ գետը նկատելիորեն նպաստում է օդի առողջարարությանը:

Վրացիների զգեստը գրեթե չի տարբերվում պարսիկների հագուստից: Նրանց կանայք ոտից գլուխ փաթաթվում են սպիտակ չադրայի մեջ. այն ծածկում է ողջ գեմքը, ինչպես նաև ողջ մարմինը. ճիշտ դիմագծեր, կտրուկ [հայացք] ունենալով, նրանք այլանդակում են իրենց նրանով, որ կարմրագեղով չպարում են երեսները և ներկում հոնքերը:

Վրաստանում կլիման չափավոր է, ձմեռը՝ խիստ մեղմ ու կարճատև:

Վրաստանում բազում մրգեր կան և տարատեսակ խաղող, որից բավական լավ գինի են պատրաստում՝ կարմիր ու սպիտակ...

Ռուսական բանակում ծառայող այս գերմանացին գեներալ Երմոլովի Պարսկաստան կատարած դեսպանության անդամ էր:

Նրա ուղեգրությունը լույս է տեսել նախ գերմաներեն (1818 թ.), ապա անգլերեն (Narrative of a Tourney into Persia ...London, 1819): Կա նաև ֆրանսերեն հրատարակություն: Ստորև վկայակոչվող դրվագը քաղված է Ուղեգրության Հովհ. Հակոբյանի հայերեն թարգմանությունից:

* * *

«...Ճանապարհները բոլոր նահանգներում անգործածելի էին, և Թիֆլիսն իսկ թաղված էր ցեխի մեջ: Այս քաղաքը իր ներկա բարգավաճ վիճակը պարտական է գեներալ Երմոլովին: Կարճ ժամանակվա ընթացքում նա կառուցել է տներ, մայթեր և փողոցներ, բացել է հրապարակներ՝ որպեսզի օդը շարժի քաղաքի նեղ ու աղտոտ փողոցներից: Կարճ խոսքով, ով որ մի տարի առաջ հեռացել է Թիֆլիսից, հիմա չպիտի ճանաչի այդ: Երբ բնակիչները վերջապես զգացին, թե շատ ավելի հաճելի է ապրել տների՝ քան ցեխակույտերի մեջ, երբ դուրսը դիտելու համար լուսամուտների պերճանքը բանտարկյալ կանանց համար ընթարմացման առիթ դարձավ, կառուցման մոլի տենչանքը հանկարծակի այնքան արագությամբ տարածվեց, որ ոչ մեկ հատ անգործ բանվոր իսկ չէր ճարվում: Ընդհանուր հրամանատարի նախկին տունը՝ եվրոպական և ասիական ճարտարապետության ծիծաղելի մի խառնուրդ, քանդված է և նրա տեղը շինված մի արդիական շենք, մի գեղեցիկ նախագավիթով: Բնակիչները սկզբում ծուռ էին նայում այս նախագավիթին, բայց շուտով ոչ ոք գոհ չէր առանց մի նախագավիթի: Եթե այս մոլի տենչանքը շարունակվի մի քանի տարի, Թիֆլիսը պիտի դառնա մի գեղեցիկ քաղաք: Այնտեղի տաք բաղնիքները գերազանցորեն լավ են, և եթե նրանք ավելի պատշաճորեն դասավորեն, մարդը կարող է փորձել՝ ամբողջ օրը այնտեղ անցկացնելու համար, բնակիչների նմանությունով, որոնք շաբաթ օրը ամբողջովին անցնում են այնտեղ: Նրանք բաղնիք են տանում իրենց հետ ծխամորձ, գինի, պանիր ու կիթառ և ուրախ ժամանակ են անց կացնում ամբողջ օրը: Նույնն են անում և կանայք, միայն նրանք ավելի ուշադրություն են դարձնում իրենց անձին...»¹:

¹ Հովհ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հատոր 2, Երևան, 1934, էջ 501-502:

ԳԼԴԱՊԵՏ ՏՈՆ ՏՈՆՍԸՆ
ՈՒՂԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆ (1817 թ.)

Հնդկաստանում երկար ժամանակ ծառայած բրիտանական այս սպան Անգլիա դառնալու ճանապարհին այցելել է Այսրկովկաս և եղել Թիֆլիսում: Նրա ուղեգրությունը լույս է տեսել 1818 թվին: Հայերեն քաղվածաբար թարգմանվել և հրատարակվել է Հով. Հակոբյանի «Ուղեգրություններին» Զ հատորում (Երևան, 1934):

* * *

«...Հուլիսի 9. - Մեր հաջորդ ճանապարհորդության նպատակակետը Թիֆլիսն էր, երեսուներեք մղոն հեռու: Տասներեք մղոն ու կես առաջ գնալուց հետո հասանք Քոդի (Kodi) չորս ժամում. որովհետև այստեղ միայն մի ենթասպա կար, շատ քիչ հարմարություններ ունեցանք և նախաճաշեցինք մի պարտեզում: Նորից ճամփա ելանք և կես մղոնից հասանք մի բնական ավազան կամ լիճ, որ թվում էր թե աղի էր, մի կողմ միայն ունենալով ջուր: Պատված էր բլուրներով և ուներ ութը մղոն երկարություն և չորս մղոն լայնություն: Այդտեղ անցնելուց հետո, սկսանք բարձրանալ անմշակ ու լեռի բարձրությունից և ինը մղոն դեպի առաջ հասանք Սողանլուի (Soganlook) կայարանը, Կուր գետի մոտ: Այս վայրը ճանապարհորդների համար հարմարություն չունի: Ծանապարհը այստեղից գնում էր Կուրի աջ ափից և նրա ու բլուրների միջից մինչև Թիֆլիս: Այդ քաղաքին մի մղոն մնացած քառասուն րոպե մեզ պահեցին կարանտինայի մի կայանում: Հեռավորությունը Սողանլուից Թիֆլիս գտանք որ ութը և կես մղոն էր. ճանապարհը այս կարճ հեռավորության վրա անսովոր կերպով լավ էր:

Անցնելով քաղաքի միջից, մեզ դիմավորեց քաղաքի գլխավոր հայ բնակչի ծառան, որ մեզ առաջնորդեց իր տիրոջ տունը, ուր հրավիրված՝ իջևանեցինք: Նա որդին էր Արուստուն Իսայա խանի (Arratoon Issaya khaun), անգլիացիների վերաբերմամբ մասնավորապես լավ տրամադրված մի մարդ, որին մենք նամակներ ունեինք և որ հուզումով տեղեկացանք՝ վերջերս կայծակնահար էր եղել: Տունը հիանալի էր. գետեզված էր գեներալի ու կառավարչի թաղամասում և նրանց բնակարանների մոտ: Որովհետև մենք գտնվում էյինք Վրաստանի մայրաքաղաքում, մեր նամակներն ուղարկեցինք գեներալ Կուտուսովին, որ հաջորդ առավոտ մեծ քաղա-

քավարությունը ընդունեց ինձ և հրավիրեց ճաշի, որ մենք ընդունեցինք: Երախտագրությունը պետք է ավելացնել, թե պարզապես բրիտանական սպա լինելուն՝ մեր հանդեպ ունեցած հարգանքի համար, ցույց տվավ ամեն հնարավոր ուշադրություն, և անմիջապես սկսավ հարցնել մեր ցանկությունների մասին, և փութով աջակցեց մեզ նրանց իրականացման համար: Հիրավի, ես շատ հազվադեպորեն փորձառություն եմ ունեցած վայելելու այնքան անշահախնդիր քաղաքավարություն...:

Թիֆլիս գտնված միջոցին ամեն օր նա մի նոր նշան ցույց տվավ իր սրտի բարություն և պարտավորեցնող տրամադրություն: Երեկոյան, այս առաջին ծանոթության, գեներալը՝ երևակայելով, որ մենք բավական հարմարություններ չունենք մեր հայ հյուրընկալի տանը, մեզ առաջարկեց մի տուն, որ այդ միջոցին պատրաստել էին իր համար, և որ բարի եղավ անձամբ մեզ ցույց տալ. քայլեց մեզ հետ բազարներում և քաղաքի լավագույն մասում, մատնանշելով ուշադրության արժանի ամեն բան: Սակայն, մենք չէինք կարող ընդունել իր հյուրընկալ հրավերը այդ տան համար, մեր հայ հյուրընկալի հանդեպ ունեցած հարգանքի պատճառով, որ միշտ նպաստավոր էր եղել անգլիացիներին և մասնավոր խնամք էր տանում մեր բարօրության համար:

Հուլիսի 11. - Մենք կրկին ճաշի հրավիրվեցինք գեներալ Կուտուսովի կողմից, որ ասաց, թե մենք պետք է որ մեզ համարեինք իր հյուրերը: Երեկոյան այցելեցինք կառավարչին, որ նոր էր վերադարձել գավառից: Ժամը վեցին, գնացինք վրացի մի իշխանի, իշխան Բեյբուդովի բնակարանը, ուր տեսանք նրա ընտանիքը, և մեզ մեծարեցին Կովկասյան շրջանների տարբեր ցեղերի տարօրինակ պարերով: Այս պարերից մի քանիսը կատարեցին վրացի երիտասարդներ, և նրանց հետ յերկու տիկին, որոնք դանդաղորեն կատարում էին ձևական շարժումներ, որ հետաքրքիր էր: Այս պարերը տեղի ունեցան տիկիներին ու պարոնների կողմից գեներալ Կուտուսովի պահանջով, որպեսզի մեզ ցույց տար վրացական պարի կերպերը:

Կանանց հագուստը մեծ չափով անհարմար է. դա մեր ամենահին նորաձևությունների ոճին է նմանում, ցուցադրելով երկար բաճկոններ և տափակ կուրծքեր, փաստորեն կանացի կազմվածքը չէր երևում, բացի մի տեսակ նեղ շալից՝ կապված մեջքին: Նրանց կերպարանքը այլակերպված է շինված կամար հունքերով և նրանց գլխանոցը բոլորովին անշնորհ է. դա նմանում է մի տեսակ շրջված սկահակի կամ սանդի, պարզապես մի ծայրատ կոն:

Նրանց հաղուստը մետաքսից է, և նրանց բարձր կրունկով կոշիկները ներկված են կանաչ ու կապույտ: Այս տիկիներին ընթացքը բոլորովին սառն է, պարզ վերապահությունից ավելի, նպատակավոր կերպով դիրք բռնած այս պարագայում, որ նրանք կարծում են, թե պետք է ազատություն տալ իրենց, անկասկած նրանք ուրախ պիտի լինեին այս ձևական վերապահումից ազատվելու:...

Չորս-հինգ մարդ կիթառի կամ ջութակի նմանող երաժշտական գործիքով և երկու թմբուկով նվագում էին պարողների համար, և երբ պարը ընդհատվում էր, նրանք երգում էին: Բոլոր ներկաները ծափ էին տալիս շարժման համաձայն և թվում էր թե կատարելապես վայելում էին երաժշտությունը: Ներկաները բոլորը, ազատորեն գինի էին խմում, և մի երկար սեղան ներս բերին, բեռնավորված պտուղներով, հյուրասիրության համար:...

Գալով վրացի կանանց գեղեցկության, որ արևելյան առակախոսներն ու բանաստեղծները, ինչպես նաև նրանց նմանողները, ընդհանուր համաձայնություններ գտնում են, ես ավելի նվազ չափանցրած գաղափար էի կազմել, հետևաբար շատ հուսախաբ չեղա՝ գտնելով, որ իմ տեսածները ոչ մեկ գեղեցկություն չունեին¹:

ՈՒՂԵՐՏ ԿԵՐ ՓՈՐՏԸՐ

ՈՒՂԵԳՐՈՒԹՅՈՒՆ, 1817-1820 թթ.

Մանրամասնորեն նկարագրում է Թիֆլիսը, նրա դիրքը, տները, մարդկանց, սովորությունները, պարերը, զգեստը և այլն: Դավանությունների ու պաշտամունքային կառույցների մասին խոսելիս նկատում է¹.

* * *

«...Քրիստոնեական տարբեր դավանանքի պատկանող բազմաթիվ գեղեցիկ եկեղեցիներ կան Թիֆլիսում. այն, որ պատկանում է Հռոմեական կաթոլիկ հավատքին, ամենից գեղեցիկն է: Հայկական մեծ եկեղեցին՝ Սուրբ Սիոնի [Թաղից ոչ հեռու] մայր եկեղեցին², ավելի ընդարձակ է, բայց չի հավաստում իր հարստությունը ու ճարտարապետության շնորհքով իր մրցակցին, բայց ունի դիրքի առավելություն և նրա բնական դիրքի վեհությունը թվում է թե համապատասխանում է իր անվան: Նրա ստորոտից հոսում է արագ ու աղմկալից Կուրը:...

...Այս նեղ վայրում մի կամարով կամուրջը կապում է քաղաքը մի ընդարձակ արվարձանի հետ, որ կոչվում է Հավլարաբ: Այնտեղ բնակում է գլխավորաբար հայերի մի գաղութ, որոնք փախել³ են Երևանի շրջակայքից ռուս-պարսկական պատերազմների ժամանակ...»⁴:

¹ Հովհ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հատ. 2, Երևան, 1934, էջ 720:

² Սա պարզ թյուրմացություն է, պիտի լինեի «Վրացական մեծ եկեղեցին՝ Սուրբ Սիոնի մայր եկեղեցին»:

³ Հայերի «փախած» լինելու տեղեկությունը ստույգ է, և ինչպես Մ.Բժշկյանցն է ճշտում՝ Թիֆլիսում էին հաստատվել Յիցիանովի հորդորով:

⁴ Կեր Փորտըրը Թիֆլիսում եղած ժամանակ շփումներ կամ հանդիպումներ է ունեցել Հայ հոգևորականության հետ և Հայաստան ուղևորվելիս կաթոլիկոսին հանձնելիք նամակներ է տարել Թիֆլիսի Հայոց եպիսկոպոսից... (նույն տեղում, էջ 754):

¹ Հովհ. Հակոբյան, Ուղեգրություններ, հատ. 2, էջ 653-656:

խուժյան համար ոստիկանության պետը ինժեների և մի քանի ծառայողների ուղեկցությամբ հետևողականորեն սահմանել է բոլոր փողոցների լայնությունն այն հաշվով, որ նրանցով փոխադրական կարողանա անցնել: Ընդ սմին հսկում էին, որ փողոցներն անցնելին ուղիղ գծով. բնակիչներին բավական քիչ ժամկետ էր տրվել ավարտելու սովորաբար 12-15 ֆուտից ոչ ավելի բարձրություն ունեցող աղյուսակերտ տները: Աշխատանքները արագացնելու համար աղյուս պատրաստելու ահռելի տարածություն էր հատկացվել, այս աշխատանքներին էին լծվել մեծ թվով զինվորականներ, նրանցից ոմանք անտառներում կաղնի ծառեր էին հատում և Գորիից Կուր գետով հասցնում Թիֆլիս: Այս պայմաններում հին քաղաքի վերականգնումը այնպիսի արագությունով էր ընթանում, ինչպիսին երևակայելն իսկ դժվար է:

Հին քաղաքը չըջապատող խորխորատները աստիճանաբար լցվում են, և մի քանի տարի հետո այն կհավասարվի նորին: Նոր քաղաքում կարելի է տարածքի հետ ազատ վարվել, ուստի փողոցներն անց են կացվում վաթսուն ֆուտ լայնությամբ: Աքանչելի հրապարակներ, մեծ խնամքով թրծած, մասամբ արևի տակ չորացրած աղյուսով զորանոցներ, հիվանդանոցներ, պետական հաստատությունների համար կառուցված շենքեր: Այս բոլորը լրացնում են գեներալ Երսուլովի կատարած հասարակական աշխատանքների ընդհանուր պատկերը: Վերականգնման, կարելի է ասել՝ նրա խնամքին հանձնված երկրամասի մայրաքաղաքի լիակատար վերականգնման հանդեպ նրա հոգածությունն ու ջանադրությունը ոչնչի հետ համեմատելի չեն: Հայտնի է, թե ինչ բավականություն են պատճառում նրան Թիֆլիսի ընդարձակումը, տեսնելը և ահա գեներալները, տեղացի իշխաններն ու մեծահարուստ հայերը միմյանց մրցակցելով աշխատում են առանձնանալ իրենց կառույցների նրբությունով:

Սոչոր աշխատանքների կազմակերպիչների միջից բոլորից ավելի աչքի է ընկնում հայոց եպիսկոպոս Ներսեսը: Այս նշանավոր հովվապետը նոր քաղաքում հսկայական քարվանսարայ է կառուցել, որ կարծես խոսում է այս քաղաքի առևտրի պարփակության մասին:

Հայերի հոսքի պատճառով Թիֆլիսի բնակչությունը մեծանալով մեծանում է. նրանք այստեղ թուրքերի բռնություններից ու պարսիկների պատճառած նեղություններից պատսպարան են որոնում: 1820 թ. Թիֆլիս հաստատված մի հայ ընդարձակ քարվանսարայ է կառուցել: 8 սափենից ոչ ավելի լայնության և 30-40 եր-

կայնություն տեղանքի համար նա վճարել է 81.000 ուլուլի թղթագրամով (81.000 ֆրանկ), իսկ բացի այդ՝ իր տիրույթը Կուրի հեղեղումից պարսպելու համար ստիպված էր պատ կառուցել ու լայն լիցք կատարել: Այս քարվանսարայը նշանակալի չափով ընդարձակ է դարձյալ հին քաղաքում գտնվող մյուս երկուսից:

Այստեղ եկող ու ետ գնացող ձիերը և ուղտերը, պարսիկ վաճառականների արագաշարժությունը և նրանց հակադարձը՝ թուրքերի ու հայերի հանգստությունը, հեռավոր երկրներից եկող ամենաալյազան ապրանքների փոխադրականները՝ այս ամենը հատուկ տեսք ու աշխուժություն է հաղորդում այդ ինքնատիպ հյուրանոցներին, ուր այդքան տարբեր երկրների ու լեզուներով խոսող վաճառականներն ապրում են կարծես մեկ համայնք կազմած: Հյուրանոցի ու ապրանքի պահեստի համար այստեղ ոչ մի վճար չի գանձվում. քարվանսարայի տիրոջը միայն կոմիսիոն տոկոս է հատկացվում:

Երեք քարվանսարա տեղակայված են շուկայի կենտրոնական մասում: Այս շուկան բաղկացած է մի շարք հրապարակներից ու փողոցներից, ուր միշտ լեցուն է ժողովրդով: Արհեստի յուրաքանչյուր տեսակի համար շուկայում հատկացված է հատուկ թաղամաս: Երկու հին քարվանսարայներից մեկում կենում են բացառապես պարսիկները, իսկ Կարսից, Էրզրումից և Թուրքիայից եկող հայերը սովորաբար իջևանում են մյուսում:

Վերջին տարիների Թիֆլիսի բնակչությունը սկսել է էսպես մեծանալ: 1820 թ. Թիֆլիսում կար շուրջ 24.000 բնակիչ: 1825 թ. նրա բնակչությունը հաշվվում էր առնվազն 33.000: Այս տարի ինչպես բուն քաղաքում, այնպես էլ նրա արվարձաններում հաշվվում էր 2.500 հայ ընտանիք, 1.500 վրացական և 500 թաթարական ու պարսկական, ընդամենը 4.500 ընտանիք, յուրաքանչյուրը բաղկացած առնվազն 6 շնչից, որով կազմում է 27.000 շունչ, գումարած գարնիզոնը, չինովնիկությունը և արտասահմանցիները 6.000 շունչ, իսկ ընդհանուրը՝ 33.000 հոգի:

Հնդկաստանից Եվրոպա գնացողները սովորաբար Թիֆլիսով անցնող ճանապարհով են մեկնում: Բոսնից ծովով ուղևորվելով, նրանք 15-20 օրում հասնում են Բենդեր-Բուշեր Պարսից ծոցում: Այդ նավահանգստում անգլիական գլխավոր հյուպատոսություն կա, և անգլիացիները այստեղ մեծ առևտուր են անում, այստեղից Պարսկաստանում տարածելով Հնդկաստանի և իրենց հայրենական մանածագործության արտադրանքները: Բենդեր-Բուշերից վեց շաբաթվա ընթացքում նրանք հեշտությամբ հասնում են Թիֆլիս: Քարվանսներն

այդ ճանապարհն անցնում են վեց շաբաթվա ընթացքում: Թիֆլիսից անգլիացիներն Անգլիա են մեկնում կամ ծովով՝ Ռեդուտ-Կալեից Օդեսա հասնելով, կամ ցամաքային ճանապարհներով՝ Կովկասով, ռուսական գավառներով ու Ավստրիայով: Երբեմն նույն օրը Թիֆլիս են գալիս Փարիզից խոշոր վաճառականներ, սուրհանդակներ՝ Պետերբուրգից, ակտրականներ՝ Կոստանդնուպոլսից, Կալկաթայից ու Մադրասից՝ ժամանող անգլիացիներ, Չինոնիայից, Յագոնից՝ հայեր, և Բուխարայից՝ ուզբեկներ. այնպես որ այդ քաղաքը կարող է համարվել Եվրոպայի ու Ասիայի միջև գլխավոր հանգուցակետ: Երբ առևտուրն այստեղ լիակատար զարգացում ստանա, Սամարկանդից, Տիբետից ու Չինաստանի սահմաններից ժամանող բուխարացիները Թիֆլիսի շուկայում կհանդիպեն Լահորի ու Լազարաթի հնդկաստանցիների հետ:

Շաբաթը մեկ անգամ կանոնավորապես Եվրոպայից Թիֆլիս է հասնում փոստը: Պետերբուրգից և Օդեսայից՝ 25-րդ օրը, Փարիզից՝ 50-55-րդ օրը:

Վերջին տարիներին վրացական իշխանները զբաղվում են պարտեզներ աճեցնելով: Լերակլի հրաշալի այգին նշանավոր իր ստվերախիտ սոսիներով ու բարդիներով քաղաքային նոր թաղամաս է խորհրդանշում: 1820 թ. ռուսական կառավարությունը այն վաճառքի հանեց և դիմացը ստացավ ընդամենը 5.000 ռ. արծաթով (20.000 ֆրանկ), 1823 թ. այն արժեք 20.000-21.000 ռուբլի արծաթով (84.000 ֆրանկ): Սենայի ափերին երևան եկած շինարարական կիրքը նույնով ընդգրկել նաև Կուրի ափերը:

Թիֆլիսի վրա իշխող բարձունքի հարավային լանջին, որտեղից հոյակապ տեսարան է բացվում, գեներալ իշխան Բենրուդովը մերձքաղաքային տուն է կառուցել և նրա մոտ ճաշակով հարթակներով վար իջնող պարտեզ սարքել: Նույն շրջանում հանրության համար այգի է բացված, որը հարում է գլխավոր կառավարչի պալատին. այն գեղեցիկ բուսականությամբ և ճաշակավոր ծրագրումով ընդարձակ այգի է: Մի քիչ վերև՝ կաթողիկական նոր հանգստարանն է. այն զբոսանքի վայր է դարձել, ուր գնում են Օիրազի խաղողի գեղեցիկ ողկույզներով հիանալու, որ աճեցվել են այստեղ վերջին երեք տարիներին: Այդ վազերը ուղարկվել են այստեղ անգլիացի ռազմական ճարտարագետ, Աբաս-Միրզայի մոտ գտնվող և Հնդկաստանում երկար ապրած լեյտենանտ-գնդապետ Մոնսիսի կողմից: Դժվար է ավելի պատրաստակամ մարդ գտնել:

Կաթողիկական հանգստարանի ծայրերից մեկում գեղեցիկ տաղավար կա, որի մեկ մասը հատկացված է հասարակաց հանգստի, իսկ մյուսը՝ մատուռ է:

Քսան՝ տարի առաջ Թիֆլիսում իշխում էին ասիական սովորույթները: Առհասարակ հազվագեպ այցելող ճանապարհորդներին բնակիչներից յուրաքանչյուրը շտապում էր հյուրասիրութուն ցուցաբերել, իսկ վաճառականները իջևանում էին քարվանսարաններում: Այժմ այս մայրաքաղաքում հայերի կողմից խնամվող մի քանի հյուրանոց կա, ռեստորանատեր և երկու հացավաճառ՝ ֆրանսիացի:

Կուրի ափին գտնվող արվարձանի գերմանացի բնակիչները քաղաք են բերում կանաչի, յուղ, ապխտած միս և այլ երչիկային մթերքներ: Այս գերմանացիների մեծ մասը Վիրտսբերգից են: Սույն գերմանական համայնքին, ինչպես նաև Կուրի ձախ ափին, Թիֆլիսից հինգ վերստ հեռու ապրող մյուսներին է Վրաստանը պարտական կարտոֆիլի աճեցմամբ: Երբ ես 1820 թվին Թիֆլիս եկա կարտոֆիլի ֆունտի համար վճարում էին 10 սու¹, իսկ այժմ նրա արժեքը, ինչպես որ ողջ բանջարեղենինը Վրաստանում, շատ չափավոր է: Գերմանացիները, որոնց մասին ես խոսում եմ, իրենց բախտից շատ զոհ են. բոլոր տվյալները կան, որ նրանք այստեղ կծաղկեն:

¹ Հավանաբար «պենի» անգլիական դրամ, որ այստեղ հավասար է ֆրանսիական «սու»-ին (1/20 ֆրանկ) - Ա.Պ.:

Հ. ՄԻՆԱՍ ԲԺՇԿԵԱՆՑ

Մխիթարյան հայր Մինաս վարդապետ Բժշկեանցի «Ճանապարհորդութիւն ի Լ. աստան և յայլ կողմանս՝ բնակեալս ի հայկազնեաց, սերելոց ի նախնեաց Անի քաղաքին, շարադրեալ հանդերձ զանազան բանասիրական տեղեկութեամբք» (Վենետիկ, 1830 թ.) աշխատութիւնը, ինչպես խորագիրն ու հեղինակային «Յառաջաբանն» են հավաստում, նպատակ ունի տեղեկագրելու և ուսումնասիրելու այն երկրներն ու բնակավայրերը, ուր Անիից գաղթած հայերի ժառանգներն են ապրում: Բնականաբար՝ հարևան Վիրքի մայրաքաղաք Թիֆլիսը նրա ցանկից դուրս չալիտի մնար, քանի որ Անիի քաղաքային բնակիչները նրա հետ վաղօրոք երթևեկ ունեին և ապա՝ Թիֆլիսը աշխարհագրորեն առավել մերձավոր քաղաքներից էր, ուր հայերը ըստ պատշաճի չյուրընկալ էին լինում:

1824-1830 թվականների միջոցին կատարած ճանապարհորդութիւնների ընթացքում նա առավելագույն քաղաքային բնակչութիւն մեջ էր անցնելներ փնտրում, իսկ Թիֆլիսը նրա օրոք հայաշատ ասիական երկրորդ քաղաքն էր՝ հայտնի տնտեսական ու մշակութային կյանքով (Գ. Պոլսից հետո կամ նրան համընթաց):

Ուշագրավ է բազմազգ քաղաքի վերաբերմամբ Հ. Մինաս վրդ. Բժշկեանցի պատկերացումը, ինչպիսին էր Թիֆլիսը. «Եւ քանզի ի կենակցիլ բազմաց ի միասին մեծ զօրաւոր լինի ոգի ընկերական, անպակաս ուսանելով յերբեաց զպիտանիս և հաղորդելով միմեանց զհանճար և զգիւտ. նմին իրի անդէն և անդ ծովանայ ոյժն, և յառաջ դան հիասքանչ մեծագործութիւնք և իմաստուն կարգք մեծիմաստ աշխարհաշինաց ի մայրաքաղաքս աշխարհի, յորս թագաւորէ պանծանօք ոգի ընկերական և քաղաքականութեան: Նորին աղազաւ ուղղադատ իմաստունք ընդ տեսանելն ի քաղաքամէջս զերեւելի և հոյակապ շինուածս՝ անվրէպ կշռադատէին, թէ գոյ անդ ընկերական ոգի և անպակաս միաբանասէր աշխարհաշէնք»¹:

Դատելով Թիֆլիսի քաղաքային տեղանքի և տեղանունների ճիշտ ու հստակ ճանաչումից և անվրեպ գրառումից, Մխիթարյան վարդապետը տեղաբնակ գրագետ ուղեկիցներ է ունեցել, բանասերի հմտութիւնները ստուգել գրառելիքը:

Մեր հեղինակի՝ Թիֆլիսի վերաբերող տեղեկութիւնները ժամանակին արժանացել են Հին Թիֆլիսի անցուղարձով զբաղված հայագետ-վրացագետ պրոֆ. Լ. Մելիքսեթ-Քեկի ուշադրութեանը (տե՛ս նրա *Смарианъ Тифлис по описаніям А. Нерси (1817) и М. Меццани (1824-30 г.г.)* - "Ars", *Тифлис*, 1918, № 2-3, стр. 104-114 և առանձին):

Ստորև քաղվածաբար հրատարակվում է Թիֆլիսի նկարագրութիւնը վերաբերող գրվազը (էջ 412-414):

¹ Մինաս վրդ. Բժշկեանց, Ճանապարհորդութիւն ի Լեհաստան, Վենետիկ, 1830, էջ 02:

ԹԻՖԼԻՉ

615. Է մայրաքաղաք կուսակալութեան վրաստանու և երբեմն թագաւորանիստ վաղեմի քաղաք Վրաց, որ յարեւմտից ընդ հարաւ պատեալ է ապառաժ լեռամբք. յարեւելից ունի զՎուր գետ՝ հոսեալ ի հիւսիսոյ ընդ հարաւ: Յայնկոյս գետոյն է լեռան Հավլապար. յորոյ վերայ է ընդարձակ դաշտ, ուր բնակին գիւղականք Էջմիածնի, զորս վարեաց աստ մեծ կուսակալն Ռուսաց Յիցիանով ի վերջին պատերազմի ընդ Պարսից: Ուրանօր սկսան շինել բնակութիւնս և ընդարձակել զքաղաքն:

Այս մեծահռչակ քաղաք կառուցեալ է ի դառ ի վեր լեռին սկսեալ յեզերաց անտի Վուր գետոյն, և ունի պարիսպ կաւակերտ խճախառն: Անդր քան զկամուրջն ի հարաւակողմն ընդ արեւլս են 5 բաղանիք բնական ջերմաջերմ ջուրց, որք շինեալ են բազում կամարօք և մեծագործութեամբ, ունելով զանազան քարուկիր աւազանս խորինս: Ի ճախակողմն բաղանեաց է ճանապարհ Պարսկաստանու. իսկ յայսկոյս կամրջին բաղանեաց է բարձր աշտարակ Նարիգալէ ճայնեալ. ուր պահեն զէնս և կարասիս պատերազմի:

616. Ի հիւսիսակողմն արտաքոյ քաղաքին դոյ դաշտ տափարակ, ուրանօր է արուարձան, որ է ծայր մեծի թաղին կոչեցելոյ Տափիթաղ: Անդ մերձ ի գետն է Վանք Հայոց կամ Առաջնորդարան արքեպիսկոպոսանիստ. հնաշէն եկեղեցին Կաթողիկէ անուամբ հիմնեալ է ի 600 թուականին տեառն, որ ունի 3 սեղանս միակարգս և 5 կաթողիկէս, նկարեալ ի ներքուստ զանազան պատկերօք:

Երեւելի է ուսումնարանն նորաշէն՝ կանգնեալ ի մեծանուն Ներսիսէ արքեպիսկոպոսէ Հայոց վրաստանու, յորում մարզին մանկունք հայկազնեայք ի լեզու հայ, ռուս, պարսիկ, ընդ վկացութեամբ խոհական Յարութիւն վարդապետի Ալամդարեան: Բնակիչք մեծի քաղաքիս են զանազան ազգք. ընդ ամենայն հաշուին քսան հազար տունք, իսկ տունք Հայոց են 5000, որք յառաջագոյն ունէին 24 եկեղեցիս. այլ յառնուլ Մէհեմեդ խանին զայս քաղաք՝ շատք քանդեցան: Այժմեան եկեղեցիք Հայոց բաց ՚ի վանաց են 10, զորս նոքա կոչեն ա) Սուրբ Նշանի, Մօղնո՞, բ) Ծիկրաշեն, գ) Բերդեհեմի, դ) Մեծ Բերդի, ե) Փոքր Բերդի, զ) Սուրբ Գեորգայ, է) Սուրբ Սարգսի, որ է արտաքոյ քաղաքին մերձ ի վանս, ը) Եկեղեցի Խօճենց որ ի Հավլապարն, թ) Սուրբ Սարգսի մերձ ի բաղանիս, ժ) Սուրբ Կարապետի յայնկոյս գետոյն:

² Մ. Բժշկեանցը Ս. Նշան և Մուղնի եկեղեցիները թյուրիմացաբար նույնն է նկատել, ուստի համարակալումը վերանայելի է:

617. Անապատն Կոստանց է մեծաստան Հայկազն միանձնուհեաց, որք կրօնաւորին ի վաղուց հետէ ընդ հպատակութեամբ արբասուհւոյ:

Սիոն է մայր եկեղեցի Վրաց թագաւորաշէն գմբեթայարկ է բարձրագոյն հանդերձ բարձր զանգակատամբ, կառուցեալ յափն Կուր գետոյ, որ ընդարձակ է և մեծագործ՝ նկարեալ ի ներքուստ բոլոր պատմութիւն Աստուածաշնչի: Նոյնպէս մեծաշէն է եպիսկոպոսարանն Ռուսաց: Գոն ի Թիֆլիզ և Հայկազն հռովմէականք իբր 40 տունք. ունին քարաշէն եկեղեցի յանուն սուրբ Աստուածածնին հիմնեալ ի 1803. ընդ նմին և վանատուն, յորում բնակեալ Լատին քահանայից՝ հովուեն զժողովուրդն: Ուրանօր գոն և Յոյնք, եկեալք յայլևայլ կողմաց: Տունք մեծամեծաց են կրկնայարկք և աղիւսակերտք. միջակայնոց՝ միայարկ, իսկ հասարակ ժողովրդեան՝ կաւաշէն խճախառն, որոց տանիք կոչին Դարպաս: Փողոցք քաղաքիս նեղ են և անկանոն, տունք այնպէս խճողեալ են առ միմեամբք, զի տեղիք ինչ և ոչ փողոցս ունին:

Այժմ սկսան ի Տափթաղի շինել տունս ձեւաւորս ի վերայ լայնածիզ և ուղիղ փողոցաց ըստ եւրոպեան կարգի. ուրանօր կառուցեալ կայ մեծ պալատ կուսակալին. առ որով և զարդարուն պարտէզ արքունի, կանոնաւոր կրպակք, և պալատք մեծամեծաց:

Ի թիկանց Տափթաղին ընդ արեմուտս են այգիք և գեղեցիկ պարտէզք. այնպէս զի ի նկատել ի բարձանց անտի կարի իմն զուարճալի երևի դիրք և տեսիլ մեծի քաղաքիս՝ ունելով ի միջի զգեղեցկահոս և զբարեբեր Կուր գետ: Յերկոսին ծայրս քաղաքին շինեալ են կրկին արգելանոցք. մին սակա եկաւորելոց ի Պարսկաստանէ և միւսն ի Կովկասէ:

618. Առաջի Թիֆլիզին կառուցեալ կայ լայնանիստ կամուրջ փայտաշէն ձգեալ ի լեառն Հավլապար: Ուրանօր աստ և անդ հաստատեալ կան ի գետ անդր 10 շարժական ջրաղացք, որք հոլովեալ ի հոսանաց գետոյն՝ մատակարարեն զալիւր քաղաքին. այլ երբեմն յափշտակեալ ի բռնութենէ ջուրց աստ և անդ տարուբերին:

Այս անուանի գետ կոչի հասարակօրէն Քիւռ, որ ելեալ կրկին վտակօք ի լեռանց Արտահանայ և ի լճէ Ծավշեթի՝ գայ միանայ Սաշուպաշ, ապա անցեալ ընդ Կիրճն Պերտէի և ընդ Թիֆլիզ՝ ընդունի 7 երեւելի վտակս: Հուսկ յետոյ մերձ ի մէկատ խառնեալ յԵրասխ գետ՝ նովաւ հանդերձ թափի ի ծովն Կասպից:

Ի Կուր գետոյ յաճախ ելանեն բազմատեսակ ձկունք. մանաւանդ ձուկն Օրակու պարարտ յոյժ, և Մերսին, զոր նոքա կոչեն Չուղէլ, յոր-

մէ հանեալ խալեար բազում մերձ ի Կէնճէ, առաքեն այլուր: Գտանի ի նմա և Ջրչուն, այլ չէ այնչափ յաճախ մերձ ՚ի Թիֆլիզ:

Կուր գետ ի ստորին ծայր Թիֆլիզի յերկու թևս բաժանեալ և ի մղոնաչափ հեռաւորութեան անդրէն միաւորեալ կազմէ երկայնաձև գեղեցիկ կղզի, որ կոչի Օրդաճալա, ուր են վայելուչ պարտէզք և բարեբեր ծառատունկք:

619. Սօլուակ է վտակ, որ հոսեալ ի գլխոյ լերին՝ անկանի յաւազանն առ ստորոտով լերին, յորմէ բաշխեալ ոռոգանէ զայգիս: Ի վերայ այսր լերին գոյ եկեղեցի Վրաց Թաճմիտայ կոչեցեալ. այսինքն Սուրբ լեառն, ուր բոկոտն յաճախեն ուխտաւորք յիւրաքանչիւր եօթնեկի յաւուրս հինգշաբաթուց:

ՍԱՐԳԻՍ ԵՊՍ. ՃԱԼԱԵԱՆՑ

Իր «Մանապարհորդութիւնն ի Մեծն Հայաստան» աշխատութեան առաջին մասը 1842 թվականին հրատարակելուց հետո, վերահայտցիկ թեմակալ Սարգիս եպս. Զալալյանց Սանահնեցին որոշեց ձեռնապահ մնալ երկրորդ մասի հրատարակութեանը՝ մանավանդ որ նրան գոհացում էր տալիս Հովհ. եպս. Շահխաթունեանցի հրատարակ հանած երկհատորը՝ «Ստորագրութիւն Կաթողիկէ էջմիածնի և հինգ գաւառացն Արարատայ» (հ. Ա, Բ, էջմիածին 1842): Սակայն շատ չանցած համոզվեց, որ նախորդի ընդգրկած «հինգ գաւառաց»-ից բացի կան «աշխարհներ» «յորս կամ հայրէնի ժառանգութեամբ և կամ գաղթականութեամբ բնակութիւն կալեալ հայրենազուրկ Հայկազեանց՝ արարին ինքեանց հայրենիս, ամենայն ուրեք ցուցեալ զհանդէս հանճարոյ, անխոնջ վաստակաց և մանաւանդ աստուածապաշտութեան իւրեանց»: Ահա, Շահխաթունեանցին լրացնելու և 1846 թվականին կաթողիկոս օծված ներսես Աշտարակեցու հանճարարութեանը կատարելու պատահալով Վրաստանի, Իմերեթի և այլոց թեմակալ նշանակված հեղինակը ձեռնամուկ է լինում «Ճանապարհորդութեան» երկրորդ մասի կազմութեանը, որը լույս տեսավ 1858 թվին «ի Տփլիս»: Գիրքն սկսվում է Անի քաղաքի նկարագրութեամբ և մանավանդ նրա հուշարձանների վրա եղած վիմագրերի վերձանութեամբ ու նախնական մեկնաբանութեան փորձով և ապա անցնում Թիֆլիս շահաստան քաղաքի պատմութեանն ու այստեղ հաստատված հայութեան ստեղծած մշակութային ժառանգութեան ներկայացմանը (էջ 53-74): Կարելի է նույնիսկ վիճարկել, թե արդյո՞ք արդարացի է Թիֆլիսում առաջնորդական աթոռ ու նստոց ունեցողի համար այդ քաղաքի հնութիւնները «Ճանապարհորդութեան» գիրք մուծել: Բայց պիտի ընդունել, որ հատորը միայն մեզ զբաղեցնող քաղաքին չի վերաբերում, և այդ մի քանի էջի համար գրքի խորագիրը չպիտի փոփոխութեան ենթարկվեր, առավել ևս որ առաջին մասը լույս էր տեսել մինչ այդ (1842 թ.):

Կարևոր է նկատել, թե Սարգիս Զալալյանցը ժամանակ ու հնարավորութիւն է ունեցել ներկայացվող հուշարձաններ բազմակի այցելութիւններ կատարել, ստուգել ու վերստուգել իր գրառումը և ի լրում՝ «ի գիտող արանց» հարցուփորձ անել: Ուստի նրա հաղորդումների արժանահավատութիւնը կասկած չպիտի հարուցի:

ՏՓԽԻՍ

է երևելի և շահաստան քաղաք ի նահանգին Գուգարաց յափն Կուր գետոյ ի հարաւային կողմանէ, վասն զի Գուգար էր նահանգ Հայոց և ունէր զինն գաւառս, որոյ սահմանն ի հիւսիսոյ ձգէր ցգետն Կուր. զորս ունէին Վիրք, - ասէ Խորենացիս, - և բնակիչս հարաւային կողման Կուր գետոյ Վիրք անուանէին Սօւէլիք, այնէ հարաւայինք. զիրք տեղւոյն սակաւիկ զառ ի վայր, օգն առողջարար և

ջուրն բարեհամ. երկիրն արգաւանդ և բերրի. ի թիկանց ունի զլեռուն Մթածմինդայ, այն է՝ Սուրբ Լեռան, առեալ զանուն ի Դաւիթ սրբակեաց առնէ միողէ, որոյ եկեղեցին անկանի առ սարաւանդակաւ այնր լերին և կամ ի լերկ և ի սուկաւէա գոլոյն, զի զուրկ է ի յարեւելից կողմանէ ի դալարագուարճ բուսոց և ի հովանաւոր ծառոց:

Ի հարաւոյ ապառաժն նարնդալայի, ի վերայ որոյ է բերդ ամուր և հզօր, կառուցեալ ի թագաւորաց Պարսից յամի տեառն 379, նորոգեալ և յաւելեալ ի Տաճկաց և ի Վրաց, զի յառաջ զընտան էր յանցաւորաց, իսկ այժմ վառօղատեղի: Ի ներքին ծայր ապառաժիս են յորդաբուղիս հանքային աղբիւրք ջերմ ջրոց, ի վերայ որոց գոն ութն բաղանիք և որպէս կարծի անուն քաղաքիս ծագեալ է ի ջերմ ջուրց ըստ Վրաց՝ Թփիլիս, սակայն ի կողս միոյ գրչագիր մատենի կայր գրեալ թէ՛ Քաղաքս այս յառաջն անուանէր Ադրապօլ, յետոյ անուանեցաւ Փայտակարան՝ յաղագս ունելոյ զպարիսպ և զաշտարակ իւր ի մայր գերանաց, և ապա Տուփիսիս՝ վասն խիտ առ խիտ գոլոյ պալատաց և տանց: Իսկ եթէ ստոյգ իցէ՝ չկարեմ հաւաստել:

Վախտանկ Գուրգասլան արքայ Վրաց ի 455՝ ամի յաղագս ամրութեան տեղւոյն և յարմարութեան փոխեաց զաթոռ արքայութեան իւրոյ ի Մցխիթայ աստ, զոր առաւել ճոխացոյց և պայծառացոյց և յօրէ յայնմանէ եղև հռչակաւոր շահաստան և արքայանիստ քաղաք:

Բայց զնոյն երջանկութիւն չկարաց վայելել շարունակ քաղաքս այս, այլ զօրէն հողմակոծեալ և տատանեալ նաւու տարուբերէր ի կատաղի կոհակս նախանձու զանազան թշնամեաց, այն է Պարսից, Խազրաց, Արարացոյ և Տաճկաց: Զառաջինն Խաբան թագաւոր Հոնաց միաբանեալ ընդ կայսեր Յունաց Լերակլի պաշարեաց զսա և ջան եղեալ հիմն ի վեր տապալել որպէս գրէ Մովսէս Կաղականդուացիս՝ թէ՛ «Յետ այսր ամենայնի դիմէին ուղիսքն յարուցեալ գետն յորձանուտ (այն է արքայն Խաբան) ընդդէմ Վրաց աշխարհին և պատեալ պաշարէին զփափկասուն վաճառաշահն քաղաք հռչակաւորն և մեծն Տփլիս: Ազգ լինէր և մեծի կայսերն (այն է Լերակլի) ժողովեալ և նորա զամենայն զօրս զօրութեան իւրոյ գայր վաղվաղակի հասանէր առ նիզակակից օգնականն իւր ... ապա այնուհետև անդ էր տեսանել զաղէսս եղկելի անձանցն որ փակեալ էին

* Բնագրում վրիպակով՝ 555:
* Կարգա՝ Կաղանկատուացին:

ի բերդին, հասեալ ի վերայ նոցա թշուառութիւն ի վերայ թշնամութեան. բայց չե ևս հասեալ ժամանակն որ առաջի կայր: Եւ եղև այսպէս, զի իմացեալ Խորոզմու զժամադիր մեծ թագաւորացն երկոցունց ի քաղաքն այն, յառաջ քան զպաշարելն զօր փութանակի առաքէր յօգնականութիւն նոցա և պահպանութիւն քաղաքին զյօժարն և զքաջ պատերազմօղն, զգօրազուխն իւր զՅարհապալան, և յընտիր հեծելոց թիկնապահաց և դռնապահաց իւրոց ընդ նմա իբրև արս ՌՍ, զոր իբրև տեսին բնակիչք քաղաքին զօրաւիզն առաքեալ հանդերձ յաղթանդամ և կիրթ պատերազմակցօքն յոյժ զօրացան յանձինս իւրեանց և սկսան ծաղր առնել զերկուս թագաւորսն: Զի թէպէտ և տեսանէին զանթիւ բազմութիւն զօրացն հիւսիսոյ և արևմտից, զի ի նմանութիւն լեռանց ճակատեալ շուրջ զքաղաքաւն: Թնդայր, դողայր երկիրն ի բազմութենէն, նաև ընդ նմին զմեքենայսն, և զչորեքանիւսն, և զայլ ազգի հնարս յօրինեալ ի ձեռաց ճարտարացն Հոովմայեցոց: Նաև զուռուցիկ տիկան մեծամեծս քարալիցս աւազալիցս, որով զգետն մեծ զԿուր, որ պատէ զքաղաքին կողմն, ուռուցեալ յետս ընդ դէմ ընդ պարիսպն դիմէցուցանէին, այլ նոքա ո՛չ ինչ վատեալք և յոչ մի ինչ իրաց, այլ քաջալէրէին զմիմեանս... Յուսկ յետոյ զկորստեանն իւրեանց խաղային զխաղ. զդժուամ մի մեծ եղեալ առաջի նկարէին ի վերայ նորա զպատկեր Հոնաց թագաւորին, կանգուն մի յերկայն և կանգուն մի ի լայն և զտեղի արտեանացն աչացն յօդ մի ծրագրեալ, որ ոչ ոք կարէր նշմարել, նոյնպէս և զտեղի մօրուացն լերկս ժպիրհս և զտեղի շնչառու քթացն, թիզ մի լայն, թուով մազուցն պերեկտիցն թէ կարէր ոք ճանաչել: Եւ բերեալ զայն եղին ի վերայ պարսպին յանդիման նոցա, և աղաղակէին առ զօրսն և ասէին՝ Ահաւասիկ թագաւորս ձեր ո՞ւր կայս, դարձար ո՞ւր երկրպագէ՛ք սմա Զերու խաքանեայս, և առեալ զեղարդս ի ձեռն ծակոտէին յանդիման նոցա զդժուամն, նոյնպէս և զմիւս թագաւորն ծաղրէին, ձաղէին, այպանէին, անբնադէտս կոչելով:

Թէպէտ առաջին անգամն չկարացին կորզել զսա ի Պարսից, բայց յետոյ դիմեալ նոյն արքային Խաքանայ առ ի թափել ի վերայ այսր քաղաքի զմթերեալ ոխս առաջին նախատանացն, և վերցուցեալ զսուր առ հասարակ, պատեցին զքաղաքն և դիմեալ ի պարիսպն կոյս զմիմեամբք զիզանալով թափեցան ի ներս, այնուհետև ասէ. «Թուլացան և լուծան ի քաջութեանց, մատնեցան ի պարտութիւն և անկան յետ ի պարսպէն և խուճապեալք որպէս զճնճողուկս ըմբռնեալ ի գործիս որսորդաց, ո՛չ ուրեք կարելով ժամանել ի տուն իւր, ձայն տալով գուժիւ ահագին հրամայել սիրե-

լոյ ամուսնոյ իւրոյ կամ զթալ ի ծնունդս որովայնի իւրոյ, այլ պարտասեալք և պակասեալք ջանային ծածկել զանձինս իւրեանց, ելանէր գոչումն հառաչանաց նոցա ըստ նմանութեան բազմամբոխ հօտից մաքեաց առ գառինս և զհետ նոցա հնձօղք անոզորմք, որոց ձեռք իւրեանց հեղուին զվտակս արեանց և ոտք իւրեանց կոխէին զդիակունսն և աչք իւրեանց տեսանէին զղիթաւալն իբրև զհեղեղս կարկտի: Իբրև հատան ձայնք ողբոցն և վկայիցն, ո՛չ ոք մնաց ապրեալ և ո՛չ մի: Ապա գիտացին նոքա թէ յազեցան սուրք նոցա: Ածին և զերկուս իշխանսն՝ զմի իշխան պետ կողմնակալ թագաւորութեանն Պարսից և զմիւսն ի բուն բնակչաց իւրոց ի տոհմէ իշխանութեան Վրաց աշխարհին հրամայեաց փորել զաչս նոցա, փոխանակ զի կոյր նկարեցին զպատկեր նորա. ապա մորթագերծ արարեալ, լցեալ զմորթն խոտով կախեցին զպարսպէն. հուսկ յետոյ պարապեցան ի ժողովել զաւարս. շեղջս և կոյտս կոյտս դնել առաջի բռնաւորին, որոց յաճախութեանց հայիլն ձանձրանայր տեսանելով զանթիւ և զանհամար տաղանդս ոսկւոյ և արծաթոյ այլ և զարդուց եկեղեցեացն, զականակապ մարգարտաեռ սպասուցն ո՛ կարէ պատմել: Նոյնպէս զըմպոցսն զեղջիւրեղէնս և զլորամաձև փայտեղէնս, ա՛յն է՝ զանձի և կուլայ» զոր այժմ ամեն ՚ի գործ:

Յետ նորա Բուղա ամիրայ Հագարացոց ի հուր դատեաց զամենայն շինութիւնս նորին և դարձոյց աւերակ, զնոյնն արար և Լանկթամուր բռնաւոր Օգրեգաց: Յետ նորա նոյնպէս արարին ոտնակոխ Օսմանցիք: Ծահաբաս վարեաց զբնակիչս նորա ի Պարսկաստան: Եւ Նատիր առաւել ծանրացոյց զհարկս, թէպէտ կամեցաւ տանել ի Խորասան զերիս հարիւր գերդաստան Հայս ի թիկնապահութիւն իւրոյ անձին, սակայն զիջեալ ի խնդիր Արրահամ կաթուղիկոսի Կրետացոյ և Մելիք Քալանթար աղայի՝ որդւոյ Մելիք Աշխարանի Բեհրուդեանց զանց արար, միայն պահանջեաց ի նոցանէ զտուգանս ի միում նուազի քառասուն հազար սօմառ ցորեան և չորս հազար թուման դրամ:

Նոյնպէս սոսկալի եղեն հարուածք քաղաքիս ի վերջին ժամանակս ի ձեռն Աղայ Մահմատ - խանի. և իսպառ եղծաւ, հրդեհեցաւ և աւերեցաւ և կարօտացաւ ողբոց մարգարէին Երեսիայի: Եւ թէ յորպիսի ողբալի դրութեան մնայր քաղաքս այս պարզապէս յայտ առնեն նամականիք արքայից Վրաց Հերակլայ, Գեորգեայ և ընտանեաց նոցին առ կաթուղիկան Հայոց Յովսէփ Արղութեանց, որոց իսկն գտանի առ իս ի պէտս պատմութեան՝: Ապա ի 1797 թուին յա-

* Զամենայն հրովարտակ թագաւորաց Պարսից և զգրութիւնս արքայից Վրաց առ Յով-

ուրս արքայութեան Գիօրգոյ որդւոյ Հերակլեայ եմուտ ընդ հօր պաշտպանութեան Ռուսաց կայսեր և ի 1801 թուին իսպառ միացաւ ընդ նմա՝ ընդ որոյ հովանաւորութեամբն ազատեալ ի սոսկալի հարուածոց զանազան թշնամեաց վայելէ զխորին խաղաղութիւն:

Յետ ո՛չ սակաւ ժամանակաց քաղաքս այս կերպարանափոխ եղև, հնագոյն և անշուք տունք շինեցան ըստ եւրոպիական ձևոյ, և մոլորաշաւիղ պողոտայք պարսպապատ քաղաքին եղան ի կարգի ըստ կարելոյն, այնուհետև հեղան զեղան յամէնուստեքէ բազմութիւնք բնակչաց: Պարսպափակ հին քաղաքն ոչ գոլով բաւական տարածեցաւ շինութիւնն ի շրջակայ վայրս նորին. ի Տափթաղ. ի Կուկիայ ի Խարփոխ և այլն, և որք յառաջն էին տեղիք արօտական անասնոց և վարուցանի: Արդէն լցան բազմաթիւ շինութեամբք. զառաջինն շինեցաւ ի Տափթաղ պալատ կուսակալին՝ շրջապատեալ ծաղկազարդ և ծառատունկ բուրաստանօք, և ապա տունք բնակչաց հոյակապ և յարմար ձևովք և ուղիղ պողոտայիւք. ուրանօր դեռ ևս՝ շարունակին անդադար եռայարկ և քառայարկ շինուածք: Բայց զբնակիչս Հալուաբարայ նախ քան զհարուածն Տփլիսայ էած աստ արքայն Վրաց Հերակլ ի Քանձակայ և Երևանայ, զորս անուանեն Յամբոնցիք և Երևանցիք, ի վերայ որոց յաւել զմասն ինչ ի բնակչաց Երևանու կնիազ Յիցիանով, ուր և նոքա հետ զհետէ փոխեցին և փոխեն զանշուք սենեակս իւրեանց ի հոյակապ և ի յարմարաւոր տունս ըստ եւրոպիական ձևոյ:

Պալատ արքայից Վրաց անկանէր առ ափն Կուր գետոյ յարևելս հիւսիսոյ քաղաքին, իսկ այժմ աւերակ և աննշան: Ի տեղի որոյ կառուցաւ շքեղաձև տուն քաղաքական նահանգապետի, յորում այժմ բնակի մետրապօլիտն Ռուսաց:

Բնակիչք են աստանօր Ռուսք, Հայք, Վրացիք, Յոյնք, Գերմանացիք, Տաճիկք և զաղթական Գաղղիացիք, յորոց մեծ մասն հաշուին Հայք՝ աւելի քան զհինգ հազար գերդաստանս, ի ձեռս որոց են գրեթէ գլխաւոր մասն վաճառականութեան և արուեստից, և ըստ բնատուր հանճարոյ և ընդունակութեան յառաջացեալ են և յառաջանան ի լաւ անդր:

Կարվանսարայք են տասն և երեք, յորոց տասն են Հայոց և երևելիքն ի նոցանէ՝ Թամաշեանց և Արծրունեաց, և կրպակք վաճառականաց աւելի քան զչորս հազար ըստ մեծի մասին Հայոց հուպ ի կարվանսարայն Արծրունեաց, [որ] է սալայատակ և բարձրաձեղուն

սէփ կաթողիկոսն Արդուքեանց, զգտեալն առ իս յաղագս անկորուստ պահպանութեան և ի պէտս պատմութեան եղից ի վախճան ճանապարհորդութեան իմոյ:

վաճառանոց Բազազխանայ անուանեալ, ուր նստին ի միասին Հայք և առնեն զվաճառ:

Եկեղեցիք Ռուսաց և Յունաց տասն և հինգ, Հայոց՝ տասն և չորս, Հայ Հոռովմեականաց՝ մէկ: Առաջին մայր եկեղեցի Հայոց կոչի Փաշի վանք, ըստ որում փաշայ ոմն հայազգի ապաշաւեալ զյանցանս իւր տայ բերել ի Սաղիմայ զհող ի վանից սրբոյն Յակոբայ և եղեալ ի սմին տեղւոջ, ի վերայ որոյ կառուցանէ զգմբեթայարկ փոքրիկ եկեղեցի, անուանելով սուրբ Յակոբ: Կից որոյ կառուցանի ՚ի նորոյ հոյակապ աղիւսակերտ եկեղեցի ի վերայ վեցից սեանց յանուն Սուրբ Աստուածածնայ, որ ունի զերիս խորանս սրբազան խորհրդոյ, երեք կաթողիկէիւք վայելչացեալ: Աստանօր ի հնումն նսէին առաջնորդք ի կողմանէ Էջմիածնայ և հովուէին միմիայն զտէրունի ժողովուրդս՝ թուի թէ զգաղթականս, ըստ որում Տփլիս նահանգաւն հանդերձ վիճակ էր Հաղբատայ վանից և ունէր զառանձին առաջնորդ, իսկ այժմ երկուց վիճակաց միացեալ ի մի կայ ընդ իշխանութեան առաջնորդին Էջմիածնայ, և Հաղբատ յետս կացեալ է յիւրոց իրաւանց:

Բարսեղ կաթողիկոս և Գրիգոր զտէրունի ժողովուրդս Փաշի վանաց, ընդ որս էին և տէրունի անուանեալք Կուսիս, Վաշլեվան, Տապախմեղայ, Դուղաս, այժմ՝ Դեղուս, Վարդիսուրան, Կիկէթ, Տագնագիղ, Լիս և Թելէթ շնորհեցին թէմ և վիճակ վանիցն Սանահնու, յանձն առնելով ի հովուութիւն Բարսեղ արքեպիսկոպոսին Բերքեան Արդուքեանց, բայց այժմ որպէս սոյն վիճակ, նոյնպէս և զսեպհական թէմս նորա զտուեալն ի թագաւորաց Հայոց և Վրաց և հաստատեալն կոնդակօք կաթողիկոսաց ցաւուրս Յոհաննէս կաթողիկոսի Կարբեցոյ. լարաբաժին արարեալ ի 1836 ամի՝ զկէս մասն միացուցին ընդ վիճակին Երևանայ և զկէսն ընդ Վրաստանի, այնուհետև և վանքն Սանահնի զօրէն Հաղբատայ յետս եկաց իւրոց իրաւանց, և գուցէ երկոքին վանօրայք ի սուղ ժամանակի համարեսցին ի թիւս աւերակացն Անուոյ:

Ներսէս կաթողիկոս ի ժամանակս իւրոյ առաջնորդութեան յետ կառուցանելոյ զհոյակապ ուսումնարան ի սմին քաղաքի և զընդարձակ բազմասենեակ խանութն հանդէպ նմին, կառուց նաև ի պարսպի այսր վանաց գեռայարկ գեղեցկաշէն կրաշաղախ և աղիւսակերտ առաջնորդարան և զայլ հարկաւորեալ նմին պարագայս:

Ղազար աւագ քահանայ գործակալ սրբոյ Էջմիածնի ի 1789 ամի ի հայրապետութեան տեառն Ղուկասու և ի թագաւորութեան Վրաց Հերակլեայ երկրորդի նորոգեաց զեկեղեցիս ի ներքուստ և յարտաքուստ և գեղանկար յօրինուածովք շքեղազարդեաց օգնականութեամբ

եղբորն իւրոյ պարոն Աղալոյի: Նոյնպէս զգլուխ տաճարին Առաքելոյ անուանեալ արդեամբք պարոն Յովսէփայ Պապայեան Ծարիկեանց և մօր նորա Խանումին, եղբորն Մկրտումին և տիկնոջ իւրոյ Թամարին:

Արձանագրութիւն Փաշի վանաց:
ի ճակատ հարաւային դրան:

Թուին ՌՄԼԷ, յամի ծննդեան Քրիստոսի 1788, ի հայրապետութեան Ղուկաս կաթողիկոսի և թագաւորութեան Վրաց Հերակլեայ Բագրատունոյ զայս վանքի Սուրբ Աստուածածնայ քաղաքիս նախկնաշէն եկեղեցին սորին սպասատր և աւագ քահանայ Տէր Ղազարոս և եղբայրն իմ Աղալօն կրկին նորոգեցինք ըստ բոլորին ներքուստ և արտաքուստ յիշատակ հոգւոց մերոց և ծնողաց մերոց Դատին և Լալիթրան եկեղեցիս Մարիամին: Որք հանդիպիք զԱստուած ողորմի ասացէք:

Ի ճակատ հիւսիսային դրան:

Յամի տեսուն մերոյ Փրկչին հազար եօթն հարիւր ութսնի, ևս աւելորդ ինն համարի, ի յամսեանն Փետրվարի:

Ի հովուութեան Հայոցս տոհմի տեսուն Ղուկասու վեհապետի, իշխանութեանն Վրաց ազգի՝ երկրորդ Հերակլայ արքայի:

Այլ ի հոգին ապաւինեալ, որոյ շնորհօքն զօրացեալ, յօժարութեամբ յառաջ դիմեալ և ի շինումն ձեռնարկեալ:

Ջտենչմունս սրտի մերոց կատարեալ, զհամայն շինուածս աւարտեալ,

Ապա ներքուստ և յարտաքուստ յօրինուածովք շքեղազարդեալ:

Ի յիշատակ մերոյս ազգի, Տէր Ղազարեան շառաւիղի. ի հոր մերոյ առն Դատի, մականուանեալ Ծաքաբօյի:

Եկեղեցիս էր քայքայեալ, որոյ միջին կամարն անկեալ, բոլոր շինուածքն աղաւղեալ, յոյժ անվայել տգեղացեալ:

Նաև եղբորս հարազատի, որ Աղալօյ անուն կոչի, ի գործս ընդ իս համախոսի, յօժարապէս ջանացողի:

Հուսկ յետոյ և ինն նուաստի՝ Տէր Ղազարոս քահանայի. գործակալիս զահոյն մեծի Սուրբ Աթոռոյն Էջմիածնի:

Յարևելեան կողմն հիւսիսային դրան:

Կամա Փրկչին տեսուն Յիսուսին, և օգնութեամբ Աստուածածնին. նորոգեցաւ զլուխ տաճարին, առաքելոց աջ դասին:

Սա յիշատակ անջնջելի բարի զաւակ աշխատողին. շինեցաւ արդեամբ Պապին որդի Ծարիկեանց Յովսէփին:

Եւ մօր սորա Խանումին, նաև եղբօր Մկրտումին, համեստ տիկնոջ իւր Թամարին, և համօրէն իրեանց ազգին.

Որքան պատարագ որ մատչի՝ լիցի սոցա մասն և քածին:

Հազար հարիւր թուականին իննսուն և ինն աւելին:

Երկրորդ եկեղեցի, որ կոչի Կաթողիկէ, կառուցեալ ի ստորոտս ապառածին Նարինդալայի ի Ոսէկ իշխանէ Հայոց ի թուին Հայոց ՉԼԴ՞. ի վեր քան զմեծ հրապարակն Պարսից անուանեալ, հոյակապ և շքեղ վայելչացեալ սրածայր կաթողիկէիւ, և անսիւն. ի պարսպի սորա բնակէին առաջնորդք վանիցն Հաղբատայ, այժմ այնոքիկ տունք ի նորոյ նորոգեալք կան ի վարձու: Հուպ ի սոյն եկեղեցի անկանի միւս Հրեշտակապետաց եկեղեցի, կրաշէն և կամարակապ, ուր իջևանս կալնուին առաջնորդք վանիցն Սանահնու:

Ի Կաթողիկէ եկեղեցւոջ գտանի մասն ի Կենաց փայտէ, զետեղեալ ի միջակիտի ոսկեզօծ խաչի, ի պատուանդանի որոյ գրի «Յիշատակ է սուրբ խաչս Գրիգոր վարդապետին ի դուռն Զարեքայ մեծ անապատին: Ի թուին Հայոց ՌՄԷ»: Նոյնպէս արծաթեայ պահարան երկփեղկեայ ոսկեզօծ դրամբք, յորում է մասն սրբոյն Գեորգեայ Զօրավարին, յիշատակ որոյ գրի ի քամակ պատկերին. «Պատկեր սրբոյն Գեորգայ յառաջնագոյն ի հանգուցեալ հօրէն իմմէ Գրիգոր Սուլթանեանէ ի տիպ սրբոյն Գեորգայ երագահաս Զօրավարին քանդակեցուցեալ նուիրեալ էր նորին հիաճրաշ նշխարի, որ ի Բօլնիս եղելոյ, իսկ այժմ ես՝ որդի Գրիգորի Դատի Սուլթանեանս, մինչ տեսի զայս յիշատակ հօրն իմոյ յաւէտ իմն փոքր բարեաւ լցայ նախանձու, զոր և ետու մեծացուցանել եռապատիկ մեծութեամբ քան զոր յառաջն էր, որոց բոլոր արծաթի զումարն եղև 394 մսխալ, որով վերստին նորոգեալ պահարանիւք և օծմամբ ոսկւոյ յօրինել և զարդարել ետու ի յանուն նոյն մասին Գեորգեայ և մշտնջենաւոր յիշատակ ինն Դատի Սուլթանեանիս և կողակցոյն իմոյ Մարիամին և ծնողաց հանգուցելոց իմոց Գրիգորին և Եղիսաբեթին, և որդոց իմոց կենդանեաց Յովհաննիսին և Ովսաննային և հանգուցելոցն Ծուշանին և Փեփրոնեայ. զրեցաւ ի 1824 ի Թիֆլիզ»:

Բաց ի վերոյ գրելոցն են ի պարսպապատ քաղաքի այլ ևս հոյակապ, շքեղ և աղիւսակերտ եկեղեցիք՝ վայելչացեալք շքեղ կաթողիկէիւք և զարդարեալք ի ներքուստ և յարտաքուստ զանազան յարմար ձևօք և նկարիւք, որք են հին և նոր Մօղնի յանուն Սուլթր Աստուածածնայ և Սրբոյն Գեորգայ Զօրավարի, Սուլթր Նշան, Զիկրաշէն յանուն Սուլթր Աստուածածնայ, Սուլթր Գեորգ Քարափի թաղի, Սուլթր Բեթղէմէմ, Նորաշէն Սուրբ Աստուածածին և Անապատ կուսաց, զոր կառուցին

* Այս 1285 թվականը քաղված է Հովհ. Երզնկացու առաջարան - հիշատակարանից և շինարարութեանը չի վերաբերում, այլ՝ իր ճառ խոսելու ժամանակին:

իշխանազնեայ Բեհրուդեանք և ապահով արարին զանազան արդիւնարեք կալուածովք, յորում և բնակին միաբան կուսանք. զհիմնադրութիւն սորին և զկարգադրութիւն յայտ առնէ հետեւեալ նամակ պարկեշտուհի իշխանազնեայ մայրապետին Գայիանեայ, գրեալ ի ք. Իսպահան:

Պարկեշտասունց մայրապետի և արդարամիտ կուսանաց սուրբ Կատարիանց կուսանոցին Նոր Ջուղայու հոգեհարազատ քերց ի Քրիստոս:

Ողջոյն.

Անազան և կարի անազան եհաս ի ձեռս իմ պատուական նամակ սրբազումար միաբանութեանդ՝ գրեալ ի 15-ն Օգոստոսի անցելոյ ամի ընդ գովելի ձեռագործաց յիշատակելոց ի նոյն նամակի, ուստի և յամեցումն փոխադարձի գրութեան Ձերոյ գրեսցի ի յանցանս զիպաց ժամանակի:

Եթէ հեռացեալ եմք յաշխարհէ ըստ իսկական կոչման մերոյ վայել է մանաւանդ թէ պարտք են մեզ հեռանալ և յաշխարհային շողոքորթութեանց, և բանք մեր անանց աւելորդ պաճուճանաց պարտին լինել, այո՛ն՝ այո՛, և ոչն՝ ո՛չ, և ահա ես և միաբանակից քորք իմ պարզաբար ասեմք, զի ընթրցեալ զցանկալի նամակ հեռացելոց ի մէնջ տեղեաւ, այլ մերձ եղելոցդ հոգւով, բերկրեցաք յոյժ յոյժ և փառս վերառաքեցաք վերնախնամ Տեսչութեանն, որ ետ մեզ առիթ լսելոյ և ընթեռնելոյ ի զիր զորպիսութենէ սրբանունդ միաբանութեանդ, որ մայր և դայեակ համարի մերում կուսանոցի, որպէս տեսցի ՚ի ստորե...¹

...Առ ի լնուլ զգովելի փափագ սրտի սրբասնունդ քերցդ ցանկալի և կարի ցանկալի էր ինձ գրել ոճով իմն զհիմնարկութենէ մերում կուսաստանի զփոփոխութեանց, զանցից և զայլոց կարևորաց զիպելոց նմին մինչև ցմեր աւուրս, այլ աւաղ, զի ի լրումն այսպիսի բարի ցանկութեան Ձերոյ և այլոց բազմաց պակասին հաւատարիմ փաստք, քանզի ի ժամանակի աւերման քաղաքիս յանօրէն բռնաւորէն Աղայ Մահմադ-խանէ, ի ցաքուցրիւ փախստական լինիլ ընդ բոլոր բնակչաց քաղաքիս և կուսակրօն միաբանութեան մերում ի վայրս օտարօտիս, ընդ անդարձ գերութեան սրբազան անօթաց և եկեղեցական զարդուց մատնեցան ի կորուստ և մատեանք յիշատակաց և մուրհակք և պարգևագիրք և այլ թուղթք անապատի մերոյ, և ցայսօր ժամանակի ամենայն հե-

¹ Մեկ պարբերութիւն սղում ենք.- Պ. Մ.

տազօտութիւնք մեր ելեալ են ի դերև: Բայց առ ի լնուլ զտենչանս սրտի Ձերոյ ահաւասիկ ո՛չ ձանձրանամ դրոշմել ի զիր ընդ այժմեան վիճակի մերում կուսաստանի և զանցելոցն տեղեկութիւնս, զորս ի հատուկտոր թղթոց և յաւանդութեանց որդի ի հօրէ ընկալեալ եմք:

Առաջին. Իբրու հարիւր յիսուն ամօք յառաջ նախահաւն իմ Մելիք Աշխարբեկ Բեհրուդեանց, չգիտեմ ի լինելն իւր ի Պարսկաստան ահանատես եղեալ, թէ ի լրոյ իմացեալ զբարեկարգ վարուց կուսանոցին Նոր Ջուղայու, ցանկացեալ է և ինքն կարգել ի Տփլիս զկարգ աղօթաւոր կուսանաց, այլ յամին 1727 ի տիրապետութեան Օսմանեանց ի վերայ Տփլիսայ նահատակեալ նորա մարտիրոսական մահուամբ՝ եթող զկատարումն ցանկութեան սրտին իւրոց ժառանգաց, հարազատ որդի նորին և երիցագոյնն ի տոհմին Բեհրուդեան Մելիք Աղան, որ ընդ Նատր Ծափին նուաճեաց ցեղերս Ինդոսի, ի կատարումն բարի ցանկութեան հօր իւրոյ հրաւիրեալ է ի Ջուղայէ գերկուս կուսանս և կարգեալ ի տան իւրում զառանձին աղօթանոց սահմանեալ է զկարգ կուսանաց, և ընդ յաւելուլ թուոյ կուսանաց և ի դոյզն ինչ անդորրանալ Վրաստանի իշխանազուն Բեհրուդեանք ի թիկանց կողմանէ տան իւրեանց ի վերայ սեպհական դետնի իւրեանց կառուցեալ են զեկեղեցի յանուն Նախավկային Ստեփաննոսի և առ նովաւ զսենեակս, ուր և տեղափոխեալ են զկուսանան նուիրելով ի սեպհականութենէ իւրեանց զկրպակս, զեկեղեցական անօթս և զայլ կարևոր պէտս: Թիւք կուսանաց մերում Կուսաստանի ՚ի հնումն, որպէս և այժմ ըստ զիպաց, է՛ զի առաւելեալ են և է՛ զի նուազեալ, միայն յաւուրս վերջին աւերածոյ քաղաքիս եղեալ են այնոքիկ քսան և եօթնի չափ:

Ահաւասիկ, քորք իմ պատուականք, այսչափ և ե՛թ մարթացայ ծանուցանել զայսմ կարևոր խնդրոյ, զմնացեալսն թողլով ժամանակին յաջողութեան, մինչև յաջողկոտ ձեռք ժամանակին, որք մատնեցին զհնութիւս յիշատակաց մերոց ի կորուստ, քաղցրացեն յերևան հանել զայնոսիկ ցանկալ ի հողուց մերոց զգանձս, դարձուք այժմ առ այժմեան վիճակ մերում Կուսաստանի:

Երկրորդ՝ որպէս ի վեր անդր գրեցի անապատն մեր կառուցեալ է ի Հարաւային կողմն քաղաքիս առ ստորտոով Սօլուակ անուանեալ լերին ի թիկնաց կողմանէ տանն երից հարազատ իշխանաց Վասի, Գրիգորի և Գաթի իմոց հարազատ և սիրելի եղբարց ի թաղին անուանելոյ Բեհրուդեանց. տնապատն ի չորից կողմաց պատեալ է պարսպաւ՝ ունելով զգուռն մի առ ճանապարհաւ Բեղդէճէս եկեղեցւոյ և զառանձին դուռն, որ ելանէ ի գաւիթ յիշատակեալ իշխա-

նաց, եկեղեցին կառուցեալ յանուն սրբոյ Ստեփաննոսի (որոյ և մասն նշխարաց պահի ի նմին ընդ այլոց մասանց) շինեալ է սագաձև ի հիմանց ի գլուխն քարուկիր, ունելով զփոքրիկ զանգակատուն գմբէթարդ, զիրք եկեղեցւոյն չէ ինչ մեծ և փառաւոր, այլ այնչափ և եթ, որչափ ներէր ժամանակն և տեղին. յարեմտեան կողսանէ եկեղեցւոյն կառուցեալ էին սենեակք ի բնակութիւն կուսանաց, խոհանոցն, ամբարանոցն և այլն, որք ըստ ձախողութեան ժամանակին շինեալ էին, այնչափ նեղ և անձուկ, զի առաւել բերէին զնմանութիւն հիւղից մրգապահոց, քան բնակութեան մարդկան, և չէր ինչ մեղ հրաժարելոցս յաշխարհային վայելութեանց անցուցանել զաւուրս մեր ի նոսին, այլ զի այսոքիկ հնացեալ մերձ էին ի կործանումն, և յաչս մերոց՝ մանաւանդ բազմազգի և բազմալեզու օտար ազանց նախատական իմն էր՝ հակառակ այժմեան անդորրութեան ընդ օրհնաբանեալ տէրութեամբ Ռուսաց և վայելչութեան կողմանցս քաղաքիս այնպիսի բնակութիւն, ուստի յայսմ ամի վերակացութեամբ վերատեսչի բարեկարգութեան եկեղեցեաց Հայոց Տփլիսայ Ղազար աւագ քահանայի Դաւթեան քանդեալ ի հիմանց և ընդարձակեալ գտեղին քարահատութեամբ ի կողմանէ լերինն կառուցաք ի նորոյ զվայելուչ սենեակս ըստ եւրոպիական տարազու ըստ ձևոյն գծազրելոյ ի քաղաքական իշխանութենէ, յորս և բնակիմք արդէն: Իսկ ի վայելուչ նորոգ շինութիւն եկեղեցւոյն ձեռնարկցուք Աստուծով յառաջիկայ ամի: Դուք, քորք իմ պատուականք, աղաչեցէք զՏէր յաջողել զգործս ձեռաց մերոց, իսկ վասն իմ առանձին տեսանել զլլումն շինութեան սրբոյ տաճարիս և ապա վճարեալ համարելով վասն իմ զամենայն ցանկութիւն սրտիս երթալ առ Արարիչն իմ՝ տալ զհամար տնտեսութեանս, ո՛չ ըստ իւրումն արդարութեան, այլ ըստ մարդասէր գթութեան:

Երրորդ՝ ի պաշտել զկարգ պաշտաման եկեղեցւոյ և ի մատուցանել զսրբազան խորհուրդ պատարագի երկիցս յեթնեկի և յաւուր հանդիսաւոր տօնից նշանակի ի թեմակալ առաջնորդէ վիճակիս ոմն ի բարերարոյ քահանայից ըստ մերում ցանկութեան, իսկ զպաշտօն սարկաւագի և դպրի կատարեմք ինքնին:

Չորրորդ՝ ի միաբանութիւն վանացս ընկալեալ լինին օրիորդք ո՛չ կարի մանկահասակք և ո՛չ անցեալք զաւուրքք, իսկ այրիք ո՛չ բնաւ, օրիորդք ցանկացողք մտանել ի կարգ կուսանաց պարտին վկայեալ լինիլ ըստ բարի վարուց և գիտել գոնէ զհասարակ հայերէն ընթերցումն. ցանկացողն մտանել ՚ի կարգ կուսանաց միաբանութեանս ո՛չ իսկոյն կոչի յոր և իցէ աստիճան, այլ կարգեալ ի

թիւս ունկնդրաց պարապին յաղօթս և յուսումն հայերէն ընթերցանութեան, եկեղեցական արարողութեանց և ի նշանակեալ ժամս՝ ի ձեռագործս, մինչև ի փորձառութեան քանի մի ամաց ինքնին ի չափ կատարելութեան հասեալ ընտրեսցէ, թէ կարող է արդեօք բառնալ զլուծ զինուորութեան Քրիստոսի ցօր վախճանի կենաց իւրոց: Ի լրանալ ժամանակի փորձոյ, եթէ մնայ նա ըստ ազատ կամաց յիւրումն ընտրութեան և միաբանութիւն վանացս ըստ միաձայն խորհրդոյ արժանի վարկանի զնա ընդունելոյ ի կարգ միաբանից՝ յայտնէ զայսմանէ վիճակաւոր առաջնորդին, և կարգի ի թիւս միաբանից: Ծնօղք, ազգականք կամ հոգաբարձուք օրիորդին նուիրելոյ զանձն ի կուսութիւն պարտական են ըստ իւրեանցն կարողութեան մատուցանել ի կուսանոցն զօփան՝ զորս տալոց էին ի հարսնացուցանել զնա աշխարհի: Այս գումար միանայ ընդ գումարաց վանացն և զկնի վախճանի կուսին և ո՛չ դառնայ առ ծնօղս կամ առ ազգականս նորա: Հանադերձք, ուտեստ և այլ կարևոր պէտք կուսանաց յօրէ մտից նոցա յանապատն ցօր վախճանի նոցա տնտեսին ի գումարաց վանացս ըստ տնօրէնութեան մայրապետին և երկուց գործակցաց նորին ընտրելոց ի կուսանաց և հաստատելոց ի վիճակաւոր առաջնորդէն վասն ամենայն արդեանց և ծախուց կուսանոցին յամի յամի տուեալ լինի ի վիճակային իշխանութենէ կնքեալ և երիգապադեալ մատեան, ուր գրին ամենայն մուտք և ելք գիտութեամբ մայրապետին և երկուց գործակցաց նորին, և ի վախճան տարւոյն այնոքիկ հաշուական մատեանք առաքին առ հոգևոր վիճակային իշխանութիւնն ի վերազննութիւն: Մի սեղան է բոլոր միաբանութեան վանացս՝ մեծաց և փոքունց և միատեսակ զգեստ, ի միասին ննջեն և ի միասին յառնեն, մի կամք են ամենեցուն և միատեսակ խորհուրդ, ստորադասութիւնն ճշդիւ պահպանի ի կուսանոցիս, առանց գիտութեան և հրամանի մայրապետին ո՛չ կարէ ելանել ոք ի միաբանից ընդ գուռն վանացս և ո՛չ ձեռնարկանել ի գործ ինչ, որ չէ՛ հրամայլ նմա ո՛չ ոք ՚ի միաբանից: Առանց գիտութեան մայրապետին կարէ գրել առ ոք զնամակ, թէ և առ մերձաւոր ազգականս, և ո՛չ յումեքէ ընդունել զայն: Եթէ ոք գտցի անհնազանդ կարգի և կանոնաց վանացս յետ միանգամ և երկիցս խրատելոյ, եթէ ստահակեցի՝ զրկի ի կարգէ միաբանութեանս և օփան նորա դարձուցանի յետս իբրև անարժան մտանելոյ ի գանձարան ուխտիս:

Հինգերորդ՝ պարապումն մեր հոգևոր կատարի այսպէս. յառաւօտուն վազքաջ ընդ առաւօտն ի ձայն զանգակաց յարուցեալ ամե-

նեցուն զկնի դոյզն ինչ մտածական աղօթից կամ սաղմոսելոյ ժողովին յեկեղեցին, ուր սկսանի կարգ գիշերապաշտաման մինչև ցճաշու ժամն և ապա ելեալ երթան յիւրաքանչիւր սենեակս կամ ի պաշտամունս նշանակեալս ի մայրպետէն: Ի 10 ժամու կրկին ժողովին յեկեղեցին և կատարեալ զպաշտօն ժամերգութեան ճաշու և ի նշանակեալ աւուրս առաջիկայ սպասաւոր գտեալ զենման անմահ գառին երկնաւորի ելանեն յեկեղեցւոյն և ժողովին ի սեղանատուն, ուր օրհնութեամբ մայրապետին վայելեն զսեղան ո՛չ շոսյլ, և ապա երթան յիւրաքանչիւր պաշտօն: Յերեկոյեան պահու ժողովեալ յեկեղեցին կատարեն զերեկոյին աղօթս և զկարգ հանգստեան. յուրն ժամու նստին ի սակաւաքանակ ընթրիս, յետ այնորիկ ժողովեալ յեկեղեցին ասեն. «Եկեսցեն իւր սարօք» և զաւուրն ձայնի մի կանոն սաղմոսն ընդ ի նեղութեան կանոնին և ապա երթեալ ի սենեակս, որք կամինն ննջենն, և որք կամին պարապեն ցժամս ինչ յաղօթս և յընթերցումն գրոց:

Վեցերորդ՝ որպէս Ձերգ բարեկիրթ միաբանութեան, նոյնպէս և մեզ ձեռագործ չ'է օտար, ըստ որում մարգարէական է ձայնն «զՎաստակս ձեռաց քոց կերիցես, երանի է քեզ և բարի եղիցի» և առաքեալն պարծանօք իմն ասէր. «զՊէտս իմ և որոց ընդ իսն էին պաշտէին ձեռքս այս» և զի ի զատարկ պարապոյ ծնանին անթիւ չարիք, ևս առաւել զգուելի բամբասանք, այլ երանի թէ պարապումն ի ձեռագործս ո՛չ խափան լիցի ի հոգեւորսն պարապման. ձեռագործք մեր են ոսկեթել, մարգարտայեռ պատուական ասղնեգործութիւնք կամ հիւսուածք վասն եկեղեցական զարդուց ևս և մետաքսեայ նրբաման գործուածք ի զանազան պէտս, ո՛չ այնչափ ի հայթայթել նոքօք զգրամս, որչափ ի պճնազարդել զեկեղեցիս և յընծայ երախտաւորաց և բարեբերաց կուսանոցիս:

Եօթներորդ՝ այցելութիւն և մխիթարութիւն սգաւոր կանանց քաղաքիս մի է ի գլխաւոր պարտաւորութեանց միաբանութեանս, քանզի ի տան ուրուք երբ մեռանի ոք, եթէ կամին ազգականք մեռելոյն ազգ առնեն զայսմանէ մայրապետի վանացս, և յայնժամ նա նշանակէ զերկուս կամ զերիս ի կուսանաց երթալ յայցելութիւն այնր գերզաստանի: Նշանակեալ կուսանքն յերեկոյին, յորում լուսանայ օր թաղման հանգուցելոյն, երթան ի տուն նորին, նստին առ վայր մի առ սգաւորս և սփոփեն զնոսա հօգեկան խրատու, և ապա կատարեն ի վերայ հանգուցելոյն զկարգ հանգստեան և քաղեալ զամբիծն դառնան ի վանս, ի միւսումն առաւօտու կրկին երթան ի տուն հանգուցելոյն և ըստ առաջնումն սկսանին մխիթարական բանիւք սփոփել զսգաւորսն. իսկ յորժամ

զասք հոգեւորականաց տանեն զննջեցեալն յեկեղեցի, յայնժամ և կուսանք առաջնորդեն սգաւոր կանանց յեկեղեցի: Յետ աւարտելոյ պատարագին և կարգի հանգստեան և յուղարկաւորելոյ զհանգուցեալն առաջնորդութեամբ կուսանաց և սգաւորքն դառնան ի տուն, նոյնպէս առաջնորդութեամբ կուսանաց գնան սգաւորք յերկրորդում աւուր թաղման հանգուցելոյն յեկեղեցին և դառնան ի տուն:

Ութերորդ՝ անտերունջ որբ աղջկունք եթէ ի սպառ մնան անխնամ գտանեն ինքեանց ժամանակուր ապաստանարան ի վանս կուսանաց, յորոց ոմանք ի մտանելն յամուսնութիւն ընդունին ի կուսանոցէն և զչափաւոր զօժիտ:

Իններորդ՝ եկամուտք վանացս գոյանան ա. ի գումարոց, զորս ընծայեն ծնօղբ կամ ազգականք կուսանաց ի մտանել նոցա ի միաբանութիւն ուխտիս. Բ. ի վարձուց կրպակաց և այգեաց, զորոց զեկամուտս պարգևեալ են իշխանք Բեհրողեանք ի պէտս տաճարի անապատին կուսանաց ցորչափ մնայ շէն նոյն անապատ. Գ. ի վաճառոց մոմոց յեկեղեցւոյ վանացս և ի խաչհամբուրէ, Դ. ի կամաւոր նուիրանաց, զորս շնորհեն հրաւիրօղքն զկուսանս յայցելութիւն սգաւորաց. Ե. ի կամաւոր ընծայաբանութենէ բարեպաշտից առ ձեռն կամ կտակաւ աւանդութեամբ. Զ. ի տրոց իշխանաւորաց, յորոց տունս երթան կուսանք ի գիշերի ճրագալուցի ծննդեան Տեառն յերգել զաւետիս:

Եւ տասներորդ՝ ի հիւանդանալ ուրուք ի միաբանից, որչափ և երկարատե իցէ ախտն՝ ընդունի զպահպանութիւն յընկերաց իւրոց իբրև ի հարազատ քերց և ի գործ դնին ամենայն հնարք վասն առողջութեան նորին, իսկ ի վախճանիլ նորա ըստ սովորութեան քաղաքիս վայելուչ հանդիսիւ ծախուք վանացն առանց իրիք ծանրաբեռնութեան ծնողաց կամ ազգականաց հանգուցելոյն կատարի յուղարկաւորութիւնն»:

Ի Տափիթաղ արտաքոյ հին քաղաքին գոյ եկեղեցի յանուն սրբոյն Գեորգեայ Զօրավարին գմբեթազարդ, գեղեցիկ և սագաշէն, որ կոչի Զրկիեանց. ընդ որս և երկու սագաշէն եկեղեցիք արդէն աւերակք:

Ի Հալուապար նոյնպէս փառաւոր և հոյակապ եկեղեցիք. յանուն Սուրբ Աստուածածնի, Սուրբ Միգաս, Սուրբ Գեորգ ձորաբաշի. Սուրբ Աստուածածնի, Սուրբ Կարապետ և Սուրբ Գեորգ ի Չուղուրէք. և Սուրբ Աստուածածնի ի Կուկիայ, և երկու հոյակապ և գմբեթազարդ եկեղեցիք՝ մինն ի Հալուապար ի գերեզմանատան զոր կառոյց Խօշայ Բեհ-

բուրն (ի սերնդոց որոյ կնիագ վասիլ Բէհրուդեանց շքեղ հանդիսացաւ ի գոռ պատերազմին ընդ դէմ Օսմանեան զօրաց և կանգնեաց յաղթանակ քաջութեան ի դաշտին Շիրակայ՝ նոր նորոգելով զվսեմապանծ անուն և զանպարտելի քաջութիւնս նախարարաց Հայոց ի վաղուց մոռացելոց) և զմիւսն կառոյց պարոն Դաւիթ Թամամշեանց ի գերեզմանատան վերայի, յորում և ինքն թաղեցաւ:

Եւ երկու ուխտատեղիք՝ մինն ի Սէյդարատ յանուն Սրբոյ Սարգիս Զօրավարի և միւսն յաւերակս Կրծանիտոյ ի թիկանց Թէլէթոյ վանից, որ յառաջն անուանէր Միրանաւոր սուրբ Աստուածածին, իսկ այժմ Սուրբ Գեղարդ. առ որս դիմեն ուխտաւորք բազումք, որք ամենեքեան ունին զլայնածոց պարխապ, յորս են սենեակք միաբանից և յոմանս գտանին ծխական ուսումնարանք:

Արձանագրութիւնք եկեղեցեաց Տփխիսայ:

Ի ճակատ հարաւային դրան Մօղնոյ սուրբ Գէորգ եկեղեցոյ:

Կամաւոր փրկչին Տեառն Յիսուսին և օգնութեամբ Սուրբ Գէորգին, նորոգեցաւ ժամատեղին, տապանատուն նախնեաց գնդին:

Չոր հարբն մեր աստ ցնջեցին, կան և հանգչին մինչ ցօր վերջին, շինեալ արդեամբ բարետոհմին, որդոց թոռանց **Տէր Շմաւոնին՝**

Օհան, Զուրաբ, Սողոմանին, Բէմուրատ Յօվսէփ, Դաւթին, դարիք երկիր վախճան առին, թաղեալ յօտար գերեզմանին:

Պակասեցան յայսմ կենին և յաւելան հարսն առաջին, և ևս պարօն **Ստեփանին**, որ ջանաց շինութեան սորին:

Կեանս սմա երկար լիցին, ցան թոռանցն ամենին: Արդ աղաչեմք տեսողք սմին և զընթեցողք այսմ տառին.

Ասէք մին Հայր մեր երկին, զանց չառնուր ասել ողորմին,

Հուսկ և յետոյ ինձ նուաստին մահտեսի **Տէր Աբրահամին**, եղէ պատճառ շինութեան, սակս սիրոյ **Սուրբ Գէորգին**,

ԹՎԻՆ **Ռ** երկհարիւրին **Ե** անցելոյ երրորդ ամին. սկզբն եղև շինուածք սորին, Տէր հատուցէ վարձս ամենին:

Ի վերայ արևմտեան դրան Մօղնոյ Սուրբ Աստուածածնի եկեղեցոյ

Կամաւ և կարողութեամբ Աստուծոյ ի հիմանէ շինեցաւ Սուրբ եկեղեցիս. որոյ անուն կոչի **Կամակատար Աստուածածին**, ի հայրապետութեան Տեառն **Ղազարու** երջանիկ կաթողիկոսին, ի թագաւորութեան աշխարհիս մերում **Վրաց Թէմուրազ** քրիստոսապսակին, որդոյ նորին **Հերակլ** Տերամբ զօրացելոյն: Եղև շին-

նեալ արդեամբ **Թիֆլիզեցի Մունթօյեանց Մարջանի** որդի **Մկրտումին**, և **Բաստամենց Ստեփանի** որդի **Մէլքոյին** և **Բաշինջաղեանց Ղոլիջանի** որդի **Պօղոսին** և սորա առ Աստուած հանգուցեալ աներ **Մկրտչին**, եղև ի աւագ քահանայութեան մահտեսի **Տէր Աբրահամին**: Ո՛վ կարդաք ողորմի ասացէք, Աստուած ձեզ ողորմեսցի: ԹՎԻՆ **ՌՄԱ**, Մարտի սկզբին:

Գտանի ի սմին եկեղեցւոյ արծաթեայ պատկեր երկփեղկեայ դրամք, յորում գետեղի մասն Սրբոյն Գէորգայ, ի ներքոյ որոյ գրի.

«Յիշատակ է **Յովսէփին**, ծնողացն **Գօրգուն**, **Խանփէրվանին**, կողակցոյն **Եաղունդին** և որդոց ամենեցուն ի դուռն **Մօղնոյ Սուրբ Գէորգայ** ի քահանայութեան մերոյ **Տէր Շմաւոնին**, թՎԻՆ **ՌԾԿԹ**»:

Եւս ի մէջ արծաթեայ պահարանի երեք խաչք, ի մէջ միջին խաչի մասն ինչ ի **Կենաց փայտէ**, իսկ ի մէջ երկուց խաչից՝ **մասունք Սրբոցն** Յակովկայ, Ղունկիանոսի, Թէոդոս Ծգնաւորի, **է նկանակէն** Քրիստոսի, **կտոր վիմի գերեզմանին** Քրիստոսի, **Ղազարու**, Սուրբ **Կարապետի յարենէ**, ի վիմէն Անտօն Ծգնաւորի և **Սրբոյն Պանդակոնի**: Ի ներքոյ որոյ գրի.

«Մահտեսի **Տէր Աբրահամ Արիմելիքեանց** ընծայեցի զայս արծաթեայ պատկերս եռախաչ սուրբ մասամբք լի՝ յիշատակ ի դուռն **Մօղնի** եկեղեցին **Թիֆլիզոյ** վասն իմ հոգւոյ և մարմնոյ ցօր վախճանի իմոյ»:

Ի վերայ հիւսիսային դրան Սուրբ Նշան եկեղեցոյ:

Յիսուս Քրիստոս

Ընորհօք Սուրբ Հոգւոյն եղև հիմնարկումն շինման **Սուրբ Նշանի** եկեղեցոյս թՎԻՆ **ՌԾԹԲ**. թագաւորութեան **Լէվան խանին** և իւր որդոցն ի հայրապետութեան Տեառն **Նահապետին**: Ես **Մելիք Գիօրգիս** որդի տանուտէր **Ասլամազի** շինեցի զտաճարս այս որ յանուն **Սուրբ Նեկողայոսի**՝ յիշատակ ինձ և ծնողացս, եղբարցս իմոց և կողակցոյս **Խանփէրվանին** և որդոցս **Զուրաբին** և **Պապին** և դատերցս և բազմաշխատ քահանային իմոյ **Տէր Մովսէսին**: Եվ ես մելիք **Գիօրգիս** վճարեցի **ՌԾԿ**. թՎԻՆ ցկաթողիկէն յիշատակ անջնջելի աւարտողաց:

Ի ներքոյ սորա:

Ընորհի Տեառն Աստուծոյ շինեցաւ **Կաթողիկէ եկեղեցոյն** ի ժամանակս թագաւորութեան **Վրաց Հերակլեայ**, ի հայրապետութեան Տեառն **Սիմէօնի** ամենայն Հայոց կաթողիկոսի արդեամբք **Ղազարի որդի Ենօքի**՝ յիշատակ համայն կենդանեաց և ցնջեցելոց իւր: ԹՈՒԻՆ **ՌՄԻԹ**:

Ի ներքոյ սորա:

Յիշատակ է դուռն մահտեսի Տէր Նիկողոսին: ՌՄԼ

Ի վերայ արևմտեան դրան *Ջիգրաշէն կոչեցեալ Սուրբ Աստուածածնի* եկեղեցոյ:

Ծնորհօքն Աստուծոյ ես՝ մեծ *Նախիջևանու Նունուցի Ազարեան Ամատունւոյ Պետրոսի որդի* մահտեսի *Յովհաննէս*, եկի ի տիրապահ քաղաքս և տեսի քայքայեալ զայս *Աւետեաց Սուրբ Աստուածածնայ* եկեղեցիս և, ապափնեալ յամենակարօղն Աստուած, ձեռն արկաք ի շինել ի տեսունապարօն ընչից մերոց. նախ զարևմտեան կոտորմն ի ճիսանէ՝ յաւելմամբ տեղոյ, և ապա զերեսին որմունսն ի կիսոյն սկսեալ հանդերձ կաթողիկէի և զանգակատամբ և ամենայն յօրինուածովք արարտեցաք ի հայրապետութեան ամենայն *Հայոց* տեսուն *Ղուկասու* սրբազան կաթողիկոսի և ի թագաւորութեան երկրիս *Վրաց երկրորդ Հերակլէայ* քրիստոսապաւկի ի ՌՄԼԳ. թուականին *Հայոց* ի Սեպտեմբերի մուտն:

Ի վերայ դրան հիսսիսոյ Քարափի Սուրբ Գէորգ եկեղեցոյ:

Յիշատակ է սա գովելի, բազմաց խնդիրք աստ կատարի.

Սա անուանեալ եկեղեցի, տուն աղօթից Տեսուն բանի:

Սուրբ *Գէորգայ* տաճար ասի, *Քրիստոս* ի մէջ պատարագի:

Սա քրիստոնէից ցանկալի, նման վերնոց Սուրբ *Սիօնի*:

Ծինօղ *Քրիստոսի* տաճարի, արդեսմբք *Չոհրաբեանց Պետրոսի*

Եւ ամուսնոյն *Լալիթարի*, սա յիշատակ մեր շինեցի,

Նաև ծնողաց մեր բարի և ծնեալ մերոց զաւակի:

Եւ որք ասէք մեզ ողորմի՝ *Քրիստոս* և ձեզ ողորմեսցի:

թվին ՌՄԲ:

Ի վերայ արևելեան որման Տափիթաղի Սուրբ Գէորգ եկեղեցոյ:

Աւարտեցաւ Սուրբ Գէորգայ եկեղեցիս յորդորմամբ *Տէր Յակոբ* աւագ քահանայի թուին ՌՄԼԷ:

Յաջկողմն սորին գրի. ի ներքոյ քանդակեալ պատկերի սրբոյն *Գէորգեայ*:

ՌՄԼԷ. ՌՎ *Սուիր Գէորգ* քաջ զօրավար, ցոյց ինձ զշաւիղն լուսոյ:

Ի ձախակողմն ի ներքոյ քանդակեալ պատկերի Տիրամօր:

Աստուածածին Սուրբ կոյս, պաշտպան լեր ինձ, ապաւն և յոյս. ՌՄԼԷ:

Ի վերուստ արձանին, ի ներքոյ Խաչելութեան

Սուրբ Խաչ պատուական, լեր ինձ օգնական ... ՌՄԼԷ:

Կուր *գետ կատաղի յորձանօք իջեալ ի Հիւսիսոյ անցանէ առ քաղաքաւն և բաժանէ ի նմանէ* զՀալուապարն և զԿուկիայն և մտեալ ի կիրճս երկուց ապառաժից *Հուպ ի վեր սեպացեալ ի բերդն Մետեխ, ուրանօր է և Հոյակապ եկեղեցի՝ կառուցեալ ի վերայ դամբարանի Սրբոյն Ծուշանայ՝ դստեր մեծին Վարդանայ, և անցեալ ընդ առաջ ի ձորամէջն ի Հարաւոյ թողու զՍէլդապատն և զԽարբուխն, իսկ ի Հիւսիսոյ՝ զՀալուապարն, և գնացեալ սակաւ մի բաժանի յերկուս, և դարձեալ միանայ ի մի՝ թողլով ի միջի զփոքրիկ ցամաքավայր, յորում են այգիք որ կոչի Օրթաճալայ՝ ի գարնան զբօսարան բնակչաց, ուր ի խրախճանս բարձրանան ձայնք երգոց և ճութիչ ջրաբարձ մեքենայից:*

Կուր *գետ ունի զչորեսին Հոյակապ կամուրջս. առաջին վեց սկնեայլ՝ Հրաշակերտ և զարմանալի, կառուցեալ կրաշաղաղ վիմօք և աղիւսօք, որոյ երկարութիւն 550 քայլ և լայնութիւնն 15 քայլ, եզերք որոյ ամրապնդեալ երկաթեայ վանդակօք, և յերկուց կողմաց կրպակատեղիք, որ կապէ զքաղաքն ընդ Կուկիոյ, ծնունդ աշխատանաց արժանայիշատակ կնիազ և Ֆէրթմարշալ Վարանցօվի, որոյ յիշատակն օրհնութեամբ եղիցի. և երեքն փայտաշէնք՝ երկուսն Հանդէպ Մետեխ բերդին, որ կապէ զՀալուապարն ընդ քաղաքին, և միւսն ի գլուխ այգեայ Օրթաճալայի, որ միաւորէ զԽարբուխն և զմերձակայ վայրս նորին ընդ Հալուապարայ և ընդ Նաթլուղ արուարձանի, ուրանօր է նաւթ առատ և մեծաշէն արքունական Հիւանդանոց, յիշատակ Հոգւոյ պարոն Յովհաննիսի Մնացականեանց:*

Առաջին բերդ կամ պարիսպ քաղաքիս, որ արդէն աւերակ է, սկսեալ յապառաժէ Նարինդալայի իջեալ էր ընդ Հիւսիս ի Տափիթաղ, և անտի բերելով զափունեսս Կուր գետոյ իջանէր Հանդէպ Մետեխ բերդին, ուստի բարձրանայր յապառաժն կոյս ի միջնավայրի ունելով զՀին քաղաքն, և ի տեղիս-տեղիս երևին կիսակործան բրդունք: Ի վեր քան զՆարինդալայն է Կոճոր անուանեալ տեղին, որ յառաջն էր

եկեղեցական կալուած, իսկ այժմ՝ արքունական ամարայնոց, որոյ փոխարէնն շնորհեցան ի քաղաքամիջի կրպակատեղիք, յաջողք և արդիւնաբերք:

Ընանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, աշխատասիրութեամբ տեսան
Սարգսի Սանահնեցոյ Զալալեանց թեմակալ արքեպիսկոպոսի Հայոց
Վրաստանի, Իմէրէթի և այլոց, մասն Բ, 1858, ի Տփլիսիս: Էջ 53-74:

Ի ԼՐՈՒՄՆ

Աշխատութիւնը ավարտել և հանձնել էի հրատարակութեան, երբ աղբյուրագետ բարեկամս՝ Գէորգ Տէր-Վարդանեանը ուշադրութեանս առաջարկեց երեք նոր հիշատակարան, որոնք չէին ընդգրկվել իմ կազմած ժողովածուն: Շնորհակալութեամբ ընդունեցի այդ նպաստը և իբրև լրացում գետեղեցի գրքի վերջում:

Հիշատակարաններից առաջինի գրչութեան վայրը թերևս Ախալցիխէն կարող է լինել, քան Թիֆլիսը. գրիչ Ազարիա արեղան ի մոտո ծանոթ է Սամցխեի աթաբեկների ժամանակագրութեանը, թեև նրանց անունները փոքր ինչ այլափոխված է ներկայացնում: Պարոն Արդորաս նույն աթաբեկ Առարդուարե Ա.-ն է, որի մասին խոսում են վրացական «Մանր ժամանակագրութիւնները» (Թբիլիսի, 1958, էջ 37, 102) և «Աթաբեկների ժամանակագրութիւնը» (Ք. Շարաշիճե, Վրաստանի պատմութեան նյութեր, 1954, էջ 198): Պարոնի մահվան թվականն ու օրը ստույգ են: Այն իմանալու համար պարտադիր է, որ գրիչը աթաբեկութեան բնակիչ լիներ: Նա լուրը կարող էր առնել նաև Թիֆլիսում: Սրբագրութեան կարիք ունի նաև Առարդուարեին փոխարինած Միրզանապուկի անվան գրութիւնը. ըստ ամենայնի խոսքը վերաբերում է պարոն (աթաբեկ) Մզեճապուկին, Քախսուրոյի որդուն, որի աթաբեկութիւնը սկսվում է 1501 թվականից առաջ, դուրս և 1498-ից, ուստի վրացագրիտական գրականութեան մեջ եղած 1502 թ. վերանայելի է: Ախալցիխում ապրող գրիչը հազիվ թե շփոթեր միրզա եւ մզե (արև) բառերը:

Երկրորդ հիշատակարանը կարևոր է նախ իր գրչութեան վայրով, որ է Թիֆլիսի հայոց Վանքը (Փաշիվանքը)՝ Սուրբ Աստվածածին և Սուրբ Ամենափրկիչ եկեղեցիներով: Ընդօրինակութեան մայր օրինակը «ի դրան է Կամակատար Աստուածածնէ եւ Մօղնոյ Սրբոյն Գէորգեա[յ] զօրաւարէ եկեղեցւոյ» է վերցրած, ինչը լրացուցիչ ազգացույց է տեղիս գրչատան (գրիչների համբայի) գոյութեան:

Ստացող Բէժանը, «որ է ինքն թումանի որդի», այսինքն՝ թումանյան/թումանիշվիլի տոհմից է, իսկ նրա կին «պարոն Լէլօն»՝ Ղանդուրալու դուստր: Ամենայն հավանականութեամբ խոսքը Ծանշյան-Բեգթարեկյան տոհմի Կարան Մարտիրոսի որդի Ղանդուրալու մասին է, որի Լելա (Լեւո-Լէլէ) անունը դուստրը հիշատակված է Մատենադարանի Հ^ր 7641 ձեռագրի հիշատակարանում (տե՛ս տողերիս հեղինակի *Армянская эпиграфика Грузии: Тбилиси* գրքի էջ 119-120):

Երրորդ հիշատակարանը ևս գրված է Փաշիվանքում և հետաքրքիր հաղորդումներ է բովանդակում: Մասնավորապես հաղվագյուտ է թե գրչի անունը՝ Մանդալ, թե՛ նրա ծննդավայրը՝ Միջի Բուլգիս: Ուրեմն՝ Մեծ ու Փոքրից բացի ունենք նաև Միջի Բուլգիս:

1
ԱԲԵՏԱՐԱՆ

(Վենետիկ, Քիւրքեան հաւաքածո № 63)

1498-1501

Գրիչ՝ Ազարիա արեղայ
Մաղկող՝ գրիչը
Կազմող՝ Յովանէս
Ստացող՝ Գրիգոր
Վայր՝ Տփխիս, Ախալցխիս:

1. 68r Սակաւ աշխատողս Ազարիա արեղայս յիշեալն:
2. 136r Զանարժանս Ազարիայ արեղայս՝ գրողս, աղաչեմ յիշել ի Տէր: ԶԽէ. (1498) թվին, աւրն կիրակի, փոխեցաւ պարոն Ղորղորան ի Աստուած, որ եւ Աստուած ընդ սրբոց դասակից եւ պսակակից արասցէ. ամէն:
3. 309v Ով սուրբ ընդերցող, զվերջին զստացողս յիշատակ Հոգոյ իմոյ՝ Վարձիգուլին եւ կենակցին իմոյ Խերխաթունին, եւ որդւոյն իմոյ՝ Գրիգալին եւ իւր կենակցին Յուէնիերին², եւ որդւոյն իմոյ՝ Մուրադ-բաշխին եւ Վարձելին եւ Օաֆնուրատին եւ Եզգանբաշխին (3/4տող չգրուած) եւ Խոսրովիթղթին³ եւ այլ ամենայն արեան մերձաւորացս. ամէն: Արդ, աղաչեմ սրբասէր դասս՝ քահանայք եւ սպասաւորսդ Տեառն բանի, որք աւգտիք ի սմանէ՝ սուրբ Աւետարանս կարգալով կամ աւրինակելով կամ տեսանելով, յիշեցջիք յաստուածահաճոյ յաղաւթս ձեր, եւ Աստուած զձեզ յիշէ իւր միւսանգամ զալուստն, ամէն. Հետ Աւետարանիս Ա. Սաղմոսարան էլ եմ զրել ի յեկեղեցին Ռատասին⁴:
4. 310r Ի թվականութեանս Հայոց ԶԾ. (1501) ի պարոնութեանս Վրաց Միրզա Օապուկի, ի Հայրապետութեան Հայոց Տէր Սարգսի գրեցաւ Աւետարանս ձեռամբ ոգնամեղ եւ փցուն գրչի Ազարիայ արեղայի, ի խնգրոյ Հոգեալի Գրիգորի, զոր գն[ե]այ զաստուածաշունչ Աւետարան յիշատակ իւր եւ ծնողաց իւրոց, Հաւրն՝ Վարձիգուլին եւ մաւրն՝ Խերխաթունին, եւ Գրիգորին եւ իւր կենակցին՝ Յուէնիերին, եւ որդոցն՝ Մուրադբաշխին, Վարձելին, Օաֆնուրատին, Եզգանբաշխին,

¹ Զեռագրում «իմայ»-ն կրկնված է:
² Շուէնիէրի անձնանունը Հայերին «Գեղեցիկ»-ի ճշգրիտ թարգմանութիւնն է: «Գրիգաւ» անունը եւ վրացական արտասանութեան Հետք է կրում:
³ Խոսրովիթղթ-ը, Հարկավ, Խոսրովիդուխտ անունն է:
⁴ Ավետարանն ու Սաղմոսարանը ստացողը գրել է «յեկեղեցին Ռատասին»: Այս վերջինը պիտի որ տեղանունն էլինի: Կարծում եմ, որ այն Հայտնի էրիսթավ Ռատ անվան սեռականն է, որ Հայերեն պիտի հնչեր «յեկեղեցին Ռատի»: Վերջինիս ուր գտնվելը ճշգրտելիք է:

2
ԱԲԵՏԱՐԱՆ

(Ազուլիս, Ս. Թովմայի վանք, № 1)

1661

Գրիչ՝ Աղամալ Զուղայեցի
Մաղկող՝ գրիչը
Ստացող՝ պարոն Բէժան
Վայր՝ Տփխիս

249r Փառք եզակի, եռահիւսակ... Գրեցաւ սուրբ Աւետարանս ձեռամբ նուաստ եւ յետին գրչի Աղամալ Զուղայեցի՝ մեղապարտ եւ ունայնագործ մելանաւորի, ի թուաբերութեանս Ասքանազեան եւ Աբեթական տուժարի Ռձ. եւ Ժ. (1661) եւ ի գալստենէ Կենարարին ՌՈԿԵ. (1665), ի ստոյգ եւ յընտիր օրինակէ, եւս առաւել ի Համարայիցն, զի գաղափար սորին էր ի զրանէ Կամակատար Աստուածածնէ եւ Մօղնոյ Սրբոյն Գէորգեա զօրստարէ եկեղեցւոյ, ի յաշխարհս Վրաց, ի մայրաքաղաքս Տփխիս¹, ընդ Հովանեաւ բարձրակառոյց Փաշիվանիցս, որ յանուն Սուրբ Աստուածածնին եւ Ամենափրկչին, ի Հայրապետութեանն Սուրբ Լչմիածնի Տեառն Յակովբին եւ առաջնորդութեանն այսմ նահանգի՝ Սամաֆնոյ Սարգիս եպիսկոպոսին եւ Հաղբատոյ՝ Աւետիս եպիսկոպոսին, եւ ի թագաւորութեանն Վրաց Բագրատունեան ցեղէ՝

¹ Մինչեւ այստեղ տե՛ս Լալ., էջ 160, № 14 - Գ. Տ-Վ.:

Ծահնուագ խանին *եւ Մարիամ դիտօւիպի*¹, զոր Տէր Քրիստոս պահեսցէ ի կամս ողորմութեան իւրոյ. ամէն:

Արդ, այսմ աստուածապատում եւ քրիստոսաւանդ տառիս ցանկացող եղեալ բարեպաշտ եւ աստուածասէր պարոն Բէժանն եւ ամուսինն իւր՝ զպարոն Լէյօն, որ ետուն զրել զսուրբ Աւետարանս յիշատակ հոգւոց իւրեանց: Արդ, որք Հանդիպիք սմա ընթեռնելով կամ գաղափար առնելով, յիշեալիք ի մաքրափայլ յազօթս ձեր զպարոն Բէժանն, որ է ինքն Թումանի որդի, Նասրու թոռն՝ պարոն Ղօրխմազի որդի, եւ կողակիցն իւր՝ մեծ Զահանջի որդի պարոն Ղանդուրալու դուստր պարոն Լէյօն, եւ դուստրն իւր Խօրիշանն, եւ մայրն իւր՝ զպարոն Թինաթիանն, եւ եղբայրն իւր՝ զպարոն Զալիմ, եւ կողակիցն իւր՝ Քէթէանն, եւ որդիքն՝ Ռամազն եւ Քիշարն, եւ դուստրն՝ զԹամարն, եւ քորքն իւր՝ զՌուսդամն եւ զԴուրիա խաթունն, եւ հօրեղբարքն իւր՝ զԲայիմդուրն, զՊապին, զՄանուչարն, զՍօրազանն, եւ հօրքուերքն՝ զԹինաթիանն, [զ]Ասթանդարն եւ զԴարէշանն, եւ պապին եղբայրն՝ զԶանիմ, եւ կողակիցն՝ զՓարվարն, եւ որդիքն՝ Ռամազն եւ Շերմազանն, եւ դստերքն՝ զՄահի-Սօլթանն եւ զԴարէշանն, եւ եղբայրն՝ Բայիսողուն, եւ կողակիցն՝ Հուրիխանն, եւ որդին՝ Գօջիէն, եւ միւս եղբայրն՝ Ջուրպան, եւ որդիքն իւր՝ զԾահնագարն, [զ]Ասլանն եւ [զ]Զալիմ, եւ զամենայն արեան մերձաւորսն. որ մեծաւ փափագանօք ետ զրել զսուրբ Աւետարանս՝ յիշատակ իւր եւ ծնօղաց եւ եղբարց եւ ամենայն զարմից՝ զանձ յաւիտենական, ի պայծառութիւն սրբոյ եկեղեցւոյ եւ յուրախութիւն ուխտի մանկանց նազելի մօր մերոյ նոր Սիովնի:

Արդ, աղաչեմ զսրբազան դասս քահանայիցդ՝ որք ընթեռնուք եւ լուսաւորիք, յիշեալիք զվերոյգրեալք ի սմա, նաեւ զմեղաւոր գծօղ Աղամալ Ջուրպեցի, որ զրեցի եւ նկարեցի անարժան ձեռօք իմովք, եւ զուսուցիչն իմ, եւ որք երախտիք ունիցին ի վերայ իմ, զոր Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս վարձահատոյց լիցի իւր միւսանգամ զալստեանն². նաեւ զմարմնաւոր ծնօղսն իմ՝ զՀայրս եւ զմայր[ս], եւ զամենայն մերձակայսն իմ: Եւ որ յիշէ սրտի մտօք՝ եւ ինքն յիշեալ լիջի առաջի ահեղ ատենին Քրիստոսի, որ է օրհնեալ յաւիտենս. ամէն. Հայր մեր որ յեր:

117v Արդ, ես՝ մեղապարտ Բէժանն եւ ամուսինն իմ՝ Լէյէն, որ ստացաք զսուրբ Աւետարանս, յիշատակ մեզ եւ ծնօղաց մերոց.

¹ Մինչեւ այստեղ տե՛ս «Բանասէր», 1903, № 6-7, էջ 209 - Գ. Տ.-Վ.:
² «որք Հանդիպիք սմա» դարձուածից մինչեւ այստեղ՝ խիստ համառօտ, տե՛ս Մ. Ամբաստան, Երնջակ, էջ 286-8 - Գ. Տ.-Վ.:

ով ոք որ Հանդիպիք սմա՝ քրիստոսասէրք, մի բերան Աստուած ողորմի ասացէ՛ք, զի եւ ձեզ ողորմեսցի նա:

И. А. Туманов, СМОНК, вып. XXIX, рук. 1

3

ԱԽԵՏԱՐԱՆ

(Դարաշամբի Ս. Սրբեկանոս Նախապկայի վանք, № 33/19)

1666

Գրիչ՝ Արրահամ քհյ
Ստացող՝ Մանդալ
Վայր՝ Տփխիս

89r Արդ, աղաչեմ զձեզ, ո՛վ սուրբ ընթերցողք, յիշեցէ՛ք զմեղաւոր Արրահամ քահանայս եւ զծնօղքն իմ:

328v Փառք... || (330r) Բայց զրեցաւ լուսազարդեալ Աւետարանս ի լուսարական ժամանակի սկզբանց արարչութեան մինչեւ առ մեզ ՅՈԶ. (6606), իսկ ի Կենարարին գալըստենէն ՌՃԶԳ. (1183): Արդ, յիշեցէ՛ք զմեղաւոր եւ անարժան հողս՝ Միջի-Բօլմիսեցի Մանդալս, ողորմութեամբն Աստուծոյ զրել տուի զսուրբ Աւետարանս իմ հալալ ընչիւք՝ յիշատակ հոգոյ իմոյ եւ ծնաւղացն իմոց. հայրն իմ՝ Միրիանին եւ մայրն իմ՝ Գուրուտախին, եւ զկենդանի կողակիցն իմ՝ Դարէշանին, եւ զհանգուցեալ կողակիցն իմ՝ Ալամիստլթանին, եւ կենդանի որդի Զալիմին, եւ զհանգուցեալ որդին իմ՝ Միրիանին, եւ դստերացն իմոց՝ Քէթէանին, Խօրազանին, Ռուսդամին, եւ եղբարցն իմոց՝ Ջալարուն, Թամազին, եւ իմ քուերացն՝ Սէլմիմոսին, Գօզալադին, Էլեանին, Լէլիանին, եւ իմ պապ Ղարախանին, եւ իւր կողակցուն՝ Ոստիանին, եւ իմ հօրեղբարցն՝ Շալվին, եւ իւր կողակցուն՝ Գօզալադին, Դատութին, եւ իւր որդի Զաքարին, Մէրապին, Պապին, եւ ամենայն յարեան մերձաւորաց՝ կենդանաց եւ մեռելոց:

Արդ, եղեւ զրաւ կատարման սորա ի Թվիս ՌՃԺԵ.գիս (1666), ի դառն եւ ի դժար ժամանակիս, ի մայրաքաղաքն Տըփղիս, որ է Թիֆիզ որջորջի, ի դուռն Փաշիվանից Սուրբ Աստուածածնին եւ Սուրբ Ամենափրկչին եւ այլ սրբոցն, որ աստ կան հաւաքեալ, ի հայրապետութեան Սուրբ Էջմիածնա երիցս երանեալ Յակովբայ սրբազան կաթողիկոսի եւ թագաւորութեան Վրաց Բագրատունեաց ազգէն Ծահնուագ խանին:

Դարձեալ յիշատակ դրի այս սուրբ Աւետարանս իմ հալալ ընչիւք շինած Միջի-Բօլմիսոյ սուրբ եկեղեցւոյն, որ է անունն Տիրամայր

Սուրբ Աստուածածին, վասն իմ հոգոյս եւ իմ ծնօղացն, եւ իմ նախնեացն՝ կենդանեացն եւ ննջեցելոցն. ամէն:

Ո՛վ դասք լուսերամից, յորժամ ընթեռնուք զսուրբ Աւետարանս, յիշեցէ՛ք զմեղաւոր եւ անարհեստ Արրաբամ երէցս, որ բազում աշխատանաւք զրեցի զսուրբ Աւետարանս. եւս առաւել ի ժամ մեղսաքաւիչ սուրբ պատարագին յիշեսջիք եւ զծնօղքն իմ, զհայրն իմ՝ Տէր Պետրոսն եւ զմայրն իմ՝ Թիմարիմն, եւ զմեծ յեղպայրն իմ՝ Տէր Սուրբասն, եւ զուսուցիչն Միքաէլ սարկաւարդն:

Ո՛վ սուրբք ընթերցողք, յորժամ կարդաք կամ օրինակիք, յիշեցէ՛ք զզնողս սորա Մանղայն եւ զմեզ՝ մեղաւորքս. եւ դուք յիշեալ լիցիք առաջի Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ աւիտեանս յաւիտենից. ամէն. Հայր մեր որ յարկինս, սուրբ...:

ԱՆՎԱՆԱՅԱՆԿԵՐ*

ա. ԱՆՁՆԱՆՈՒՆԵՐ

- Ա. Պ. 335
Աբամելեքեան Յոհաննէ Թիֆլիզցի 301
Աբամելիքեանց Սոլօմոն Աղայ Ստեփանեան 169, 170
Աբամելիքեանց Տեր-Շմավոնյան Տեր Գրիգոր 55, 139, 164
Աբամելիքյան Եփրոսիմն 74, 75
Աբաս Ա., տե՛ս Շահ Աբաս
Աբաս-Միրզա 334
Աբգար / Անչես 312
Աբեղինեան Խօջայ Աւետիք 93, 148
Աբեղինեան Հովհաննէս (Օհանեզա) 93
Աբեղինեան Սահակ բժշկապետ, որդի Խօջայ Աւետիքի 93, 132, 148, 161
Աբեղինեանց Ստեփանոս բժիշկ, Հովհաննէսի որդի 93, 132
Աբել 270
Աբելա, սագանդար 102
Աբեսալոմանց Ասրաթ 197
Աբիմելիքեանց Տեր Աբրահամ, 54, 56, 139, 171, 181, 191, 192, 200, 354, 355
Աբիմելիքով 55, 231
Աբո Թփղիսեցի, Թբիլեի 14, 16, 17, 18, 29, 30, 228
Աբովյան Խ. 80
Աբուլաձե Ի. 17, 21, 128
Աբուլեան 170
Աբուկուր 128
Աբուֆարաջ, Աբուլ-Ֆարաջ (Բար-հերրես) 22, 30
Աբրահամ 275
Աբրահամ Ա. կաթողիկոս Աղբաթանցի 12, 19
- Աբրահամ կաթողիկոս Կրետացի 343
Աբրահամ վարդապետ, նկարիչ 38, 285, 286
Աբրահամ քահ. (1831 թ.) 302
Աբրահամ քահ. գրիչ 363
Աբրահամեանց Ստեփաննոս (Ստեփաննէ Բեժանի որդի Աբրահամյան 61)
Աբրահամյան Հար. 190, 210
Աբրիհամ 295
Աբով 192
Ագաթանգեղոս 122
Ագուլեան Դ. Սերոբէ Վ. 22
Ադարնաս 14, 226
Ազատ 277
Ազարիա արեղա, գրիչ 359, 362, 361
Ազարիա կաթողիկոս 259
Ազիզ (1599 թ.), կին Ամիրջանի 286
Ազիզ 282, 285, 289, 297
Ազիզ, սպասաւոր 31
Ազիզբէկ 281
Ազներ 282
Աթամելիք 277
Ալ-Ֆարիդի, Ալ-Ֆարիկի 20, 24
Ալահոլուլունց Սուրադ 150
Ալամդարեան Տեր Յարութիւն վարդապետ 138, 164, 180, 337
Ալամիսուլթան 363
Ալայդարտ 286
Ալեքսանդր Նեգրի 323
Ալեքսանդր, Աղեքսանդր կաթողիկոս 70, 143, 190, 192, 299
Ալեքսանդր, Աղեքսանդր, թագաւոր վրաց 69, 109, 267, 268, 269
Ալեքսանդրեան 253
Ալեքսան 286
Ալեքսանոս 276
Ալիշան Դ. Ղեւոնդ 35, 124
Ալի-Արսլան 20

* Կազմեց Կարինն Ավետյանը:

Ախվերդեան Գ. 36, 115
 Ահարոն 294
 Աղազար 277
 Աղալօ 346
 Աղամալ Զուղայեցի, գրիչ 296, 297, 361, 362
 Աղամալեան Պետրոս վարդապետ 301
 Աղայ Մահմադ-խան 33, 37, 42, 54, 73, 77, 82, 91, 93, 104, 131, 159, 162, 164, 204, 205, 207, 209, 251, 343, 348
 Աղայեան Փիթրյեանց Եսայի 170
 Աղանյանց Գյուտ ա. ք. 8, 19, 63, 87, 89, 90, 133, 193, 238
 Աղեքսանդր Նեւացի 210
 Աղուդ, դուստր Քուրդամիրի 277
 Աղուտ 276
 Աղջի 277
 Աղսարթան, Կախեթի թագավոր 20
 Աճառյան Դր. 10, 12, 77
 Ամատոնեան Դովի. 96, 153
 Ամատունի Աջարեան Պետրոս 96, 358
 Ամատունի Գեորգի 77
 Ամատունի Սարգիս-Աղա Կարապետ 77
 Ամատունիներ 77, 78, 96
 Ամատունով Դակոբջան 233
 Ամբրոսիո Կոնտարինի 307
 Ամիլախուարով Գիւի / Շահ Ղուլի-խան 70, 162, 230, 233
 Ամիլախավարով Քրիստափոր 227
 Ամինրի 361
 Ամիր Մամասախլիս 232
 Ամիր, ստացող 259, 277, 278
 Ամիր, տանուտէր 49, 149, 161
 Ամիր-Ազիզ 271
 Ամիր-Մէլիք 272
 Ամիրաղա 78, 145
 Ամիրան 163
 Ամիրդովլաթ Ամասիացի 299
 Ամիրի Թէվում 189
 Ամիրջան, մահտեսի 190
 Ամիրջան, ստացող 286
 Ամսարգիսով 86, 213, 231
 Անակ 248

Անանուն 44, 45
 Անաշելինց Դաւիթ 191
 Անդի Կեսարացի 289
 Անդրեաս Առաքյալ 232
 Անդրիաս եպիսկոպոս 293
 Անդօ 150
 Անթաբեան Փ. 258
 Աննա (1748 թ.), կողակից Ստեփանի 146
 Աննա Դեդե Գուլիփաշեանց, տէս Գուլիփաշեանց Աննա Դեդե
 Աննա Խանում 65
 Աննա պարոն 163
 Աննա, դուստր Սուլոյեանց Ամիրանի 110, 163
 Աննայ-Խաթուն 268
 Անչափ, որդի Նարիմանի 191
 Անտոն Ա. արքայազն-կաթողիկոս 41, 108, 197, 198, 230
 Անտոն մահտեսի, Դիլաքի որդի 188, 189
 Անտոն ճգնաւոր 355
 Աշխարբէկ 190
 Աշոտ Բագրատունի 16, 236
 Աջարեան Յովհաննէս, մահտեսի, որդի Պետրոսի 96, 358
 Աջիպ 273
 Առաքել պատմիչ Դավրիժեցի՞ 53
 Առաքել Սահառունի 38
 Առաքել վանահայր 31
 Առաքել Օդինց 191
 Առաքելյան Վ. 15
 Առեստում խան 297
 Առիւծ 85, 161
 Ասանէթ 284
 Ասատուր 192
 Ասթանդար 362
 Ասիլ 35, տէս Ումէկ իշխան
 Ասլամազ, Ամիրի որդի, տանուտէր 49, 149, 161, 355
 Ասլան 192, 362
 Ասլան Բեհրուդյան 114
 Ասլանաբէկինց Աւետիս 191
 Ասլանաբէկինց Գասար 191, 192
 Ասլմէլիք 272
 Աստուածայտուր 290

Աստուածատուր (1304 թ.) 264, 265
 Աստուածատուր (1485 թ.) 284
 Աստուածատուր 163
 Աստուածատուր 189
 Աստուածատուր եպիսկոպոս, կազմող, նորոգող 259
 Աստուածատուր կաթողիկոս Դամադանցի 89
 Աստուածատուր քահանայ 271, 278, 279
 Աստուածտուրեան Յարութին Էջմիածնեցի 302
 Ավագյան Ս. 23, 35
 Ավետիք վարդապետ 200, 206
 Ավետիք, մէլիք-մամասախլիս 197
 Ավթանդիլ 94
 Ավիտարիլե դոն Պիետրո 130, 131
 Ավչյան Սուրեն 90
 Արարատեանց Ստեփաննոս վարդապետ 211
 Արիստակէս 121
 Արիստակէս 121
 Արծրունի, Արծրունեաց 252, 344
 Արղութեանց Բարսեղ արքեպիսկոպոս Բեքեքեան 241, 345
 Արղութեանց Յովսէփ կաթողիկոս 54-5, 166, 204, 206, 207, 241, 343, 344
 Արղութեանց Ստեփաննոս եպիսկոպոս 239, 240, 241
 Արղուն 35, 265
 Արշակունիներ (Դայոց) 247
 Արշակունիներ (Պարթեւական) 247
 Արուբին (դարբին) 192
 Արուբին 191 192
 Արուբուն Իսայա խան 326
 Արուս-Խաթուն 268
 Աւագ, ճորտ Մանկօի 192
 Աւան 192
 Աւանինց Գօգի 191
 Աւետիս եպիսկոպոս 361
 Աւետիս քահանայ 270
 Աւթանտիլ 192
 Աւթանտիլեանց Ղահրամանեան Կարապետ 303
 Աւթման 281
 Աւրտու-Մելիք 284

Աֆղանդիլեան Կուկուջանեանց Յովհաննէս 71
 Բաբաեան Մետրովր Դավրիժեցի 102
 Բաբել 167, 168
 Բաբէ 191
 Բաբիլ կաթողիկոս 226
 Բաբուռ 163
 Բաբօնց Եստատ 192
 Բագթաբէկիշվիլի Սոլոմոն 197
 Բագրատ Դ. թագավոր 17, 19, 20, 21, 128
 Բագրատ, Բակրատ թագաւոր 89, 279, 280, 281
 Բագրատունեաց տոհմ, ազգ (վրաց.) 21, 23, 127-8, 250, 290, 292, 296, 362, 363
 Բագրատունիներ, Անիի Բագրատունյաց թագավորություն 127, 236
 Բալասան 192
 Բաղդասար 70, 144, 145
 Բաղդասար, որդի խոջա Նազարի 46, 250
 Բաղկալ Խուտինինց 191
 Բաղշիկ 276
 Բաղունիք 219
 Բայանդուրանց Տեր Ասատուր 93
 Բայինդուր 362
 Բայիսողով 362
 Բանահ Յակոբ 51, 150
 Բանգրատ, թագավոր 308
 Բաշինդուրեանց պարոն Յակովբ 176
 Բաշինջաղեանց Ղուլիջան 54, 139, 355
 Բաշինջաղեանց Պօղոս, որդի Ղուլիջանի 54, 139, 140, 355
 Բաշինջաղելով 55, 231
 Բաշինջաղյան Գրիգոր 52, 140, 141
 Բաշինջաղեան մատուր 170
 Բաշաւ Լուին 35
 Բասիլիոս արքեպիսկոպոս 24
 Բաստամեան Մելքոն (Մէլքօ, Բաստամենց 86, 88, 140, 355
 Բաստամենց Մելքօ, որդի Ստեփանի 54, 139, 161, 207, 355
 Բաստամենց Ստեփան 54, 139, 355
 Բաստամյան Բեժան 52, 140, 141, 211

Բաստանով 55, 86, 213, 231
 Բարաթ 191
 Բարաթաշվիլի Քայխսուր 81
 Բարսեղ 285
 Բարսեղ աբեղայ, գրիչ 298
 Բարսեղ արքեպիսկոպոս Բերեքեան Արղուբեանց 211, 345
 Բարսեղ աւագերեց 38
 Բարսեղ եպիսկոպոս 144, 293
 Բարսեղ կաթողիկոս 345
 Բաքար 89
 Բեգթաբեգյաններ 51, 72
 Բեգթաբեգյանց Հոփսիսներ 75
 Բեգթաբեգով Սուլխան 50
 Բեժան-բեկ, Բեժանբեկ 96, 98, 153, 161
 Բեժո, Գորգինի որդի 191
 Բեհբուղ Խոջայ 44, 113, 114, 354
 Բեհբուղեան Ստեփանոս 44, 70, 192, 193
 Բեհբուղեանց Խոջա Մելիք Ասլան 74, 113, 114
 Բեհբուղեանց Մելիք Աշխարանի 343
 Բեհբուղեանց Մելիք Քալանթար աղա 192, 343
 Բեհբուղեանց Սոփիա 81
 Բեհբուղյան Հովսեփ 81, 82, 131
 Բեհբուղյան Մարիամ, Հովսեփի կին 81
 Բեհբուղով իշխան 327, 334
 Բեյբուղով, տես Բեհբուղով իշխան
 Բեսարիոն արքեպիսկոպոս 197
 Բերդիմ 46, 250
 Բերիձե Թ. 77, 91, 94, 112, 116, 117, 123
 Բերձնիշվիլի Ս. 93, 94, 100, 132
 Բերուանց Գեորգի 196
 Բզնունեանց Սիմեոն արքեպ. 92, 112
 Բզնունեանց Սիմեոն արքեպ. 92, 94, 177, 240
 Բեգի-Խաթուն / Բեկի-Խաթուն 78, 145
 Բեգի-Խաթուն 285
 Բեգիխաթուն 46, 250
 Բեժան, Թունանի որդի 359, 361, 362
 Բեկիճան 295
 Բեհբուղ 94, 193

Բեհբուղ Ղարչի 206, 208
 Բեհբուղեան Մելիք Աւետիք, որդի Աղա Մելիքի 46, 47, 70, 142, 144
 Բեհբուղեան Մելիք Ղարչի 164
 Բեհբուղեանց Գայիանե, մայրապետ 74, 81, 348
 Բեհբուղեանց Գրիգոր 81, 349
 Բեհբուղեանց Դաւիթ 81, 349
 Բեհբուղեանց Խոջա Մելիք Աշխարհբեկ 45, 47, 74, 142, 193, 213, 234, 349
 Բեհբուղեանց Խոջա Մելիք-Աղա 31, 44, 70, 73, 74, 144, 192, 193, 349
 Բեհբուղեանց, Բեհբուղով Վասիլ 81, 349, 354
 Բեհբուղեանք, իշխան Բեհբուղովներ 44, 55, 73, 81, 82, 113, 114, 123, 178, 212, 231, 234, 235, 348, 349, 353
 Բեմուրատ, որդի տեր Շնաւունի 354
 Բերո (1656 թ.) 296
 Բերո 191
 Բեշկեանց Հ. Սիմաս 41, 42, 43, 86, 91, 96, 329, 336, 337
 Բիզանդացի Նորայր 11
 Բուղա ամիրայ 121, 343
 Բուղա թուրք 16
 Բուրբուններ 330
 Բռասո Չալ 191
 Բրոսե Ս. 34, 44, 53, 57, 89, 94, 96, 98, 99, 100, 101, 103, 105
 Բրջենց Ստեփան 167, 168
 Բօլնիսեցի Աղապ 163
 Գաբրիէլ եպիսկոպոս Կարբեցի 269
 Գաբրիէլ Հրեշտակապետ 147
 Գաբրիէլ մահտեսի, գրիչ 302, 303
 Գաբրիէլ Քափանակով 251
 Գաբրիէլեան 149
 Գագիկ Բ. Բագրատունի 20
 Գալիցին 157
 Գալուստ Նորգցի 298
 Գամախօյնց 98
 Գամրա ժակ Ֆրանսուա 62, 330, 331
 Գայանե 74

Գայանէ Խոջա-Բեհբուղյան, սարկավագուհի (Մելիք աղայի դուստր) 73, 74
 Գայիանէ մայրապետ, տես Բեհբուղեան Գայիանէ
 Գասբար 192
 Գասպար 151
 Գասպար 296
 Գասպար, որդի Ամիրջանի 190
 Գասպար, որդի Խաչերեսի 189
 Գասպարեան Գասպար էֆ. 117
 Գարեանէ, կազմող 297
 Գարեգին Ա. կաթողիկոս, տես Յովսէփեան Գ.
 Գարիմատին, տես Քարիմատին
 Գելաշվիլի Գ. 318
 Գեղամեան Տէր Յարութիւն 180
 Գեորգի, որդի Նազարբեկով 208
 Գերվիսան 198
 Գելորգ (1718 թ.) 145
 Գելորգյան Ա. 25
 Գէորգ արքեպս. Կոստանդնուպոլսեցի, պատուիրատու 299, 303
 Գէորգ Բագրատունի, թագաւոր 273, 275, 276, 277, 343
 Գէորգ Ջօրավար 53, 273, 275, 277, 285, 296, 300, 347, 354, 355, 358, 359
 Գէորգ սարկաւագ (1834 թ.) 240
 Գէորգեան Յովհաննէս վարդապետ 211
 Գէորգի թագաւոր 260
 Գէորգի ժԲ. թագաւոր 30, 82, 116, 131, 155, 161, 211
 Գէօրկի 296
 Գիգօ 191
 Գիորգի թագավոր 320, 344
 Գիորկի, որդի Ասլանի 192
 Գիորկի, որդի Խատինի 191
 Գիորկի, որդի Կոստանդի 192
 Գիրսան 276
 Գիւրկի 191
 Գիքո 58
 Գիօ 191
 Գիօրգի 150
 Գիօրգի Մելիք, տես Մելիք Կիօրկի

Գիօրգի, տանուտէր 149
 Գյանջեցյան Լ. 259
 Գյուղեմշտեղտ Յոհաննէս 39, 40, 53, 100, 313, 318, 321
 Գողերցի 191
 Գոհար 282
 Գորգեն 11, 21
 Գորգին, մահտեսի 191
 Գորդեւ Դ. Պ. 33
 Գորջասպ 199
 Գուարան / Գուրգեն 14
 Գուարան Կյուրոպաղատ 14
 Գուգուշվիլի Պ. 331
 Գուլասպեան Աբել Թիֆլիսեցի 122, 134, 217
 Գուլբուտայի 363
 Գուլի 295
 Գուլիփաշեանց Աննա Դեդե 60, 156, 161
 Գուլշար 270
 Գուլուն 285
 Գուհար 267
 Գունդին 296
 Գուչուա Վ. 9
 Գուրան Բագրատովանի 226
 Գուրգեն 219
 Գուրկենինց Ամիր 191
 Գուրկենինք 191
 Գրիբոյեղով Ա. 81, 101, 102
 Գրիգալ 362
 Գրիգոր (1304 թ.) 265
 Գրիգոր (1498 թ.) 362, 361
 Գրիգոր (1770 թ.) 105, 162
 Գրիգոր 121
 Գրիգոր 1614 թ., 288
 Գրիգոր 291, 294
 Գրիգոր 345
 Գրիգոր Աստուածաբան 260
 Գրիգոր արքեպիսկոպոս 211
 Գրիգոր դպիր, գրիչ 72, 295
 Գրիգոր Լուսավորիչ 87, 89, 121, 126, 212, 231, 232, 247, 248
 Գրիգոր կաթողիկոս 273, 275, 282
 Գրիգոր կաթողիկոս, Անաւարեցի (1304 թ.) 265
 Գրիգոր Նիւսացի 260

Գրիգոր Որոտնեցի 273
 Գրիգոր պատրիարք 243
 Գրիգոր Սուլթանեան 347
 Գրիգոր վարդապետ (1264 թ.) 23
 Գրիգոր վարդապետ 347
 Գրիգոր Տաթևացի 52, 132
 Գրիգոր Տղայ 24
 Գրիգոր քահ. (1831 թ.) 302
 Գրիգոր քահանայ 295
 Գրիգոր քահանայ, գրիչ 72, 299, 300
 Գրիգոր Օշկեցի 126
 Գրիգոր, գրիչ 286
 Գրիգոր, ստացող 281
 Գրիգոր, տիրացու 144, 302
 Գրիգորիս 295
 Գրիգորյան Վ. 202
 Գրիշաշվիլի Իոսեթ 33, 79, 89, 105, 111
 Գօգի 192
 Գօգալաղա 363
 Գօջիե 362
 Գօրգի, հայր Յովսէփի 55, 355
 Դաթունայ, որդի Թամրազի 290, 292
 Դալաթ Բերոանց Գեորգի 196
 Դանդուրեան Տէր Եսայի 182
 Դանիել 121
 Դանիել 284
 Դանիել կաթողիկոս 156, 243
 Դանիել, գանձապետ 31
 Դանիելեան Անուշաւան վրդ. 69, 268
 Դաչի 13, 14
 Դավթեան 320
 Դավթյան Հովհաննէս 90
 Դավիթ Աղմաշենեբեկի 112
 Դավիթ արքայազն 131
 Դավիթ Գարեջացի 125, 230
 Դավիթ Դ. Շինարար 20, 21, 22, 23, 24, 35, 36, 128
 Դավիթ մոուրավ 199, 201, 227
 Դավիթ վարդապետ / արքեպիսկոպոս, առաջնորդ Հաղբատի 202, 203, 206, 209
 Դավիթ քահ. Գաբաւե 125, 230
 Դավլաթ / Դալաթ 272, 295
 Դարեճան, կին Խոջա Պարխուտարի 50, 149

Դարեջան թագուհի 108
 Դարեջան 150
 Դարեջան 362, 363
 Դարիա թագուհի 132, 228
 Դարչի Բէթուդ, տես Բէթուդ Դարչի
 Դարչինյան Ա. 65
 Դաւթեան Ղազար աւագ քահ. 350
 Դաւթեան Տէր Խաչատուր 182
 Դաւթեանց Տէր Մելքիսեդէկ 182
 Դաւիթ 361
 Դաւիթ արեղայ 271, 275, 276, 278
 Դաւիթ արքեպիսկոպոս 164, 259
 Դաւիթ գրիչ 275
 Դաւիթ եպիսկոպոս 147
 Դաւիթ եպիսկոպոս Խերողինյանց 31, 32
 Դաւիթ թագաւոր 265
 Դաւիթ Սարդար, Տիցիշվիլի տոհմից, տես Տիցիանով 31, 32, 43, 44, 147, 227
 Դաւիթ Սուլթանեան (1727 թ.) 347
 Դաւիթ Քոբայրեցի 260
 Դաւիթ քահանայ 103, 269, 270, 276, 287, 288, 289
 Դաւիթ, հայր տէր Ղազարոսի 346
 Դաւիթ, Ղազարի որդի 191
 Դաւիթ, որդի Զուրաբի 101, 162
 Դաւիթ, որդի տէր Շմաւոնի 354
 Դաւութ 363
 Դեմետրե, արքայազն 260
 Դեղա-Խաթուն 274, 285
 Դըշխոյ-Մելիք 282
 Դիլաթ 188
 Դիլշատ 279
 Դինար 295
 Դինբեկեանց Ռաֆայել 42
 Դիոկղետիանոս կայսր 116
 Դիոնիսիոս Արիսպագացի 298
 Դումբաձե Մ. 9
 Դունիա խաթուն 362
 Դունիաջավր / Տունիաջաւար, մայր Պետրոսի 57, 162
 Դօթթ էրեց 289
 Եագունդ, դուստր Պարխուտարի 149
 Եագունդ, կողակից Խոջա Նազարի 46, 250

Եագունդ, կողակից Յովսէփի 55, 355
 Եաղուբէկ 283
 Եանգուլենց Գիօրգի 105, 162
 Եգանեան Օ. 258
 Եզղանբաշխ 362, 361
 Եզեկիել 286
 Եզեկիել սարկաւագ 259
 Եզեկիել վարդապետ 109, 267
 Ելիմիրգեանց Գալուստ 210
 Եկատերիմէն մահատակ 227
 Եղի, հայր Գրիգորի 281
 Եղիազար կաթողիկոս, Այնթապցի 70, 143
 Եղիսաբեթ 347
 Եղիսաբեթ 273
 Եղիսայրետ 290
 Ենիբէկ 275
 Ենովք-աղայ 152
 Ենօք 50, 358
 Եսայեանց Պետրոս 65
 Եսայի Նչեցի 133
 Եվգենի էկզարքոս 223, 226, 228
 Եվստաթիոս Մցխեթացի 10
 Երեմիա մարգարտ 343
 Երեմյան Ա. 114
 Երեմյան Ա. Տ. 10
 Երեւանցի Պապէ 111, 162
 Երիցյան Աղ. 53, 224
 Երմուղով գեներալ 104, 323, 325, 332
 Եփրեմ կաթողիկոս 157, 168, 241, 243, 302
 Եօվանէ Սուշրիբով 43
 Զալլապ 85, 161
 Զալի 191, 362, 363
 Զանդուխազ Մելքօ 191
 Զատիկօհնց Արուսիւն 191
 Զատիկօհնց Զուրաբ 191
 Զատիկօհնց Խատո 191
 Զատիկօհնց Մելքօ 191
 Զարափեան Տէր Յովհաննէս (Օհաննէս Զարափով) 180, 232, 234
 Զափռազ Զուղայեցի, վաճառական 32, 147
 Զաքար 286, 363
 Զաքարտ 192
 Զաքարիա գրիչ, քահ. 282

Զաքարիա կաթողիկոս 276, 277
 Զաքարիա Հոնտոր 126
 Զաքարիա Սուլխանով, Մետեխի ավագերեց 229
 Զաքարիա Քանաքեռցի 53
 Զաքարիա քահանա Տփլսեցի, ծաղկող 264
 Զեկել 284
 Զենալէնց Բուժի 191
 Զէյթունյան Ա. 258
 Զոհրաբանց, Զոհրաբեանց, Զօհրաբինց Պետրոս 57, 162, 358
 Զուրաբ 296, 297
 Զուրաբ Մելիքով 232
 Զուրաբ, Զուրապ, Մելիք Գիօրգիի որդին 46, 49, 150, 355
 Զուրաբ, որդի տէր Շմաւոնի 354
 Զուրապ / Զուրաբ 191, 250, 362
 Զրկինանց Սահակ մահտեսի 100, 101
 Զրկինանց, Զրկինյան 178, 321
 Զօհրաբեանց Մարիամ 65
 Զօհրաբեանց պարոն Կակալ 176
 Եագունդ, դուստր Խոջա Պարխուտարի 50
 Եգնատաշվիլի Բ. 124
 Էթար 287
 Էթեր 192
 Էլեն 363
 Էլիզ Սուտցո 323
 Էլմիրգեան Գալուստ 211
 Էյնալ մէլիք, հայր Ռոստոմի 151
 Էնֆիաջյանց 259
 Էսդատ 191
 Էստատ 296
 Էստատ Բաթօհնց 192
 Էստուգան 270
 Էտկեար 295
 Ըռզգա-դուլի Միրզա, որդի Նադիր շահի 300
 Ըոստալէս 276
 Ըստեփանոս տիրացու 302
 Թաբարի 16, 18
 Թագուհի Միրիմանյան, տես Միրիմանյան Թագուհի
 Թադէոս 285
 Թաթէոս 284, 290

Թաթևու, երեսփոխան 189
 Թաթուսենց Սիակ 163
 Թաղայշվիլի Ե. 82
 Թաղուայշվիլի Իսայի 206
 Թաղումանց Մկրտում 197
 Թաղօեան Յեսայի դի Մկրտում 208
 Թամազ 363
 Թամազ Օրբելեան, տես Օրբելեան
 Թամազ
 Թամազեանց պարոն Գրիգոր 176
 Թամամշեանց Դաւիթ 80, 354
 Թամամշեանց, Թամամշե 104, 251,
 252, 344
 Թամար (1789 թ.) 346, 347
 Թամար 293, 362
 Թամար Ապղիրդն՝ 163
 Թամարո 192
 Թամրազ թագաւոր 290, 292
 Թայիրյանց Աղեքսանդր 61
 Թանգիկ 285
 Թանդինինց Լալի 192
 Թանդինինց Հերիքեմազ 192
 Թանկուխ, Թանսուխ 277
 Թարքան, կին Մարտիրոս ստացողի
 264
 Թաւաքալ 142
 Թեյմուրազ 197
 Թեյմուրազ Բ., Թեմուրազ թագաւոր,
 Դամոռազ խան 50, 54, 113, 130, 139,
 151, 188, 197, 199, 200, 222, 300,
 355
 Թեովանես Բյուզանդացի 10-11
 Թէրան 290
 Թէրո 296
 Թէոդոս Ծգնաւոր 355
 Թիթո 296
 Թինաթին 146, 362, 364
 Թինայթին 287, 293
 Թովմա Արծրունի 121, 122, 123
 Թորոս 295
 Թուղթնի, քույր Յովհաննես գրչի 267
 Թումայ 192
 Թուման պարոն 37, 271, 359, 362
 Թումանեան / Թումանովեանց / Թու-
 մանիշվիլի 158, 199, 253, 359
 Թումանիշվիլի Բիթվել 188

Թումանիշվիլի Սուլխան 197
 Թուրվանտայ 290
 Թօմայ եպիսկոպոս 144
 Ժակ Ֆրանսուա Գամբա 330
 Իաս 268
 Իբն Հաուկալ 18
 Իբն-Ալ-Ասիր 22
 Իբն-Քեթիր 22
 Իբրահիմ 62
 Իենուք 198
 Իեստ 197
 Իզմիրեանց Տէր Նիկողայոս 180
 Իմերիշվիլի 227
 Ինճիճյան Հ. Ղուկաս 36, 41, 93, 94,
 96, 219, 222
 Իշխանեանց Մկրտում 65
 Իոսելիանի Եվգ. 225
 Իոսելիանի Էգն. 30, 43, 44, 45, 55, 58,
 59, 60, 64, 70, 74, 78, 86, 88, 99,
 101, 106, 113, 115, 116, 125, 223,
 224, 225, 226
 Իոսելիանի Պլ. 30, 43, 44, 224, 309
 Իսահակ 13
 Իսահակ իբն Իսմայիլ / Սահակ ամի-
 րա 16
 Իսահակ Մակուեցի 298
 Իսայի Մկրտում Թաղուանց 198
 Իսկուհի 110
 Իւանէ սպարապետ / Զաքարեան 260
 Լազարեանց 244
 Լազարյան Հովհաննես 73
 Լալի (1656 թ.) 296
 Լալի 114
 Լալիթա, Լալիթաս, Լալիթար, կին
 Զոհրաբեանց Պետրոսի 57, 162,
 358
 Լալիթար 346
 Լալօ 296
 Լանգլե L. 39, 309
 Լանկթամուր 236, 343
 Լատիգենց Կիրակոս 58, 162
 Լաւարսափ, թագաւոր 287
 Լեւան խան, թագաւոր 48, 355
 Լեւոն թագաւոր 261
 Լեւոն Իսավրացի 226
 Լեւոն, հայր Վախթանգի 320

Լեւոն, որդի Հերակլի 228
 Լէլայ 293, 363
 Լէլօ / Լէլէ / Լեւա, կին Բէժանի 359,
 362
 Լիպարիտ (Զաքարեան) 260
 Լիպարիտ 293
 Լիպարիտ Բաղվաշ 19-20,
 Լյուդովիկոս ԺԳ. 314
 Լոյինանց Սիմովան 102
 Լոյինով, Լոյինանք՝ (Ասատուր, Գրի-
 գոր, Ստեփանոս, Հունան, Գաբրիել,
 Խաչատուր) 103
 Լոյինովանց (Շահրիմանանց) 123
 Լոռուձէլիբեանց Տէր Գրիգոր 181
 Լուարսաբ Ծաշ 159
 Լուարսաբ Սունբաթով 210
 Լուդովիկոս 308
 Լուսավորիչ, տես Գրիգոր Լուսավո-
 րիչ
 Խալաթ 58
 Խամփերվան 151
 Խան[ն]փերվան, կողակից Մելիք
 Գիօրգիի (Կիօրկի) 49, 55, 150, 355
 Խանաղ 295
 Խանում 346, 347
 Խանփերի (1781 թ.) 31
 Խաչատուր 195, 285, 295
 Խաչատուր սարկաւազ, գրիչ 264,
 265
 Խաչատուր քահանայ 37, 271
 Խաչատուր, խնամի 189
 Խաչերես 189
 Խաչիկյան L. 69, 87, 88, 109, 257,
 258, 268, 270, 271, 274, 280
 Խատակովեանց Կարապետ 98, 161
 Խատին, եղբայր Խոջայ Բեհրուտի
 114
 Խատին, Խատո 191, 192
 Խարազյան Շուշան 75
 Խարպանդ 265
 Խաւարով շահ 261
 Խաքան թագ. հոնաց 341, 342
 Խեչոանց Ստեփան, որդի Մելքոյի 146
 Խեչոանց, Խէչօյենց Մելքո 146
 Խերողինյանց Դաւիթ եպիսկոպոս 31,
 32

Խէչիկինց ճարճատ 191
 Խէրխաթուն 358, 361
 Խոճայ ճանազիզ Թիֆլիզեցի, տես
 ճանազիզ խոճայ
 Խոնդիկ 277
 Խոջա Բեհրուդյան 79-80
 Խոջա Նազար 43, 45, 46, 47, 142,
 232, 251
 Խոջա Պարխուտար 50, 149
 Խոջա Փարուխ 70, 144, 233
 Խոջամինասյանց Աննա 75
 Խոջայ Բարխուդար 190, 191
 Խոջայ Բեհրուդ 44, 113, 114, 187,
 190, 192, 193, 234, 354
 Խոջայ Սարգիս Ասպահանցի 251
 Խոսրով 342
 Խոսրով թագաւոր 248
 Խոսրովանույշ թագուհի 236
 Խոսրովիթուրք / Խոսրովիդուխտ 358
 Խորիշան 362
 Խորխոռունիք 219
 Խուասրո ամիրա 16
 Խուբլուրյան Վ. 8
 Խուբյանց Փեփրոնիա 75
 Խուդադ 361
 Խուդինով 99, 233
 Խուտին 191
 Խուրու Յովսէփ 192
 Խուցեան Խ. 74, 75
 Խրիմեան Հայրիկ 61, 117
 Խօճայ Վարդան 189
 Խօջազադա (Բեհրուդեան) 193
 Խօսին 296
 Խօրազան 363
 Խօցօյենց Առաքել 150
 Ծերեթելի Գ. 24
 Ծիրանավոր 110
 Ծնէփէկինց Արուքին 191
 Ծնէփէկինց Գիւրկի 191
 Ծնէփէկինց Մանկօ 191
 Ծուրինանց Խատիաշվիլի Մովսես
 196
 Կալաշնիկով Մ. Կ. 33
 Կակաբաձե Ս. 24, 33, 132
 Կատերինա, Հովհ. Լազարյանի կինը
 73

Կատրանիդէ թագուհի 6, 7
 Կարան Մարտիրոս 359
 Կարապետ 272
 Կարապետ արեղա Աղթամարցի, գրիչ 69, 87, 88, 265, 266, 268
 Կարապետ Գասպարի Թիֆլիսեցի 125
 Կարապետ Կրեմեցի, Կուլի 290
 Կարապետ Ղահրամանեան Աւթանտիլեանց 303
 Կարապետ տէր 282
 Կարապետ րաբունապետ 274
 Կարապետ քահանայ 272
 Կարապետ, 1639 թ. 71, 290
 Կարենյան Հ. 259
 Կեկելիձե Կ. 14, 43, 45, 212, 217, 223
 Կեր Փորտըր Ռոբերտ 329
 Կիրակոս Արութինով, տես Յարութինեանց Կիրակոս
 Կիրակոս Գամծախեցի 22, 35, 128
 Կիրակոս Թիֆլիսեցի քահ., 19
 Կիրակոս քահանայ 37, 271
 Կիրակոս, որդի Տեր Ներսեսի 102
 Կիրիոն կաթողիկոս 19, 126
 Կիօրկի, տես Մէլիք Կիօրկի
 Կյուրիկյաններ 21
 Կոզմաս եւ Դամիանոս 100
 Կոմարովսկի 234
 Կոնիբիո Ֆ. 191
 Կոստանդին կաթողիկոս 109, 267, 269
 Կորզանով 131
 Կուկուջանեանց Աֆղանդիլեան Յովհաննէս 71
 Կուտուսով զենեքալ 326, 327
 Կուցեբու Մորիս ֆոն 325
 Կօնին 167, 168
 Հաբիբ իբն Մասլամա 15
 Հախնազարյան Ավետիք 79
 Հախնազարյանց Գայանէ 75
 Հախվերդյան Գ. տես Ախվերդեան Գ.
 Հակոբյան Հովհ. 47, 307, 325, 326, 328, 329
 Հակոբյան Վ. 36, 72, 258
 Հակոբջանյան Ավետիք Պետրոսի 61
 Հայկազեան 296

Հասան 1639 թ. 290
 Հասան 277
 Հասան պարոն 282
 Հասան, սուլթան 279
 Հասան-բէկ 283, 284
 Հասան-Ջալալեանց Սարգիս 88
 Հասարթյան Մորուս 54
 Հարապետ 281
 Հարություն 70
 Հաւաս-Խաթուն 275
 Հեթում թագաւոր 72, 265, 294
 Հեղինե, դուստր Վախթանգ Ե.ի 227
 Հերակլ 143
 Հերակլ Բ. Հերակլ Բագրատունի, էրէկլէ 31, 32, 38, 40, 41, 44, 50, 54, 62, 63, 77, 82, 97, 111, 113, 116, 133, 134, 139, 143, 147, 151, 153, 155, 158, 159, 161, 188, 197, 199, 201, 218, 222, 227, 228, 318, 334, 343, 344, 345, 346, 355, 358
 Հերակլ Յունաց 13, 14, 341
 Հերիք 268
 Հերիք, տնտես 282
 Հէճուբեանց Տէր Գաբրիէլ 180
 Հէջուբեանց Ռօստօն 194
 Հոբ Հայ 126
 Հոգիջան 287, 288
 Հովհան Մանգղիսեցի Սահակածե 226
 Հովհան մետրոպոլիտ 226, 229
 Հովհան Սաբանա որդի (Սաբանիսձե) 29
 Հովհանիկ 228
 Հովհաննես արքեպիսկոպոս 60
 Հովհաննես գրիչ 52
 Հովհաննես մահտեսի 96, 358
 Հովհաննես Սարկավազ 128
 Հովհաննիսյան Ա. 23, 72, 258
 Հովսեփ Խատին 42
 Հովսեփ միլախվար 81
 Հովսեփ քահանա Սուլխանով, եղբ. Ջաքարիայի 229
 Հորդանան արեղա 109, 267
 Հուլավու խան 23
 Հուռուն 267
 Հուսիկ 121
 Հուրիխան 362

Հոփսիսմէ 268
 Հրատ 275
 Չամոյեանց պարոն Յովսէփ 176
 Ղազազով 78, 234
 Ղազան 268
 Ղազան, որդի Արղունի 265
 Ղազար 295
 Ղազար աւագ քահանայ, տէր Ղազարոս 345, 346
 Ղազար կաթողիկոս Ջահկեցի 54, 139, 299, 354-7
 Ղազար քահ., ստացող 285, 286
 Ղազար, որդի Ենօքի 50, 358
 Ղազիկյան Հ. Արսեն 219
 Ղահրամանեան Աւթանտիլեանց Կարապետ 303
 Ղամազեանց Տէր Մելքիսեդեկ քահ. 34, 36, 37, 157, 182
 Ղամազեանց Ջուրաբ 101, 162
 Ղամազեանց Պետրոս մահտեսի, որդի Ջուրաբի 101, 162
 Ղամազինց Բաղկալ, որդի Դաթօի 191
 Ղամազինց Բեժան, որդի Դաթօի 191
 Ղամազինց Դաթօ 191
 Ղամազինց Կօկի, որդի Դաթօի 191
 Ղամազյաններ / Ղամազով 78
 Ղամազով Բաղդասար Իսահակ 78, 161, 212
 Ղայաթ-Խաթուն 281
 Ղայթնազյան (Ղայթնազաշվիլի) Փիլիպոս քահ. 41, 196, 197, 198
 Ղանտուրալ 293, 359, 362
 Ղաուխչիշվիլի Ա. 11, 124
 Ղատան 268
 Ղարա մղիվանի 94
 Ղարախան 363
 Ղարամեանց Աննայ 64
 Ղարամեանց Առաքել 64
 Ղարան Մարտիրոս 293
 Ղարղաւրէ 281
 Ղափլանյան / Ղափլանիշվիլի 103
 Ղաֆաղարյան Կարո 224
 Ղեւոնդ 294
 Ղորղանաշվիլի Դավիթ 197
 Ղորղանյան Հովսեփ 82, 131

Ղորղանյանց / Ղորղանիշվիլի 94, 108, 123
 Ղորղորա / Ղուարղուարե Ա. աթաբեկ 359, 362
 Ղութլովներ 70, 233
 Ղուլունց Խօջայ Գիորգի 89
 Ղուկաս 285
 Ղուկաս արքեպիսկոպոս Հաղբատի 211, 273, 275, 276, 277, 279, 288
 Ղուկաս եպիսկոպոս 241 Ղօրխմազ 362
 Ղուկաս Կարնեցի, կաթողիկոս 31, 97, 147, 202, 209, 345, 346, 358
 Ղուկաս սարկաւազ 37, 271
 Ղուկաս վարդապետ Կեղեցի 291
 Ղամաթ 275
 Ղօչի, որդի Աստուածատուրի 189
 Ճանազիգ խոճայ Թիֆլիզեցի 269
 Ճանկիւա 8. 223, 224, 225
 Ճանճան 290
 Ճավճավածե Ալ. 102
 Ճար 36
 Ճեմճեմեան Հ. Սահակ 258
 Մ. Տ. Պ. 65
 Մադաթովանց 123
 Մաթեւոսյան Ա. Ա. 257
 Մաթոս 272
 Մաթոս քահ. 288
 Մալխասեանց պարոն Մկրտիչ 176
 Մակար արքեպիսկոպոս, առաջն. Վրաստանի 304
 Մահմադ խան 60, 155
 Մամա Դավիթ 124
 Մամասախլիս Ամիր 232
 Մամուլեանց Գրիգոր 110
 Մայսուրածե Գուրան 330
 Մանդալ Միջի-Բօլմիսեցի 362, 363, 364
 Մանդակունի Գրիգոր քահ. 117
 Մանդենով, Մանդենեանք 55, 94, 139, 231
 Մանդինեանց Ստեփանոս ա. ք. 304
 Մանեսինց Գիւրկի 191
 Մանի 71
 Մանիշակ 277
 Մանկօ 192

Մանուէլ վարդապետ Կիւմիւշխանեցի, տե՛ս Շահինեան Մանուէլ Կիւմիւշխանեցի
 Մանուէլ քահ., նկարիչ 273, 275, 278
 Մանուկ Նազար, թոռ Խոջա Նազարի 47
 Մանուչար 197, 362
 Մանսուր, տե՛ս Յոհանն Դամասկացի
 Մառ Ն. 5, 122
 Մատթեոս Գանձասարեցի 109
 Մատթեոս կաթողիկոս (1863 թ.) 304
 Մատթեոս Ուռհայեցի 22, 128
 Մատթեոս վարդապետ 241
 Մատթեոս, Մաթեոս, Տէր Աղուվանից 109, 267
 Մարան 192
 Մարգարեանց պարոն Պետրոս 176
 Մարգարէ 293, 295, 298
 Մարգարէ, ճորտ Մովսէսի 192
 Մարգարիտ 79
 Մարգարյան Գ. 23
 Մարեան 192
 Մարեան 295
 Մարեխ 145
 Մարթա 281, 295
 Մարթայ, կին տէր Ղազարի 64
 Մարթայ-Խաթուն 276, 285, 361
 Մարիամ (1721 թ.), կողակից Դաւթի Սուլթանեան 347
 Մարիամ (1781 թ.) 31
 Մարիամ (1831 թ.) 302
 Մարիամ 1641 թ., 293
 Մարիամ 282
 Մարիամ 346
 Մարիամ Աստվածածին (Իսկուհի, Տիրուհի) 110
 Մարիամ արքայադուստր 227
 Մարիամ թագուհի 187, 312, 362
 Մարիամ, կուսակրօն 300
 Մարիամ, ստացող 275
 Մարիամեան ուսումնարան 61
 Մարիան կույս 229
 Մարկո Պոլո 24
 Մարկոս 282
 Մարկոս կրօնավոր, գրիչ, ստացող 261

Մարմար 163
 Մարմար, կողակից Սայաթ-Նովայի 115
 Մարմարա, կողակից Տեր Դավթի 115
 Մարտիրոս 150
 Մարտիրոս 285
 Մարտիրոս վարդապետ Աշտարակեցի 240
 Մարտիրոս վարդապետ, գրիչ 299
 Մարտիրոս, որդի Խոջայ Բարխուդարի 190
 Մարտիրոս, որդի Խոջայ Մարգսի 251
 Մարտիրոս, ստացող 264, 265, 282
 Մարտիրոսեան Յակոբեանց Գեորգ 61
 Մարտիրոսյան Գմ. 10
 Մարտիրոսյան Վ. 40
 Մարտիրոսով Գովհան քահ., էջմիածնեցի, Մարտիրոսեան Ոսկերչեանց Յովհաննէս ա. ք., 60, 61, 63, 156
 Մաֆիո 307
 Մգալբլիշվիլի Մգիա 309
 Մելեք սուլտան 21
 Մելեք-ըլ-եներ 261
 Մելիք 104
 Մելիք Աշխարանի Բեհրուդեանց 343
 Մելիք Աշխարբեգի Բեհրուդեան 45
 Մելիք Գիօրգի 190
 Մելիք Վարդան 189
 Մելիք Քալանթար աղա (Բեհրուդեանց) 343
 Մելիք, մայր Չաքարիա գրչի 282
 Մելիքատով 163
 Մելիքյան Սողոմոն 81
 Մելիքսեթ-Բեկ L. 25, 29, 30, 31, 32, 43, 45, 55, 60, 64, 86, 89, 95, 115, 122, 124, 128, 223, 224, 225, 321, 323, 336
 Մելիքսեթ գրիչ 280, 281
 Մելքեսեդեկ 294
 Մելքիսեդեկ, որդի Տեր Առաքելի 37
 Մելքիսեթ քահանայ 361
 Մելքիսեթ 268, 282
 Մելքո, հայր Պետրոսի 57, 162
 Մելքոնյան Գ. 126
 Մեհրաբյան Գովսէսի 44
 Մեսրոպ Յովհանն, գրիչ 300

Մեսրոպ վարդապետ 190
 Մելիք Կիօրկի, Գիօրգի 49, 150, 161, 191, 355
 Մելիքեանց Յովսէսի աղայ 176
 Մելքիսեթ քահ., 282
 Մէլքօ 191
 Մէլքօ, Բաստամենց, տե՛ս Բաստամենց Մելքոն
 Մեհենմետ խան 337
 Մեհրապ աղայ 152
 Մերաբ 191
 Մերաբ, որդի Իենուքի 198
 Մերապ 192, 363
 Մերիուբան 295
 Մըսըր 273
 Միլածինց Նասիխտ 192
 Միհրան թագ. 248
 Մինաս 295
 Մինաս արքեպիսկոպոս 31, 138, 164
 Մինաս Եգիպտացի 116
 Մինաս երեց 361
 Մինաս Մեծ 116
 Մինաս վարդապետ Թոխաթցի 290, 291, 293
 Մինասեան L. 258
 Մինասեան Մ. 11
 Մինասեանք, նահատակներ 116
 Մինատիկին 264
 Միրանդուխ 297
 Միրզաապուկ / Մզեճապուկ 359, 362
 Միրզապէկ 295
 Միրզէ 296
 Միրզու 104
 Միրիան 363
 Միրիանեանց Միրոյեան Գեորգ 111, 112
 Միրիանեանց Յովսէսի 253
 Միրիանեանց պարոն Միրման 176
 Միրիանյան Թագուհի, մայրապետ 73
 Միրիջան 284
 Միրումեանց Յոհաննէս 64
 Միքաէլ սարկաւազ 364
 Միքայէլ Զրեշտակապետ 147, 226, 229
 Միքայէլ տիրացու 302
 Մխիթար 268, 272, 281

Մխիթար կրօնավոր, գրիչ, ստացող 261
 Մխիթար Սեբաստացի 219
 Մխիթար վարդապետ Գոշ 129, 262
 Մխիթար քահ., 282, 285, 287, 288
 Մխիթար, 1455 թ. 275
 Մխիթարյան միաբանութիւն 41, 336
 Մկրտիչ 276
 Մկրտիչ աբեղայ 276
 Մկրտիչ դպիր, գրիչ 71, 72, 291, 292, 293
 Մկրտիչ վարդապետ Երեւանցի 301
 Մկրտիչ վարպետ 295
 Մկրտիչ տիրացու 302
 Մկրտիչ քահանա, գրիչ 38, 259, 277, 288, 291, 293, 294
 Մկրտիչ, աներ Բաշինջաղեանց Պօղոսի 54, 139, 355
 Մկրտիչ, գրիչ 52, 284, 285
 Մկրտիչ, որդի Սարավանի 23
 Մկրտում 151
 Մկրտում 346, 347
 Մկրտում հաքիմ 300
 Մկրտում, Մունթոյեանց, Մարջանի որդի, տե՛ս Մունթոյեանց Մկրտում
 Մկրտում, որդի Զէջուբեանց Ռօստոմի 194
 Մկրտումեան Տեր Եսայի 182
 Մնացականեան Աս. 258
 Մնացականեանց Յովհաննէս 359
 Մոնսիս, գնդապետ 334
 Մովսէս 7
 Մովսէս եպիսկոպոս Ցուրտավեցի 7, 11, 13, 14, 18, 19
 Մովսէս Ծուրինանց Խատիաշվիլի 196
 Մովսէս, էքսարքոս 228
 Մովսէսով Գարութիւն, տե՛ս Մովսիսեանց Յարութիւն
 Մովսէս 191
 Մովսէս Խորենացի 5, 340
 Մովսէս Կաղանկատուացի 15, 341
 Մովսէս, որդի Գասպարի 151
 Մովսիսեանց Յարութիւն 61
 Մորիս ֆոն Կուցերու 325
 Մուհամադ իբն Աթաբի 16

Մուհամեդ փաշա 311
 Մունթոյեան, Մունթոյենց Սկրտում 43, 46, 47, 52, 54, 139, 140, 141, 142, 355
 Մունթոյեանց Մարջան 355
 Մունթոյենց Մամաջան 54, 139
 Մուշրիբով Եօվանէ 43
 Մուսէ 281
 Մուստաֆա փաշա 220, 311
 Մուրադ 150, 277, 361
 Մուրադբաշխ 362, 361
 Մուրադյան Կ. 8
 Մուրադյան Պ. 22, 24, 38, 40, 100, 127, 129, 224, 249, 348
 Մուրատ 273
 Մուքայէլ 71, 290
 Մռութի Բունիաթ 189
 Մսրըշէն 276
 Մրվան 276
 Յակոբ (1304 թ.) 265
 Յակոբ (1641 թ.) 294
 Յակոբ երեց, գրիչ 296
 Յակոբ Զուղայեցի կաթողիկոս 95, 296, 297, 298
 Յակոբ տիրացու 302
 Յակոբ Քօչօրով 111, 162
 Յակոբ, ծաղկող 298
 Յակոբեանց Մարտիրոսեան Գեորգ 61
 Յակոբջան 161
 Յարութիւն 144, 145
 Յարութիւն 150
 Յարութիւնեանց Կիրակոս 61
 Յաւետիս եպիսկոպոս 297
 Յեզիմց Դազար 191
 Յեղիսափէթ 295
 Յոհան, որդի Ունէկի 35
 Յոհանէս, եղբայր Կարապետ գրչի 87, 266
 Յոհաննէս (Յոհաննէս) կաթողիկոս Կարբեցի 36, 210, 211, 237, 238, 240, 241, 242, 243, 345
 Յոհաննէս Աբամելեքեան Թիֆլիզեցի 301
 Յոհաննէս արքեպիսկոպոս (1815 թ.) 155, 156
 Յոհաննէս արքեպիսկոպոս 243, 283
 Յոհաննէս կաթողիկոս Սսեցի 261
 Յոհաննէս Դռոնկլայեցի սարկաւազ, գրիչ 261
 Յոհաննէս Որոտնեցի 133
 Յոհաննէս վարդապետ Ղրիմեցի 240
 Յոհաննիսեան Տէր Խաչատուր 166
 Յոսէփ 151
 Յոսիկ 291
 Յովակիմ, մահտեսի 58, 162
 Յովակիմեան Ստեփանոս արքեպ. 117
 Յովանէս 275, 295
 Յովանէս արեղայ, գրիչ 287, 361
 Յովանէս արհիեպիսկոպոս, եղբայր Զալաբիի 87, 88, 266
 Յովանէս կրօնաւոր 274
 Յովանէս վարդապետ 294
 Յովաննէս 189
 Յովաննէս 267, 275
 Յովաննէս արեղայ 286
 Յովասափ քահանայ 72, 295
 Յովասափ, եղբայր Սաղունի 262
 Յովհաննէս քահ., գրիչ 266, 267, 274, 275
 Յովհաննէս, նորոգող, կազմող, գրիչ 271, 272, 273
 Յովհաննէս 272, 282, 285
 Յովհաննէս Դամասկացի 265
 Յովհաննէս Երզնկացի, Ծործորեցի Պլուզ 34, 157, 158, 249, 250, 263, 347
 Յովհաննէս եպիսկոպոս, առաջնորդ Թիֆլիսի 250
 Յովհաննէս մահտեսի Աջարեան Ամատունի 96, 358
 Յովհաննէս Որոտնեցի 265
 Յովհաննէս Սուլթանեան, որդի Դաւթի 347
 Յովնանեան Ստեփանեան Յոհաննէս 71
 Յովսէփ 55, 355
 Յովսէփ կաթողիկոս 168
 Յովսէփ վարդապետ 241
 Յովսէփ քահ. 272
 Յովսէփ, Դամազենց Զուրաբի որդի 101, 162

Յովսէփեան Գ. 35, 133, 257, 262
 Յովսէփեան Պապա Շերգիլեանց 85, 88
 Յովոն արքայազն 82, 131
 Յուսիկ 272
 Յօհան 151
 Յօհան Զմիւռնացի, գրիչ 301
 Յօհաննէս (1770 թ.) 105, 162
 Յօհաննէս Էջմիածնեցի տիրացու, գրիչ 302
 Յօհաննէս կնիազ Նախիջեւանցի 161
 Յօհաննէս վէքիլ 144
 Յօվսէփ, որդի տէր Շմաւունի 354
 Նադիր շահ, Նատիր 300, 343, 349
 Նազար (1649 թ.), 191, 250, 296
 Նազարալի խան 70, 143
 Նազարբեկ 197
 Նազարբեկով 86, 208, 213, 231
 Նաթածե Գ. 309, 314, 331
 Նաթէլ 31
 Նալբանդյան Կ. 12, 25
 Նալչաքար Մուքել 191
 Նահապետ կաթողիկոս 49, 190, 192, 355
 Նադի աղայ 155
 Նառնելիք 293
 Նասդիդա, Օբոյի որդի 191
 Նասր 362
 Նարդան 58
 Նարիման 45, 46, 142, 145, 191
 Նարիմանեան Բաղդասար 145, 162
 Նարիմանեան Եղիսաբէթ 65
 Նարիմանեան Յովսէփ 145
 Նարիմանովներ 70, 233
 Նարին 285, 361
 Նաւասարդ 295
 Նեգրի Ալեքսանդր 323
 Նեովիտես 198
 Ներսէս Էրիսմբավար 16
 Ներսէս Աշտարակեցի 32, 37, 44, 45, 52, 60, 85, 88, 91, 99, 106, 137, 140, 143, 153, 155, 157, 164, 179, 196, 210, 240, 241, 243, 244, 304, 332, 337, 340, 345
 Ներսէս, եղբայր Դաւիթ քին. 270
 Ներսէս, ստացող 272
 Ներսիսեան ուսումնարան 224, 304
 Նեփիտես վարդապետ 230
 Նիկողայոս քահ. Գաբաւե 125, 230
 Նիկողոս եպիսկոպոս 240
 Նիկողոս, մահտեսի 358
 Նիւսրաթ 268
 Նունէ կույս 217, 248
 Նսէփ 286
 Շադին 23
 Շալվա 191, 293, 363
 Շահ Աբաս (Ապազ 46, 113, 250, 288
 Շահ Սաֆի 290, 292
 Շահաբադին, Շահբադին 129, 287, 288
 Շահի-Սուլթան 362
 Շահինեան Մանուէլ վարդապետ Կիւմիւշխանեցի 106, 237, 238, 239, 242, 244, 246, 303
 Շահխաթունեանց Յովի. եպս. 340
 Շահղուլի խան 200
 Շահնուրատ 362, 361
 Շահնազար 362
 Շահնավազ / Շահնվաս խան, / Վախթանգ Ե. / 71, 95, 227, 362, 363
 Շահվէրտին 296
 Շահրամիր 277
 Շահրիմանանց (Լոյինովանց) 123
 Շահրիմանյան (Լոյինանց, Լոյինով) 103
 Շահրիմանյան Ստեփանոս 102-3
 Շահրոխ, Շաղուլս 109, 267
 Շահրուբան 149
 Շամոյ / Շամօ 287, 297
 Շանշէ 293
 Շանշիաններ, Շանշիանայ ազգ 72, 293
 Շանշյան-Բեգբարեկյան տոհմ 359
 Շատինեան Սկրտում 167, 168
 Շատինեան Սկրտումեան Բաբիր / Բաբել 168, 171
 Շատինեան Սկրտումեան Կօնին 168, 171
 Շատինեան Շաքարօ 167, 168
 Շատինին Գասբար 191
 Շարաշիծե Բ. 359
 Շարբաբչեանց Անտօն 64

Շարդեն ժան, Շեվալյե 39, 40, 49, 53, 85, 87, 95, 309, 314, 322, 330
 Շարիկեանց Պապայեան Յովսեփ 346, 347
 Շարիման 45, 46, 142
 Շարիպեկեան Մեիրապ աղայ 161
 Շարիպառնինց Սիմոն 191
 Շարոյ 46, 250
 Շաքարո / Դաւիթ, հայր տեր Ղազարի 346
 Շերկիլենց Գովսեփ 89
 Շերկիլենց Պապա, որդի Գովսեփի 89, 161
 Շերմազան 191, 362
 Շերմազան, ճորտ Գասբարի 192
 Շերմազանեանց Գալուստ 259
 Շմաւոն սարկաւազ 287, 288
 Շմաւոն քահանայ 37, 271, 288
 Շնահավոր 272
 Շնահաւոր, Շնորհաւոր / Շնորհուոր 69, 87, 266, 269
 Շնորհավոր-Շահաբաղին-Շաղին, որդի Սարավանի 23
 Շոնեինց Թինաթին 192
 Շուաբյաններ 16
 Շուէնիէր-Գեղեցիկ 362, 361
 Շուշան (1781 թ.) 31
 Շուշան 347
 Շուշանիկ թագուհի 100, 228, 248
 Շրվան 275
 Ռհան քահանայ 297
 Ռմէկ, Ռմէք, տես Ռւմեկ պարոն, իշխան
 Ռսկան վարդապետ 190
 Ռսկերչեանց Մարտիրոսեան Յովհաննէս ա. ք., Ռսկերչյանց 60, 61, 63
 Ռվթանդիլ, Ռվթանտիլ 72, 292, 293, 294
 Ռվսաննայ 347
 Ռվսեփ, հաքիմ 300
 Ռզուն-Ղասան 281
 Ռկու խաթուն 271
 Ռկստանես 11, 19
 Ռւմեկ (Ասիլ) պարոն, իշխան 23, 34, 35, 36, 129, 158, 231, 263, 347
 Ռւմեկ 85, 86, 161, 249
 Ռւսեփ 284
 Ռւստա Պետրոս Ջուղայեցի 250, 251
 Ռւստիան 58, 363
 Չալարի 363
 Չալարի պարոն 87, 88, 266
 Չամչյան Գ. Միքայել 34, 219, 249
 Չարմաղան 35
 Չիգրատ իշխան 313
 Չորանյան Պ. 42, 62, 63, 125, 131
 Չոլողաշվիլի Նիկոլո 131
 Չոպանեանց Միրճան 189
 Պահարե 90
 Պաղգին եպս. 13
 Պաղին / Պալին 46, 250
 Պաղտասար 290
 Պապ 363
 Պապ, Մելիք Գիօրգիի որդին 49, 150, 355
 Պապ, որդի Յովսեփի 347
 Պապայ Մուղրուր 105, 162
 Պապայեան Շարիկեանց Յովսեփ 346, 347
 Պապին 296, 362
 Պարոնբեկեանց Տէր Գարրիէլ 181
 Պարոնբեկեանց Տէր Յովհաննէս 180
 Պաքթաբայէկ 293
 Պենտելաշվիլի Գովհան 102
 Պետրե Իմնաձե 229
 Պետրե Ղարաուլի Աղնիել 229
 Պետրոս Ամատունի Աջարեան 96, 358
 Պետրոս Դ. Խանձկեցի, Աղվանից կաթողիկոս 295
 Պետրոս եպիսկոպոս 19
 Պետրոս Ջուղայեցի, Ռւստա 250, 251
 Պետրոս վարդապետ Աստապատցի 89
 Պետրոս վրդ. Աղամալեան Նախիջեւանցի 301
 Պետրոս քահանայ 69, 87, 266, 269
 Պէժան 293
 Պինեաթաղայչի 290
 Պլատոն արեղա 79
 Պլեխանով 112
 Պոլիելկտով Ս. 309, 314, 331
 Պողարեան Ն. եպս. 258
 Պողոս, մահտեսի 189

Պողոս, մոնթ 191
 Ջալալ իշխան 249, 263
 Ջալալեանց Սարգիս եպս. Սանահնեցի 34, 44, 53, 55, 57, 73, 75, 80, 88, 89, 108, 340, 358
 Ջահանջի 362
 Ջաղաթա 109, 267
 Ջանդար 285
 Ջանի 362
 Ջավախիշվիլի Իվ. 330
 Ջաֆար 285
 Ջաֆար ամիրա 20
 Ջաֆարյաններ 17, 20
 Ջիբրայ, Ջեբու 15
 Ջիան 273
 Ջոնսըն Ջոն 326
 Ջոււանջեր 14
 Ջոնոյեանց պարոն Ջօհրաբ 112, 176
 Ռամազ 362
 Ռայնեզս 39, 313
 Ռատ էրիսթավ 362
 Ռաֆայել Դինբեկեանց, տես Դինբեկեանց Ռաֆայել
 Ռեմեկյաններ 23
 Ռոբերտ Կեր Փորտըր 329
 Ռոստոմ 151
 Ռոստոմ թագաւոր 81, 113, 124, 130, 187, 188, 251, 297
 Ռուաղամ 362, 363
 Ռուսղամ խան 290, 292, 296
 Ռուսուղան 296
 Ռոստոմ խան (1716 թ.) 105, 107, 162
 Ռոստոմ Դեջուբեանց 194
 Ս. Գեորգ 53, 55, 58, 166, 178, 221, 227, 229, 231, 232, 233, 234, 235, 239
 Ս. Թեոդորոս 56
 Ս. Կատարինէ կուսանոց 348
 Ս. Կարապետ 78, 79, 178, 234
 Ս. Գալոթ 56, 212, 213, 231
 Ս. Դունկիանոս 56
 Ս. Միմաս 115, 116, 233
 Ս. Նիկողայոս 232
 Ս. Շուշանիկ 40, 100, 359
 Ս. Սարգիս Ջօրավար եւ Մարտիրոս 105, 178, 235, 238, 239, 259, 303
 Ս. Ստեփանոս 213, 234
 Սաղիկ, Սաթէ 277
 Սաղուն իշխան Մահկանաբերդցի 129, 262
 Սաթ-խաթուն 295
 Սալի-Մելիք 282
 Սահակ 191
 Սահակ 281
 Սահակ բժշկապետ, որդի Աբեղինեան Խօջայ Աւետիքի 93
 Սահակ եպս. Տփղեաց 12, 13
 Սահակ Չորոփորեցի 126
 Սահակ Պարթեւ 248
 Սահակ, Ղամազեանց Ջուրաբի որդի 101, 162
 Սահակ, քաղաքապետ 121
 Սահակաձե Գովհան Մանգղիսեցի 226
 Սահականց 123
 Սամուէլ Անեցի 23
 Սայաթ-Նովա 54, 55, 95, 102, 115
 Սայաթեանց Մովսէս ա. ք., Սայաթ-Նովայի թոռ 95
 Սաչլեան Միմաս 239, 240, 241
 Սասանեաններ 247, 248
 Սատաթ 45, 46, 142, 162
 Սարավան 23
 Սարգիս (1641 թ.) 294, 295
 Սարգիս 273
 Սարգիս Աղուվանից արհեստակոպոս 266
 Սարգիս արեղա 37, 109, 267, 271
 Սարգիս արքեպիսկոպոս 279
 Սարգիս աւագերեց 30, 262
 Սարգիս կաթողիկոս 282, 284, 362
 Սարգիս կրոնաւոր 262
 Սարգիս վարդապետ 23
 Սարգիս քահ., գրիչ 291
 Սարգիս, աշակերտ Յակոբի 51, 150
 Սարգիս, առաջնորդ 270, 271, 361
 Սարգիս-Աղա Կարապետ (Ամատունի) 77
 Սարգսեան Տէր Յովհաննէս 180
 Սարուխանանց Սիրէլ 192
 Սարուխանինց Շիօ 192
 Սաւլաղենց 266
 Սաւլթան 268

Սափար 191
 Սափրազ Ջուղայեցի 162
 Սաքէ-օղլան 105, 106, 162
 Սաֆրաստյան Ա. 62
 Սեյրանյանց Գովակիմ 61
 Սերոբ, եղբայր Սադունի 262
 Սելորդիք 219
 Սէք սարկաւազ 282
 Սէլմինոս 363
 Սիմեոն Բագրատովանի 227
 Սիմեոն րաբունապետ 293, 294
 Սիմեոն քահ. 281
 Սիմեոն, եղբայր Դաւիթ քին. 270
 Սիմեոն կաթողիկոս Երեւանցի 40, 50, 153, 301, 355
 Սիմոն խան 220, 311
 Սիմոն քահ. 302
 Սիմօն 192
 Սիմդոխ 145
 Սմբատ 219
 Սմբատ Գուրկան մարզպան 11
 Սմբատ Սպարապետ 22
 Սմբատեան Մ. 362
 Սմբատեանց 252
 Սուլաղով, Սաւլաղենք 86, 87, 88, 231
 Սողոման, որդի տէր Շմաւոնի 354
 Սողոմոն 271
 Սողոմոնեան Տէր Շմաւոն 166
 Սողոմօն (1718 թ.) 145
 Սողովմոն 275
 Սոսթենոս 128
 Սորիտրամ, տես Մարտիրոս գրիչ
 Սուլեյման 311
 Սուլթանեան Գրիգոր 347
 Սուլթանեան Դաւիթ 347
 Սուլթանշէն 272
 Սուլխան 293
 Սուլխան Բեգթաբեզով, տես Բեգթաբեզով Սուլխան
 Սուլոյինց Ամիրան Կրծանիսեցի 110, 163
 Սուլտան 45, 46, 87, 142, 266
 Սուրբաթով Լուարսաբ 210, 237
 Սուջաթ 161
 Սուտցո էլիզէ 323
 Սուրգունով Մկրտում 163

Սուրեն մարզպան 11
 Սուրիսենց 270
 Սուքիասեան Կ. 258
 Սուքիասյանց Տեր-Առաքել 32, 37, 147, 157, 158, 162, 163
 Սպանդիար 285
 Սպրիդոնեան Փրիդոնեանց Նիկողայոս 118
 Ստեպանեան Յովնանեան Յոհաննէս 71
 Ստեփան (1718 թ.) 145
 Ստեփան պարոն 354
 Ստեփան Փիթոյեան, տես Փիթոյեան Ստեփան
 Ստեփան, որդի Դաւաք Բերոանց Գեորգիի 196
 Ստեփան, որդի Տերփոանց Եստատի 196
 Ստեփան, որդի Տէր Շմավոնի 198
 Ստեփանե Բեժանի որդի, տես Աբրահամեանց Ստեփաննոս
 Ստեփանե վարդապետ 197, 198
 Ստեփանեան Փիթոյեան Եսայի 164, 165, 166, 167, 168, 171
 Ստեփաննոս արեղայ Ջուղայեցի, գրիչ 304
 Ստեփաննոս քահ. Կրծանեցի 109, 267, 271
 Ստեփաննոս, որդի Յոհաննի 35
 Ստեփանոս 275, 276
 Ստեփանոս 285
 Ստեփանոս Առընջեցի, Առընջեցի, ծաղկող 52, 284
 Ստեփանոս ա. ք Մանդինեանց. 304
 Ստեփանոս Բեհբուդեան, տես Բեհբուդեան Ստեփանոս
 Ստեփանոս Գ. էրիսմթավար 14, 15
 Ստեփանոս եպիսկոպոս 245, 283, 285
 Ստեփանոս եպիսկոպոս Նիկոնիդիոյ 117
 Ստեփանոս Մանդենով 301
 Ստեփանոս Չմշկածագցի 279
 Ստեփանոս վարդապետ 31
 Ստեփանոս Տարոնացի 127
 Ստեփանոս րաբունի 52, 274

Ստեփանոս քահ. 37
 Ստեփանոս Օրբելյան 128
 Ստեփանոս, գրիչ 262, 283
 Ստեփանոս, որդի Ումեկի 35
 Ստեֆանէ 261
 Ստեֆանո 307
 Սրապիոն 294
 Սքանդար 285
 Սօլօմոն 206
 Սորազան / Սորօզան 191, 293, 362
 Վազգէն / Վասքեն 228, 248
 Վախթանգ Ե. Շահնավազ 95, 227, 362
 Վախթանգ Ջ. արքայազն, Լեւոնի որդի 89, 93, 101, 143, 148, 153, 162, 187, 192, 199, 200, 226, 227, 247, 320, 330
 Վախթանկ, որդի Ումեկի 249, 263
 Վախուշտի արքայազն 31, 59, 104, 106, 124, 223, 224, 247, 321, 330
 Վախտանգ Գորգասալ, Գուրգասալան 12, 13, 228, 247, 341
 Վանական վարդապետ 30, 31, 32, 262
 Վաչան 268
 Վասիլ 282
 Վասիլ Բեժանիչ 208
 Վասիլ Բրատիչչեվ 300
 Վարանցով, փերթմարշալ 359
 Վարդան (1452 թ.), հայր Ստեփանոսի, 274
 Վարդան 273
 Վարդան Արեւելցի 23, 34, 35, 128, 157, 219
 Վարդան արշիդիակոն 298
 Վարդան Մամիկոնեան, հայր Ս. Շուշանիկի 248, 359
 Վարդան վարդապետ 263
 Վարդան քահանայ 271, 275, 285, 286
 Վարդանեան Շերմազան Աղայ 176
 Վարդանյան Ստելա 103
 Վարդիսաթուն 286, 290
 Վարդտիկին 286
 Վարթան քահ. 302
 Վարձել 362, 361
 Վարձիգով 362, 361

Վեհապետեան Յովսէփ եպիսկոպոս 211
 Վէլարիոն Ջուպով 207
 Վելիճան 295
 Վիշէլ 45, 46, 142
 Վորոնցով 61
 Վորոնցովեան 254
 Վրթանես 121
 Տաթունայ, տես Դաթունայ
 Տանուտէր Ասլամազ, տես Ասլամազ Տաշեան Գ. Յակովբոս 24
 Տարաճան 293
 Տեր Ափրիա 197
 Տեր Բարսեղ 69, 95, 143, 153, 161
 Տեր Գրիգոր քահ. Սանուլով 234
 Տեր Գրիգոր, Սուղնու միաբան 53, 54, 55, 72, 139, 142, 163, 167
 Տեր Գրիգոր, պապ տեր Բարսեղի. 69, 143
 Տեր Դավիթ (1659 թ.) 95
 Տեր Իսայի 197, 200
 Տեր Յակոբ (1784, 1796 թ թ.), Լորաշենի քահանա 42, 43, 44, 200, 206
 Տեր Յակոբ ա. ք. 98, 197
 Տեր Յոբ 42
 Տեր Յովաննես / Օհանես 69
 Տեր Ղազար Լազարով 213, 231
 Տեր Մխիթար 69, 144, 209
 Տեր Ներսես 102
 Տեր Շմավոնովներ / իշխան Աբիմելիքով 55, 231
 Տեր Սարգիս 70, 143, 144, 163, 233
 Տեր Սիմեոն 95, 96, 97, 154
 Տեր Սուքիաս (1737 թ.) 106, 235
 Տեր-Ղանիելյանք 96, 153
 Տեր-Ղեւոնդյան Ա. 24
 Տեր-Մկրտիչ 42, 195
 Տեր-Մովսիսյան Մ. 268
 Տեր-Շմավոնյան Տեր Գրիգոր 55, 139, 164, 205
 Տերփոանց Եստատէ 196
 Տէր Աբրահամ Աբիմելիքեանց, մահտեսի, տես Աբիմելիքեանց Տէր Աբրահամ
 Տէր Աբրահամ, որդի Տէր Յովսէփի 192, 200

- Տեր Ազարեան Տեր Յովհաննէս 180
 Տեր Ահարօն, թոռ Տեր Գաբրիէլի 98, 161
 Տեր Ահարօնեան Տեր Գեորգ 182
 Տեր Առաքեալ Նախիջեւանցի 181
 Տեր Առաքել 206
 Տեր Առաքելեան Տեր Վազար 183
 Տեր Ասատուր 132
 Տեր Աստուածատուր 222, 282
 Տեր Աստուածատուր Ա. Նշանի 181
 Տեր Աստուածատուր Վանքի 181, 200
 Տեր Աստուածատուր քահ. 155
 Տեր Աստուածատուրեանց Աստուածատուր 194, 195
 Տեր Աւետիք Մողմոյ 182
 Տեր Գաբրիէլ Քամոյեանց / Քամոն 98, 99, 161, 194, 195, 201, 221, 233
 Տեր Գաբրիէլ, Նորաշենի ավագերեց 40
 Տեր Գեորգ 163
 Տեր Գրիգոր 46, 47, 206
 Տեր Գրիգոր Կուսանաց վանքի 182,
 Տեր Գրիգորեանց Կարապետ, տիրացու 65
 Տեր Դավիթ (1732 թ.), Մուղնիի քահ., 115
 Տեր Դավիթ (ԺԸ. դ.) 42, 153
 Տեր Դաւթեան Տեր Գրիգոր 181
 Տեր Դաւթեան Տեր Դաւիթ 183
 Տեր Դաւիթ (1770 թ.) 105, 162, 190, 212
 Տեր Եսայի 38, 285
 Տեր Երեմիա քահ. 155
 Տեր Զաքարեան Տեր Դանիէլ 183
 Տեր Կոզաս / Կիրակոզաս 201
 Տեր Զայրապետ 189
 Տեր Զայրապետ հին Երեւանցւոց 183
 Տեր Ղազար 38, 206
 Տեր Ղազար ա.ք. Սանահնեցի 43, 46, 47, 142, 182
 Տեր Ղազարանց Աղալո 198
 Տեր Ղազարանց Շաքրո, հայր Աղալոյի 198
 Տեր Ղազարեան 346
 Տեր Ղազարեանց Աւետիք 65
 Տեր Ղազարեանց Ղազար քահ. 64
 Տեր Ղազարոս 346
 Տեր Ղուկասեանց Տեր Յարութիւն 180
 Տեր Մակրտիչով Տեր Օհաննէս 144
 Տեր Մաղարտ 189
 Տեր Մարտիրոսեան Տեր Դաւիթ 183
 Տեր Մելիքսեդեկ Վանքի 180
 Տեր Մելիքսեթ 40, 42
 Տեր Մելիքսեթ (Բէթլէիմի) 145
 Տեր Միքայէլ Մողմոյ 182
 Տեր Մովսէս 43, 44, 49, 150, 163, 194
 Տեր Մովսէս Նորաշինի 182
 Տեր Յարութիւն Արզնցի 182
 Տեր Յարութիւն Երեւանցի 182
 Տեր Յարութիւն Էջմիածնեցի 180
 Տեր Յովհաննէս 38, 180
 Տեր Յովհաննէս Նախիջեւանցի 182
 Տեր Յովհաննիսեան Տեր Դանիէլ 183
 Տեր Յովսէփ 191
 Տեր Յովսէփ քահ. 192
 Տեր Յովսէփեան Սիմէօն 43
 Տեր Յօհաննէս 162
 Տեր Ներսէս հին Երեւանցւոց 163, 183
 Տեր Նիկողայոս 199
 Տեր Նիկողայոսեան Տեր Յովակիմ 181
 Տեր Նիկողոսեանք 167, 168
 Տեր Շմաւոն 55, 198, 354, 355
 Տեր Ոնոփրիոս 282
 Տեր Պետրոս 364
 Տեր Պետրոս Երեւանցի 182
 Տեր Սահակ Շամբորեցւոց 183
 Տեր Սահակեան Տեր Յարութիւն 181
 Տեր Սիմէօն Տեր Յովսէփեան 43
 Տեր Սողովմոն Ա. Նշանի 181
 Տեր Սուքիաս 364
 Տեր Ստեփան 31, 207
 Տեր Ստեփանեան Իգնատիոս 194
 Տեր Ստեփաննոս 194, 195, 209
 Տեր Ստեփաննոս Վանքի 180
 Տեր Ստեփաննոսեան Տեր Մխիթար 144, 182
 Տեր Վարդան 38
 Տեր Վարդանեան Տեր Յարութիւն 182
 Տեր Օհան քահ. 31, 200
 Տեր-Նիկողոս, մահտեսի 151, 243, 358
 Տեր-Փարսաղան Մոհմով 233

- Տեր-Առաքել, տես Սուքիասյանց Տեր-Առաքել
 Տեր-Գրիգորեան Տեր Մեսրօփ / Մեսրոպ 145, 182
 Տեր-Մովսիսեան Տեր Ստեփաննէ 168, 182
 Տեր-Յօհան քահ. 32, 147
 Տեր-Շմաւօնեանց Ըստեփան 208
 Տեր-Ռիան քահ. 297
 Տեր-Սարգիս (1291 թ.), Կաթողիկէի առաջնորդ 37
 Տեր-Վարդանեան Գ. 359, 361, 362
 Տերտէր աւագերեց 23, 264
 Տիգրան Զոննեց 6
 Տիտանյան Ռուզան 73, 204, 207, 209
 Տիրատուր քահանայ 52, 284, 285
 Տիրուհի 110
 Տնկիկ 264
 Տովլաք 282
 Տուգուլեանց պարոն Աւետիս 176
 Տուրնեֆոր ժոզեֆ-Պիտտոն 39, 40, 49, 314, 330
 Տրդատ թագավոր 248
 Րոտինյաններ 51
 Յիցիանով 60, 329, 155, 337, 344
 Յիցիանով Ալեքսանդրե 227
 Յիցիանով Դավիթ 227
 Յիցիանով Փարսաղան 227
 Յիցիչցիլի տոհմ 32
 Փանոս 150
 Փաշա պարոն, Սոլաղեանց 87, 88, 266
 Փասիմ 296
 Փասօ 191
 Փարի 295
 Փարսաղան, դռնապան 31
 Փարսաղան, թոռ խէչոյեանց 146
 Փարսաղան, տանուտէր 191
 Փարսատան, Խուտիմի որդի 191
 Փարվար 362
 Փերիխանյան Ա. 122
 Փերիղուլեան Գեորգ 86, 88, 161
 Փեփրոն 347
 Փերիխան 149
 Փիթօ 296
 Փիթեանց 94
 Փիթոյեանց Աղայեան Եսայի / Փիթոանց Իսաիայի որդի Աղա 170, 207, 208
 Փիթոյեան Ստեփան 139
 Փիթոյեան Ստեփանեան Եսայի, տես Ստեփանեան Փիթոյեան Եսայի
 Փիլիպոս Կաթողիկոս 290, 292
 Փիլոյեանց Ստեփաննոս 144, 145, 162
 Փիրալով 132
 Փիրղուլյանք 96, 153
 Փիրոյաններ 51
 Փիրոյեանց պարոն Աւետիս 176
 Փրիդոնեանց Սարիդոնեան Նիկողայոս 118
 Քախտարով, նացալ 191
 Քամոյանք, Քամոյեանց 79, 98, 99, 221, 222, 233, 253, 321
 Քամոյեանց Տեր Դաւիթ 180
 Քամոյեանց Տեր Վարդան 181
 Քայխսարոյ 359
 Քառասուն վկաներ 29
 Քարիմատին իշխան, որդի Ռւմելի 34, 35, 158, 249, 263
 Քարտաշեանց պարոն Մկրտում 176
 Քաւչար 295
 Քափանակով Գաբրիէլ 251
 Քեթվան 145, 362, 363
 Քեմեր 264
 Քետիստեանց Գեորգ Աղայ 176
 Քեօշկերեան Ա. 258
 Քեօսեան 3. 258
 Քէփիմեանց պարոն Արքահան 36, 176
 Քիշար 362
 Քիշմիշն 296
 Քոչոյեանք (Մուրադյան) 103
 Քուչուկ Չելեփի- զաղե 62
 Քուրդ ամիրապետ 260, 262
 Քուրդամիր 277
 Օդինց Նազար 191
 Օթար 151
 Օհան, որդի տէր Շմաւոնի 354
 Օղանց 86, 231
 Օնիսիմ քահ. 224
 Օսեփ, որդի Նազարեկի 197
 Օտին 296

Օրբելեան Թանագ 163
 Օրբելի Գ. 36, 38
 Օրբելեան Ղուկաս (Իոանն) 198
 Օրո 191
 Օրոյեանց 168
 Ֆիթոյան Եսայի 55, 205

աճառաձե Բ. 87
 աճառաձե Բ. 10, 17, 29, 109, 121
 աճառաձե 206
 աճառաձե ճոն Քիլերո 130, 131
 Բասթամոց Բեքան 141
 Բասթամանց Եղեղան 207
 Բատրոնիճի Բ. 224
 Բաճառաձե ճոն Գրիգոր 141
 Բերոյե Թ. 59, 77, 91, 105, 108, 112, 117
 Բերոյեճի Բ. 42, 187
 Բերոյեճի Բ. 42, 48, 91, 93, 94, 100, 101, 102, 107, 187
 Բերոյեճի Գիորգիճի ճիլի Եղեղան 196
 Բաճառաձե Գրանսոյա 331
 Գիորգաձե Բ. 130
 Գեղաճիլի Գ. 318
 Գիւղեղեղեղեղ 318
 Գիւղեղեղեղ 62
 Գարնի 206
 Գեղեղեղեղեղ Եղեղան 196
 Գեղեղեղեղ Բատրոնիճի 104, 106, 224, 321
 Գոսեղ 145
 Գոսի 206
 Գաճառաձե Բ. 55
 Գաճառաձե Ճ. 331
 Գեղեղեղեղ Գ. 18, 29, 41, 102
 Գեղեղեղ Բ. 20
 Գեղեղեղեղ Բեք Գ. 31, 32, 55, 95, 115, 122, 124, 125, 223, 224
 Գեղեղ 146
 Գեղեղա Ճ. 21
 Գեղեղեղեղ Գիորգ 141
 Գեղեղեղեղեղ Գիորգ 208
 Գարնի 145
 Գեղեղեղեղեղ Գ. 18

Տոլոմոն 206
 Տեղեղան 146
 Տեղ Գրիգոր 206
 Տեղ Գրիգորեղ 144
 Տոլոմոն Գոսի / Տոլոմոն Գոսի 207, 208
 Տեղեղեղեղ Գ. 113, 187
 Տեղեղեղեղ Բ. 11, 13, 224
 Տեղեղ Գ. 10
 Տեղեղեղ Գ. 309
 Տեղեղեղեղ Բ. 17
 Տեղեղեղեղ Գրիգորեղ Գոսեղ 196
 Տեղեղեղեղ Գ. 223, 225
 Տեղեղեղ 146
 Տեղեղեղեղեղ Գ. 14

Асратян М. 86
 Геворкян А. Б. 25
 Еремян С. Т. 10
 Закарий Канакерци 53
 Измаилова Т. А. 53
 Иоселиани П. 30
 Кишмишов А. 74
 Маргарян А. Г. 23
 Марджанян К. С. 103
 Марр Н. 122, 127
 Мартиросян А. 10
 Медичи М. 323, 336
 Меликсет-Беков Л. М. 30, 50, 86
 Мурадян П. М. 12, 14, 35, 37, 41, 49, 50, 57, 58, 61, 70, 72, 75, 78, 79, 81, 89, 102, 103, 110, 112, 116, 122, 125, 225, 331
 Намадзе Г. 24, 63, 314
 Негри А. 323, 336
 Орбели И. А. 19, 36, 38
 Перуханян А. Г. 122
 Полиевктов М. А. 24, 63, 314, 331
 Туманов И. А. 363
 Brosset M. 34, 57, 89, 94, 97, 98, 99, 100, 102, 103, 105
 Finck F. 259
 Guldenstedt 310, 313
 Gyandschezian L. 259
 Reineggs 310, 313

Բ. ՏԵՂԵՂԵՑԻՆԵՐ

Ագարակի եկեղեցի 236
 Աղապալ 341
 Աճառաձե 244
 Ախալցխե 82, 220, 359, 362
 Ախալա 236
 Ալաքիստոս 228
 Աղաճառ 88
 Աղաճառ 109, 267
 Աղաճառ 13, 249, 267
 Այրկոպկաս 9, 10, 14, 15, 16, 20, 314, 326, 330
 Անգլիա 326, 334
 Անգլիա 69, 257, 268
 Անի 6, 7, 22, 125, 127, 129, 137, 156, 261, 336, 340, 345
 Անգլիա 226
 Անգլիաճառի տաճար 13, 48, 221, 227, 321
 Անգլիա 308
 Աղաճառ-ճոն, Յանկիլեղա ճառ 282
 Աղաճառ 338
 Աղաճառ տաճար 346
 Ախա 41, 157, 219, 334
 Ալաքիստոս Սուրբ Աստվածածին եկեղեցի / Ալաքիստոս Աստվածածին 39, 173, 176, 178, 233, 321, 358
 Ալաքիստոս / Նիկոպիա 308
 Ալաքիստոս 334
 Աղաճառ ճառ 221
 Աղաճառ 53
 Աղաճառ 18
 Աղաճառ 314, 340
 Աղաճառեղ Աղաճառ 156
 Աղաճառեղ ճառ 62
 Աղաճառ 47, 310
 Աղաճառ 127
 Աղաճառ երկրներ 314
 Աղաճառ 39, 309, 311, 312
 Աղաճառ Կրաստան 80
 Աղաճառ ճառ / Աղաճառ ճոն / 10
 Աղաճառ 338
 Աղաճառ 10

Աղաճառ 220
 Աղաճառ 60, 155
 Ալաքաճառ 281
 Բաղաճառ 219
 Բաղաճառի ճառ 104
 Բաղաճառեղ ճառ / Սեղաճառ / Նարկոս 104
 Բասնի ճառ 280
 Բարաքաճառի փողոց 91
 Բեղեղեղ 6, 8, 39, 40, 42, 48, 57, 58, 69, 70, 72, 138, 143, 162, 172, 175, 176, 192, 193, 202, 207, 232, 247, 312, 337, 348
 Բեղեղեղի Սուրբ Աստվածածին 69, 70, 71, 72, 73, 172, 178, 192, 193, 194, 207, 209, 214, 221, 232, 268, 291, 292, 294, 295, 337, 348, 350
 Բեղեղեղ-Բուճառ 333
 Բուճառ 20
 Բեղի Մեծ եկեղեցի / Ս. Կաթողիկե / 31, 34, 42, 85, 157, 214, 221, 231, 248, 269, 271, 273, 285, 313, 321, 337
 Բեղի Սուրբ Գեորգ 175, 273, 285, 337
 Բեղի Փոքր եկեղեցի 29, 31, 42, 214, 221, 233, 248, 313, 321, 337
 Բեղեղեղ ճառ 236
 Բոնեղ 333
 Բորչալուի ճառ 82, 197
 Բոնի Ս. Լուսաւորիչ 286
 Բուճառ 334
 Բուճառ 347
 Գարաճառ ճոն 9
 Գանճառ / Կեղեղ 21, 24, 82, 109, 217, 222, 237, 240, 267, 315, 316, 339, 344
 Գանճառի ճառ 123
 Գանճառ 249
 Գաճառաճառի ճառ 109, 267
 Գարեթուրանի 125, 230, 310..., տե՛ս Տափիթաղ

Գարե-Կախեթ 127
 Գեղարդավանք / Կրծանիսի Ա.
 Աստուածածին / 110, 354
 Գետիկ 262
 Գերմանցուց կոլոնիա 254
 Գեօկ-Քիլիսա 63
 Գլղան 276
 Գոլովինսկի / Ռուսթավելու պողոտա
 99, 252
 Գողգոթայ 280
 Գորխան 104
 Գրեմի 7, 8, 129
 Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցի 175
 Գուգարք 219, 220, 340
 Գուրջիստանի վիլայեթ 23
 Գորի / Գօռա 22, 130, 202, 280, 286,
 293, 322, 332
 Գորիի Կաթողիկէ Ա. Աստվածածին
 286
 Դամասկոս 109, 261
 Դաշտի Խաչ դեղին 291
 Դարպենտ 188
 Դերբենտ 18
 Դիարբեքիր 315
 Դիդգորի / Դեկոր 21
 Դիլիջան 314
 Դմրշխայ 267
 Դվին 13, 15, 19, 126, 261
 Դրսի Հավլարբար 113
 Դրսի ճալա / Գարե ճալա 123
 Դուղամ / Դեղուն 345
 Դուռն Շամշլտայ 123
 Եբերիա 292
 Եգիպտոս 15, 261
 Եղեսեա 261
 Եպիսկոպոսապետի տաճար 321
 Եվրոպա 333, 334
 Երասխ 338
 Երեւան 25, 60, 63, 90, 138, 155, 217,
 220, 222, 257, 258, 312, 314, 316,
 329, 344, 345
 Երեւանյան / Լենինի հրապարակ 99,
 252
 Երեւանցոց տաճար 214
 Երուսաղեմ 69, 109, 168, 227, 258,
 259, 261, 267, 269, 301, 345

Երուսաղեմի Բեթղեմ 143
 Զմյուռնիա / Իզմիր 117, 315, 334
 Զրկինանց եկեղեցի 100, 101, 102,
 175, 213, 234, 321
 Զրկինանց Սուրբ Գեորգ 101, 162, 353
 Զրկինանց Սուրբ Կարապետ 178, 321
 Էգեպատ գիւղ 280
 Էլիա 315
 Էկլախեւի / Մացառածոր 9
 Էնգելսի փողոց 100
 Էջմիածին 38, 40, 47, 133, 156, 168,
 172, 178, 190, 192, 199, 204, 206,
 210, 211, 217, 220, 221, 230, 236,
 237, 240, 241, 249, 283, 297, 301,
 314, 337, 340, 345, 346, 361, 363
 Էջմիածնեցոց Սուրբ Գեորգ 59, 60, 62,
 113, 155, 156, 175, 214, 235
 Էրզրուն, տե՛ս Կարին
 Թաբոր լեռ 104
 Թագավորի պալատի տաճար /
 Արքունի եկեղեցի 320
 Թաթարի մեյդան 94
 Թածմինտայ տե՛ս Մթածմինդայ
 Թանդոյանց եկեղեցի 112, 175
 Թավիսուփլեբիս մոնեղանի /
 Ազատության հրապարակ 99
 Թաւրիզ / Թէվրիզ 217, 222
 Թեթրաշեն 312
 Թելավ 41, 202
 Թեկենամ Ա. Գեորգ եկեղեցի 91, 92,
 178, 202
 Թէլէթ 345
 Թէլէթի Ա. Գեորգ վանք 163, 173, 175,
 354
 Թիֆլիզ, Թիֆլիս, Թբիլիսի 6, 7, 8, 9,
 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19,
 20, 21, 22, 23, 24, 25, 29, 30, 31, 32,
 33, 34, 35, 37, 39, 40, 41, 42, 43, 44,
 45, 46, 47, 48, 49, 51, 52, 53, 54, 56,
 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 73, 74,
 75, 77, 78, 80, 81, 85, 86, 87, 88, 89,
 91, 92, 93, 94, 95, 96, 98, 99, 100,
 103, 104, 105, 106, 108, 109, 110,
 111, 113, 114, 117, 118, 121, 122,
 123, 124, 125, 129, 132, 137, 138,
 140, 141, 152, 153, 156, 160, 161,

163, 164, 175, 190, 192, 193, 195,
 202, 204, 207, 208, 209, 210, 211,
 212, 213, 217, 219, 220, 221, 222,
 223, 224, 225, 226, 227, 228, 230,
 245, 247, 248, 250, 252, 254, 257,
 264, 290, 291, 292, 297, 298, 299,
 301, 302, 303, 304, 307, 308, 309,
 310, 311, 312, 314, 315, 316, 317,
 318, 319, 322, 323, 324, 325, 326,
 327, 329, 330, 331, 332, 333, 334,
 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341,
 347, 359, 363
 Թուրքի մէյտան 250
 Թուրքիա 85, 87, 312, 316, 333
 Իմերեթ 304, 340, 358
 Ինդոս 349
 Իշխուստրուքի քարափ 124 , 321
 Իսամի 17, 20, 59, 331
 Իսպահան 348
 Լակզստան 280
 Լաւծին 276
 Լահոր 334
 Լեհաստան 41, 315, 336
 Լեսելիծեի փողոց 48, 94, 95, 97
 Լիբանան 268
 Լիս 345
 Լոռի 60, 62, 155, 156, 307
 Լոռե / Լաւռէ 129, 260
 Խարէպա 222
 Խարփուխ 104, 344, 359
 Խիխոյի ժամ 57
 Խոջայի տաճար Ա. Աստվածածնի /
 Խոջիվանքի Ա. Աստվածածին / Խօ-
 ճենց եկեղեցի 42, 113, 114, 115,
 212, 214, 337
 Խոջիվանք / Հավլարբարի 90, 93, 113,
 175, 337
 Խորակերտ 219
 Խորասան 343
 Խորվիրապ 245
 Խօջի բաղնիս 194
 Ծաղկեվանք եկեղեցի 117, 175
 Ծավկիսի ձոր 104, 175
 Ծիրանաւոր Ա. Աստվածածին 162,
 178, 276, 286

Ծիրանավոր Ա. Աստվածածին Կրծա-
 նիսի 108, 109, 110, 163, 354
 Ծղալտուրք 121
 Ծղնեթի Ա. Աստուածածին 163
 Ծղնեթի Սուրբ Գեորգ 163, 175
 Ծոփաց երկիր 261
 Կաթողիկե եկեղեցի 34, 36, 37, 46, 86,
 108, 109, 162, 173, 202, 206, 248,
 249, 250, 269, 271, 279, 288, 289,
 312, 337, 347, 355
 Կաթողիկե եկեղեցի Անիի 6, 7
 Կաթողիկոսի տաճար՝ Պատրիարքի
 եկղ. 321
 Կալա, Կալոյի թաղ / Կալոս ուբանի,
 Տափի թաղ / 9, 12, 48, 59, 123, 229,
 230
 Կալկաթա 303, 334
 Կալուբանի սուրբ Գեորգ 321
 Կախեթ 14, 16, 20, 60, 82, 129, 132,
 163, 197, 199, 202, 217, 235, 292
 Կանակատար Սուրբ Աստվածածին
 52, 53, 54, 139, 277, 359, 361
 Կանարակապ գիւղ 58, 162
 Կայեն / Կայան 219, 260
 Կայծոն 219
 Կասեբիս՝ սուրբ Գեղարդ եկղ. 313,
 321
 Կասպից ծով 338
 Կարին / Էրզրուն 23, 35, 95, 220, 261,
 315, 333
 Կարմիր Աւետարան 175
 Կարս 155, 314, 333
 Կարսի դուռ 18
 Կաֆա 307
 Կեսարիա 261
 Կենճէ տե՛ս Գանձակ
 Կիկէթ 345
 Կիպրոս 268
 Կլղե-կարի 19
 Կլղիս ուբանի / Քարափի թաղ 57, 123
 Կղարջք 16
 Կոզմասի թաղ 94
 Կոզմասի եւ Դամիանոսի եկեղեցի 48,
 100, 163, 178, 221
 Կոլէթի տաճար 320
 Կոջոռ 175

Կոսմանի՝ Սուրբ Կոզմաս եկղ. / Կոզմանք 313, 321
 Կ. Պոլիս / Կոստանդնուպոլիս 219, 226, 315, 334, 336
 Կովկաս, լեռներ 12, 33, 81, 240, 245, 247, 281, 314, 318, 327, 334, 338
 Կվիրացխոսվելի եկղ. 48
 Կտուց անապատ 299
 Կրծանիս գյուղ 108, 109, 110, 163, 175, 266, 267, 268, 354
 Կրծանիսայ Սուրբ Աստուածածին 163, 175, 266, 354
 Կուկիոյ Ա. Աստուածածին 175, 354
 Կուկիա թաղամաս 112, 163, 212, 234, 254, 344, 359
 Կուկիայի ծոր 9
 Կուկիոյ Թանդոյեանց 175
 Կուկիո Ա. Աստվածածին եկեղեցի 111, 112, 175, 212, 214
 Կուկիո Սուրբ Գրիգոր եկղ. 112, 163, 214
 Կումիս 345
 Կուսանաց վանք / Ա. Ստեփանոս անապատ 6, 8, 73, 75, 81, 175, 178, 193, 213, 214, 221, 338, 348, 349
 Կուտինա 116
 Կուր գետ 10, 12, 17, 18, 20, 40, 59, 63, 77, 104, 108, 111, 112, 115, 158, 159, 172, 212, 217, 220, 221, 222, 233, 234, 247, 254, 281, 310, 317, 319, 322, 323, 324, 326, 329, 331, 332, 334, 335, 337, 338, 339, 340, 342, 344, 359
 Հազարաք 334
 Հախպատ, Հաղբատ 31, 40, 41, 143, 147, 164, 197, 198, 202, 206, 220, 221, 224, 231, 235, 236, 249, 260, 273, 277, 288, 293, 297, 345, 347, 361
 Հաղբատի Ա. Նշան 143, 178, 202, 237, 297, 345
 Հայաստան, Աշխարհ, Երկիր Հայոց, Հայոց տէրութիւն 13, 15, 16, 20, 32, 45, 111, 147, 206, 210, 219, 221, 247, 248, 329, 340, 358
 Հայկական մարզ 81

Հայոց բազար / Շուաբազարի, Սոմխիս բազարի 95
 Հայոց թաղ 250
 Հավլաբար 17, 42, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 77, 78, 113, 114, 115, 116, 117, 155, 156, 187, 193, 196, 214, 222, 226, 228, 229, 233, 234, 235, 254, 329, 331, 337, 338, 344, 353, 354, 359
 Հավլաբարի Ա. Մինաս եկեղեցի 115, 161, 176, 178, 214, 233, 353
 Հավլաբարի Ա. Գեորգ / Էջմիածնեցոց 116, 138, 155, 156, 161, 214, 353
 Հաւճալայ 276
 Հավճալայ Ա. Աստուածածին 163, 175
 Հարանց վանք 230
 Հյուսիսային Հայաստան 128
 Հնդկաց երկիր, Հինդուստան / Հնդկաստան 194, 315, 326, 330, 333, 334
 Հովի. Սկրտչի եկղ. 48, 212, 221
 Հոռոմոս 137, 156
 Հոռոմկլայ 24, 261
 Հրեշտակապետաց եկեղեցի 29, 30, 31, 32, 33, 147, 162, 173, 175, 176, 178, 202, 248, 296, 347
 Հունաստան 228, 229
 Զորաբաշի թաղ / Խելիսթափիս ուրբանի 123
 Զորաբաշի Սուրբ Գեորգ / Հավլաբարի 116, 117, 118, 175, 353
 Զորոգետ 219
 Ղազախ 197
 Ղանդահար 191, 192
 Ղարաբաղ 62
 Ղզլար 74, 318
 Ղլաթ / Խլաթ 261
 Ղոշավանք / Հոռոմոս 137, 156
 Ղորղանանց թաղ 94
 Ղրին 240, 243
 Ղրտիալ 128
 Ղուրդուղուլ 63
 ճանեթի նրբանցք 91
 ճեկատ 338
 ճիկրաշեն / Զիգրաշեն 42, 221, 337
 ճուղայ / Զուղայ 245

Մաղաթովի կղզի 123
 Մաղրաս 42, 334
 Մախաթ սար 113, 187
 Մահկանաբերոջ 260
 Մանազկերտ 23, 127
 Մանդեմանց թաղ 94
 Մարմաշեն 128, 137, 156
 Մասիք-Մասիս-Մասեաց 12
 Մելեքիս՝ Թագավորների կամ Իշխանների եկղ. 313
 Մելիքի պալատ 94
 Մելիքի հին թաղ 94
 Մեծ Բոլնիս 362
 Մեծ Հայք 220
 Մեծ Մողնիի կաթուղիկէ, Ա. Աստուածածին Մեծ եկեղեցի / Մողնի / 55, 139, 162, 164, 166, 204, 213, 231, 321, 337, 347, 354
 Մեյդան 94, 167
 Մեյդանի դուռ 18
 Մեյդանի թաղ 94
 Մեյդանի Ա. Գեորգ 34, 233
 Մետեխ 29, 40, 116, 117, 214, 221, 222, 229, 233, 248, 359
 Մետեխի ամրոց 310, 319, 359
 Մետեխի եկեղեցի 229, 248, 312
 Մետեխի տաճար 320
 Մետեխի Ա. Աստվածածին 116, 222, 229, 248
 Մետեխի Տեր Աբրահամի տաճար 214, 248
 Մելիք Միսայլի եկեղեցի 222
 Մելիքի վանք / Մելիքի տաճար 222, 321, 322
 Մթածմինդայի / Սուրբ լեռան / վանք, Ա. Աստվածածնի եկղ. 124, 125, 224, 230, 321, 339, 341
 Միջի Բոլնիս 362, 363
 Միջերկրական ծով 315
 Մկրտչի տաճար 320
 Մոզոս 170, 319
 Մողնի / Մուղնի Թիֆլիսի 39, 40, 42, 43, 48, 52, 54, 55, 56, 58, 100, 138, 139, 140, 151, 165, 173, 175, 193, 200, 202, 204, 312, 321, 337, 347, 355

Մողնիլի՝ մեղսավորների եկեղեցի / Մողնիի եկեղեցիներ / 313
 Մողնիսի թաղ / եկղ. 94, 115
 Մողնիսիս ուրբանի 123
 Մողնու Ա. Աստվածածին եկեղեցի, տե՛ս Մեծ Մողնի
 Մոսկովեան քաղաքադուռ 253
 Մոսկովու Տվերեան բուլվար 253
 Մոսկվա / Մոսկով 134, 217, 244, 252
 Մաւղնոյ Ա. Գեորգ 52, 53, 55, 171, 178, 214, 221, 231, 284, 296, 300, 321, 337, 347, 354, 355, 359, 361
 Մցխէթ / Մծխիթայ 13, 175, 226, 247, 318, 341
 Մուղնի գիւղ / Արագածոտն / 53, 312
 Մուղնիք 321
 Մուղան 30, 262
 Մուշ 220
 Մուռուք վանք Գանձակի 237
 Յազղ 334
 Յանկիւնեայ վանք, Աշոտա-ծորի 282
 Նախշիգորայի Ա. Աստվածածին եկեղեցի 7, 8
 Նախիջեւան 307, 358
 Նարեկլա 310
 Նարիդալա / Նարինդայլայ 9, 46, 250, 319, 337, 341, 347
 Նաթլուղ 117, 163, 175, 254, 359
 Ներսի Հավլաբար 113, 155
 Ներսի Հավլաբարի Սուրբ Գեորգ եկեղեցի 173
 Ներքի թաղ / Քվեմո ուրբանի / 94, 95
 Ներքի շուկա 95
 Նիկոմիդիայի Ա. Աստվածածին 117
 Նորաշեն / Ախալշենի 8, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 93, 94, 106, 138, 142, 151, 162, 175, 193, 196, 197, 200, 202, 206, 214, 221, 231, 235, 250, 312, 313
 Նորաշենի՝ նոր եկեղեցի 313, 321
 Նորաշենի Սուրբ Աստուածածնի եկեղեցի 173, 176, 177, 178, 231, 348
 Նորաշենի Կաթողիկէ եկեղեցի 46, 142, 250, 251
 Նորաշենի ուրբանի 123

Նոր Գետիկ 36
 Նոր Նախիջևան 157
 Նոր Ջուղայ 47, 73, 74, 93, 103, 348, 349
 Շամախի 240, 310, 315
 Շամշղտայ / Սամշվիլդե 122, 123
 Շամքոր 62, 63
 Շամքորեցոց Սուրբ Աստվածածին 62, 64, 116, 161, 176, 178, 214, 233
 Շավշք, Շավշեթ 16, 292, 338
 Շարդախտի ամրոց 319
 Շարդաքեյ 310
 Շաւնաբաթ 175
 Շաքի 217
 Շերգիլանց թաղ 94
 Շիրազ 334
 Շվինդիս 175
 Շուկայամեջ 95
 Շուշի 217
 Շուրիսցիս 9
 Շոշ-Ասպահան 300
 Որոտան 265
 Ուտիք 220
 Չարեքա անապատ 240, 347
 Չերքեսք 310
 Չիթխանցի թաղ 94
 Չինաստան 334
 Չուղուրեթ 9, 77, 79, 111, 196, 229, 234
 Չուղուրեթի Սուրբ Աստվածածին 111, 353
 Չուղուրեթի Սուրբ Գեորգ 111, 162, 175, 353
 Չուղուրեթի Սուրբ Կարապետ 77, 79, 111, 175, 196, 234, 353
 Պալատի եկեղեցի / Պալատի Աստծո տաճար / Պալատի Աստվածածնի եկղ. 213, 320
 Պաղեստին 15
 Պարսից ծոց 333
 Պարսկական Հայաստան 126
 Պարսկաստան / Պարսից տէրութիւն 14, 15, 39, 247, 261, 300, 307, 309, 310, 311, 315, 323, 325, 333, 337, 338, 343, 349
 Պարտավ 18
 Պեչերնոր / Բեթղեհեմի 321
 Պետերբուրգ 172, 300, 310, 318, 334
 Պետերբուրգի Նեվանան պրոսպեկտ 253
 Պետրոս՝ Սուրբ Պետրոս 313, 321
 Պերտի կիրճ 338
 Պղնձահանք 7
 Պղնձահանքի Ս. Աստվածածին 6
 Պղնձե քաղաք 122
 Պրուսա 303
 Ջավախք 95
 Ջերմուկ 121
 Ջիգրաշեն գյուղ 95
 Ջիգրաշենի եկեղեցի 48, 95, 96, 97, 151, 153, 154, 161, 175, 193, 200, 213, 233, 313, 321, 347, 358
 Ջկրաշենի Աւետեաց Սուրբ Աստուածածնի եկեղեցի 39, 173, 176, 178, 233, 321, 358
 Ջվարի / Խաչի 14, 227
 Ջվարիս մամիս սաղարի 320
 Ջրատարի Ս. Հակոբ 118
 Ռաբադի դուռ 18
 Ռատասի / Ռատի եկեղեցի 362
 Ռեդուտ-Կալե 334
 Ռիգա 318
 Ռուսաստան / Ռուսաց տէրութիւն 60, 157, 159, 166, 171, 206, 220, 245, 246, 247, 249, 252, 323, 338
 Ռուսթավ 21
 Սագողերելի 29
 Սադիլեզո 17
 Սալմաստ 217
 Սահակաշեն եկեղեցի 48, 79, 93, 94, 132, 138, 139, 148, 161, 193, 221, 313, 321
 Սաղմոսավանք 261
 Սամարկանդ 334
 Սամեգրելո 307
 Սամշվիլդե 21, 108
 Սամցխե 359
 Սանահնի վանք 31, 224, 235, 236, 345, 347, 361
 Սասախլոյի Ս. Գեորգ 118, 176, 178
 Սասախլոյի Ս. Սարգիս 178
 Սաւաղենց վանք / Ամենափրկիչ 266

Սեբաստիա 261
 Սեյդաբաղ թաղամաս 104, 106, 108, 237, 303, 354, 359
 Սեյդաբաղի Սուրբ Սարգիս 104, 105, 106, 237, 238, 239, 241, 242, 244, 303, 354
 Սենա 334
 Սեւանա կղզի / անապատ 240, 244, 246
 Սինայի լեռ 228
 Սիոնի տաճար, Ս. Սիոն 13, 14, 33, 39, 48, 221, 226, 229, 311, 314, 317, 320, 329
 Սիռիանի / Ջրկինանց Սուրբ Կյուրեղի եկեղեցի 313
 Սիրիա 15
 Սկեւոա 37, 271
 Սուլուկի / Փշածոր 9, 210, 211, 213, 339, 349
 Սողանլու 117, 163, 175, 326
 Սողանլուի Ս. Աստվածածին 117, 163, 175
 Սողերելի դուռ 18
 Սոմխեթ / Սոմխեթ 32, 147, 175, 217, 219, 223, 250, 340
 Սուրամ 322
 Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի եկեղեցի / Հավլաբարի / 117
 Սուրբ Խաչ վանք Նոր Նախիջևանի 157
 Սուրբ Կատարինե վանք Նոր Ջուղայի 73
 Սուրբ Կարապետի Սուրբ Հայտնության կան Հոփի. Մկրտչի եկղ. 313
 Սուրբ Նշան 39, 42, 48, 49, 50, 95, 96, 138, 149, 150, 151, 153, 161, 173, 176, 178, 192, 193, 213, 221, 232, 234, 297, 321, 337, 347, 355
 Սուրբնիշանի՝ Սուրբ Նշան / Խաչ / եկղ. 313
 Սուրբ Նշանիս ուրանի 123
 Սուրբ Սարգսի կիրճ / Սուրբ Սարգսիս խելի / 105, 123
 Սուրբ Սարգիսի սաղարի՝ Սուրբ Սարգսի եկեղեցի 313, 322
 Վաղա / Վախայ գիւղ 72, 293
 Վաղարշապատ 273, 275, 283, 284
 Վանք / Ս. Աստուածածին եւ Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցիներ / 85, 86, 87, 90, 91, 92, 151, 161, 172, 175, 176, 178, 193, 200, 201, 206, 213, 221, 222, 303, 337, 359, 361, 363
 Վանքի թաղ 107, 234
 Վանքին սաղարի՝ Վանքական եկեղեցիներ / Վանկինին 313, 321
 Վանքիս ուրանի 123
 Վաշլեվան 345
 Վարագայ Սուրբ Գեորգ 58, 162
 Վարագիս խելի / Վարագածոր / 9
 Վարդիսուբան 345
 Վարշավա 81
 Վենետիկ 41, 42, 258, 336
 Վերայի գերեզմանատուն 80, 175, 354
 Վերե գետ 79, 80
 Վերեի / Վերա թաղամաս 81, 234
 Վերեի / Վերա Կամուրջ 93
 Վերեի ս. Խաչ եկեղեցի 101
 Վերի շուկա 95
 Վերին Քարթլի 72, 293
 Վիեննա 258
 Վիրտենբերգ 335
 Վորոնցովի հրապարակ 112
 Վրաստան, Վիրք, Վրաց տուն, Վրաց աշխարհ 5, 6, 8, 9, 10, 13, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 24, 31, 34, 47, 63, 80, 92, 93, 108, 109, 122, 127, 129, 131, 132, 133, 143, 157, 164, 172, 173, 177, 187, 188, 190, 196, 197, 199, 201, 202, 206, 212, 213, 217, 219, 220, 221, 222, 223, 226, 228, 229, 230, 236, 247, 248, 250, 251, 257, 267, 279, 280, 281, 283, 284, 297, 299, 304, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 314, 315, 316, 318, 323, 324, 326, 330, 335, 336, 337, 340, 345, 349, 358, 359, 361
 Տագնագիւղ 345
 Տայք-Կղարջք 127
 Տաշիր 219
 Տապախմեւայ 345

Տափի թաղ / Գարեթուրանի 60, 79, 80, 86, 91, 99, 100, 107, 156, 210, 212, 222, 226, 229, 230, 237, 310, 337, 338, 344, 353
 Տաուլ 30, 262
 Տիրետ 334
 Տիգրիս 307
 Տյուրինգեն 259
 Տիրամայր Սուրբ Աստուածածին / Միջի Բուլնիսի / 363
 Տփղիս, Թփղիս / Թիֆլիս / 11, 12, 13, 14, 15, 21, 22, 23, 30, 34, 35, 38, 43, 46, 52, 58, 59, 69, 70, 87, 99, 102, 106, 108, 115, 117, 121, 138, 156, 157, 164, 172, 177, 178, 179, 180, 197, 199, 230, 231, 232, 233, 235, 237, 238, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 247, 249, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 271, 272, 273, 275, 276, 277, 278, 279, 280, 281, 282, 283, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 295, 296, 299, 300, 301, 304, 310, 340, 341, 344, 349, 350, 354, 358, 362, 361, 363
 Տփղիսի բերդ 231
 Տփղիսի կամուրջ 228
 Տփղիսի Սիոն 14
 Ցղիսեթա / Մցիսեթ 217, 221
 Ցիխիս սաղղարի 313
 Ցիրուս / Կուր 331
 Ցուրտավ 11, 13, 126
 Փամբակ 60, 155
 Փայնար 310
 Փայտակարան / Տփղիք 34, 121, 122, 123, 157, 194, 259, 263, 273, 276, 281, 284, 300, 341
 Փայտակալտան գյուղ 122
 Փաշա-վանք / Փաշիվանք 39, 42, 49, 85, 190, 213, 221, 312, 345, 346, 359, 361, 363
 Փարիզ 299, 334
 Փեթխայինի Քարափի թաղ 94
 Փեթղեհեն 151, տե՛ս Բեթղեհեն
 Փիթեանց թաղ 94
 Փոստի փողոց 103
 Փոքր Բուլնիս 362

Փոքր դուռ 18
 Փոքր Սողնի Ս. Գեորգ 55, 162, 164, 166, 171, 178
 Փրկչի սաղղարի / Փրկչի եկղ. / 313
 Քամոյենց եկեղեցի 98, 99, 151, 175, 176, 193, 213, 222, 321
 Քամոյենց Սուրբ Կարապետ 98, 161, 194, 195, 196, 221
 Քամոյենց Սուրբ Գեորգ, Քամոյենց ժամ 98, 99, 161, 173, 178, 221, 233, 253
 Քանուանի, Կանուանց սուրբ եկղ. 313
 Քաղաքաբերդ 9
 Քաշվեթի տաճար / Քաշվեթի սուրբ Գեորգ 14, 100, 321
 Քառասուն մարտիրոսաց եկեղեցի / Քառասնից եկեղեցի / 14, 29, 30
 Քարաբաշի Ս. Գեորգ եկղ. / Չորաբաշի / 116, 161, 358
 Քարափի թաղ 57, 58, 175, 192, 232, 235, 348
 Քարափի Սուրբ Գեորգ / Խիխոյի ժամ / 57, 58, 162, 175, 176, 178, 214, 235, 348, 358
 Քարափի Փոքր եկեղեցի, Սուրբ Դաստի խաչ վանք 173, 193, 214
 Քարթլի 10, 12, 14, 16, 72, 107, 129, 132, 197, 199, 220, 222, 230, 236, 260, 319, 320
 Քարթլ-Կախեթի թագավորություն 80, 199
 Քարթլիի ամիրայություն 16
 Քելակարդիս 63
 Քիչնե 241
 Քիսեղ 202
 Քոդի 326
 Քուարթախեի վանք 228
 Քութայիս 307
 Քուր, Քիւր գետ, տե՛ս Կուր
 Օդեսա 252, 323, 334
 Օսմանցոց աշխարհ / տէրութիւն 60, 155, 247
 Օրթաճաղա / Օրթաճալա 108, 123, 339, 359
 Յրանսիա 315

ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ-ՎԱՆՔԵՐ

Ա. Աստվածածին Բեթղեհենի 69, 70, 71, 72, 73, 172, 178, 192, 193, 194, 207, 209, 214, 221, 232, 268, 291, 292, 294, 295, 337, 348, 350
 Ա. Աստուածածին եւ Ա. Ամենափրկիչ եկեղեցիներ / Վանքի 85, 86, 87, 90, 91, 92, 151, 161, 172, 175, 176, 178, 193, 200, 201, 206, 213, 221, 222, 303, 337, 359, 361, 363
 Ա. Աստվածածին Ծիրանաւոր՝ 162, 178, 276, 286
 Ա. Աստուածածին Ծիրանաւոր Կրծանիսայ 163, 175, 266, 354
 Ա. Աստվածածին Ծղնեթի 163
 Ա. Աստվածածին Կամակատար 52, 53, 54, 139, 277, 359, 361
 Ա. Աստուածածին Կուկիոյ 175, 354
 Ա. Աստվածածին Կաթողիկե եկեղեցի 34, 36, 38, 77, 108, 109, 113, 353
 Ա. Աստուածածին կաթողիկե Մեծ եկեղեցի Սողնիի / Մեծ Սողնի 55, 139, 162, 164, 166, 204, 213, 231, 321, 337, 347, 354
 Ա. Աստվածածնի եկղ. Մթածնիդայի / Սուրբ լեռան վանք 124, 125, 224, 230, 321, 339, 341
 Ա. Աստուածածնի եկեղեցի Նորաշենի 173, 176, 177, 178, 231, 348
 Ա. Աստվածածին վրաց. եկղ. Մետեխի 40
 Ա. Աստվածածին Կուկիոյ 176
 Ա. Աստվածածին Նախչիգորայի 7, 8, 19
 Ա. Աստվածածին Շամբորեցոց 62, 64, 116, 161, 178, 214
 Ա. Աստվածածին Պղնձահանքի 6
 Ա. Աստուածածին Վանքի 85, 86, 87, 90, 91, 92, 151, 161, 172, 175, 176, 178, 193, 200
 Ա. Գեորգ Տեր Աստուածատուրի 176
 Ա. Գեորգ Դաշտի 163
 Ա. Գեորգ Զրկինանց 101, 162, 353
 Ա. Գեորգ վանք Թելեթի 163, 173, 175, 354
 Ա. Գեորգ եկեղեցի / Թեկենամ 91, 92, 163, 178, 202
 Ա. Գեորգ Կաթողիկե եկեղեցի 19, 33, 34, 38, 42, 52, 53, 61, 103
 Ա. Գեորգ Զրկինանց 101, 162, 353
 Ա. Գեորգ Էջմիածնեցոց / Յավլաբարի 116, 138, 155, 156, 161, 176, 214, 353
 Ա. Գեորգ Մաւղնոյ / Փոքր Սողնի 52, 53, 55, 77, 110, 164, 171, 176, 178, 214, 221, 231, 284, 296, 300, 321, 337, 347, 354, 355, 359, 361
 Ա. Գեորգ Սասախլոյի 118, 176, 178
 Ա. Գեորգ Տեր Աժատուրի 178
 Ա. Գեորգ / Քամոյենց ժամ 98, 99, 161, 173, 178, 221, 233, 253
 Ա. Գեորգ Քարափի / Խիխոյի ժամ 57, 58, 162, 175, 176, 178, 214, 235, 348, 358
 Ա. Գիորգի վրաց. եկղ. 48, 230, 321
 Ա. Երրորդության եկեղեցի 229
 Ա. Խաչ, Ա. Նշան 39, 42, 48, 49, 50, 51, 80, 81, 95, 175, 312
 Ա. Կաթողիկե եկեղեցի Նորաշենի 46, 142, 250, 251
 Ա. Կաթողիկե եկեղեցի 46, 176, 178, 202
 Ա. Կաթողիկե եկեղեցի 34, 36, 37, 46, 86, 108, 109, 162, 173, 202, 206, 248, 249, 250, 269, 271, 279, 288, 289, 312, 337, 347, 355
 Ա. Կաթողիկե / Բերդի Մեծ եկեղեցի 31, 34, 42, 85, 157, 214, 221, 231, 248, 269, 271, 273, 285, 313, 321, 337
 Ա. Կարապետ 8, 42, 77, 78, 79, 98, 145, 173, 176, 212
 Ա. Կարապետ զառիվայրի 161, 178
 Ա. Կարապետ Զրկինանց 178, 321, 337
 Ա. Կարապետ վրաց. 196

Ս. Կարապետ Քանոյենց 98, 161, 194, 195, 196, 221
 Ս. Կոզմաս մատուռ 178
 Ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցի 29, 30, 31, 32, 33, 147, 162, 173, 175, 176, 178, 202, 248, 296, 347
 Ս. Մինաս եկեղեցի Հավլաբարի 115, 161, 176, 178, 214, 233, 353
 Ս. Նիկողայոս 49, 149, 289
 Ս. Նշան Հաղբատի 143, 178, 202, 237, 297, 345
 Սուրբ Նշան 39, 42, 48, 49, 50, 95, 96, 138, 149, 150, 151, 153, 161, 173, 176, 178, 192, 193, 213, 221, 232, 234, 297, 321, 337, 347, 355

Ս. Սարգիս 19, 42, 91, 104, 105, 106, 107, 162, 173, 175, 202, 222, 235, 337
 Ս. Սարգիս Սեյդաբաղի 104, 105, 106, 237, 238, 239, 241, 242, 244, 303, 354
 Ս. Սարգիս մատուռ 178
 Ս. Սարգիս Սասախլոյի 178
 Ս. Սիոն 13, 14, 33, 39, 40, 48, 57, 221, 226, 229, 311, 314, 317, 320, 329, 338
 Ս. Ստեփանոս անապատ / Կուսանաց վանք 6, 8, 48, 57, 58, 73, 74, 75, 81, 93, 162, 175, 178, 188, 193, 213, 214, 221, 338, 348, 349

ԲՈՎԱՆՂԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ 5

Թիֆլիսը Վիրքի մայրաքաղաք և նրա հայկական համայնքի կազմավորումը 9

ՊԱՏԿԱՆԵԼՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՀՊԱՆԱԾ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ

1. Հրեշտակապետաց եկեղեցի 29
 2. Ս. Աստվածածին Կաթողիկե եկեղեցի 34
 3. Նորաշենի ավետյաց Ս. Աստվածածին եկեղեցի 39
 4. Ս. Նշան եկեղեցի 48
 5. Մուղնի 52
 6. Քարափի Ս. Գեորգ 57
 7. Էջմիածնեցոց Ս. Գեորգ 59
 8. Շամքորեցոց Ս. Աստվածածին 62

ԵՐԲԵՄԻ ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐ

Բեթղեհեմի Ս. Աստվածածին 69
 Ս. Ստեփանոս Կուսանաց անապատ 73
 Չուղուրեթի Ս. Կարապետ, Վերեի Ս. Խաչ, Նախշիգորայի Ս. Աստվածածին 77

ՉՊԱՀՊԱՆՎԱԾ ՊԱՇՏԱՍՈՒՆՔԱՅԻՆ ԿԱՌՈՒՅՑՆԵՐ

Հարանց վանք 85
 «Թե կենամ» եկեղեցի 91
 Սահակաշեն եկեղեցի 93
 Ջիգրաշեն եկեղեցի 95
 Քանոյենց եկեղեցի 98
 Տափիթաղում եղած այլ եկեղեցիներ (Կոզմաս և Դամիանոս, Ջրկինաց) 100
 Սեյդաբաղի Սուրբ Սարգիս 103
 Կրծանիսի Ծիրանավոր Ս. Աստվածածին 108
 Չուղուրեթի և Կուկիո Ս. Գեորգ և Ս. Աստվածածին եկեղեցիներ 111

Հավաքարի եկեղեցիներ	113
ՄԻ ՔԱՆԻ ԱՄՓՈՓԻՉ ՎԵՐԱՐԾԱՐԾՈՒՄ	
Հայանուն միկրոտոպոնիմներ թիֆլիսում	121
Էթնո-դավանական փոխատեղումներ	126
ՀԱՎԵԼՎԱԾ	
Թիֆլիսի Հայոց եկեղեցիների պատմության նյութեր (Armd. 156). 137	
Վավերագրական վկայություններ	185
Նկարագրական վկայություններ	215
Հիշատակարաններ	255
Ուղեգրություններ	305
Ի լրումն	359
ՑԱՆԿԵՐ	365
Լուսանկարներ	401

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՍԿՁԲՆԱԳՐՅՈՒՐՆԵՐ - Գ

ՊԱՐՈՒՅՐ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

ՀԻՆ ԹԻՖԼԻՍԻ

ՀԱՅՈՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ

ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՎ

ԱԳՐՅՈՒՐՆԵՐ

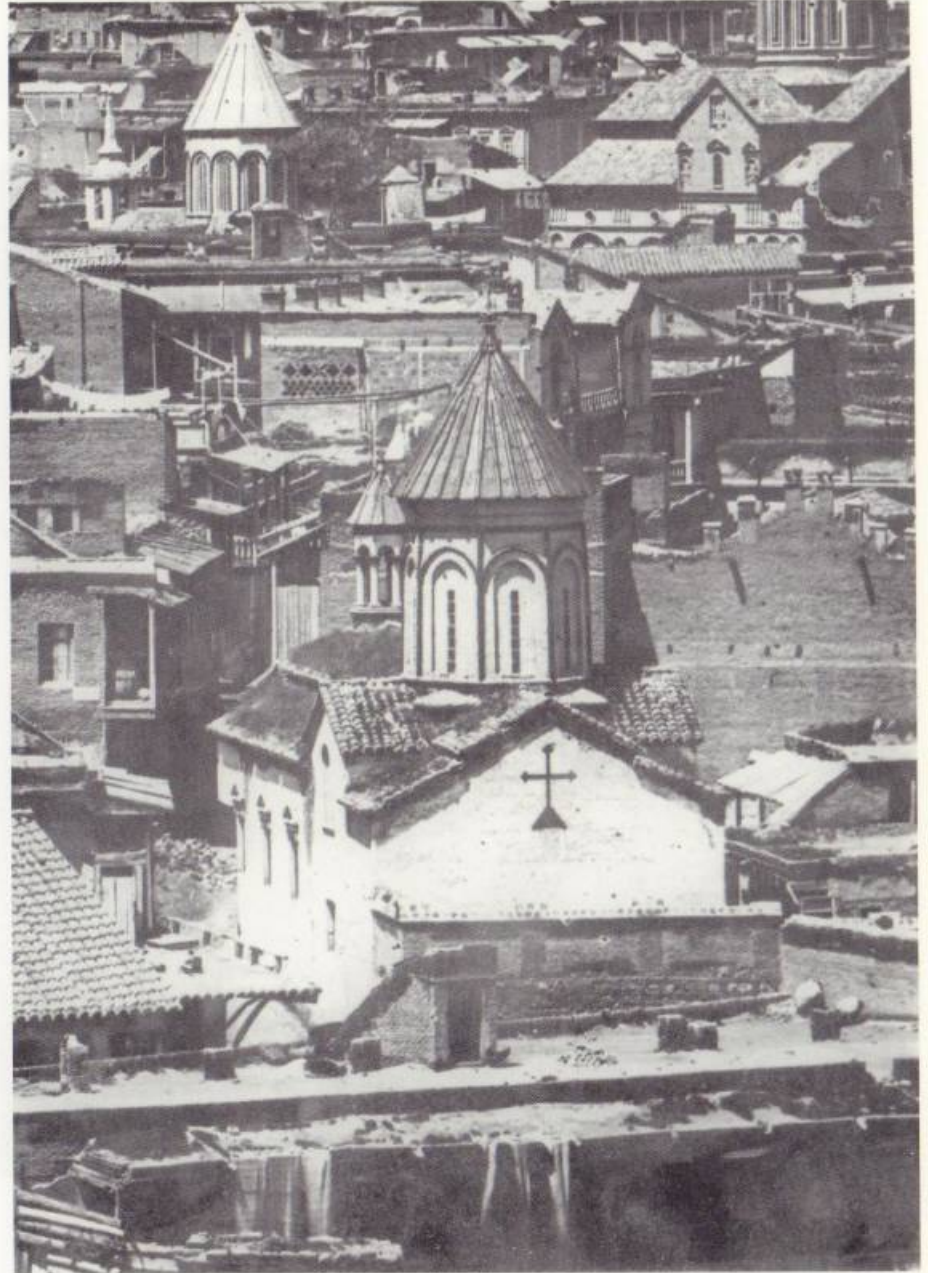
Հրատարակչության տնօրեն՝	Եզնիկ Արք. Պետրոսյան
Համակարգչային աշխատանքները՝	Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Հրատարակչական բաժնի
Նախնական շարվածքը՝	Աիդա Տոնոյանի

Չափսը՝ 70x100 1/16, ծավալը՝ 25 տպ. մամուլ+30 ներդիր,
տպաքանակը՝ 300:

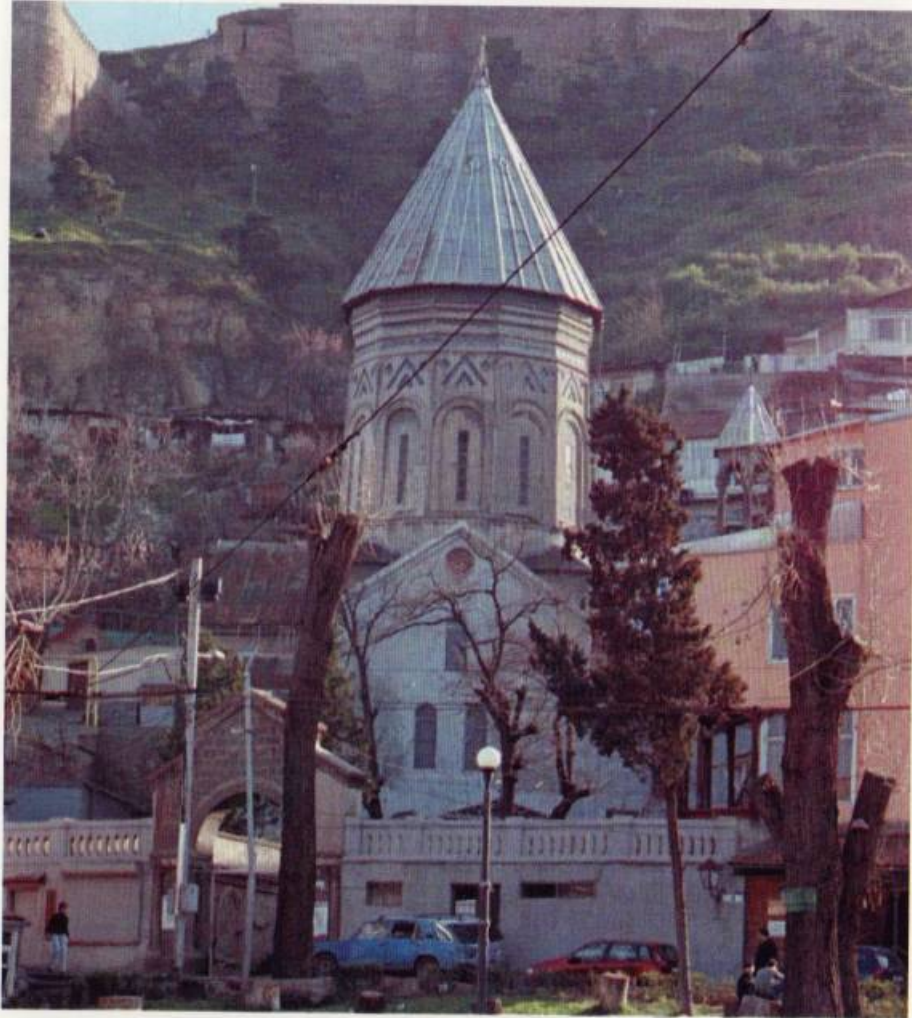
ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՆՐԱՏԱՐԱՎԿՉՈՒԹՅՈՒՆ – 2009

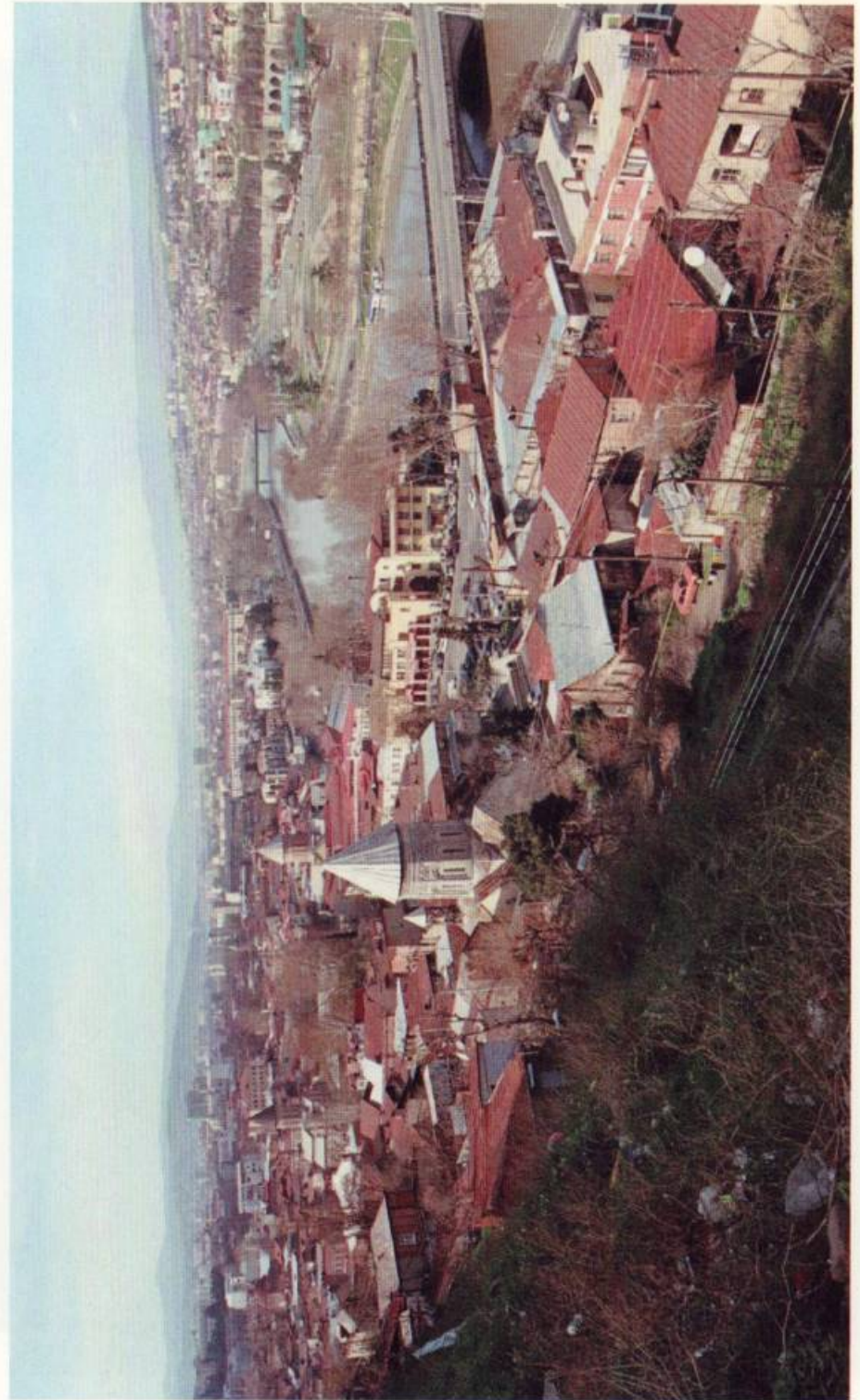
ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՏՊԱՐԱՆ

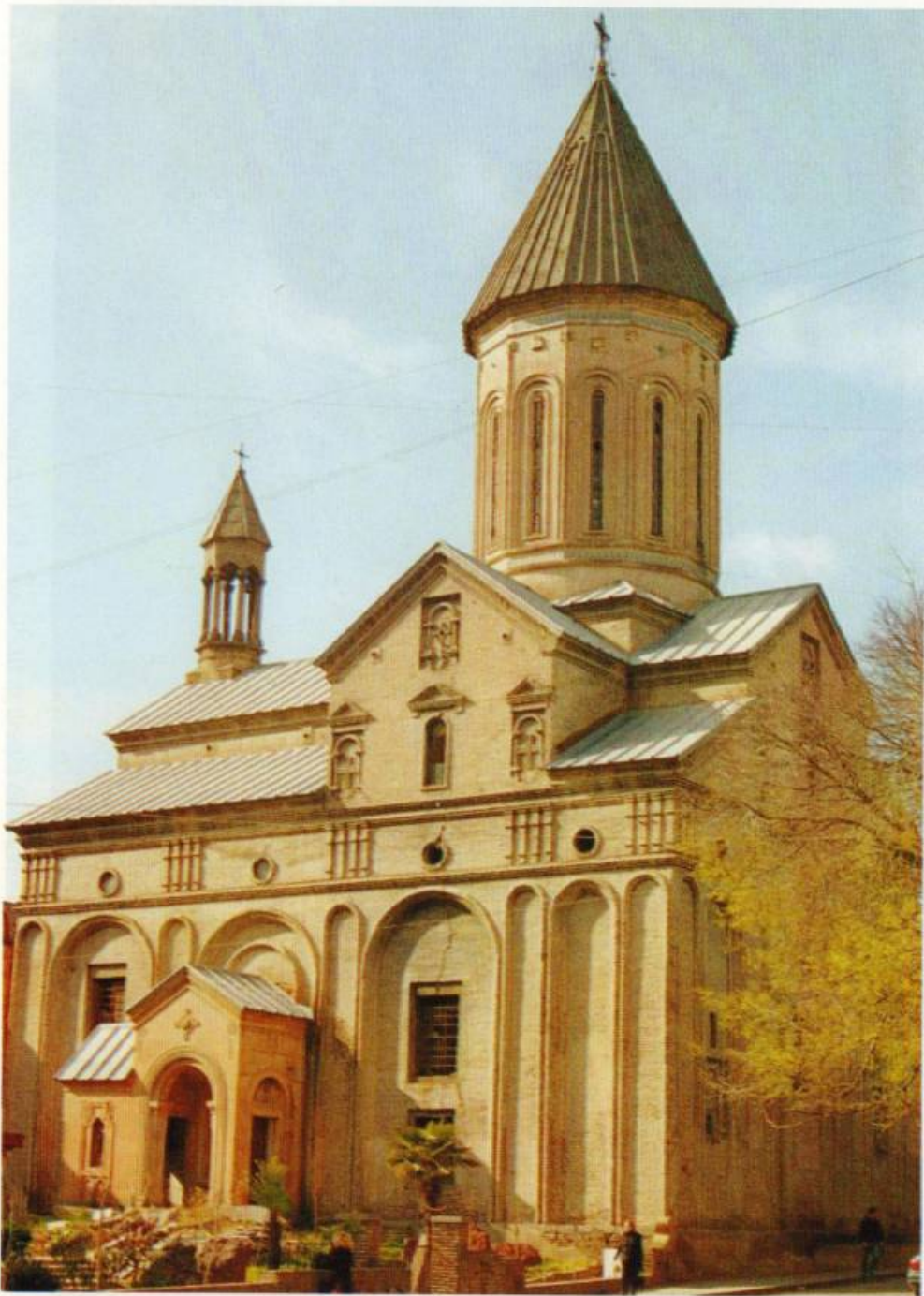
Հրեշտակապետաց (40 նահատակաց) Բերդի փոքր եկեղեցի

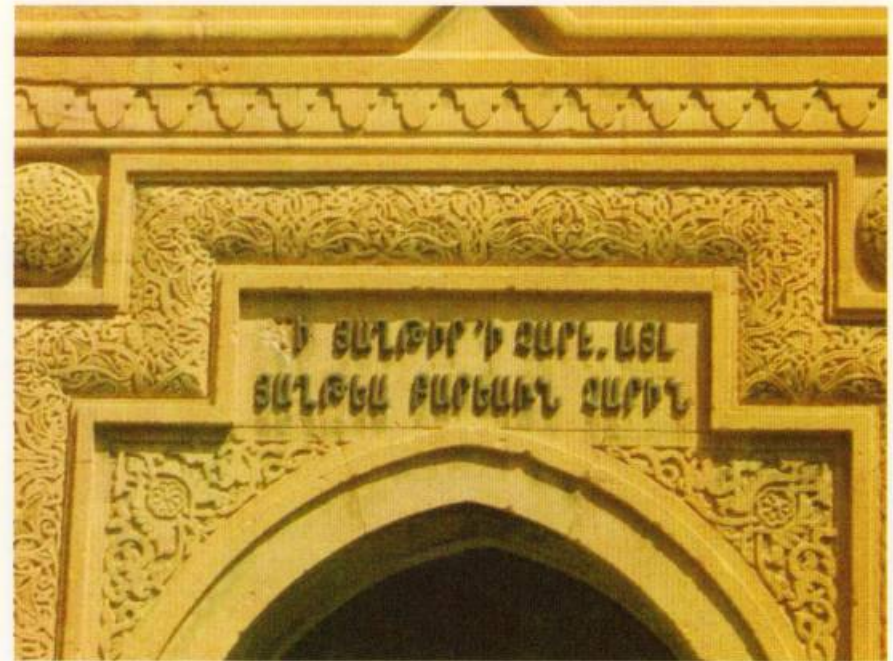
2ա. Բերրի մեծ եկեղեցի (Ս. Գևորգ) Ս. Աստվածածին

2բ. Բերրի մեծ եկեղեցի (Ս. Գևորգ) Ս. Աստվածածին

Յա. Նորաշենի Ս. Աստվածածին

Յբ. Նորաշենի Ս. Աստվածածին

Յգ. Նորաշենի Ս. Աստվածածին

3դ. Նորաշենի Ս. Աստվածածին

3ե. Նորաշենի Ս. Աստվածածին

3գ. Նորաշենի Ս. Աստվածածին

Յէ. Նորաշենի Ս. Աստվածածին

Յը. Նորաշենի Ս. Աստվածածին

Յթ. Նորաշենի Ս. Աստվածածին

Յժ. Նորաշենի Ս. Աստվածածին

Յժա. Նորաշենի Ս. Աստվածածին

Յժգ. Նորաշենի Ս. Աստվածածին

Յժբ. Նորաշենի Ս. Աստվածածին

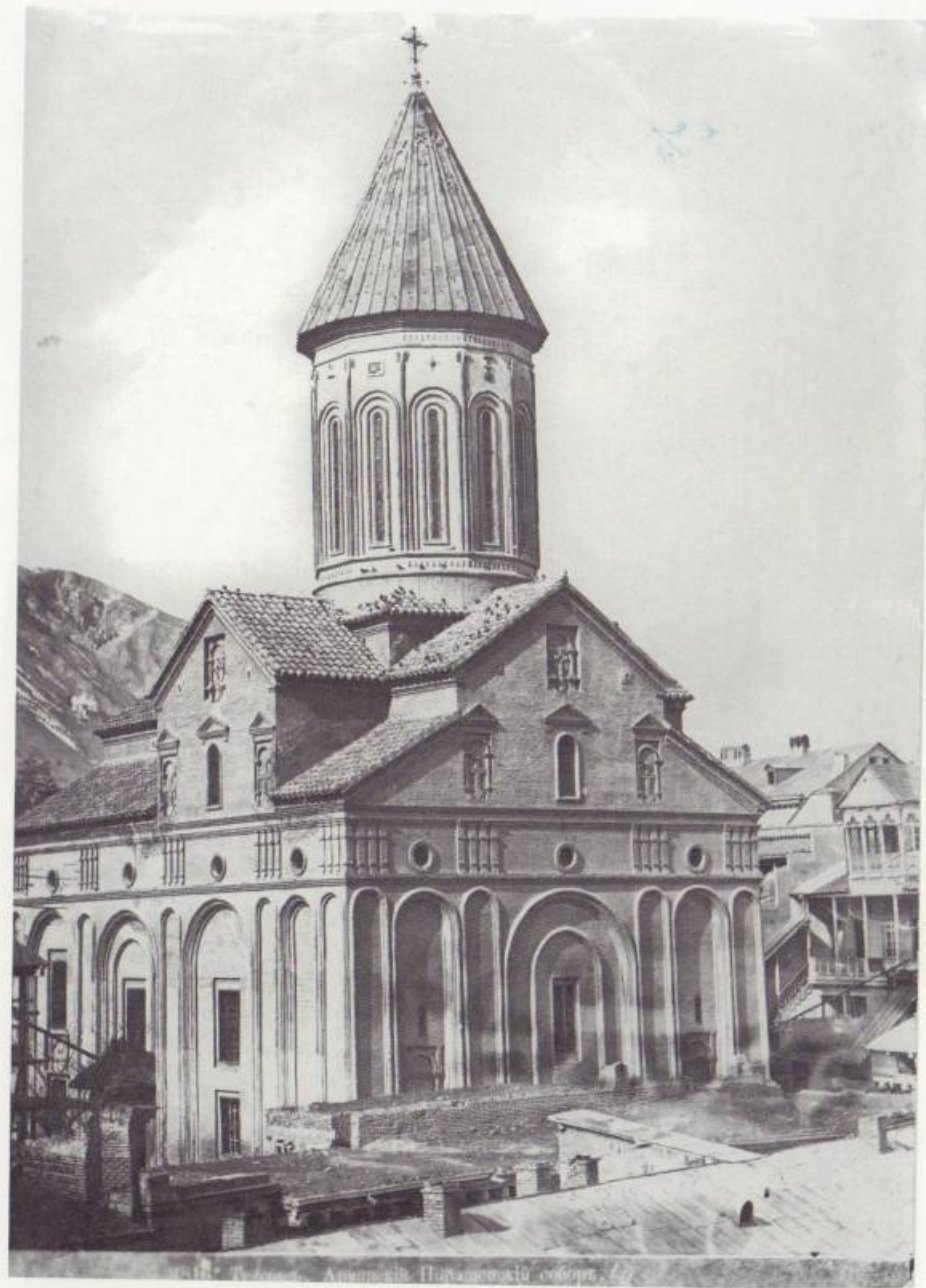

Յժդ. Նորաշենի Ս. Աստվածածին

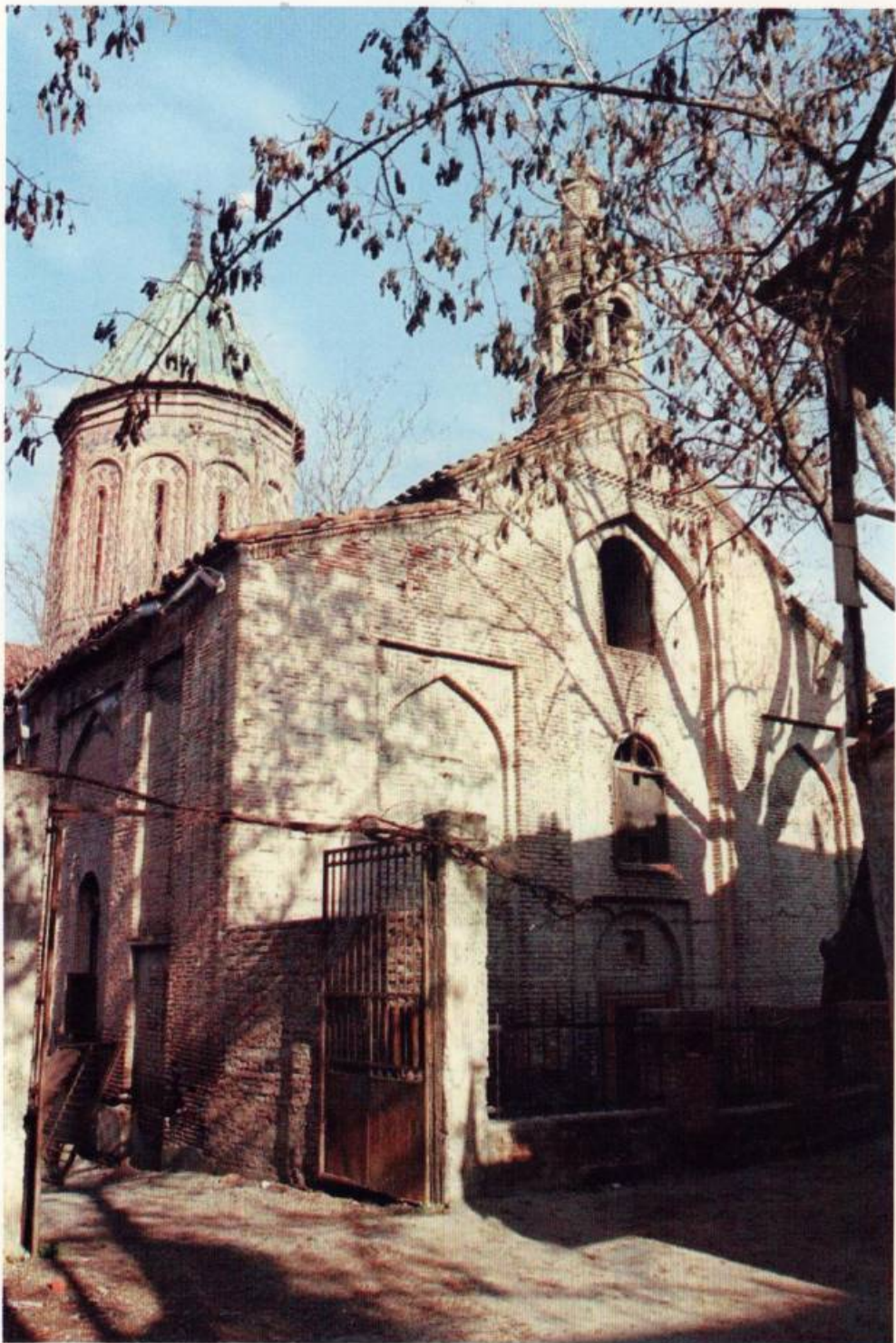

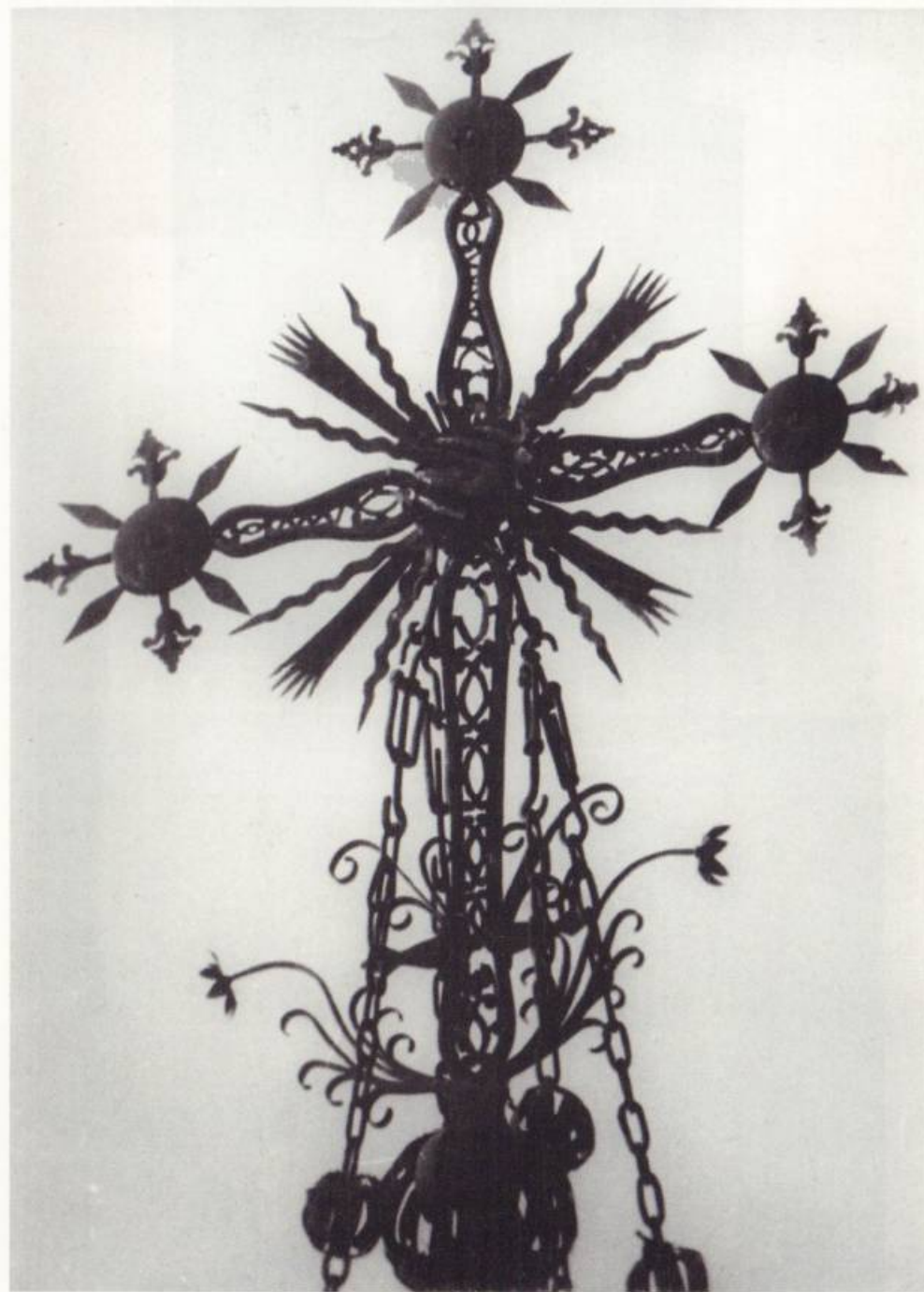
ՅժԵ. Նորաշենի Ա. Աստվածածին

ՅժԳ. Նորաշենի Ա. Աստվածածին

4ա. Ս. Նշան

4բ. Ս. Նշան

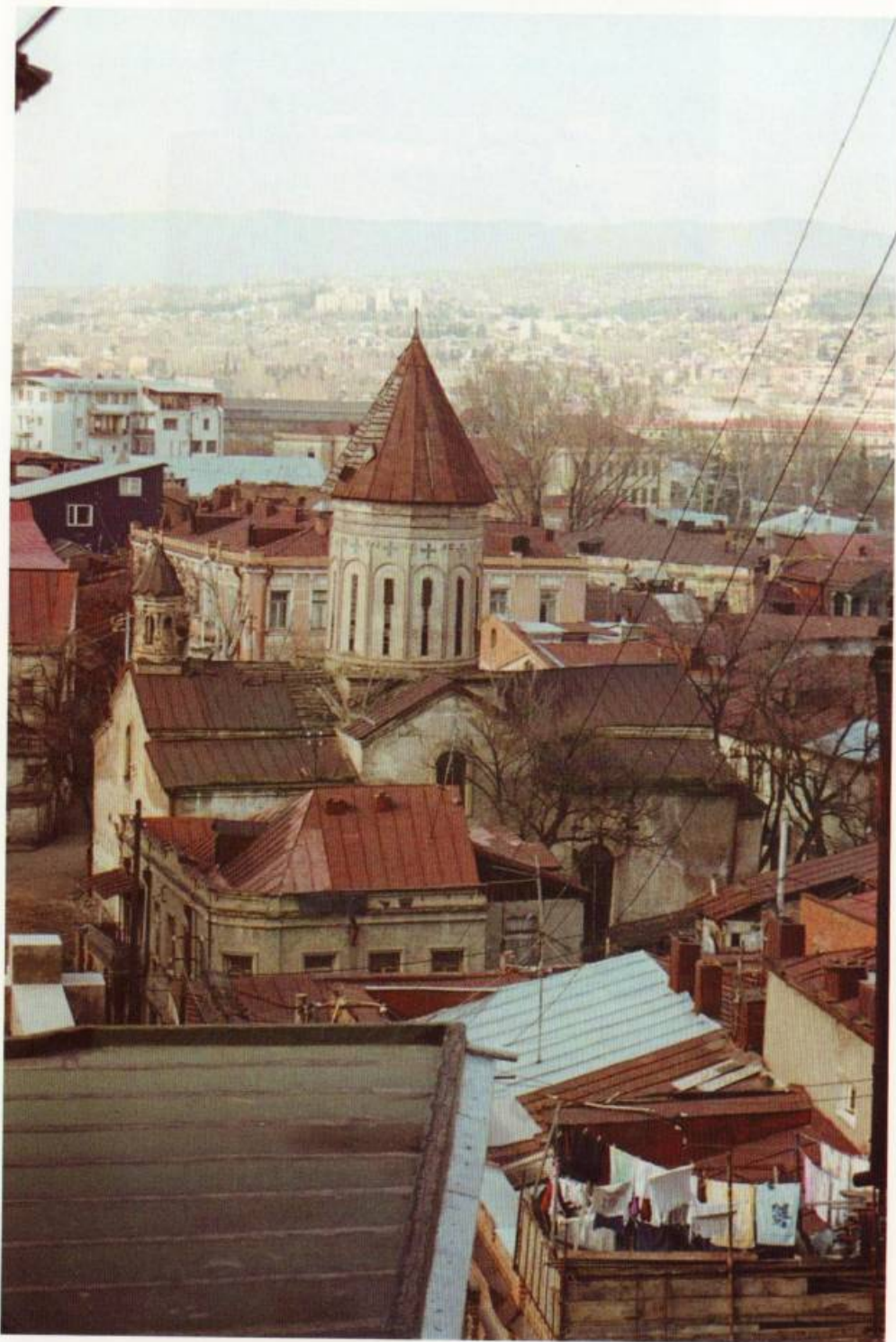
4գ. Ա. Նշան

4դ. Ա. Նշան

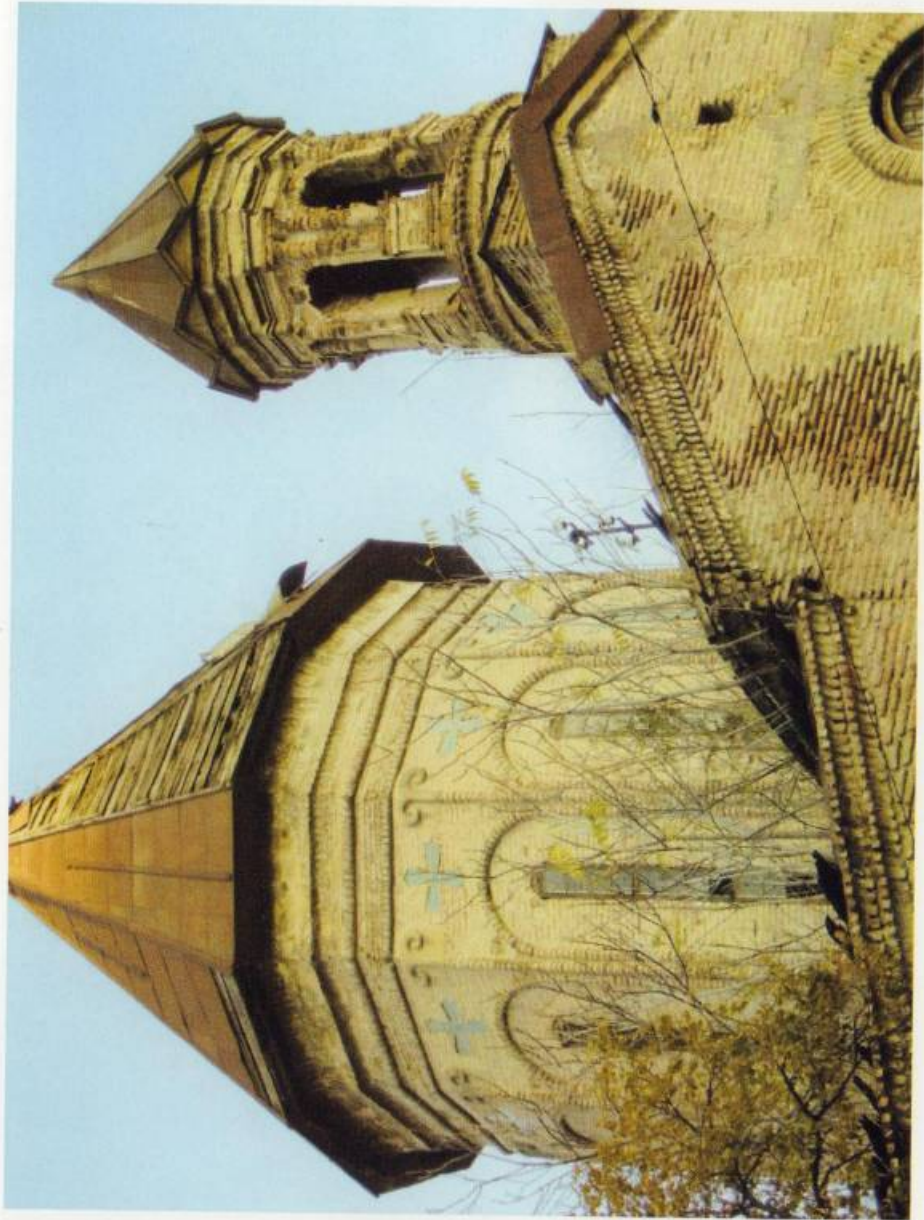
4ե. Ա. Նշան

5ա. Մուղնի

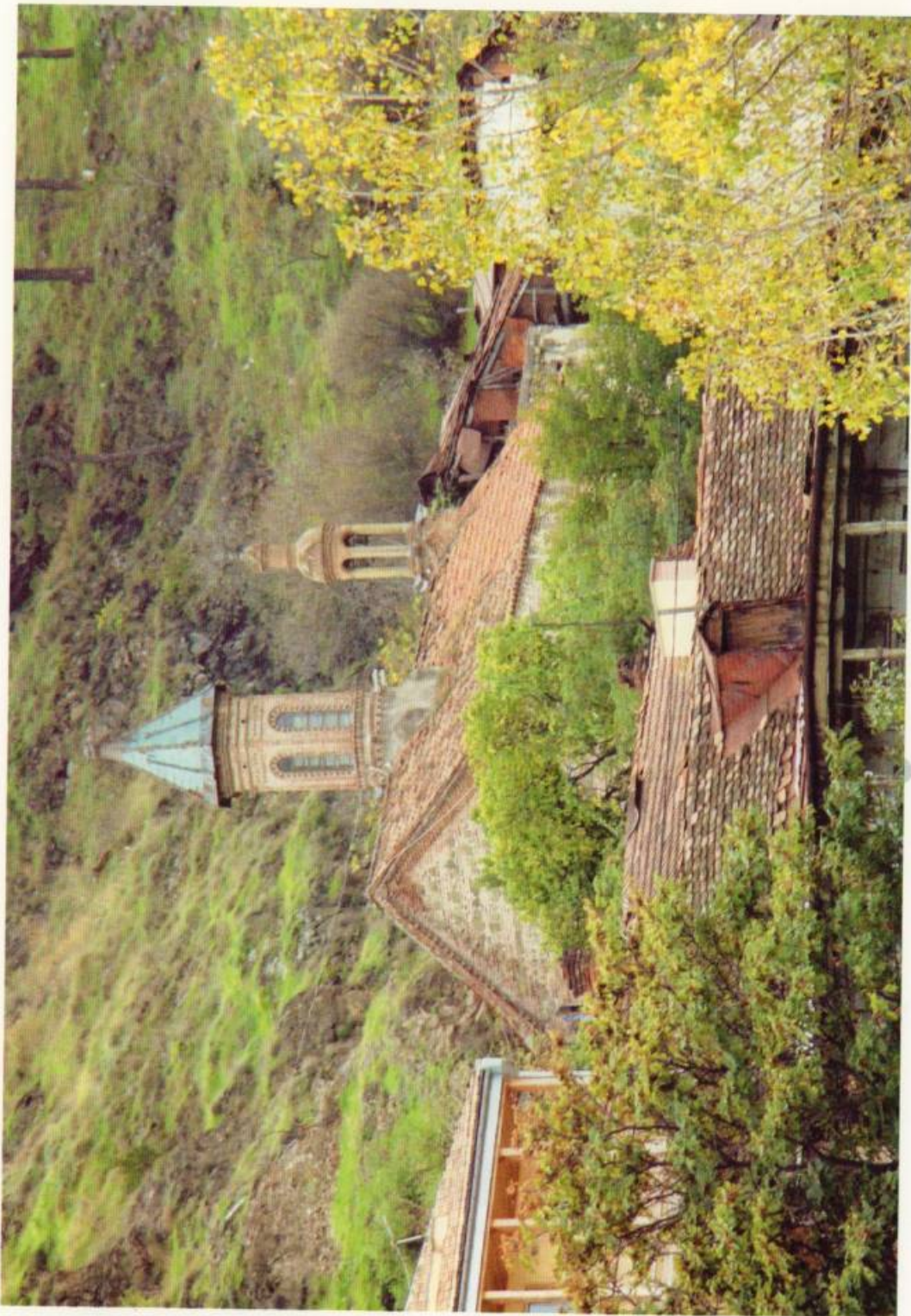
5բ. Մուղնի

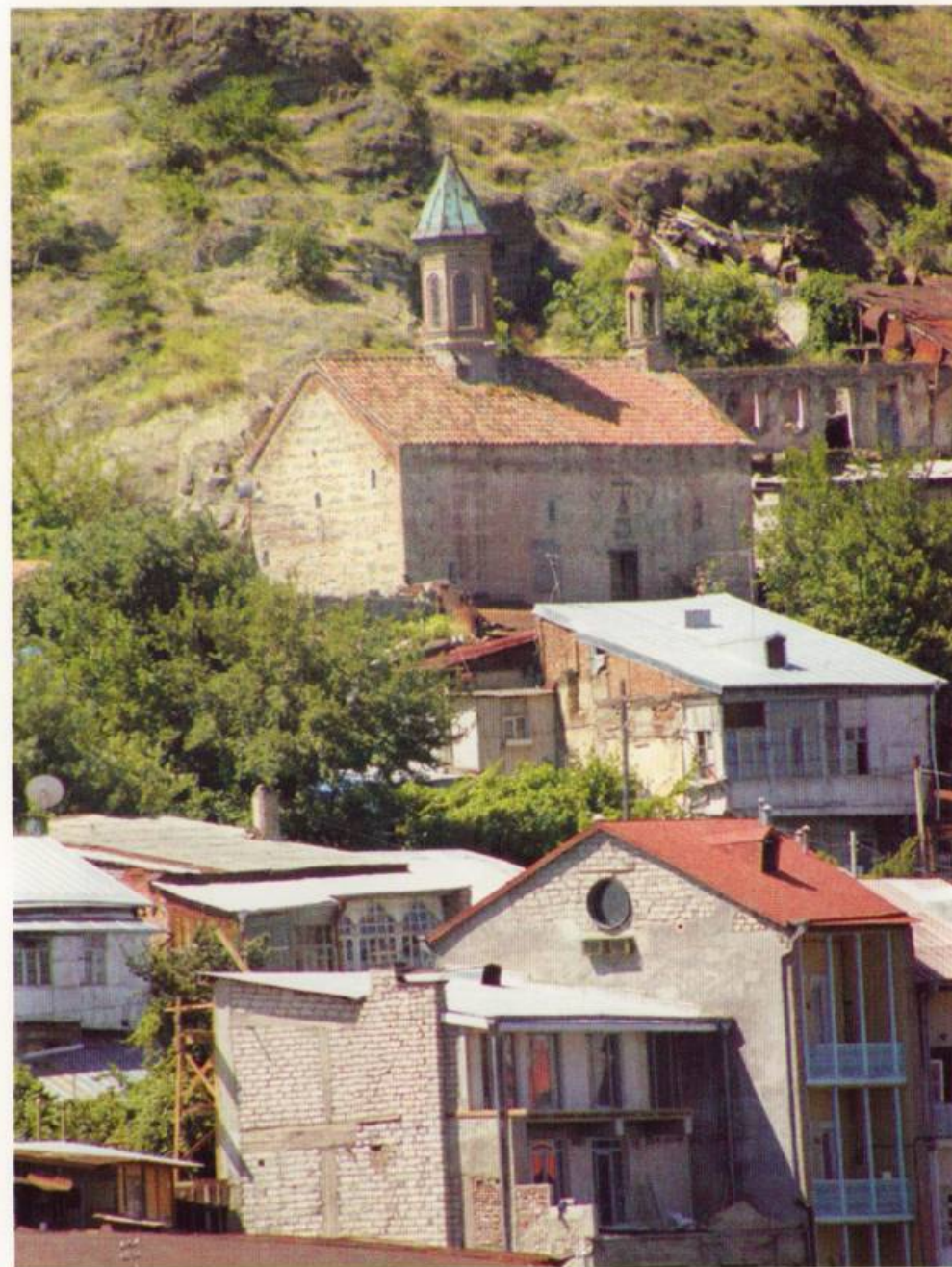
5գ. Մուղնի

5ե. Մուղնի

6ա. Քարափի Ս. Գևորգ

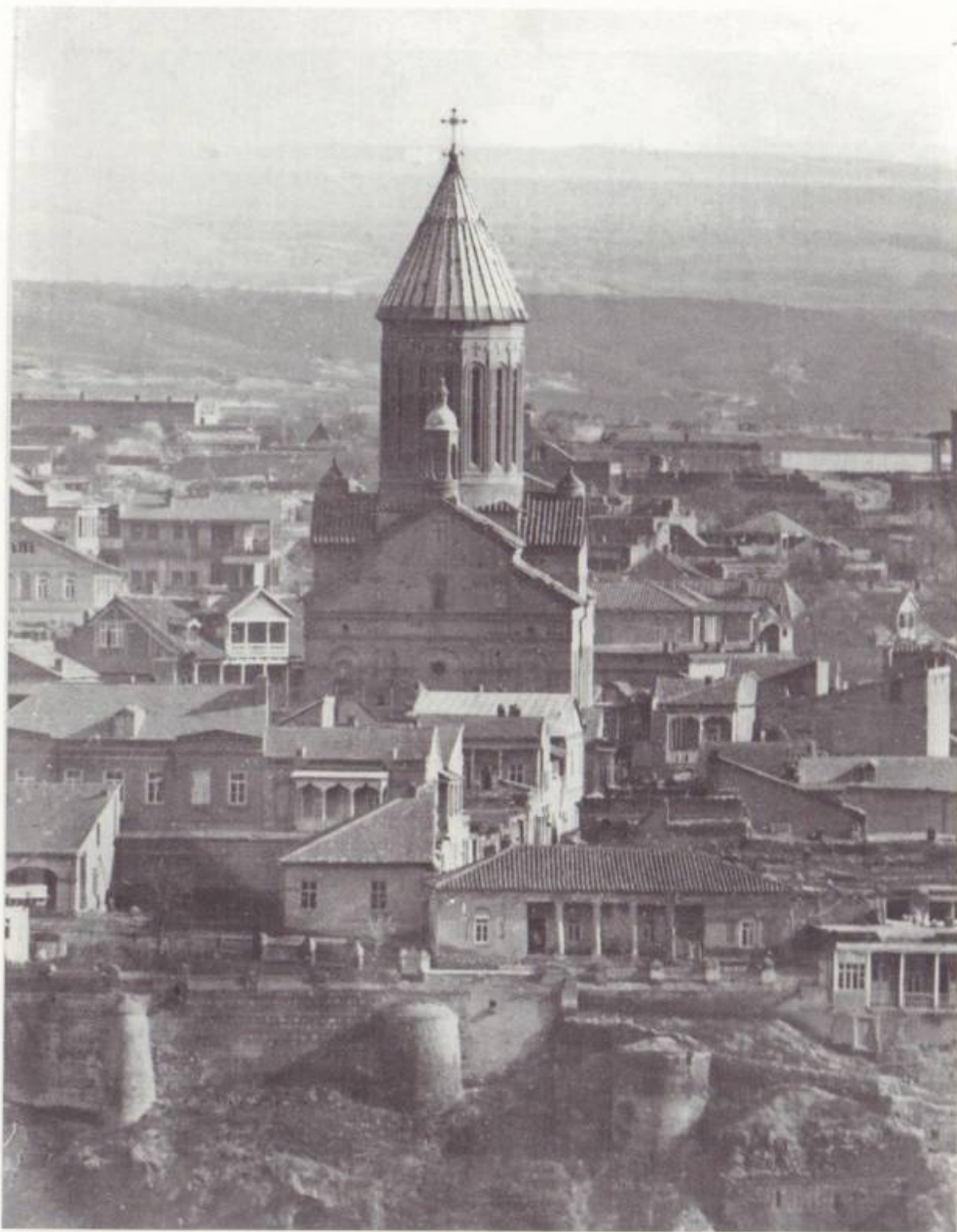
6բ. Քարափի Ս. Գևորգ

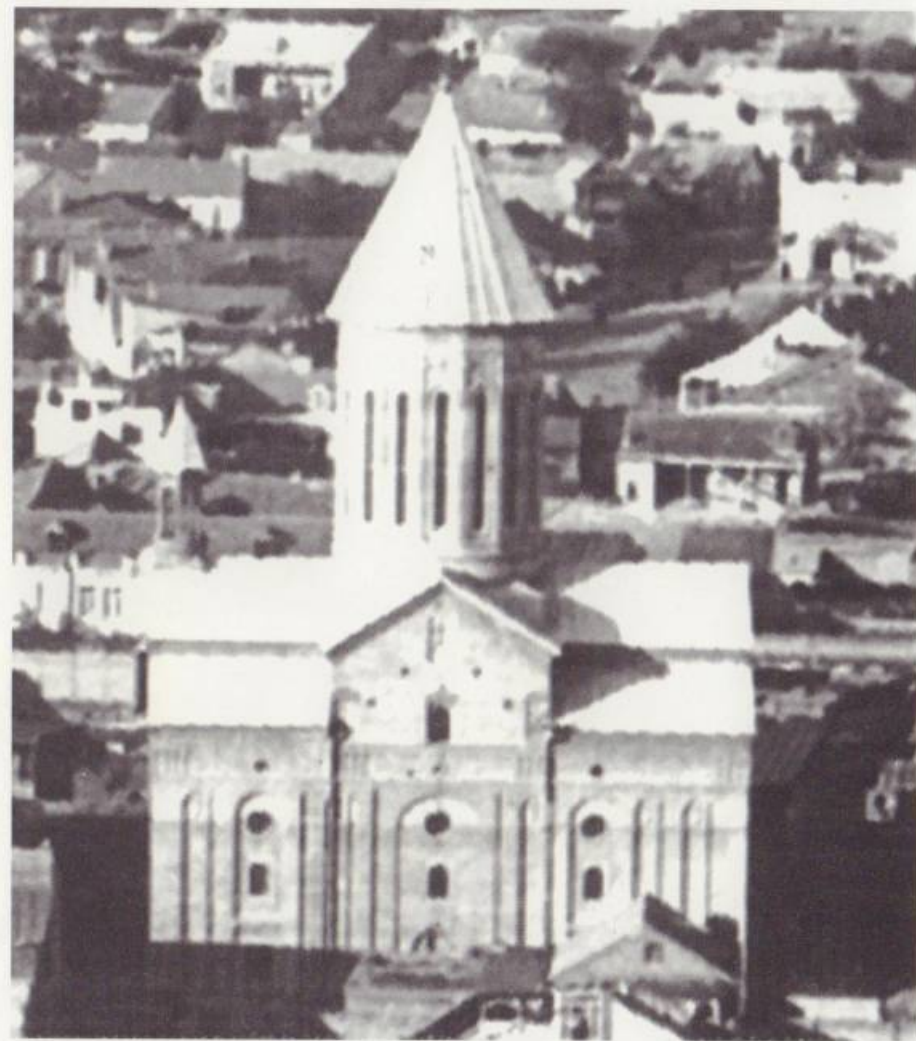
7ա. Էջմիածնեցոց Ա. Գերդ

7բ. Էջմիածնեցոց Ա. Գերդ

Ցա. Շամբրրեցոց Ս. Աստվածածին
(մինչև երկրաշարժը)

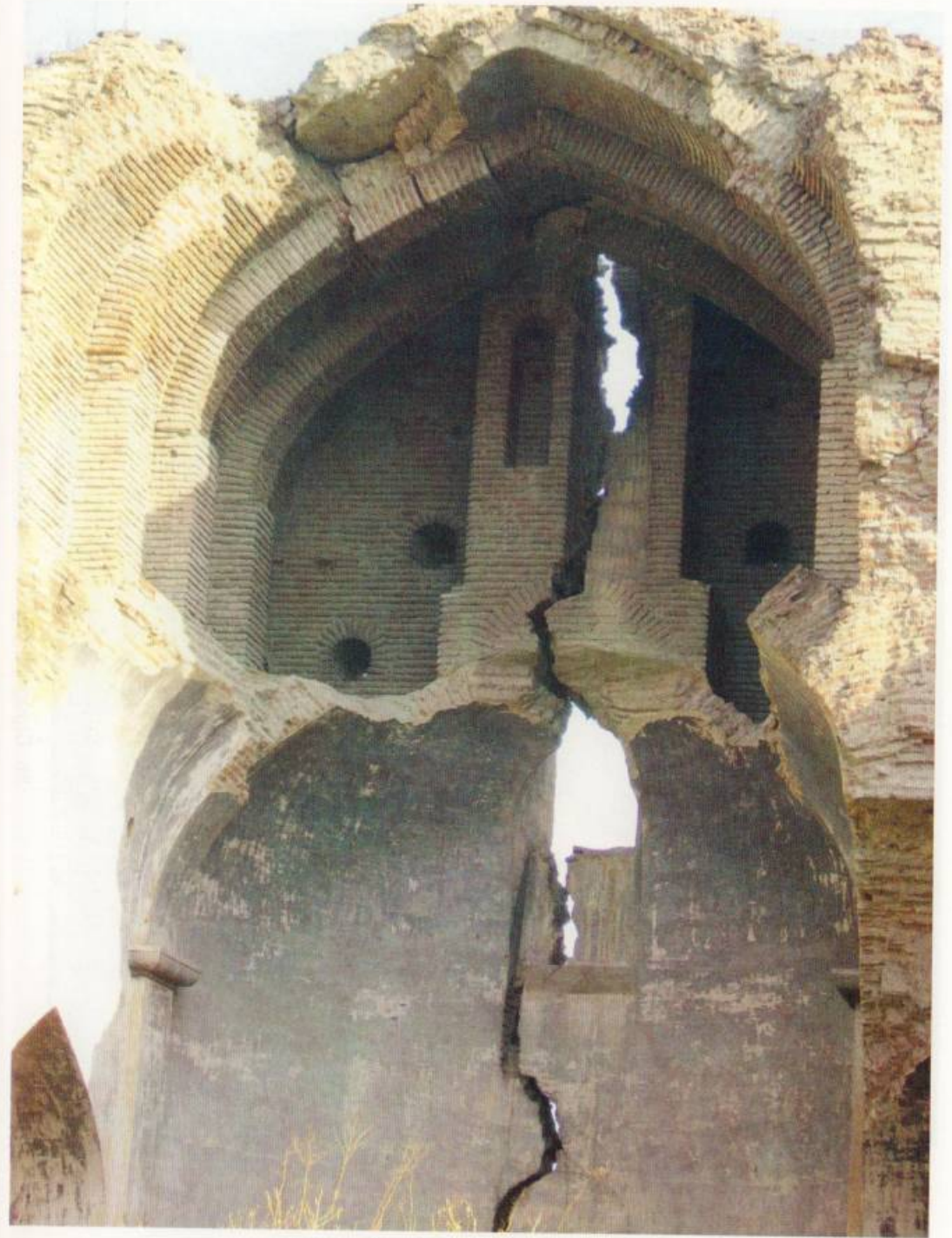

Ցբ. Շամբրրեցոց Ս. Աստվածածին

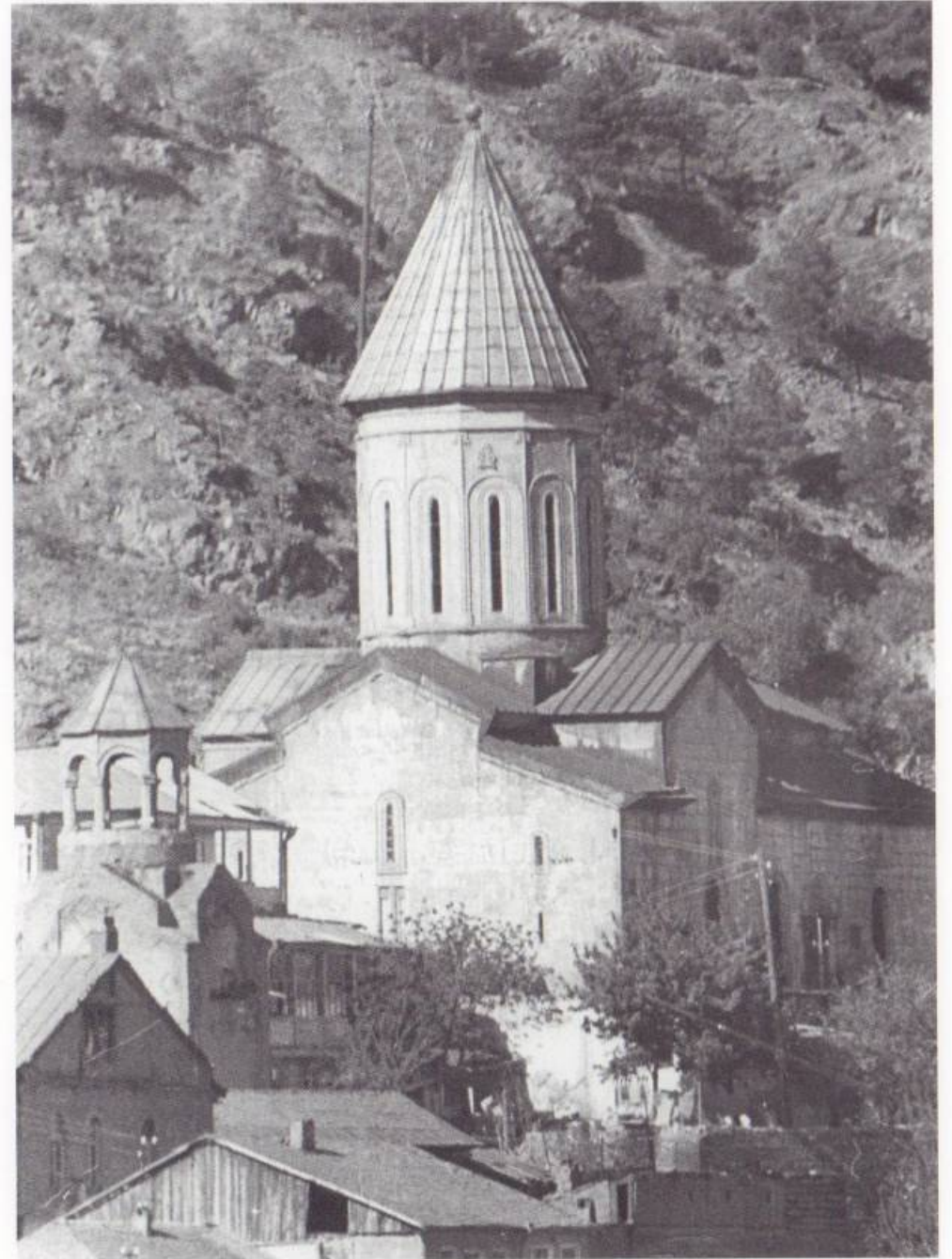
Ցգ. Շամբրդեցոց Ս. Աստվածածին (Երկրաշարժից հետո)

Ցգ. Շամբրդեցոց Ս. Աստվածածին

8ե. Շամբրդեցոց Ս. Աստվածածին

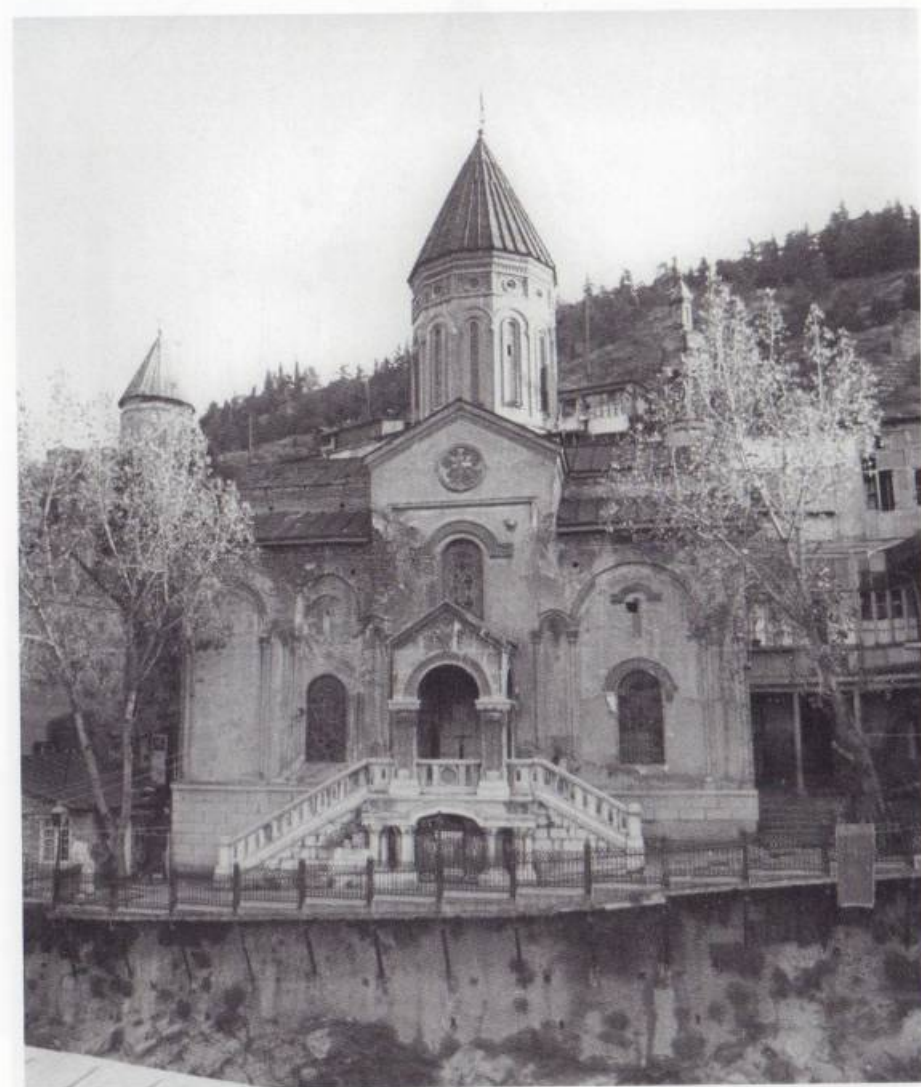
9ա. Բերդեհենի Ս. Աստվածածին

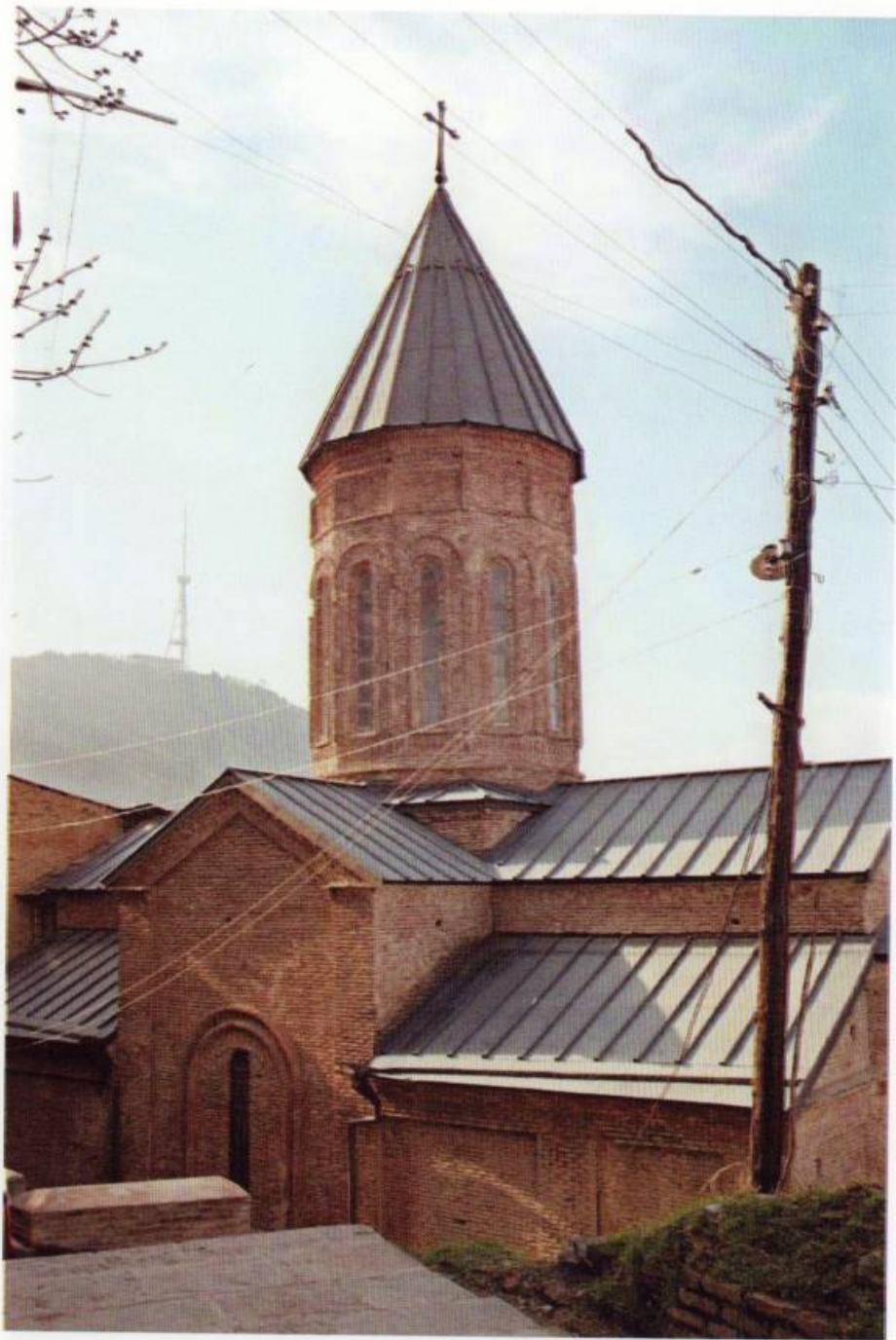
9գ. Բերդիենի Ա. Աստվածաձին

9բ. Բերդիենի Ա. Աստվածաձին

10ա. Կուսանոց Ա. Ստեփանոս

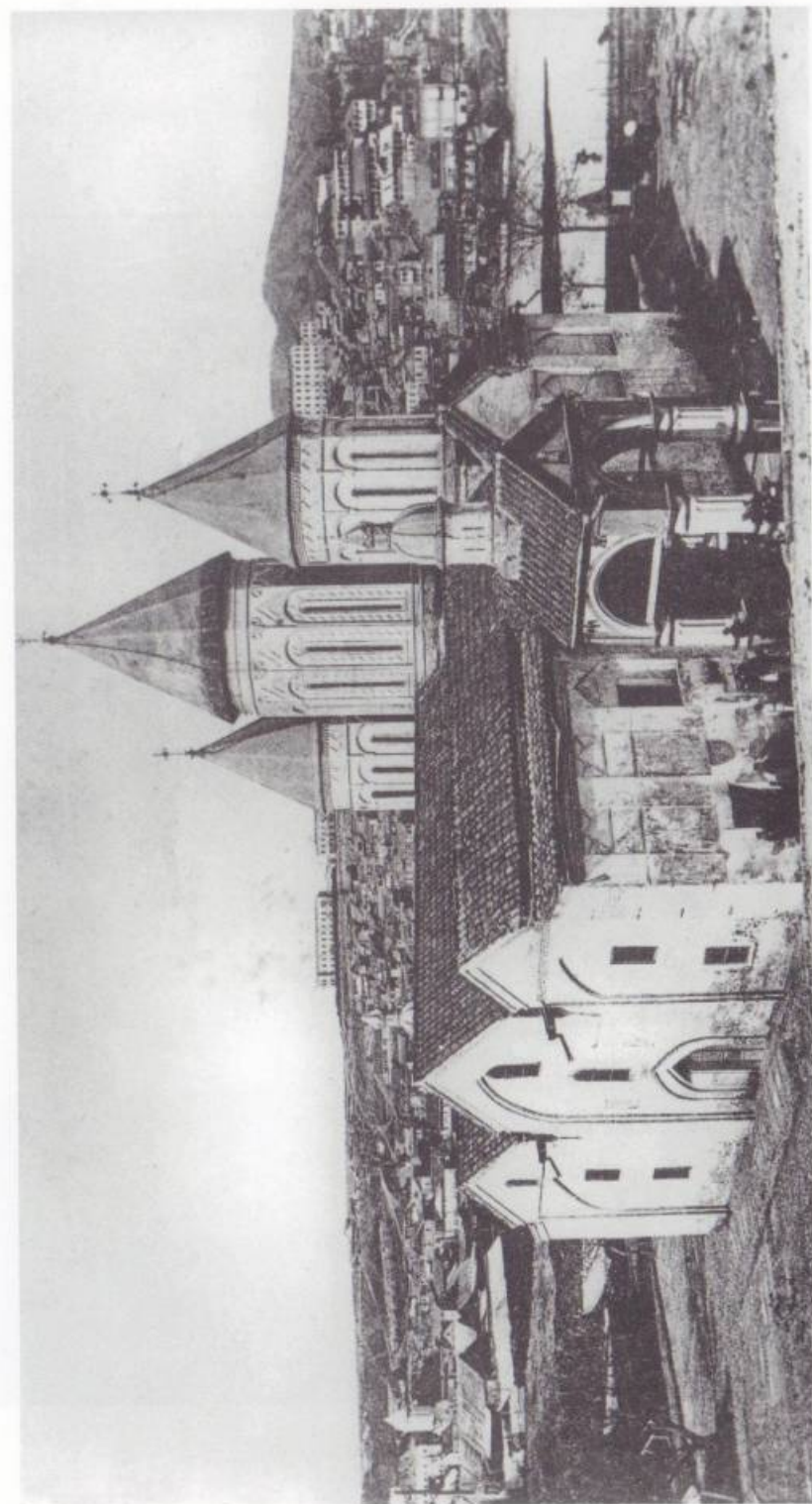
10բ. Կուսանոց Ս. Ստեփանոս

11ա. Չուղուրեթի Ս. Կարապետ

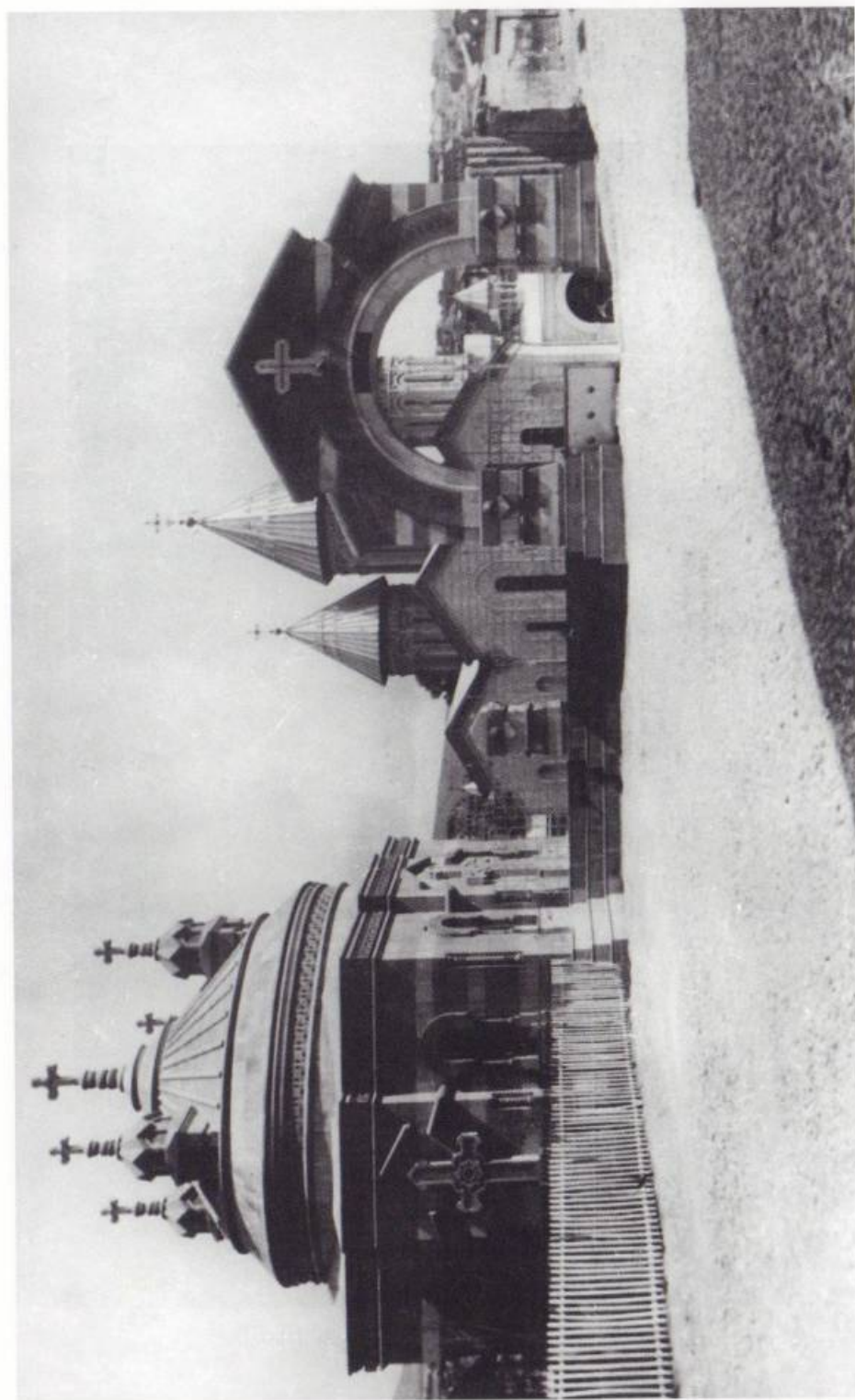
11բ. Չուղուրեթի Ս. Կարապետ

12ա. Բարանց վանք/Փաշիվանք

12բ. Հարանց վանք

12գ. Հարանց վանք

12դ. Մանթաշուկի դամբարանը

13. Ջիգրաշեն, Ավետոյաց Ս. Աստվածածին

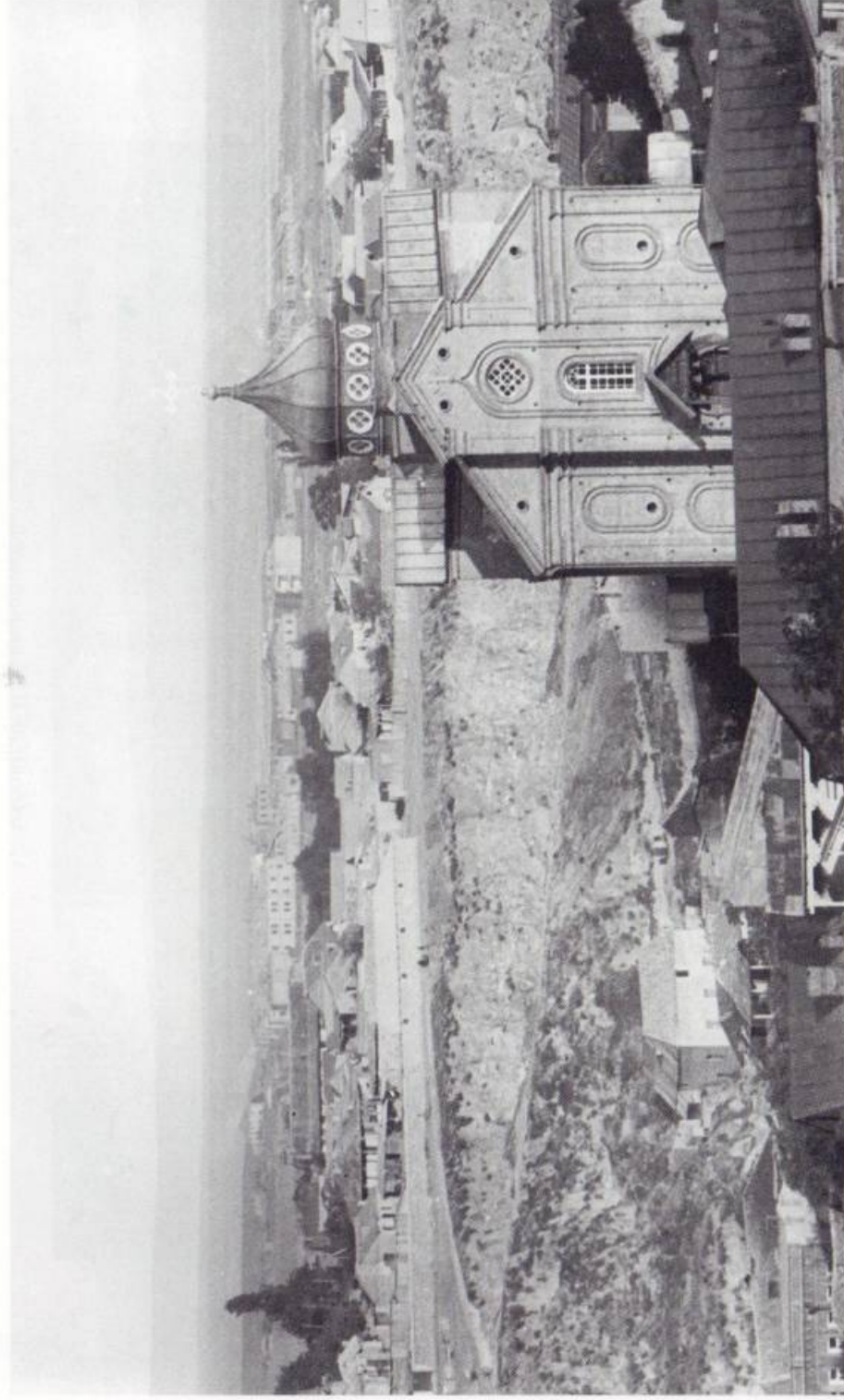
Тифлиса. Дворцовая улица. № 9.

14. Քանդյանց Ա. Ղևորգ

15. Ջրկինանց Ա. Ղևորգ

16. Խարվուկիսի Ա. Սարգիս

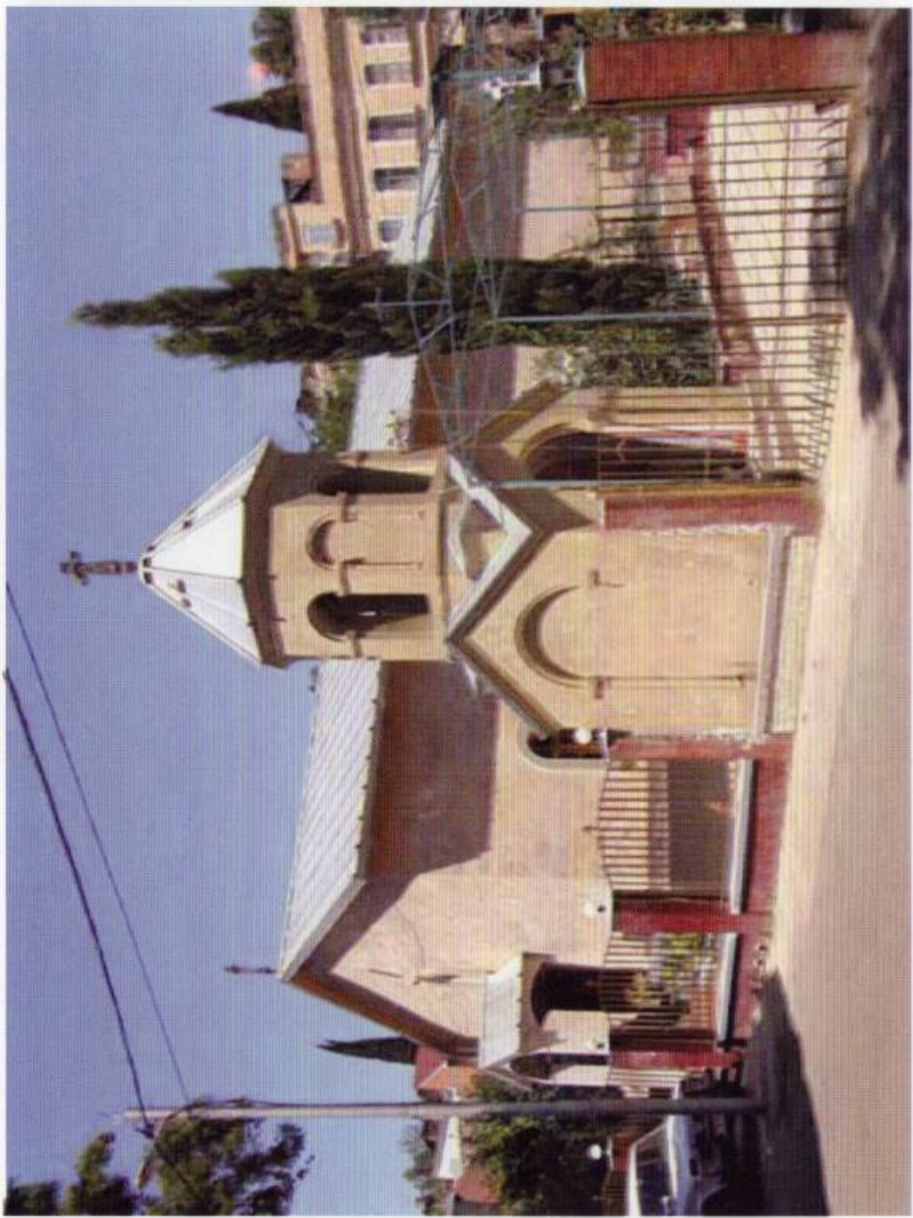

17. Կրճամիսի Ա. Աստվածածին

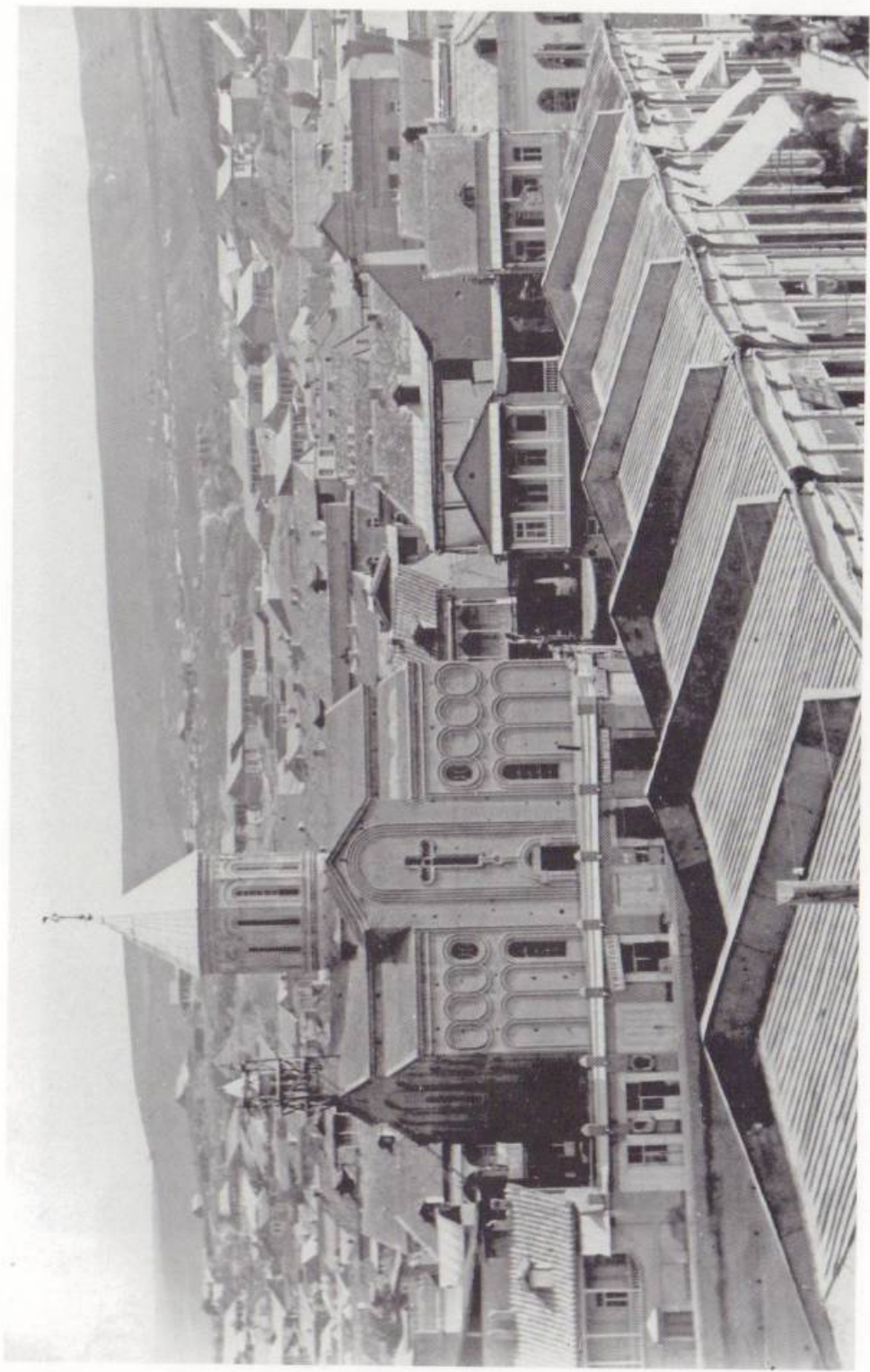
18. Չուկուրեթի Ա. Գրիգոր

19ա. Չուղուրեթի Ս. Աստվածածին

19բ. Չուղուրեթի Ս. Աստվածածին

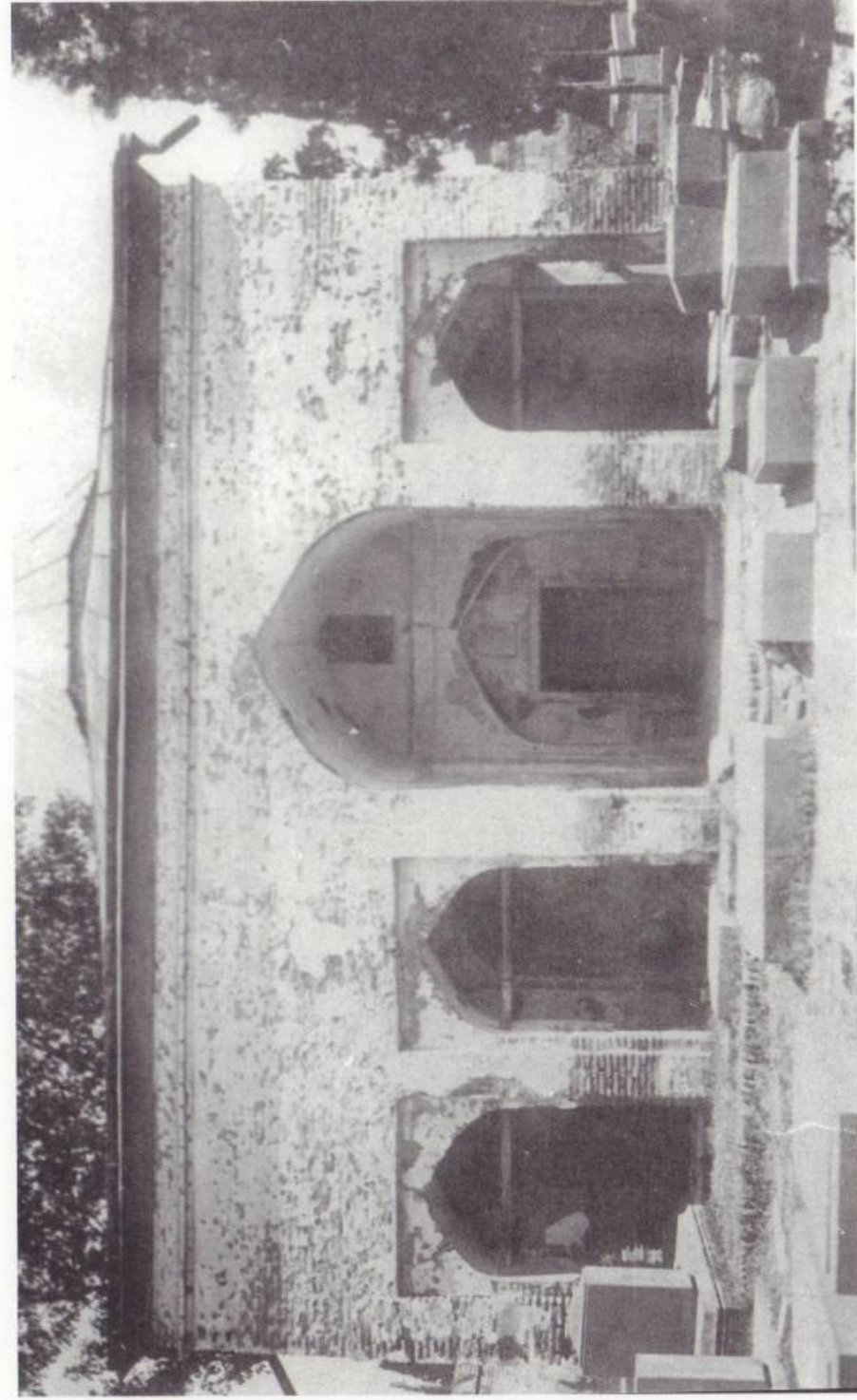
20. Կուկիա, Ս. Աստվածածին

21ա. Խոջիվանք

21բ. Խոջիվանք

21գ. Խոջիվանք, Բեիրութլւմնէրի մատուռ

21դ. Խոջիվանք

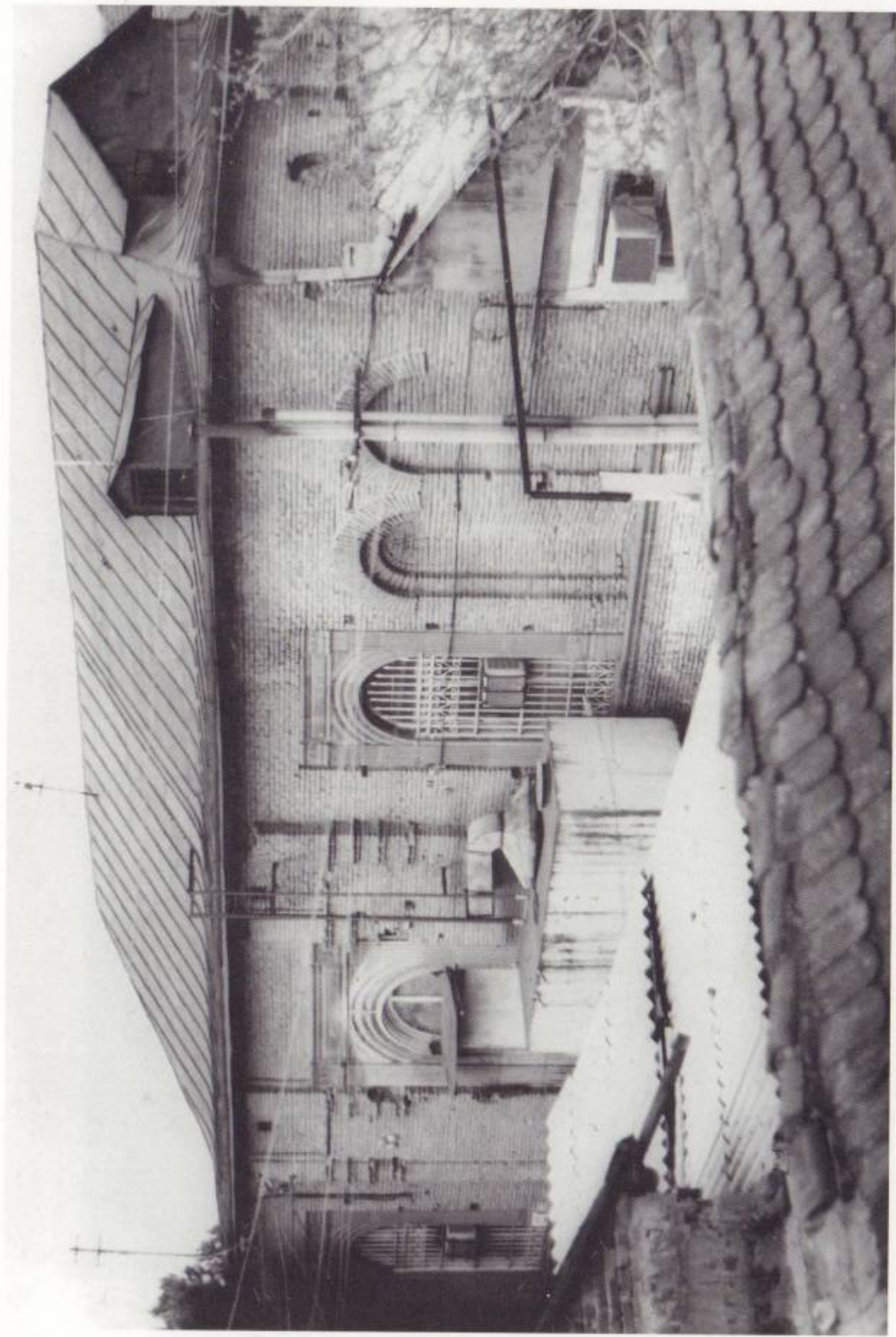

ՄՈԴՋԻՎԱՆԿ

21ե. Խոջիվանք

22. Զորարարչի Ա. Քևորդ

23, Երևանցոց Ս. Մինաս

24, Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ

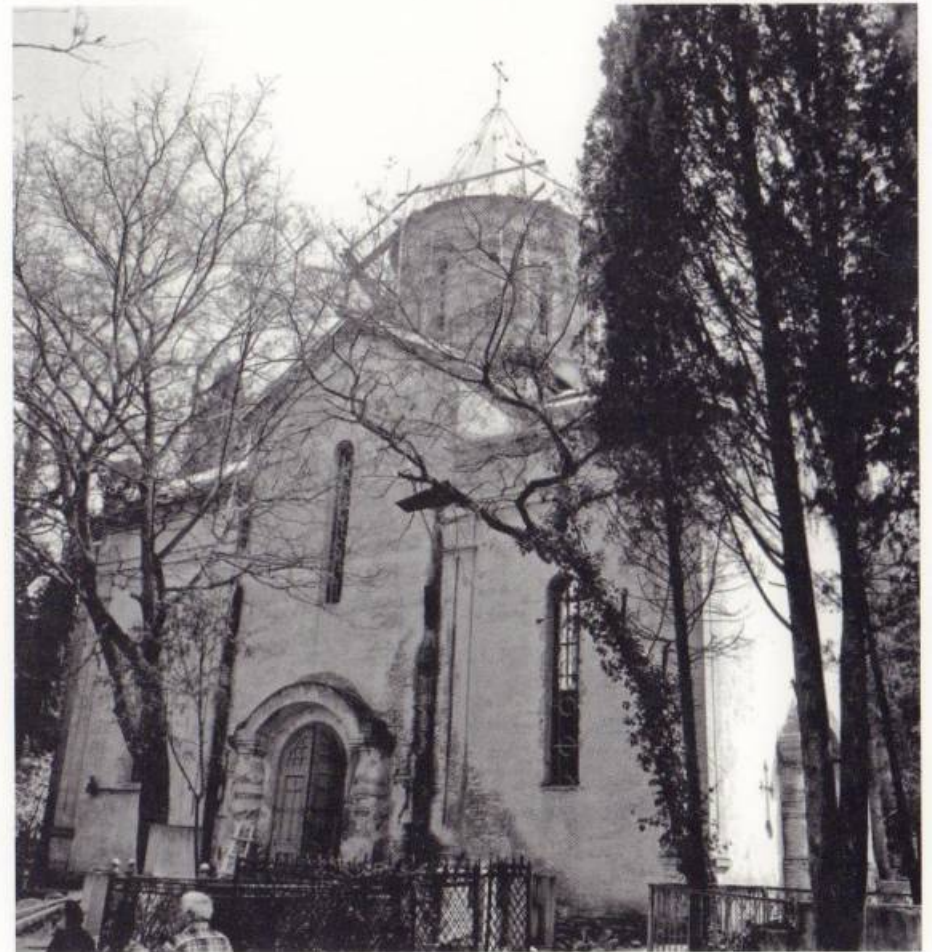
25ա. Թանրոյան Ս. Աստվածաձին

25բ. Թանրոյան Ս. Աստվածաձին

25դ. Թանդոյան Ա. Աստվածածին

26. Վերդի Ա. Խաչ